

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДВНЗ “ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА”**

На правах рукопису

Комар Володимир Леонович

УДК 94 (438) “1921–1939”

**КОНЦЕПЦІЯ ПРОМЕТЕЇЗМУ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ
(1921–1939 рр.).**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
Литвин Микола Романович
доктор історичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	16
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	16
1.2. Аналіз джерельної бази.....	40
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	66
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРОМЕТЕЇЗМУ.....	
2.1. Передумови народження месіанської ідеї.....	80
2.2. Східна політика Ю. Пілсудського в 1918-1921 рр.....	103
2.3. Поляки на постімперському просторі Росії в 20-х рр. ХХ ст.....	132
2.4. Еволюція ідеї прометеїзму протягом міжвоєнного періоду.....	154
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА СПІВПРАЦЯ ЕМІГРАНТІВ З СРСР ПІД	
ЕГІДОЮ ПОЛЬЩІ.....	177
3.1. Становлення прометеївського руху в 1923-1927 рр.....	177
3.2. Утворення і діяльність організації “Прометей” 1928-1939 рр.....	197
3.3. Польський фактор у консолідації кавказької еміграції 30-х рр. ХХ ст...	218
РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ПРОМЕТЕЇЗМУ НА ПОЛЬСЬКУ ЗОВНІШНЮ	
ПОЛІТИКУ 30-х рр. ХХ ст.....	238
4.1. Реституція “ідеї 1920 р.” в політиці режиму санації.....	238
4.2. Міжнародний аспект прометеїзму Польщі.....	259
4.3. Українське питання в польсько-японських відносинах.....	275
РОЗДІЛ 5. ПРОМЕТЕЇЗМ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ Й	
СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПОЛЬЩІ 30-х рр. ХХ ст.....	296
5.1. Активізація радянознавчих досліджень у Польській державі.....	296
5.2. Виховання молодого покоління на ідеалах Великої Польщі.....	314
5.3. Проблеми державної асиміляції українців Галичини.....	327
5.4. Імперська ідея в поглядах польських консерваторів.....	350
ВИСНОВКИ.....	363

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	371
ДОДАТОК А. Слова-шифри для службової переписки співробітників Генштабу Польщі	453

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ААК – Акти Александра Кавалковського (ААК – Akta Aleksandra Kawalkowskiego)
- ААН – Архів нових актів у Варшаві (ААН – Archiwum Akt Nowych w Warszawie)
- АНЦ – Азербайджанський національний центр
- ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом
- БПУ – “Бюлетень польсько-український” (BPU – “Biuletyn Polsko-Ukraiński”)
- Відділ II ГШ – Відділ II Головного (Генерального) штабу Польщі (Od. II Sz. Gł. – Oddział II Sztabu Głównego)
- ВН МВС – Відділ Національностей Міністерства Внутрішніх Справ Польщі
- ВНК – Всеукраїнський національний конгрес
- ГДР – Грузинська демократична республіка
- ГІСЗ – Генеральний інспектор збройних сил
- ГНЦ – Грузинський національний центр
- ДРВ – Демократична республіка Вірменія
- ДЦ УНР – Державний Центр Української Народної Республіки
- ЗО УНР – Західна Область УНР
- ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
- ІДНП – Інститут досліджень національної політики
- КК – Комітет конфедератів
- КНК – Комітет незалежності Кавказу
- МВС – Міністерство внутрішніх справ
- МЗС – Міністерство закордонних справ
- МРВ і О – Міністерство релігійних визнань і освіти
- МСВійськ. – Міністерство військових справ
- НДІСЄ – Науково-дослідний інститут Східної Європи у Вільно
- НДП – Національно-демократична партія
- НПГК – Народна партія горців Кавказу
- НЦГПК – Національний центр горців Північного Кавказу

ОГМ – Орієнтальний гурток молоді (ОКМ – Orientalistyczne Koło Młodych)
ППШ – Партизансько-повстанський штаб
ПБП – Польська бібліотека в Парижі (Biblioteka Polska w Paryżu (BPP))
ПНР – Польська Народна Республіка
ПОВ – Польська військова організація
ППС – Польська партія соціалістична
ПСГ – Польський сходознавчий гурток
РДВА – Російський державний військовий архів
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія
СВ МЗС – Східний відділ МЗС
СЗВН – Союз зближення відроджених народів (ZZNO – Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych)
СІ – Східний інститут у Варшаві (Instytut Wschodni w Warszawie)
ТПГ – Товариство приятелів Гуцульщини
УВО – Українська військова організація
УНД – Український народний дім у Харбіні
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНІ – Український науковий інститут у Варшаві
УНО – Українська народна обнова
УНР – Українська Народна Республіка
УПР – Українська парламентська репрезентація
УСК – Український суспільний комітет
УЦК – Український Центральний Комітет
ЦАВ – Центральний військовий архів у Варшаві-Рембертові (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW))
ЦУСЗ – Цивільний уряд східних земель
ЧА – Червона Армія
ШПН – Школа політичних наук у Вільно

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Республіка Польща 1991 р. однією з перших визнала незалежність України. Це сталося не випадково, адже протягом усього міжвоєнного двадцятиліття думка про незалежну Україну була складовою польської концепції прометеїзму. Вона полягала у створенні блоку держав під егідою Польщі, який став би своєрідним бар'єром на шляху імперських амбіцій Росії й забезпечив рівновагу сил у Центрально-Східній Європі.

Ідея прометеїзму зародилася зі споконвічної мрії польського народу про відновлення “золотого віку” шляхетської вольності давніх Ягеллонів. У силу різних обставин Річ Посполита не витримала суперництва з Росією і остаточно була розділена сусідніми державами в кінці XVIII ст. Після 123-х років неволі, відродивши незалежну Польську республіку 11 листопада 1918 р., поляки відчували загрозу з боку Німеччини і Радянської Росії. Як і Російська імперія, радянська держава, на їх тверде переконання, залишалася “тюрмою народів”. Тому, польське керівництво на чолі з Юзефом Пілсудським сприймало Радянський Союз не інакше як імперію нового типу й прагнуло її розпаду на окремі національні держави, які планувалося об'єднати у федерацію з Польщею. Прихильники прометеїзму Польщі вважали, що відокремлення від СРСР Середньої Азії, Кавказу і України назавжди ліквідує загрозу “російського імперіалізму” в Європі. Це мало б створити своєрідний буфер між Росією і Західною Європою та забезпечити Польщі статус великої держави.

Ідея прометеїзму Польщі частково реалізувалася в кінці XX ст. Збулися пророцтва теоретиків прометеївського руху про неминучий розпад СРСР, однією з причин якого були невирішені національні проблеми. Не лише Прибалтика, Україна і Білорусь, а й республіки Кавказу і Середньої Азії здобули незалежність. З висоти сьогодення можна стверджувати, що прометеїзм був не лише цікавою теоретичною концепцією, а й політичною програмою. Передбачення краху комуністичного табору, розпад СРСР і утворення національних держав спонукають нас звернути увагу на цю

геополітичну концепцію, зокрема й тому, що головне місце у ній відводилося Україні.

У східній політиці сучасної Республіки Польща спостерігається поступове повернення до концепцій, які були актуальними у міжвоєнний період. Відбуваються обережні спроби адаптації політичного бачення міжвоєнної доби до нової геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі. Специфіка польської східної політики визначається насамперед історичними традиціями та геополітичними інтересами Польщі у регіоні Центрально-Східної Європи. Концепція прометеїзму, хоча й залишилася нереалізованою, проте відіграла помітну роль у політиці значної частини польської правлячої еліти в період між двома світовими війнами. У плани прометеїстів входило утворення незалежної України над Дніпром і приєднання західноукраїнських земель до Польщі. Ідея прометеїзму проголошена прихильниками політичної лінії Ю. Пілсудського, поступово обростаючи новими концепціями, перетворювалася в ідеологію, що передбачала її реалізацію у внутрішній і зовнішній політиці держави. Зважаючи на те, що елементи політики прометеїзму проявлялися в пізніші періоди польської історії, а також мають місце й тепер, дослідження зазначеної теми є, без сумніву, актуальною дослідницькою проблемою.

Водночас прометеївський рух, який виростав з самої концепції прометеїзму і бурхливо розвивався у міжвоєнний період, ще не був комплексно досліджений в українській історіографії. У зв'язку з цим виникла необхідність проаналізувати ідеї й діяльність учасників прометеївського руху, спрямовану на утвердження домінації Польщі у Центрально-Східній Європі. Це дозволило б об'єктивніше осмислити роль і місце України у світі. Без усвідомлення мети, засобів та ідеологічних постулатів східної політики Польщі важко оцінити своє минуле, помилки і прорахунки, здійснені українськими державними діячами на різних етапах державотворення.

Для сучасної України врахування різних варіантів концепцій та ідеологічних програм наших найближчих сусідів, в яких домінувало українське

питання, має вирішальне значення для вироблення зовнішньополітичної орієнтації держави і сприйняття її в світі, що теж підкреслює актуальність нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі історії слов'ян ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” у межах наукової теми “Етнополітичний та соціально-економічний розвиток слов'янських народів”, а також держбюджетної фундаментальної теми “Українсько-польські відносини другої половини XIX–XX ст.” (державний реєстраційний № 0106U002242).

Метою дослідження є науковий аналіз ідеології та політики прометеїзму, що реалізувалися в діяльності прометеївського руху й політиці частини табору санації Польщі, який поділяв політичні погляди Ю. Пілсудського. Відповідно до мети поставлено **завдання** дослідити:

- витоки й традиції польського прометеїзму, які знайшли відображення в східній політиці Ю. Пілсудського і його соратників;
- зародження, еволюцію й основні складові концепції прометеїзму Польщі;
- розвиток і організаційну структуру міжнародного прометеївського руху;
- вплив прометеїзму на зовнішню політику санаційної Польщі;
- прояви прометеїзму у внутрішній політиці й суспільному житті Польської республіки в період між двома світовими війнами;
- роль і місце українського питання в прометеївському русі та політиці прометеїзму Польщі.

Об'єктом дослідження виступає концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Вона була спрямована на розпад СРСР із перспективою утворення незалежних держав, об'єднаних у федерацію з Польщею. Це мало створити своєрідний буфер між Росією й Західною Європою та забезпечити Польщі великодержавний статус.

Предметом дослідження є ідеологічні підстави, засоби та механізми реалізації концепції прометеїзму в зовнішній і внутрішній політиці міжвоєнної Польщі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1921 по 1939 рр. **Нижня межа** – підписання Ризького договору 1921 р., що означало поразку концепції федералізму Польщі. Саме в цей період на її базі в середовищі перших прометеївських організацій, зокрема “Союзу зближення відроджених народів”, розпочалася розробка нової геополітичної концепції, яка згодом дістала назву прометеїзм. Слід звернути увагу на те, що політика прометеїзму бере свій початок з 1921 р., а сама назва “прометеїзм” набуває значного поширення лише з 1926 р.

Верхня межа дослідження пов’язана з початком Другої світової війни 1 вересня 1939 р., який перекреслив плани польських політиків і поставив на порядок денний питання про звільнення окупованих територій Польщі.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Польщу та Радянський Союз, а також включають ті міста, де діяли філіали організації “Прометей” (Париж, Гельсінкі, Стамбул, Харбін) і закордонні розвідувальні прометеївські осередки (Женева, Берлін, Софія, Прага та ін.).

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали принципи історизму й наукової об’єктивності. Принцип історизму, зокрема, передбачав з’ясування ідейних витоків концепції прометеїзму та факторів, які вплинули на його формування й динаміку розвитку, і взаємодію з іншими процесами та явищами в суспільно-політичному житті. Принцип наукової об’єктивності вимагав всебічного аналізу сукупності чинників, які дали можливість дослідити вплив прометеїзму на зовнішню і внутрішню політику держави.

У дослідженні використано наукові методи, які відрізняються рівнями охоплення окреслених проблем. Із загальнонаукових методів у роботі застосовано історичний і логічний. Логічний метод допомагав розкривати зміни в прометеївському русі, які відбувалися в просторі, тобто в місцях найбільшого

скупчення емігрантів – Парижі, Константинополі, Манджурії тощо, а історичний – відслідковувати їх еволюцію в часі.

Використання методу абстрагування змушувало дослідника вдаватися до значної ідеалізації об'єкта пізнання, а саме – феномену прометеїзму Польщі, але зобов'язувало також повертатися від абстрактного до конкретного, тобто до реальних обрисів великодержавної імперської ідеї, яка приховувалася за назвою “прометеїзм”.

Системно-структурний метод зобов'язував розглядати об'єкт пізнання як систему, що складається зі структурних елементів із визначеними функціями. Соціальні системи в цьому конкретному випадку – міжнародний прометеївський рух, розвиток якого відбувався в різних товариствах і організаціях.

Зі спеціально-наукових методів у дослідженні продуктивно використаний генетичний метод, за допомогою якого послідовно розкриті зародження і розвиток концепції прометеїзму. Як аналітично-індуктивний і описовий за формою він дозволив показати причинно-наслідкові зв'язки в еволюції ідеї прометеїзму протягом міжвоєнного періоду. Логічною підставою використання порівняльного (компаративного) методу стала аналогія, тобто виявлення подібності на основі збігу ознак об'єктів. При порівнянні Ягеллонської ідеї, федераційної програми, концепції прометеїзму, а також імперської ідеї польських консерваторів урахувалися схожі й відмінні риси. Типологічний метод використовувався для впорядкування і узагальнення історичних фактів. Отже, застосування принципів і методів історичного дослідження дали змогу розкрити основні складові концепції прометеїзму та спроби її реалізації у внутрішній і зовнішній політиці Польської держави.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в роботі *вперше* в українській історіографії:

- здійснено спробу комплексного дослідження концепції прометеїзму в зовнішній і внутрішній політиці, а також суспільному житті міжвоєнної Польщі;

- з’ясовано ідейні витoki й традиції східної політики Польщі, що стали складовими концепції прометеїзму, зокрема федераційної програми польських соціалістів;
- на конкретно-історичному матеріалі проаналізовано еволюцію ідеї прометеїзму Польщі в міжвоєнний період від розробки концепції на базі політичної групи газети “Przymierze” до створення ідеології організації “Прометей”;
- запропоновано авторське розуміння специфіки становлення і розвитку міжнародного прометеївського руху, який під егідою Польщі об’єднав емігрантів з колишньої Росії;
- доведено роль польських чинників у консолідації кавказької еміграції. Під їх впливом еміграційні лідери Азербайджану, Грузії і Північного Кавказу погодилися об’єднатися в боротьбі проти СРСР й утворити після здобуття незалежності єдину державу на засадах конфедерації;
- розкрито вплив концепції прометеїзму на зовнішню політику санаційної Польщі, зокрема в активізації еміграційного потенціалу й спробах заручитися підтримкою з боку Німеччини, Італії та Японії в протистоянні з Радянським Союзом;
- досліджено прояви прометеїзму у внутрішній політиці й суспільному житті Польщі, які відобразилися в активізації радянознавчих досліджень, вихованні польської та еміграційної молоді на ідеалах Великої Польщі, політиці державної асиміляції українців Галичини й діяльності групи “Політика”.

Подальшого розвитку отримало вивчення:

- східної політики Ю. Пілсудського у 20-х рр. ХХ ст.;
- спроб відновлення польсько-уенерівської військової співпраці в 30-х рр. ХХ ст.;
- великодержавної ідеї в поглядах польських консерваторів, зокрема групи “Політика”, яку очолював Є. Гедройць;

– позиції політиків УНР щодо відновлення незалежності України за підтримки Польщі.

Уточнено концепцію нормалізації польсько-українських відносин 1935 р., збагачено її новими фактами, що проливають світло на “прометеївський слід” у цій політиці. Запроваджено в науковий обіг неопубліковані раніше документи та матеріали з архівів і бібліотек Республіки Польща, Російської Федерації, Франції і України. У результаті тема політичного прометеїзму Польщі вперше стала предметом комплексного дослідження в українській історіографії.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали й висновки дисертації можуть бути використані державними структурами при опрацюванні зовнішньополітичної складової політики України, а також фаховими істориками для аналізу українсько-польських відносин новітньої доби, створення узагальнюючих праць з історії України і Польщі та в науково-педагогічному процесі. Окремі положення, узагальнення та висновки можуть прислужитися при підготовці лекційних курсів із всесвітньої історії, спецкурсів, при написанні дипломних і магістерських робіт.

Особистий внесок здобувача. Усі представлені в дисертації наукові результати отримані автором самостійно. Ідеї співавторів у роботі не використовувалися.

Наукова апробація дисертації здійснювалася у ході проведення звітних наукових конференцій професорсько-викладацького складу кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях, конгресах, симпозіумах, з'їздах, семінарах і круглих столах: Międzynarodowa konferencja naukowa “Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej” (Rzeszów, 18–20 wrzesnia 1999); Міжнародна наукова конференція “1939 рік в історичній долі України і українців” (Львів, 23-24 вересня 1999 р); Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття” (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.); IV Буковинська

Міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 125-річчю заснування Чернівецького національного університету (Чернівці, 5 жовтня 2000 р.); Круглий стіл на тему: “Акція “Вісла” в контексті українсько-польських взаємин” (Івано-Франківськ, 26 квітня 2002 р.); Міжнародний науковий семінар “Німецько-французькі та українсько-польські взаємини в історичному порівнянні” (Київ, 24-25 квітня 2003 р.); Міжнародна наукова конференція “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.); IV міжнародний симпозіум “Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі” (Севастополь–Тернопіль–Бахчисарай, 19-24 жовтня 2003 р.); III Міжнародна наукова конференція “Західно-Українська Народна Республіка: до 85-річчя утворення”. (Івано-Франківськ, 31 жовтня 2003 р.); I Міжнародна наукова конференція “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” (Івано-Франківськ, 24-25 червня 2004 р.); XI Międzynarodowe Seminarium Naukowe “Polska – Ukraina trudne pytania” (Warszawa, 26-28 kwietnia 2005 r.); III міжнародна наукова конференція “Соборна Україна: історична ретроспектива”. – Черкаси, 9 – 10 грудня 2005 р.; III Міжнародний науковий Конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 17-19 травня 2006 р.); III Міжнародна наукова конференція “Вікно у європейську науку”, присвячену 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля (Чернівці, 20-21 травня 2006 р.); II регіональна наукова конференція “Актуальні проблеми історії західноукраїнських земель першої половини ХХ століття” (Рівне, 27 лютого 2007 р.); Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Головнокомандувача Української повстанської армії, генерал-хорунжого Романа Шухевича (1907-1950) (Івано-Франківськ, 17-18 травня 2007 р.); II Міжнародна наукова конференція: Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності. – Луганськ, 17-18 травня 2007 р.; I Kongres Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski. (Kraków, 28-30 czerwca 2007 r.); Międzynarodowa konferencja naukowa “Kaukaz w stosunkach międzynarodowych –

przeszłość, terażniejszość, przyszłość”. – Milicz, 21 – 22 września 2007 roku; I Międzynarodowa konferencja naukowa “Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX w.” (Rzeszów, 27 – 28 września 2007 roku); IV Міжнародна наукова конференція “Польща та Україна на шляху демократичних перетворень: історія, сучасність, майбутнє”. – Житомир, 26-28 жовтня 2007 року; II Międzynarodowa konferencja naukowa “Historia – Mentalność – Tożsamość. Metodologiczne problemy współczesnej historiografii. – Ciężen, 26 – 28 września 2008 roku; Третя регіональна наукова конференція “Актуальні проблеми історії західноукраїнських земель першої половини XX століття”. – Рівне, 23 березня 2008 р.; XVII Міжнародний славістичний колоквиум присвячений пам’яті слов’янських першопросвітників святих Кирила і Мефодія. – Львів, 15 – 17 травня 2008 р.; Міжнародна наукова конференція “Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. До 90-річчя утворення” (Львів – Івано-Франківськ – Чернівці. – 30 жовтня – 1 листопада 2008 року); V Міжнародна наукова конференція з нагоди 90-річниці незалежності Польщі “Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє” (Житомир, 15 – 16 листопада 2008 року); Міжнародна наукова конференція присвячена 350-літтю Гадяцької унії 1658 р. “Гадяцька унія в історії українсько-польських відносин (1658 – 2008)” (Івано-Франківськ, 28-29 листопада 2008 р.); Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження провідника ОУН Степана Бандери: “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі XX століття”. (Івано-Франківськ, 11 грудня 2008 р.); XVIII Міжнародний славістичний колоквиум присвячений пам’яті слов’янських першопросвітників святих Кирила і Мефодія. (Львів, 14 – 16 травня 2009 р.); II Міжнародна наукова конференція, присвячена пам’яті Омеляна Пріцака. (Київ: Національний університет “Киево-Могилянська академія”, 21 – 22 травня 2009 р.); Сьомий міжнародний симпозиум „Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі” Україна – Туреччина. – Івано-Франківськ, 29-31 травня 2009 року; III Międzynarodowa konferencja

naukowa “Historia – Mentalność – Tożsamość”. Metodologiczne problemy współczesnej historiografii. – Łódź, 5– 11 października 2009 roku; Міжнародна науково-практична конференція “Інтеграційні процеси країн чорноморсько-балтійського регіону”. – Київ-Миколаїв, 17-18 вересня 2009 року; Міжнародна науково-практична конференція “Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції і політичні реалії”. – Ужгород, 2 – 3 жовтня 2009 р.; Міжнародна наукова конференція “Союз Пілсудський – Петлюра 1920 року: історичні умови і сучасні інтерпретації”. – Івано-Франківськ, 23-25 жовтня 2009 року; XIX Міжнародний славістичний колоквиум присвячений пам’яті слов’янських першопросвітників святих Кирила і Мефодія. – Львів, 12 – 14 травня 2010 р.; Міжнародна наукова конференція “Українська діаспора: діяльність, джерела та дослідження”. – Ялта, 11 – 15 червня 2010 р.; Міжнародна наукова конференція “Розділена Східна Європа: трансфер кордонів і населення, 1938-1947 рр.”. – Львів, 2-3 вересня 2010 р.; Міжнародна наукова конференція “Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження» чи продовження? ” – Івано-Франківськ, 24-26 вересня 2010 р.; IV Міжнародна наукова конференція “Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття”. – Львів, 28-29 вересня 2010 р.; Międzynarodowa konferencja naukowa poświęcona dziejom i dziedzictwu tzw. ruchu prometejskiego: “Ruch prometejski – fenomen europejski”. – Warszawa, 16-17 lutego 2011 roku; XX Міжнародний славістичний колоквиум присвячений пам’яті слов’янських першопросвітників святих Кирила і Мефодія. – Львів, 19 – 21 травня 2011 р.

Публікації. Основні результати дослідження оприлюднено в 35 наукових публікаціях, із них 24 – у фахових виданнях України та інших країн, одній одноосібній і двох колективних монографіях, 8 статтях в інших виданнях.

Структура дисертації. Праця складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел (1 058 позицій). Основний текст дисертації викладено на 370 сторінках, повний обсяг становить 458 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Перші публікації, присвячені історії прометеївського руху, з'явилися вже напередодні й під час Другої світової війни. Нерідко їх авторами були учасники або симпатичні цього руху, які демонстрували свою обізнаність у різних аспектах його реалізації. Серед них можна виділити праці Едмунда Харашкевича [436, s. 56-80], Івана Кедріна-Рудницького [447] та Олександра Шульгіна [471]. Публіцистичний характер і близькість до мемуарної літератури не применшує значення цих праць, оскільки в них були закладені оцінки і факти, що в майбутньому стали напрямками для окремих досліджень.

Фахові дослідження політичного прометеїзму розпочали польські еміграційні історики вже під час Другої світової війни. Після 1945 р. значна кількість наукових робіт з'явилася в еміграції, особливо у Франції й Великобританії, а також у США. Це були праці польських учених, які після 1939 р. були змушені виїхати на Захід, а також роботи молодих польських дослідників, які там вирости і формувались як історики.

Владислав Побуг-Малиновський після війни видав в еміграції велику за об'ємом і важливу працю з історії Польщі 1864-1945 рр., 2-й том і 1-ша частина якої були присвячені періоду 1918-1939 рр. Вона стала базою для спеціалістів з польської історії міжвоєнного періоду, хоча в Польській Народній Республіці (ПНР) була заборонена [1010]. У ній він однозначно визнавав, що “кінцевою метою Пілсудського було розчленування Росії і зведення її до стану Московського царства XVI ст.” [Ibid., s. 47]. В. Побуг-Малиновський до кінця життя залишався пілсудчиком і ворогом противників Великого маршала. Однак у книзі він не обстоював ані табору, до якого належав, ані навіть особи маршала Ю. Пілсудського й намагався об'єктивно висвітлювати події. Публіцистична за характером історія В. Побуг-Малиновського опиралася на архівні документи, а також на спогади учасників подій. Майже до 80-х рр. XX ст. його монографія була основою для всіх

фахових дослідників новітньої історії Польщі. Багато проблем, які були порушені або упущені істориком, стали в ПНР предметом наукових дискусій чи відправною точкою подальших пошуків, як, наприклад, тема прометеїзму. За впливом на розвиток історіографії новітньої історії Польщі з працею В. Побуг-Малиновського не може зрівнятися жодне інше дослідження.

Особлива заслуга у публікації наукових робіт, документів і мемуарів з новітньої історії належить Єжи Гедройцу, який був свідком і учасником розгортання політики прометеїзму напередодні війни, а згодом активно працював у Парижі протягом 1947-2000 рр. у створеному ним журналі “Kultura” (“Культура”) [731; 849, с. 9-32]. За його ініціативою з 1962 р. і дотепер виходить один із найавторитетніших польських кварталників “Zeszyty Historyczne” (“Зошити історичні”). Ці видання заборонялося розповсюджувати у ПНР, однак вони різними шляхами потрапляли до польських читачів, серед яких були й професійні історики. Слід підкреслити, що серед факторів, які впливали на формування польської історіографії новітньої історії, публікації, що вийшли в еміграції займали важливе місце.

Польська історіографія новітньої історії з кінця 40-х рр. ХХ ст. розвивалася в умовах тоталітарної держави – ПНР, до того ж залежної від Радянського Союзу. У 1949-1955 рр. гуманітарні науки в Польщі намагалися підпорядкувати єдиній теорії ортодоксального марксизму або марксизму-ленінізму. Однак, як стверджує відомий спеціаліст з історіографії новітньої історії Польщі професор Єугеніуш Дурачинський, ця спроба в Польщі не увінчалась успіхом [744, с. 29]. За винятком 1950-1955 рр. польська історична наука розвивалась у контакті зі світовою наукою, зокрема французькою школою “Анналів”, а також дослідницькими центрами Великобританії, США й ФРН. Після війни налагодилася співпраця польських істориків з науковими колами СРСР та інших соціалістичних країн.

Перелом у післявоєнній історіографії новітньої історії Польщі наступив внаслідок революційних подій 1956 р. Він позначився методологічним плюралізмом, тенденцією утвердження об’єктивного погляду на минуле країни,

що дозволяла існування альтернативних точок зору поряд із класово-ідеологічною, репрезентованою Польською об'єднаною робітничою партією (ПОРП). Це знайшло свій відбиток у численних публікаціях польських авторів.

У 60-70-х рр. ХХ ст. з'явилося чимало робіт, в яких досліджувалася історія II Речі Посполитої (1918-1939 рр.). У ці роки сформувалися і діяли три головні групи істориків, які дотримувалися відмінних методологічних позицій: найбільшою була група старших і молодих дослідників, котрі надавали перевагу позитивістським підходам, забарвленим марксистськими “вкрапленнями” і впливами школи “Анналів”; другою була група так званих партійних істориків, які працювали в тісному зв'язку з інстанціями ПОРП і проводили лінію на легітимацію комуністичної влади під прикриттям марксистської методології; до третьої належали історики, що були пов'язані з недержавними закладами (Католицьким університетом у Любліні) і надавали перевагу індивідуальному історизму [757, с. 228].

До першої й найбільшої групи істориків можна умовно віднести Юзефа Левандовського. В історіографії ПНР тема політичного прометеїзму вперше прозвучала у його ранніх публікаціях [972; 973]. Висновки, зроблені автором, опиралися на значний фактичний матеріал, почерпнутий з Центрального Архіву Міністерства внутрішніх справ. На той час там зберігалися документи з Генштабу Польщі, що вціліли в полум'ї Варшавського повстання 1944 р. У висвітленні окремих проблем пов'язаних із реалізацією концепції прометеїзму, Ю. Левандовський в унісон з радянською історіографією Варшавську угоду 1920 р. характеризував “як змову польської й української буржуазії”, загін генерала Ю. Тютюнника називав “бандою”, УНДО – “буржуазно-націоналістичним угрупованням” [972, s. 111, 132]. Однак загалом історики вдалося опрацювати доступні на той час архівні документи й відтворити об'єктивну картину розгортання прометеївського руху в контексті міжнародних відносин 1921-1939 рр.

Незважаючи на безумовний прогрес в дослідженнях з новітньої історії після 1956 р., під негласною забороною залишалися теми, в яких звучала

критика на адресу зовнішньої політики Радянського Союзу стосовно II Речі Посполитої. Досліджуючи політику прометеїзму, Ю. Левандовський ризикував, бо не міг обійтися без аналізу причин радянсько-польських антагонізмів. Однозначно трактуючи прометеїзм як “імперіалізм слабкості”, або як великодержавну та імперіалістичну політику, він, однак, з певною мірою свободи висвітлював історію прометеївського руху [974; 975].

З допомогою реалізації концепції прометеїзму, – на переконання Ю. Левандовського, – частина санаційного табору намагалася вирішити проблему невідомого геополітичного розташування Польщі, яка після завершення Першої світової війни опинилася між Німеччиною і Радянським Союзом. Прихильники прометеївської концепції вважали за доцільне розчленування СРСР на окремі національні республіки з перспективою їх входження у федераційний союз під егідою Польщі. Ідеологи з табору Ю. Пілсудського прагнули розвалити Радянський Союз із середини шляхом активізації національно-визвольних рухів у його республіках. Ю. Левандовський вважав прометеїзм видозміненим варіантом концепції федералізму, який було пристосовано до умов мирного співіснування Польщі з Радянським Союзом. На його переконання, після Ризького договору 1921 р. прометеїзм успадкував традиції експансивної ідеології, спрямованої передусім проти Радянської держави. Федералізм і прометеїзм, як твердив Ю. Левандовський, служили Ю. Пілсудському та його оточенню знаряддям для здобуття підтримки в середовищі націоналістичних кіл, особливо українських. Загалом концепція Ю. Пілсудського була спрямована на відновлення великодержавного статусу Польщі шляхом її федерації з Литвою (у історичних кордонах Великого Князівства Литовського), України, Криму й Кавказу [972, s. 100].

У працях Ю. Левандовського вперше в історичній науці було охарактеризовано спробу нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р. як елемент політики прометеїзму Польщі [972, s. 137]. До й після цього подібні твердження ми не знаходили у працях істориків. Це

відбулося, мабуть, в силу того, що не вдалося віднайти переконливих аргументів на користь прометеївського “сліду” в політиці нормалізації. Однак його припущення виявилось слушним, що й підтвердилося нашим дослідженням.

Публікуючи свої праці, Ю. Левандовський вважав, що тема прометеїзму далеко не вичерпана, а окремі проблеми, порушені в публікаціях, вимагали ґрунтовнішого дослідження. Це була перша розвідка автора, тому й не дивно, що він постійно скаржився на відсутність необхідних документів, які б дали повну картину подій, пов'язаних з реалізацією прометеївської політики, особливо матеріалів, які б розкривали відносини національних еміграційних центрів з агентурною мережею на батьківщині [972, s. 128].

Розробку політики прометеїзму Польщі в історіографії періоду ПНР підсумував Сергіуш Мікуліч, який у спеціальній монографії звернув увагу на особливу роль в ній українського питання [992]. Це був час створення перших історичних праць, присвячених історії міжвоєнного періоду, які значною мірою несли відбиток тоталітарної доби, що особливо простежувалося в гуманітарних науках. Для С. Мікуліча прометеїзм – це насамперед справи європейської політики, з якими були пов'язані інтереси таких держав, як Радянський Союз, Німеччина, Чехословаччина, Румунія, Франція, Англія, Італія, Туреччина [992, s. 7]. Він розглядав прометеїзм як світоглядну систему частини польської еліти, що у міжвоєнний період трансформувалася у конкретні політичні рішення: федералістські плани, комплекс проблем східної політики II Речі Посполитої, ставлення до національних меншин у державі. Ці погляди, на його думку, були притаманні, у першу чергу, Ю. Пілсудському та його соратникам, які, перебуваючи на різних державних посадах, мали вплив на ситуацію в державі. Суть прометеїзму, на його переконання, полягала не лише у розвалі СРСР і створенні незалежних національних республік, а й у зміні устрою в цих республіках на засадах демократизму й лібералізму. С. Мікуліч головним напрямком зовнішньої політики Польщі вважав підтримку націоналістичних рухів в СРСР і пробудження національної самосвідомості в окремих

радянських республіках, причому вказував на відмінність “специфічних інтересів Польщі” від інтересів західних держав.

Головну увагу С. Мікуліч приділив генезі й програмі прометеїзму, українській проблемі, політиці щодо інших народів СРСР, міжнародному аспекту федераційних планів. Поза увагою автора, як він сам зазначив, залишилися: проблеми реалізації політики прометеїзму у внутрішній політиці Польської держави; урядова політика щодо національних меншин, зокрема українців; політика Г. Юзевського. С. Мікуліч стверджує, що Г. Юзевський брав участь у зустрічах керівників прометеївської акції під керівництвом Т. Голувка з нагоди проведення українських радіотрансляцій на варшавському радіо, що свідчило про його заангажованість у прометеївському русі [992, s. 115].

Книга С. Мікуліча піддавалася жорсткій критиці в Польщі за відверті звинувачення Ю. Пілсудського в “контрреволюційній діяльності проти СРСР”. Більшість польських авторів відкидали його спрощене трактування прометеївського руху як антирадянської діяльності. Авторитет Ю. Пілсудського у польському суспільстві був настільки високим, що навіть об’єктивний погляд історика викликав негативну реакцію суспільства. Слід було врахувати й те, що в умовах ідеологічного тиску він був змушений розставляти акценти відповідно до кон’юнктури часу.

Політичній діяльності Тадеуша Голувка, як найвизначнішого представника міжнародного прометеївського руху, присвятив окрему монографію Іво Вершлер, який назвав його “репрезентантом прометеїзму, що перебував на службі східної політики Юзефа Пілсудського” [1041, s. 213].

І. Вершлер вважав, що з підписанням Ризького договору 1921 р. концепція федералізму втратила своє значення, але не зникла, а трансформувалася в прометеїзм, що став її продовженням. Суть прометеїзму, на думку І. Вершлера, полягав в ослабленні Росії й віддаленні її від польських кордонів максимально на схід [1041, s. 214]. І. Вершлер погоджувався з думкою Ю. Левандовського, що “...в конкретних історичних умовах прометеїзм

став намаганням вирішити невідгідне геополітичне становище Польщі, що перебувала між Німеччиною та СРСР” і вважав перебільшенням твердження про агресивний характер прометеїзму, як це прозвучало в монографії С. Мікуліча [972, s. 100; 992, s. 11; 1041, s. 214].

Згадану проблему в контексті національної політики урядів Польщі досліджував Анджей Хойновський [923]. У політиці щодо меншин домінували концепції національних демократів (ендеків), спрямовані на їх національну асиміляцію. Водночас, у період правління режиму санації відбулися спроби державної асиміляції українців, що відповідали концепції прометеїзму. А. Хойновський одним із перших намагався розкрити особистий внесок Ю. Пілсудського в політиці Польської республіки щодо національних меншин. Однак дійшов висновку, що Ю. Пілсудський – це тип політика-практика, який не мав чіткої теоретичної програми й уникав відвертого декларування своїх намірів. Федералізм Ю. Пілсудського він розцінює як інструмент впливу Польщі на політику в Східній Європі [923, s. 72].

У монографії А. Хойновського також проаналізовано вплив ідеології 1920 р. (Союзу Пілсудський – Петлюра) на перебіг польської політики в українських землях, зокрема Галичині й на Волині. Після появи фундаментальної монографії А. Хойновського з’явилося чимало розвідок, які розкривали окремі аспекти порушених ним проблем.

Так, українське питання в концепціях діячів, що належали до табору пілсудчиків дослідив Т. Пйотркевич [1005]. Він, зокрема, зауважив, що в теоретичних і тактичних положеннях програма Волинського експерименту збігалася з поглядами Т. Голувко щодо вирішення національних питань [1005, s. 96, 112].

Цивілізаційним, суспільним і політичним змінам на Волині у міжвоєнний період присвятив спеціальну монографію Влодзімеж Менжецький [988]. Політичну біографію воєводи Г. Юзевського написав Ян Кенсік [946]. Він, зокрема, зазначив, що оригінальність політичних концепцій Г. Юзевського полягала передусім у спробах поєднання принципів політики державної

асиміляції з “ідеологією 1920 р.” та федераційно-прометеївською програмою [946, s. 89]. Я. Кенсік, повторюючи припущення Ю. Левандовського, підкреслював участь Г. Юзевського в прометеївській акції, хоча й скаржився на відсутність джерел, які би прямо підтверджували цей факт. Однак прізвище Г. Юзевського під псевдонімом “Henkiewicz”, він знаходив у списках керівників прометеївського руху, що містилися в справах Центрального військового архіву в Рембертові [Ibid.]. Немає сумнівів, що Г. Юзевський, будучи неперевершеним конспіратором, не залишав жодних слідів своєї участі в таємних операціях. Він, так само як його ідейний натхненник – Ю. Пілсудський, був людиною справи і уникав всіляких популістських жестів, які би могли їй зашкодити. Повністю погоджуємося з Я. Кенсіком, що Т. Голувко і Г. Юзевський розглядали проблему створення “українського П’ємонту на Волині” крізь призму реалізації східної політики Польщі [Ibid., s. 90].

Польський історик Збігнєв Запоровський присвятив спеціальну монографію історії діяльності Волинського українського об’єднання [1050]. Цій партії відводилася роль знаряддя в реалізації політики воєводи Г. Юзевського. Загалом у найновіших працях істориків Республіки Польща так званий Волинський експеримент однозначно трактується як політика “польсько-українського порозуміння” [925, s. 33; 1001, s. 145; 1003, s. 202-203].

Більшість польських істориків хоча й сформувалися в ПНР, але не піддалися примітивній ідеологізації й політизації історичної науки, нав’язаній правлячою партією. Дослідники історії II Речі Посполитої мали доступ до польських архівів, а згодом і до архівів польської еміграції в Парижі, Лондоні та Нью-Йорку. В польських університетах і установах Польської академії наук, а передусім в Інституті історії, формувалися нові покоління істориків. У такій атмосфері створювалися монографії, які й до тепер не втратили своєї актуальності.

У радянській історіографії тема польського прометеїзму не знайшла відображення й залишалася майже непоміченою. Виняток становила

монографія Юрія Сливки, який проаналізував політику прометеїзму щодо України й українців у контексті проблем зовнішньої та внутрішньої ситуації в Польщі та СРСР [870]. У ній прозвучали висновки й оцінки, які були притаманні розвитку історичної науки в Радянській Україні, що базувалася на марксистсько-ленінській методології з її класовим підходом до подій і явищ минулого. Автор оцінював історичну дійсність міжвоєнного періоду через призму “боротьби польської та української буржуазії проти Країни Рад”, розцінюючи прометеївську концепцію пілсудчиків як спробу “розчленувати й поневолити Радянський Союз шляхом фінансової й військової підтримки білоеміграції різних національних меншостей колишньої Російської імперії” [870, с. 214]. Слід підкреслити, що Ю. Сливка у своїй праці використав документи з архівів ПНР й був добре ознайомлений зі здобутками польських істориків того періоду, що, без сумніву, сприяло формуванню зважених висновків і узагальнень в роботі, які заслуговують на увагу з точки зору історіографічного аналізу.

Після згаданих нами публікацій минулого століття, написаних значною мірою в умовах ідеологічного контролю з боку пануючих на той час тоталітарних режимів, тема прометеїзму була забута. У сучасній українській історіографії вона комплексно не досліджувалася. Це можна пояснити відносною недоступністю й розпорошеністю джерел, які перебувають в основному в зарубіжних архівах і бібліотеках. Володимир Репринцев одним із перших намагався проаналізувати концепцію прометеїзму в контексті інших геополітичних доктрин міжвоєнної Польщі [853].

Висвітленню ролі і місця українського питання в польсько-радянських відносинах 1920-1939 рр. присвятив свою монографію Микола Гетьманчук. У ній він торкнувся окремих проблем, пов'язаних із спробами українсько-польського зближення, що мали місце у міжвоєнний період, називаючи їх “скоріше виключенням із правил”. На його переконання, польський уряд і суспільство свідомо їх ігнорували, намагаючись асиміляторськими методами зламати опір українського населення [729, с. 224]. Погоджуємося з

Л. Зашкільняком, що М. Гетьманчуку вдалося показати, як “українське питання” постійно накладало відбиток на взаємини двох сусідніх країн й використовувалося правлячими колами як інструмент взаємного “шахування” [755, с. 127].

Загалом основна увага українських істориків традиційно зосереджена на вузлових проблемах польсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст.: Варшавська угода 1920 р., польсько-радянська війна, українське питання в національній політиці Польщі та формування її східних кордонів. Об’єктивна картина перебігу польсько-радянської війни 1920 р. уперше в сучасній українській історіографії подана в праці Богдана Гудя й Віктора Голубка [741]. У працях Ореста Красівського проаналізовано українську складову східної політики Польщі в 20-х рр. ХХ ст. [803; 804]. Сергій Литвин написав політичну біографію Голови Директорії й Головного отамана війська УНР С. Петлюри [823]. Леся Алексієвець охарактеризувала передумови та формування зовнішньої і внутрішньої політики Польщі в період відродження її незалежності [709]. Ольга Михайлова зупинилася на дослідженні етапів формування польсько-українського союзу [761, с. 221-242].

Наукова монографія Таїсії Зарецької присвячена дослідженню українсько-польських відносин через призму політичної біографії Ю. Пілсудського [749]. В українській історіографії це одна з перших спроб ґрунтовного узагальнюючого дослідження зв’язків Ю. Пілсудського з Україною. У науковий обіг були введені невідомі раніше документи і матеріали із зарубіжних та вітчизняних архівів.

Окремі аспекти прометеївської політики знайшли відображення у монографії Андрія Портнова. Вона присвячена реконструкції інституційної історії наукової і освітньої діяльності української політичної еміграції у міжвоєнній Польщі. На внутрішньополітичному та геополітичному тлі описана освітня діяльність у таборах інтернованих армії УНР та Українського наукового інституту (УНІ). Проаналізована участь у цих процесах учасників і симпатиків

прометеївського руху В. Біднова, О. Лотоцького, Р. Смаль-Стоцького та інших учених-емігрантів [846].

Діяльність С. Лося в контексті нормалізації польсько-українських відносин всебічно дослідив Леонід Зашкільняк. Граф Ян Станіслав Лось походив з давнього аристократичного роду Лосів, які отримали землі в Галичині у 1499 р. Він вважав себе автохтоном тому, що його предки зі зброєю в руках боролися за ці землі, починаючи від битви під Батогом 1652 р. і до польсько-української війни 1918-1919 рр. На основі численних листів українських політиків до графа С. Лося, які зберігаються в Державному архіві м. Любліна, Л. Зашкільняк створив об'єктивну картину формування політики польсько-українського порозуміння. Він справедливо підкреслює головну роль С. Лося в досягненні нормалізаційної угоди [753]. Його думку поділяє дослідниця польського консервативного руху міжвоєнного періоду Оксана Юрчук [901].

Андрій Руккас ґрунтовно проаналізував механізми фінансування Польщею еміграційних осередків неросійських народів, які опинилися у вигнанні після розвалу імперії Романових [859]. Він вдало розкрив організаційну структуру й завдання Експозитури №2, під керівництвом якої в 1928-1939 рр. розгортав свою діяльність міжнародний прометеївський рух. За даними А. Руккаса, починаючи з 1927 р., розмір фінансування прометеївської акції постійно зростав, досягнувши у 1931/1932 бюджетному році свого максимуму в 1,26 млн. зл. За його твердженнями, це була досить значна сума, яка становила 0,05% від державного бюджету Польщі або ж 0,15% її витрат на оборонні потреби [859, с. 88].

У контексті зазначеної теми заслуговує на увагу біографічний нарис про активного учасника прометеївського руху Романа Смаль-Стоцького, який підготували українські історики з Чернівців Петро Брицький і Олександр Добржанський [714]. Вони подають відомості про те, що Р. Смаль-Стоцький підтримував тісний зв'язок між урядом УНР і УНДО та його Парламентським представництвом [Там само, с. 315-344].

Регіональний аспект політики прометеїзму Польщі привернув увагу українських істориків з Волині. У монографії Миколи Кучерепа й Руслани Давидюк представлений погляд на проблему створення і функціонування ВУО у міжвоєнний період [815]. Вагомий вклад у розробку політики Г. Юзевського вніс Юрій Крамар [802].

Окремі українські дослідники, вивчаючи історію спецслужб УНР, звернули увагу на існування прометеївського фронту народів, який проводив безкомпромісну боротьбу з Радянським Союзом у міжвоєнний період. У монографії Володимира Сідака і Тамари Вронської ґрунтовно досліджено діяльність розвідки та контррозвідки Військового міністерства Державного центру (ДЦ) УНР в еміграції в 1926-1936 рр. [868]. У контексті досліджуваного питання автори зачіпають організаційні основи прометеївського руху, розкривають взаємовідносини уряду УНР і польської влади в 1926-1939 рр. і подають в додатках цінні матеріали, що належали Відділу II Генштабу Польщі і як трофейні документи були вивезені із Західної України і Західної Білорусії у 1939 р., та документи вилучені радянськими військовими у травні-червні 1945 р. у Чехословаччині та Німеччині, що тепер знаходяться в Російському державному військовому архіві (РДВА). У додатках подані джерела фінансування прометеївського руху, на основі яких авторами були складені відповідні таблиці.

Історик Дмитро Веденєєв, не погоджуючись з твердженням, що “зовнішня розвідка була парафією московського центру”, доводить у своїй книзі, що “український фронт” був насичений таємними баталіями та витонченими операціями, що відбувалися “за кулісами” офіційної політики [716].

Важливим етапом у розробці проблем прометеїзму стали міжнародні наукові конференції, присвячені польсько-українським відносинам, які відбувалися в Україні й Польщі, та опубліковані матеріали, що з’явилися друком після їх завершення [761; 882; 1011].

Проблема польського прометеїзму фрагментарно відображена у працях українських істориків з діаспори [768]. Значна увага в їх дослідженнях приділена Варшавській угоді та військовій конвенції 1920 р. Зокрема, Матвій Стахів, досліджуючи історію Директорії УНР, прометеївські плани Ю. Пілсудського в українському питанні назвав “короткозорою політикою безоглядного імеріалізму” [875]. Василь Верига вважає, що польсько-українська угода зруйнувала коаліцію українських національних сил в Україні й за кордоном [720]. На його думку, Варшавський договір перекреслив Акт Соборності 22 січня 1919 р. Для нього незрозумілою залишилася політика С. Петлюри, який відмовився від компромісної угоди з Президентом ЗУНР Є. Петрушевичем у справі реорганізації Директорії й уряду УНР у жовтні 1919 р., але погодився на повну капітуляцію перед Польщею за визнання “карликової УНР” [Там само, с. 202].

Зовсім іншим варіантом розв’язку не вигідної для Польщі геополітичної ситуації, на думку Я. Боровича, було б намагання польської сторони спільними силами відбудувати Польщу й Україну як окремі держави у їхніх етнографічних територіях [713, с. 190-196.]. Цю тезу підтримав інший представник діаспори, який вважав, що під об’єднаним фронтом треба розуміти “спільну боротьбу поневолених народів під гаслом побудови вільних національних держав кожного народу на його національній території” [860, с. 298-308].

Український автор з діаспори С. Процюк негативно оцінив діяльність Т. Голувка для справи порозуміння між польським і українським народами. Він також не поділяє думки, що українським націоналістам були не вигідні старання Т. Голувка в напрямку “федерації” України з Польщею і це, на його думку, стало причиною його вбивства [851]. Загалом, у діаспорних національних українських виданнях співпраця з поляками протягом міжвоєнного періоду піддавалася нищівній критиці [758, с. 23]. Зважаючи на те, що більшість українських еміграційних істориків були вихідцями з Галичини, вони не сприймали прометеївської концепції, яка визнавала приналежність їх

батьківщини до Польщі й штучно протиставляла їй ідею створення “великої України”.

Тривалий час вважалося, що тема політичного прометеїзму себе вичерпала. Однак згодом почали з’являтися друком наукові розвідки, які розкривають все нові й нові аспекти вищезазначеної проблеми. В авангарді дослідників, зі зрозумілих причин, йдуть польські історики. Основна їх увага зосереджена на проблемах, пов’язаних із зародженням і розвитком прометеївського руху. У польській історіографії протягом останніх років з’явилася ціла низка розвідок, автори яких знову і знову повертаються до дослідження “політичної візії” Ю. Пілсудського і його бачення східної політики Польщі [983, s. 64-74; 999, s. 109-121; 1006, s. 101-128; 1008, s. 71-85; 1034, s. 209-218].

Так, у монографії Роберта Потоцького йдеться про відновлення традицій польсько-української співпраці, закладених в угоді Пілсудський-Петлюра, в політиці правлячого режиму санації [1012]. Р. Потоцький розкрив діяльність Генерального штабу УНР на території Польщі, який був створений з метою організації сепаратистського руху в Радянській Україні. Тим самим, на думку Р. Потоцького, могли бути створені передумови для відновлення УНР. У своїй монографії він висвітлив становище українських офіцерів-контрактників на службі у Війську польському, а також польські плани щодо Радянської України. Автор стверджує, що у зазначений період Польща підтримувала український сепаратизм в УСРР, метою якого було утворення незалежної держави. У праці Р. Потоцького увага зосереджена в основному на “українській складовій” політики прометеїзму Польщі. В іншій монографії Р. Потоцький здійснив спробу висвітлити різноманітні аспекти вирішення українського питання, зокрема в національній політиці Польщі 1930-1939 рр. [1013].

Монографія Яна Пісюлінського присвячена ролі та місцю українського питання в зовнішній політиці Польщі (1918-1923 рр.) [1007]. Її автор намагався довести, що політика польських урядів не обмежувалася лише реалізацією федералістських планів Ю. Пілсудського, пов’язаних з підтримкою С. Петлюри

і УНР. У цей період активно реалізовувалися концепції польських національних демократів (ендеків), які виглядали більш реалістично і мали підтримку в польському суспільстві. Автор стверджує, що після Ризької угоди 1921 р. українське питання продовжувало відігравати важливу роль у зовнішній політиці Польщі, а розрив союзу з С. Петлюрою носив формальний характер [1007, s. 395].

Значна увага в польській історіографії приділялася долі уенерівських емігрантів у міжвоєнній Польщі. Ян Бруський аналізує діяльність ДЦ УНР в еміграції [919]. Доля отамана С. Петлюри і керованого ним еміграційного осередку є предметом авторських роздумів над причинами поразки української державності й “Союзу Пілсудський – Петлюра” 1920 р. У книзі використано невідомі документи й матеріали з еміграційних архівів, що збереглися в різних країнах. Інші статті цього автора доповнюють розкриття означеної проблеми [916].

Емільян Вішка у своїй фундаментальній праці проаналізував становище української еміграції в Польщі в міжвоєнний період. У цьому контексті він не міг обминути участі українців у створенні й діяльності товариства “Прометей” у Варшаві, Українського наукового інституту, молодіжних університетських організацій [1046]. В окремій книзі Е. Вішка охарактеризував, зокрема, українські часописи, що видавалися в Польщі у міжвоєнний період [1047]. Дослідженню “емігрантської долі” українських генералів, що були інтерновані в польські табори для військовополонених присвятив свою праці Олександр Колянчук [770; 951].

Польські автори також звернули увагу на зародження прометеївської ідеології, появу перших “прометеївських” організацій, з’ясували їх роль і місце в польській суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду [916; 1000].

Марек Корнат трактує прометеїзм як ідейний рух, спрямований на об’єднання неросійських народів СРСР навколо Польщі [801; 961; 963]. Водночас він стверджує, що концепція прометеїзму мала тільки оборонний характер, а її основою була теза, що в умовах зростаючої загрози з боку

Німеччини і СРСР лише створення нових національних держав могло на перспективу змінити хитке становище молодій Польській державі [959, s. 85-88]. Окремі монографії і статті М. Корната присвячені, зокрема, радянським дослідженням, які проводилися в наукових установах міжвоєнної Польщі, у тому числі й тих, що забезпечували теоретичну базу для політики прометеїзму [957; 958].

Грунтовно проаналізована “литовська” складова політики прометеїзму Польщі в монографії Кшиштофа Григайтиса [938]. Поділяємо його думку, що причинами зростаючого польсько-литовського і польсько-українського антагонізму було зміцнення польської, а також литовської і української національної свідомості [Ibid., s.552].

Стаття Г. Бартошевича присвячена політичній діяльності видатного учасника прометеївського руху Романа Кнолля [908].

Діяльності Східного інституту у Варшаві, який займав важливе місце у формуванні ідеології прометеївського руху, присвятив свою монографію польський дослідник Іренеуш Пйотр Май [981]. Автор, зокрема, зазначає, що під прикриттям курсів вивчення східних мов і лекцій на теми орієнталізму здійснювалася пропаганда прометеївської ідеї. Автор розкрив генезу інституту, його структуру, кадровий потенціал, форми діяльності й, зокрема, активну співпрацю з українською, кавказською, татарською еміграцією, функціонування Орієнтального гуртка молоді (ОГМ), Сходознавчої школи, співпрацю з Відділом II Генштабу Польщі. І. Май підкреслює антирадянський характер варшавського товариства “Прометей” [Ibid., s.50].

Погляди Л. Василевського на вирішення українського питання в II Речі Посполитій проаналізувала Барбара Сточевська [1020]. Вона вважає його першим українофілом, праці якого стали дороговказом для польських політиків з табору пілсудчиків у реалізації політики прометеїзму. Свої припущення Б. Сточевська підтверджує фактами про те, що не було в міжвоєнній Польщі інституції або товариства, пов’язаного з українським питанням, в якому би не брав участь Л. Василевський [1020, s. 331].

Польський історик А. Зємба написав найгрунтовнішу, на наш погляд, біографію відомого українського вченого Р. Смаль-Стоцького, в якій, зокрема, проаналізував окремі аспекти його політичної діяльності [1051]. Він показав вплив родинних зв'язків на перебіг процесу нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р.

Дослідник історії польських спецслужб Анджей Пеплонський у своїй монографії обмежився тезою, про те, що діяльність Експозитури №2, яка керувала прометеївським рухом, висвітлена в книзі С. Мікуліча [1004, s. 8].

Польські дослідження прометеївської тематики вплинули на пробудження інтересу до цієї теми в істориків Російської Федерації (РФ). У сучасній російській історіографії цю проблему вперше актуалізував Геннадій Матвєєв [834]. У співавторстві з польськими істориками побачила світ публікація, в якій знайшли відображення невідомі раніше документи, що висвітлювали диверсійно-підривну діяльність Експозитури №2 в 1938 р. на спірній польсько-чехословацькій території. В контексті цього питання дослідники з'ясували, що завданням Експозитури №2 Відділу II ГШ була організація й проведення диверсій поза межами Польщі, передусім на територіях суміжних держав, а також приготування відповідних диверсійних осередків, які могли бути використані у випадку війни [906]. У своїх подальших дослідженнях Г. Матвєєв зупинився на політичній біографії ідейного натхненника політики прометеїзму, будівничого незалежної Польщі – Юзефа Пілсудського, в результаті яких з'явилася друком його фундаментальна монографія [833].

Проблема прометеїзму в зовнішній політиці Польщі знайшла продовження у працях Тетяни Симонової [865]. Досліджуючи трагічну долю російської еміграції у міжвоєнний період, вона не змогла залишити цю тему поза увагою. Авторка на основі опрацьованих джерел з російських державних архівів розкрила роль і місце білогвардійської еміграції на чолі з Б. Савинковим у прометеївських планах Ю. Пілсудського [866]. Т. Симонова з'ясувала особливості прометеївської діяльності щодо Білорусі, Литви, Латвії,

Естонії, Грузії, Криму, Кубані та інших, відношення до яких вона однозначно трактує як до держав-лімітрофів.

Окрему сторінку в дослідженні зазначеної теми займає книга Лева Соцкова [874]. Її автор – генерал-майор у відставці, більше 40-ка років працював у закордонних і центральних апаратах зовнішньої розвідки СРСР і Російської Федерації. В основу його книги було покладено невідомі раніше документи ОДПУ – НКВС – НКДБ і спецслужб деяких зарубіжних держав, які зберігаються в Архіві зовнішньої розвідки РФ. Як вказує автор, робота з еміграцією у 20-30-і рр. ХХ ст. була пріоритетною для органів радянської державної безпеки й зовнішньої розвідки, зокрема.

Генерал Л. Соцков у своєму дослідженні наглядно демонструє, яким було бачення “Луб’янки” в цих питаннях. Він показує ступінь поінформованості зовнішньої розвідки НКВС СРСР щодо мети, завдань, організаційної мережі й діяльності прометеївських організацій під керівництвом Польщі. В програмних документах і практичній діяльності радикальної еміграції, яка боролася за створення національних держав, спецслужби вбачали загрозу безпеці й територіальній цілісності Радянської держави, й тому цьому виду діяльності радянське керівництво приділяло належну увагу. Головним адресатом розвідувальної інформації Л. Соцков вказує Й. Сталіна, який сам робив висновки з одержаних конкретних донесень: фактів, висловлювань, документів [Там же, с. 33].

Матеріали Л. Соцкова мають для нас особливий інтерес, оскільки дають можливість прослідкувати поінформованість радянської сторони масштабами розгортання прометеївського руху. На жаль, жоден інший із відвіданих нами архівів не може зрівнятися за своєю інформативністю в цьому питанні з Архівом зовнішньої розвідки РФ, який для нас залишається недоступним.

Вагомим внеском у вивченні означеної теми стала комплексна праця колективу російських авторів, присвячена впливові польської розвідки і контррозвідки на розгортання прометеївського руху [715]. Вона опирається в основному на джерельну базу РДВА, в якому й дотепер зберігаються трофейні

документи й матеріали Генштабу Польщі. Автори зосередили свою увагу, зокрема, на висвітленні агентурної діяльності діячів прометеївського руху, їх співпраці з польською та іноземними розвідками, організації резидентур за кордоном, на методах конспірації та організації підривної діяльності проти СРСР. Висновки, подані авторами, у багатьох моментах співзвучні з тими, які були зроблені в оцінці прометеївського руху спецслужбами ПНР на замовлення радянського керівництва ще в 50-х рр. ХХ ст. Для прикладу наведемо один з них: “прометеїзм у всіх своїх проявах, – як ідеологія, так і політика, й нарешті, як комплексна програма підривної діяльності, – повністю відповідав антирадянській, антиросійській та імперіалістично-загарбницькій позиції правлячої в Польщі державно-санаційної кліки” [Там же, с. 5]. Як бачимо вони прямо протилежні оцінкам сучасних польських істориків, що вважають прометеїзм не наступальною, а вимушеною оборонною доктриною.

Російський учений Салават Ісхаков у журналі “Вопросы истории” надрукував низку статей, присвячених публікаціям праць найвидатніших мусульманських представників прометеївського руху. В одній із них він згадує про існування масонської ложі під назвою “Прометей”, створеної декількома горськими емігрантами, а також журнал “Прометей” – орган національного захисту народів Кавказу, Туркестану і України, заснований Комітетом незалежності Кавказу [388, с. 5]. Його припущення підтверджуються архівними документами. Відомо також, що Ю. Пілсудський негативно оцінював приналежність учасників прометеївського руху до масонських організацій [256, к. 112-115].

Незважаючи на те, що радянсько-польські відносини міжвоєнного періоду й надалі привертають увагу російських дослідників, тема прометеїзму Польщі залишається в РФ маловідомою історичною проблемою. Зокрема, Михайло Мельтюхов присвятив свою монографію вивченню складних радянсько-польських відносин 1918-1939 рр., що, як він вдало зауважив, розпочалися і завершилися неоголошеними війнам: спочатку ініціатива виходила з Варшави, а потім від Москви [836]. Автор наголошує на обставинах,

які призвели до того, що в 20-х–30-х ХХ ст. Польща й Радянський Союз стали суперниками у боротьбі за впливи у Східній Європі.

Книга відомих російських учених – спеціалістів з історії Польщі, повному представила важливу тему в історії польсько-російських відносин ХХ ст. [902]. У ній ключовими проблемами дослідження стали: польське питання в роки Першої світової війни; позиції різних політичних сил Росії щодо майбутнього Польщі; відродження незалежної Польської держави; післявоєнна геополітика; важке становлення польської державності і її східних кордонів. У центрі уваги авторів: жорстка конфронтація політичних і військово-стратегічних планів Росії, Польщі, України і Білорусі у 1919 р.; збройне протистояння 1920 р.; “чудо” над Віслою й поразка планів експорту революції в Європу; а також довготривалі наслідки цих подій – хронічний синдром війни, який живив антагонізми та міфологеми ворожнечі. Спільним для вищеназваних публікацій є те, що в них навіть не згадується назва політики прометеїзму Польщі, хоча аналізуються процеси, які відбувалися в ході її реалізації.

У колективній монографії російських авторів вивчаються проблеми Східної Європи у 1939-1941 рр. у контексті відносин між Німеччиною і Радянським Союзом – двома основними полюсами, які визначали долю східноєвропейських країн на початковому етапі Другої світової війни [726]. Висвітлюючи польську політику на фоні системи міжнародних відносин напередодні Другої світової війни, автори навіть словом не обмовилися про міжнародний прометеївський рух. Так само непоміченою проблема прометеїзму пройшла в збірнику, присвяченому радянсько-польським відносинам 30-х рр. ХХ ст. [871]. Все це свідчить про те, що незважаючи на окремі ґрунтовні розвідки російських вчених щодо політики прометеїзму Польщі, вона й досі не відома широкому загалу істориків, залишається актуальною й вимагає подальших комплексних досліджень.

Значний інтерес до названої проблеми проявляють сучасні дослідники з Кавказу і Закавказзя. Так, Муртазали Дугричилов опублікував спогади

С. Шаміля й коментар до них, в яких розкриваються маловідомі сторінки створення Кавказької конфедерації [393]. Цій темі присвячені статті Станіслава Лакоби [816] й Георгія Мамулії [830]. Зокрема, Г. Мамулія стверджує, що саме Г. Баммат запропонував ім'я міфічного титана для офіційної назви журналу “Прометей”. Єдина стаття Г. Баммата була надрукована в першому номері цього часопису [574]. Питання кавказько-японських відносин розглянуті в спільній статті Г. Мамулії і японця Г. Куромія [965].

У вересні 2009 р. вийшла друком французькою мовою книга Г. Мамулії, в якій проаналізовано сепаратистські рухи народів Кавказу в контексті ідеологічного протистояння СРСР і західних держав у 1921-1945 рр. Автор простежує історію кавказьких емігрантів і перипетії боротьби, яку вони вели за свободу своєї батьківщини в боротьбі з більшовицьким режимом. Разом з Ю. Пілсудським на передньому краї цього протистояння з СРСР були державні діячі Франції А. Бріан, Р. Пуанкаре, М. Вейган і багато інших. Вони вважали, що національне питання, яке було “ахіллесовою п'ятою Радянської імперії”, призведе до її неминучого розпаду. У цьому новаторському дослідженні показано боротьбу розвідок двох конкуруючих систем, долі колоритних персонажів, які були характерними для трагічної історії народів Кавказу ХХ ст. [985]. Дослідження Г. Мамулії оперте на широку джерельну базу передусім документи і матеріали з відділу рукописів бібліотеки Інституту східних мов і цивілізацій в Парижі. Сюди входять статті діячів прометеївського руху на російській, французькій, турецькій, грузинській та інших мовах, написані в 1919-1940 рр., переписка, мемуари тощо. Історія групи “Кавказ” знайшла своє найповніше відображення в книзі Г. Мамулії, яка присвячена грузинській і кавказькій еміграції в 1921-1945 рр.

В історіографії далекого зарубіжжя прометеївська тематика стала відомою завдяки дослідженням Етьєна Копо, що були надруковані у Франції в 90-х рр. минулого століття [928]. Вони написані, в основному, на французькомовних джерелах з паризьких бібліотек, у тому числі й журналу “Prométhée” (“Прометей”), який видавався французькою мовою. Е. Копо

поставив собі за мету досягти проміжного результату: відшукати всі статті, в яких відображена історія руху, головно прометеївська преса; встановити дійових осіб прометеїзму і скласти картотеку біограм; сформувати набір понять (категоріальний апарат). Авторіві вдалося відшукати журнали, які видавалися в Парижі, однак архівні матеріали йому на той час виявилися недоступними.

Тема польсько-радянського протистояння в українському питанні стала предметом дослідження американського історика Тімоті Снайдера [1017]. Він є професором Єльського університету й фахівцем з історії сучасного націоналізму й історії Центрально-Східної Європи. До недавнього часу в історіографії США міжвоєнний період історії Польщі був майже недослідженим. Книги Т. Снайдера, перекладені на польську мову, заповнюють цю прогалину в американській історіографії міжвоєнної доби. Т. Снайдер характеризує прометеївський рух як антикомуністичний інтернаціонал, метою якого була ліквідація Радянського Союзу й перетворення його республік у незалежні держави. Він додає, що в той час, коли Москва використовувала у своїй політиці міжнародний Інтернаціонал, то прометеїсти використовували національне питання в Радянському Союзі, щоби “підважити підвалини комунізму” [1017, s. 70]. Т. Снайдер вважає прометеїзм елементом протидії комуністичній ідеології, а не лише механізмом внутрішнього розпаду СРСР.

Заслугою Т. Снайдера стало те, що він одним з перших в зарубіжній історіографії розкрив існування таємного розвідувального осередку “Гетьман”, який діяв у столиці Радянської України – Харкові. Він підпорядковувався 2-й Секції Генерального штабу УНР. Керував цим осередком український фаховий розвідник полковник Микола Чеботарів. Він контактував з Варшавою за посередництвом кур’єрів, які пересікали польсько-радянський кордон на Волині. Т. Снайдер пише, що М. Чеботарів разом з іншими українськими офіцерами невдовзі виїхав до Харкова – столиці УСРР, політичної арени, на якій “розігрувалася справа Шумського” [1017, s. 79].

Т. Снайдер звертає увагу на “польський слід” в діяльності Спілки визволення України (СВУ). У 1927 р. польська агентура встановила з нею контакти. НКВС займалося цією справою два роки поспіль – в її документах вона фігурувала під назвою “Спілка”. У вересні 1929 р. був заарештований її голова Сергій Єфремов. Більшість істориків вважають її видумкою НКВС і сумніваються, чи вона взагалі існувала. Зізнання С. Єфремова збігаються з тим, що писала про СВУ польська розвідка. Хоча цілком ймовірно, що СВУ була створена енкавеевниками як приманка, на яку піймалися українські націоналісти й польські агенти. І, нарешті, остання версія: польські шпигуни в Україні насправді були перевербованими агентами НКВС. У підручнику з історії КДБ за 1977 р. писалося, що 90% усіх польських контактів в Україні перебували під контролем радянських органів безпеки. Т. Снайдер не відкидає жодної з цих версій [738].

Нещодавно з’явилися друком цікаві публікації документів і їх коментар, які стали результатом співпраці японських і польських учених [423, s.114-135; 424, s. 230-233]. Вони цілковито відповідають традиціям польсько-японської співпраці у контексті прометеївського руху, яка мала місце у міжвоєнний період. Автори зробили спробу проаналізувати причини, перебіг і результати залучення Японії до участі у прометеївських акціях напередодні Другої світової війни.

Підсумком спільної дослідницької діяльності Гіроакі Куромія і Анджея Пеплонського (відомого спеціаліста з історії польських спецслужб міжвоєнного періоду) стала фундаментальна монографія, в якій розкрита історія співпраці польської і японської розвідок від часу перших контактів Ю. Пілсудського з японцями в 1904 р. й до завершального етапу Другої світової війни [966]. У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу окремий підрозділ в монографії присвячений розкриттю генези прометеївської акції на Далекому Сході. Автори підкреслюють, що прометеївська акція була важливим елементом в польській зовнішній політиці міжвоєнної доби.

Аналіз історіографії питання дає підстави зробити такі висновки: По-перше, активні дослідження концепції прометеїзму в політиці Польщі проводилися за часів ПНР у 60-х – 70-х рр. ХХ ст. На цей час вони дещо застаріли і вимагають переосмислення. Сучасні польські історики активно працюють у цьому напрямку, однак поки що їх дослідження обмежуються фрагментарним висвітленням окремих епізодів з історії прометеївського руху.

По-друге, в російській історіографії протягом останніх років з'явилися праці, в яких розкрито окремі аспекти реалізації політики прометеїзму Польщі. У РФ, яка вважається правонаступницею СРСР, політика прометеїзму однозначно трактується як ворожа, загарбницька, антиросійська, антирадянська, імперіалістична.

Поза тим для більшості, в тому числі й для фахових російських істориків, проблема політичного прометеїзму залишається маловідомою.

По-третє, з республік пострадянського простору в дослідженні згаданої теми найбільший внесок зробили вчені з Кавказу і Закавказзя. Це пояснюється високою активністю представників Грузії, Азербайджану, Північного Кавказу в прометеївському русі міжвоєнного періоду й значним інтересом з боку сучасних учених до своїх історичних коренів і традицій.

По-четверте, прометеїзм міжвоєнної Польщі став предметом дослідження французького дослідника Е. Копо, американця Т. Снайдера та японця Г. Куромія, праці яких далеко не вичерпують усієї глибини проблеми.

По-п'яте, в українській історіографії окремі розвідки істориків лише побіжно торкаються проблем, пов'язаних із прометеївським рухом, і прометеїзм Польщі загалом залишається маловідомою історіографічною проблемою.

Таким чином, концепція прометеїзму в політиці Польщі 1921-1939 рр. ще не вивчена українськими істориками настільки, наскільки вона є актуальною, а отже, потребує ґрунтовної розробки у дисертаційному дослідженні.

1.2. Аналіз джерельної бази.

Вивчення прометеївського руху ускладнювалося пошуком джерел, які дуже розпорошені в різних фондах, переважно зарубіжних архівів і бібліотек: Варшави, Москви, Парижа, Кракова, Кієва, Львова та інших міст. В основу дослідження було покладено різноманітний комплекс джерел, які умовно можна поділити на групи: архівні матеріали, збірники документів, мемуарна література, преса міжвоєнного періоду тощо. Найважливішими серед них є неопубліковані документи і матеріали з польських і російських архівів.

Основний масив джерел стосовно теми дослідження знаходиться у Центральному військовому архіві (ЦАВ) у Варшаві (Рембертові), у фонді “Відділ II Головного штабу” (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.)). Протягом міжвоєнного періоду Відділ II Генерального штабу збройних сил Польщі був структурою, яка зосереджувала на собі організацію й керівництво прометеївським рухом. Згідно з декретом Верховного головнокомандувача збройних сил Польщі маршала Ю. Пілсудського від 7 січня 1921 р. було утворено Генеральний штаб Війська польського, що підпорядковувався Міністерству військових справ (МСВійськ.).

Згодом вся інформаційно-розвідницька служба (офензива і дефензива) була сконцентрована у Відділі II Генерального Штабу (так званій “двуйці”). Значна реорганізація Відділу II відбулася в кінці 1926 р. після здійснення травневого перевороту й приходу до влади маршала Ю. Пілсудського. Декретом від 2 серпня 1926 р. було запроваджено посаду Генерального інспектора збройних сил (ГІЗС), якому підпорядковувався Генеральний штаб. У свою чергу у грудні 1928 р. останній був перейменований у Головний штаб (ГШ). До 1928 р. в Польщі була назва Генеральний штаб, а відтак була змінена на Головний штаб. Для зручності далі в роботі будемо використовувати скорочення ГШ.

Генеральний інспектор збройних сил і одночасно Міністр військових справ маршал Ю. Пілсудський приділяв особливу увагу військовій розвідці, що відобразилося, зокрема, в його персональних призначеннях. Керівником

Відділу II став його близький соратник Т. Шетцель, який виступав одним з ідеологів і організаторів прометеївського руху. Документи з Відділу II, які відклалися в архівах, передусім ЦАВ, представляють для нас найбільший дослідницький інтрес. Вони нагромаджувалися в ГШ Польщі протягом 1929-1939 рр.

Головна роль у керівництві прометеївським рухом належала Експозитурі №2, яка була диверсійною ланкою у Відділі II ГШ Польщі, була створена у 1929 р. і до 1939 р. керувала всім прометеївським рухом. Метою її діяльності було поширення прометеївської акції й організація диверсій у мирний і воєнний час. Вона формувалася на базі підреферату “А-1”, який входив до складу Реферату А Відділу II ГШ Війська Польського, що був створений на початку 20-х рр. ХХ ст. з метою проведення зовнішньої розвідки [1004, s. 29].

Начальником Експозитури №2 став капітан Е. Харашкевич, який очолював цей підрозділ до 1939 р. [407, с. 269]. Структурними підрозділами Експозитури №2 були: А) Реферат національностей, який у 1934 р. був перейменований на реферат “В” (Схід). Ним протягом 1930-1939 рр. керував капітан Єжи Незбжицький (Ришард Врага). Він розробляв плани диверсії проти СРСР. Діяльність зосереджувалася у двох напрямках: 1) так звана прометеївська праця, тобто організація національно-визвольних рухів у республіках СРСР. Вона здійснювалася в основному лідерами національних еміграцій народів колишньої царської Росії; 2) створення законспірованих організацій у Західній Україні й Білорусі на випадок загарбання цих земель СРСР [461, л. 5; 906, s. 14-15].

Прометеївською діяльністю займалися два підреферати: “В-k” – працював у середовищі кавказької і татарської еміграції, а також “В-u” – працював з петлюрівською і козацькою еміграцією. Другим напрямком займався підреферат, який початково входив до складу теренового реферату під назвою підреферату “Росія”. Окрім того, у 1935 р. існував загальний підреферат “В-o”, що відповідав за пресу і пропаганду прометеїзму, а також виконував допоміжні функції щодо двох попередніх підрефератів.

Б) Реферат тереновий у 1934 р. перейменований у реферат А (Захід). Його завданням було приготування диверсій на всіх решта напрямках. До складу реферату А входили:

1) підреферат А-1 (Литва), що проводив активну диверсійну діяльність на литовських землях у 1927-1929 рр. Був ліквідований у 1932 р., а його агенти перейшли до реферату “А-р”. Таким чином губилися сліди антилитовської діяльності Експозитури №2.

2) підреферат “А-р” мав проводити диверсійну діяльність у Східній Пруссії і в Гданську.

3) підреферат “А-z” (Захід) готувався до диверсійних заходів на території Німеччини. У 1932 р. в момент підписання польсько-німецького договору про ненапад Експозитура №2 призупинила свою діяльність на території Німеччини, переорієнтувавши свої сили на диверсійну діяльність проти Чехословаччини. У 1936 р. назва підреферату була змінена “А-n” [461, л. 6].

4) Підреферат “А-n” займався античеськими диверсійними актами.

Окрім того в Експозитурі №2 були створені допоміжні служби:

а) технічний реферат (С);

б) підреферат (D) займався справами канцелярії, фінансами і т. д.

У 30-х рр. ХХ ст. закордонні розвідувальні пункти (пляцувки) Відділу II ГШ Польщі базувалися в містах: Москва, Ленінград, Мінськ, Харків, Тбілісі, Рига, Таллін, Гельсинки, Бухарест, Кишинів, Прага, Тешин, Відень, Стамбул, Тегеран, Бейрут, Багдад, Тель-Авів, Каїр, Харбін. Розвідувальні осередки організовувалися на базі посольств, консульських відділів, журналістських мереж, торгових та інших представництв Польщі за кордоном [232, к. 5].

Певна кількість документів походила з диверсійних осередків польської розвідки, на даних якої базувалася діяльність Експозитури №2. Стосовно прометеївської діяльності збереглися документи з таких осередків і проблем: кореспонденція централі з осередками “Milton” (Париж) і “Wellstone” (Париж), які розпорошені в різних справах; матеріали з осередку “Taras” (Прага); кореспонденція з представниками експозитури на Далекім Сході; фінансові

звіти за окремі роки з осередків “Martel”, “Rollin”, “Wellstone”, “Milton” (всі в Парижі) і “Assad” (Стамбул); кореспонденція, меморіали, звіти окремих періодичних прометеївських видань; різні трактати або праці про петлюрівську еміграцію та її стосунки з польською розвідкою; матеріали про відносини з козацькою еміграцією; акти товариства “Прометей” у Гельсинках; відносини з вірменською еміграцією; акти Східного інституту та ОГМ у Варшаві й Харбіні; акти Науково-дослідного інституту Східної Європи (НДІСЄ) у Вільно та Школи політичних наук при цьому інституті; звіти про подорож до Німеччини польських та еміграційних прометеївських діячів.

У прометеївському русі брали участь польські державні й наукові діячі, матеріали про яких містяться у фонді “Відділ II Головного штабу”. З документів Експозитури №2 одержано нові факти діяльності “двуйки”, а особливо Експозитури №2 у польському житті, суспільних, спортивних, наукових організаціях. Однак, з аналізу документів не зрозуміло, яким чином польська розвідка одержувала відомості прометеївської агентури з СРСР.

Важко ствердити, яка частина матеріалів Експозитури №2 збереглася, а яка загинула у вирі Другої світової війни. Можливо частина цих документів була знищена персоналом під час військових дій або вивезена до Англії через Румунію. Спеціальні підрозділи III Рейху займалися пошуком документів польської розвідки і контррозвідки. Згодом вони заволоділи матеріалами, які були залишені в будинках польських амбасад у європейських державах, що були захоплені гітлерівськими військами. Значну частину документів ГШ захопила німецька окупаційна влада. Пізніше вцілілі документи були відправлені німцями до відділу військового архіву у Гданську (Heeresarchivzweigstelle Dancig), де в цілому як справи “двуйки” були, правдоподібно, опрацьовані й деякі з них, що представляли інтерес для німецьких спецслужб вилучені [232, к. 6].

У ЦАВ в окремому фонді під назвою “Akta Rosyjskie” (“Акти російські”) зберігається частина документів, які були передані з ЦГА Главархіву СРСР. Фондоутворювач становили так звані матеріали “про діяльність розвідки

буржуазної Польщі проти СРСР (колекція)”. До польського військового архіву були передані дані про осіб, які співпрацювали з польською розвідкою в 1920-1939 рр., що були зібрані міністерством національної оборони ПНР в 1953 р. на замовлення радянського керівництва [232, к. 1]. Радянське керівництво доручило своїм польським колегам підсумувати діяльність санаційної розвідки і контррозвідки у міжвоєнний період. Слід зазначити, що ці справи були підготовані не істориками, а офіцерами апарату держбезпеки Польщі [61].

Українські документи складають окремий фонд у ЦАВ під назвою “Sprzymierzona Armia Ukraińska” (“Союзна українська армія”), який налічує 20 описів і 1240 справ. Тут, окрім справ Армії УНР, містяться матеріали й документи уряду УНР, міністерства закордонних справ, дипломатичних місій УНР в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Франції, українських товариств тощо. В окремому архівному фонді зберігаються документи Української військової місії за 1919-1921 та 1927-1931 рр., яку було створено у Варшаві 1919 р. з метою координування військових дій УНР та II Речі Посполитої. Значна частина матеріалів ГШ Польщі знаходиться у Російському державному військовому архіві (РДВА) (Российский государственный военный архив (РГВА)). Мова йде про власне польські документи, які тепер зберігаються у фондах 308/к і 461/к РДВА. Вони були зібрані органами Головного архівного управління НКВС СРСР і Головного трофейного управління Радянської Армії і в 1945-1946 рр. включені в так званий Особий архів при Раді Міністрів СРСР, який сьогодні є важливою самостійною частиною РДВА [747].

Трофейні документи ГШ Польщі були опрацьовані органами МДБ СРСР і з 10 травня 1950 р. залишалися майже недоступними для широкого кола дослідників [115, л. 1]. Лише в 90-х рр. минулого століття були розкриті (хоча й далеко не повністю) російські архіви, ознайомлення з фондами яких дозволяє по-новому поглянути на події історії країн Центрально-Східної Європи. Показова в цьому плані історія РДВА, створеного в червні 1992 р. Він був заснований у 1920 р. як Архів Червоної Армії. В його структурі протягом 1946-1992 рр. діяв Центральний державний Особий архів СРСР. Він був створений

для зберігання архівних фондів і колекцій іноземного походження, що були вивезені Радянською Армією наприкінці Другої світової війни з Німеччини і Східної Європи в Москву. Ця секретна установа вперше була згадана в пресі лише в лютому 1990 р. У липні 1992 р. Особий архів був перейменований у Центр зберігання історико-документальних колекцій і відкритий для дослідників. Під час реорганізації фонди центру в 1999 р. були об'єднані з РДВА, а центр перестав існувати як самостійна установа. Комплекс джерел в РДВА включає в себе документи органів влади і управління європейських держав, зокрема Польщі, які були захоплені нацистськими властями на території цієї держави, а згодом виявлені радянськими військами в 1945 р. й вивезеними в СРСР.

У РДВА зберігаються документи ГШ Польщі, причому лише ті, що стосувалися прометеївської діяльності щодо республік СРСР, а всі інші були повернуті Польщі й зберігаються в ЦАВ. Тут зосереджені в основному матеріали з історії російського білогвардійського руху, діяльності кавказької й туркестанської еміграцій. У комплексі з документами ЦАВ вони становлять основний джерельний масив, на який спирається наше дослідження. Документи ГШ Польщі з архівів ЦАВ і РДВА дають можливість прослідкувати характер і механізми реалізації поліки прометеїзму Польщі.

Документи, які містяться у фондах 308/к (II Відділ Генерального штабу Польщі, м. Варшава) і 461/к (Експозитура №2 II Відділу Генерального штабу Польщі, м. Варшава) РДВА можна умовно поділити на групи: матеріали: про організацію, структуру, діяльність і особовий склад Експозитури №2; про фінансування прометеївського руху та інші; з конференції “Ліга Прометея”, організованої Експозитурою №2 у Варшаві 31.V-4.VI.1938 р.: порядок денний, резолюції, тексти виступів учасників конференції; інформаційні огляди й комюніке: про діяльність партій, організацій, преси, про суспільно-політичне становище народів Кавказу, про створення кавказької конфедерації, про військово-стратегічну ситуацію в радянській Україні: кордони, комунікації, дислокація частин Червоної Армії (ЧА), відділів постачання і управління

повстанським рухом на Україні (російською мовою); листування Експозитури №2 Відділу II ГШ: з Російським евакуаційним комітетом (РЕК) на чолі з Б. Савинковим в 1921 р.; з резидентурами про діяльність та фінансування національних еміграцій; з польськими послами в Ірані, в Тегерані, в Туреччині і Персії, з польським військовим аташе в Румунії тощо; з організацією “Прометей” в Парижі; протоколи: засідань представників еміграції Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, конгресу “Прометей”, засідання ЦК Народної партії горців Кавказу (НПК) в 1929-1930 рр.; доповіді: начальника Експозитури №2 капітана Едмунда Харашкевича “Польсько-прометеївські зв’язки”, Мустафи Чокаєва “Про сучасне становище в Туркестані” та ін.; донесення: про так звану антирадянську діяльність грузинської еміграції в Харбїні, про діяльність кримсько-татарської еміграції, про розкриття польської шпигунської організації в Києві й агентів польської розвідки у 1925-1926 рр., про зовнішню політику СРСР й становище в Афганістані та інші; полеміка між західноукраїнською і емігрантською пресою кримських татар щодо проблем Криму; машинописні тексти книг, зокрема Незбжицкого (Ришарда Враги) про Радянський Союз в 1937 р.; анотації книг, зокрема Мір Якуба Мегтієва “Проблеми Кавказу”; статті для Комітету незалежності Кавказу (КНК) й журналу “Прометей” в Парижі; переклади статей з еміграційних журналів; повідомлення про переговори начальника Експозитури №2 з керівниками національної еміграції про співпрацю з польською розвідкою; реферати про проблеми національних меншин у Польщі; звіти; про діяльність Комісії наукового вивчення східних земель у 1934-1939 рр., про конференцію начальника Експозитури №2 з представниками грузинської еміграції та ін.; звернення, зокрема емігрантського Комітету Незалежності Кавказу (КНК); довідка про діяльність КНК; меморандуми про проблему Кавказу; списки: офіцерів-контрактників у польській армії, польських громадян розстріляних в СРСР за шпигунську діяльність; фотокопії таємної польсько-української угоди про визнання УНР; рапорти польських військових аташе до Відділу II ГШ Польщі; директиви керівників еміграційних національних центрів складені за

повідомленнями радянської преси; схеми організації прометеївського руху й еміграції в різних країнах; інструкції МЗС і Відділу II про завдання в роботі польської розвідки з представниками еміграції; анкети-характеристики діячів прометеївського руху, складені офіцерами Експозитури №2. Отже, маємо різноманітний комплекс джерел, аналіз яких відкрив можливості системно дослідити й опрацювати проблему польського прометеїзму.

Важливе місце у формуванні джерельної бази дослідження займають документи і матеріали Архіву нових актів у Варшаві (ААН). Тут збереглися справи безпосередньо із архівів діячів прометеївського руху, які працювали в Міністерстві закордонних справ (МЗС), Міністерстві внутрішніх справ (МВС) і Міністерстві релігійних визнань і освіти (МРВ і О).

Найважливішими для нас стали фонди МЗС, яке у міжвоєнний період відповідало за взаємини з іншими державами і міжнародними організаціями а також репрезентувало інтереси Польської держави за кордоном. Фонд МЗС, що знаходиться в ААН, нараховує близько 14000 справ і містить величезну кількість інформації, що стосується політичних, економічних, культурних і наукових взаємин Польщі із закордоном у міжвоєнному двадцятилітті. У фонді зберігаються документи і матеріали з життя еміграції і польської діаспори, національних меншин в Польщі й поза її кордонами, а також внутрішньої ситуації та закордонної політики окремих держав. Документи і матеріали фонду МЗС були повернуті ПНР радянськими установами у 60-х рр., а деякі з них були передані в 90-х рр. ХХ ст. У 1945 р. частина з них була віднайдена американськими військовими на території Німеччини і відправлена до Вашингтона. В 90-х рр. минулого століття вони були повністю мікрофільмовані, а оригінали повернуті польській владі у квітні 1992 р. [424, s. 233].

Одним із вирішальних чинників у структурі прометеївського руху був Східний відділ (СВ) МЗС. У його рамках діяв “Радянський реферат”, який займався аналізом зовнішньої і внутрішньої політики СРСР та давав рекомендації щодо формування політики Польщі. Традиційно начальниками

СВ були чільні представники прометеївського руху: Л. Василевський (засновник і перший керівник), Р. Кноль (1921-1922 рр.), Ю. Лукасевич (1922-1926 рр.), Т. Голувко (1927-1931 рр.), Т. Шетцель (1931-1935 рр.), Т. Кобилянський (1935-1939 рр.) [958, с. 117]. Роль СВ МЗС у формуванні зовнішньої політики Польщі важко переоцінити.

В ААН зберігаються фонди активного учасника прометеївського руху на етапі його становлення Романа Кноля. Він народився 27 жовтня 1888 р. в Києві. Там закінчив класичну гімназію і юридичний факультет в університеті Св. Володимира. Пізніше працював адвокатом в Житомирі. В 1908 р. вступив до польської організації “Філареція”. У 1917 р. в Києві він був співзасновником і секретарем “Польського демократичного союзу на Русі”, який діяв під патронатом Польської військової організації (ПОВ). У 20-х рр. ХХ ст., будучи послом Польщі в Туреччині, Р. Кноль доклав чимало зусиль для формування політики прометеїзму.

Документи і матеріали, які входять до фонду “Акти Романа Кноля 1917-1930 рр.” характеризують внутрішню і зовнішню політику тих держав, у яких працював Р. Кноль – найперше Україна, де він виступав активним учасником ПОВ, а згодом в рамках дипломатичної служби в СРСР, Туреччині, Італії та Німеччині. Це рапорти, звіти, нотатки, кореспонденція. Лише справа №2 зберігає матеріали зібрані Р. Кнолем як секретарем польсько-радянської конференції в Ризі: рапорти, інструкції, копії документів.

Особливо важливими для розкриття теми стали іменні фонди діячів прометеївського руху, які знаходяться Польській бібліотеці в Парижі (ПБП). Польські еміграційні центри в переважній більшості – це установи, що у своїй діяльності поєднують функції архіву, бібліотеки і музею [807, с. 60-75]. Прикладом такого гармонійного поєднання стало “Польське історико-літературне товариство”, Польська бібліотека та Музей Адама Міцкевича в Парижі.

Фонди ПБП містять документи, цінні особові та родинні архіви політичних діячів, представників науки і культури. Частина зібрань і спадщини

потрапила туди насамперед як дар від спадкоємців. Серед різномірної за формою та змістом документації містяться цінні джерела, що стосуються політичної історії Польщі, зв'язків Польської держави із сусідами, національними та релігійними меншинами, а також документи, які висвітлюють життя польської еміграції та емігрантів інших національностей, які опинилися на чужині.

Найбільшою збіркою матеріалів з історії польсько-українських відносин у ХХ ст. є зібрання Александра Кавалковського (1889-1965). Він народився 8 серпня 1899 р. у Варшаві. Його батько, який служив урядником Варшавсько-Віденської залізниці, у 1915 р. одержав призначення спочатку в Полтавську губернію, а потім у Москву, куди й забрав з собою родину. У листопаді 1916 р. молодий Александр вступив до таємної ПОВ. Весною 1917 р. переїхав до Чернівців з метою вступу до Легіонів польських. 11 листопада 1918 р. вступив до Харцерського батальйону у Варшаві. А. Кавалковський у 1927-1932 рр. був працівником Історичного бюро ГШ Польщі, а в 1932-1936 рр. працював у Міністерстві релігійних визнань і освіти (MPB і O) й займався освітою національних меншин. Його архівна спадщина обіймає матеріали, що стосуються польсько-української боротьби за Львів (справи 1140-1152), української меншини у II Речі Посполитій (справи 1153-1156) та стану шкільної освіти українців у цей період (справи 1155, арк. 116-119). До найважливіших груп зібрання А. Кавалковського належать передусім накази, рапорти, звіти й листування.

Для дослідження польсько-українських відносин велике значення мають матеріали, періоду роботи А. Кавалковського у MPB і O. Разом із дослідженнями на тему українського шкільництва у II Речі Посполитій збереглися матеріали щодо українських справ на території так званої Східної Малопольщі, реферат про політичні, національні, економічні та релігійні стосунки на Волині, проект директив Бюро студій і планів Табору національної єдності (ТНЄ) (Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN)) щодо національної політики на південно-східних окраїнах II Речі Посполитої, звіти

А. Кавалковського директору Першого департаменту МРВ і О щодо відкриття українського сільськогосподарського ліцею, а також історичні статті А. Кавалковського про гетьмана І. Мазепу.

Нами опрацьовано рукописні фонди А. Кавалковського, який будучи міністром МРВ і О курував прометеївську політику у своєму відомстві. Це відобразилось на його поглядах на освітню політику і виховання підростаючого покоління. Як свідчать джерельні матеріали ПБП (справи 1153-1156), він займався розробкою магістральних напрямків освітньої політики, справами національних меншин (особливо української), а також опікою і контролем над академічними установами, з цього погляду цікавим є документ “Постулати українського шкільництва” [215, к. 116-119]. Про його заангажованість у справах прометеївської політики свідчить лист керівника Експозитури №2 до А. Кавалковського у справі підтримки видання тижневика “Вільне козацтво”, що зберігся в ПБП [215, к. 162].

У ПБП зберігаються також фонди Владислава Пельца – активного учасника прометеївського руху 30-х років ХХ ст. Цінним історичним джерелом є його автобіографія, у якій рукою автора зазначено, хто у Відділі II ГШ займався українським питанням; а також роздуми з “манжурського періоду” його життя. Нам раніше було відомо, що полонія в Манджурії, а також грузинська і українські еміграції були задіяні для поширення прометеївської пропаганди на цих теренах. Однак бракувало документальних доказів, а фонд В. Пельца заповнив цю прогалину його особистими нарисами “Про Манджурію” та історію полонії в Манджурії.

Крім відділу рукописів ПБП, окремі документи з досліджуваної теми містять рукописні збірки Національної бібліотеки у Варшаві (НБВ) та Бібліотеки Варшавського університету (БВУ). У НБВ збірка “Партизансько-повстанського штабу” (ППШ) складається з кількох приватних колекцій діячів армії УНР та окремих документів і матеріалів ранішого й пізнішого часу, зокрема польсько-радянської війни та ін. [861, с. 218]. У збірці містяться, зокрема, розпорядження й ухвали уряду УНР, інструкції, рапорти, відозви,

бюлетені, меморіали, анкети та кореспонденція генерала Ю. Тютюнника, адміністративно-політичного відділу штабу й відділу цивільного керівництва, матеріали зі збірки сотника Юхима Фалюшняка, положення, організаційні рішення, інструкції й рапорти, накази й донесення розвідки, рапорти й повідомлення про ситуацію в радянській Україні, дислокацію частин ЧА і вибори до сільських рад, карти. Особливий інтерес для нашого дослідження представляють рапорти і донесення про військову та політичну ситуацію на українському фронті в 1919 р. і польсько-радянському фронті влітку-взимку 1920 р., наказ про долю підрозділу генерала Ю. Тютюнника 1921 р. У відділі рукописів БВУ папери С. Стемповського і волинського воєводи Г. Юзевського.

Проведений нами пошук аналогічних матеріалів в архівах Кракова не дав позитивного результату. Нам також не вдалося віднайти слідів діяльності краківського осередку ОГМ. Натомість, у Воєводському архіві міста Кракова вдалося відшукати документи місцевих органів влади і поліції, в яких відображена діяльність представників української еміграції, що проживали на території Краківського воєводства у міжвоєнний період.

Пошук матеріалів для розкриття прометеївської проблеми проводився, звичайно, і в Україні. Однак документи і матеріали з Центрального архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) і Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) лише допомагають віднайти ключ до розуміння тих геополітичних розрахунків, які робилися у Варшаві та Москві. Вони доповнюють складну і суперечливу картину східної політики Польщі через призму її оцінки органами радянської влади в Україні.

У ЦДАВО України для нас найбільший інтерес представляли фонди: ф.1429 (Канцелярія Директорії УНР); ф.3532 (Український науковий інститут у Варшаві); ф.3695 (Шелухін С. П.); ф.3889 (Русова С. Ф.); ф.3979 (Кубанський закордонний архів у Празі. 1928-1935); ф.4465 (Колекція окремих документів, матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб) та ін. У названих фондах містяться, зокрема, інформаційні повідомлення, доповіді, звіти, переписка 1920-1921 рр., характеристика

польських суспільних і політичних діячів, документи про підписання Ризького договору 1921 р.; протоколи засідання представників УНР з представниками Грузинської народної республіки; так звані Празькі матеріали в ЦДАВО України – це багатюще джерело не лише для історії української еміграції міжвоєнного періоду, а й для загальноукраїнської історії, літератури, мови, науки, політології та інших ділянок [842, с. 532-545].

ЦДАГО України містить цікаві матеріали про події періоду Української революції, документи з редакції громадсько-політичного і літературно-мистецького тижневика “Тризуб”, м. Париж (1925, 1926, 1933, 1934, 1938), діяльність громадських об’єднань і діячів української еміграції у 1920-1940-х рр.: Р. Смаль-Стоцького, А. Ливицького, С. Петлюри, М. Чеботаріва, Л. Чикаленка, О. Шульгіна, В. Шевченка та ін., колекцію “Українського музею у Празі”, колекцію документів і спогадів [886]. У ф. 269 (Колекція документів “Український музей у Празі”) збереглися цікаві матеріали про суспільно-політичне життя громади кубанських козаків й північно-кавказьких емігрантів у Чехословаччині в 20-30-х рр. ХХ ст., а також діяльність підготовчого комітету за кордоном за скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК) (1932-1938 рр.).

У нашому дослідженні не можна було оминати увагою матеріали з Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАУ у Львові). Окремі документи з фондів цього архіву доповнюють картину формування прометеївської лінії в національній політиці польської держави. Особливо це стосується розкриття політики нормалізації польсько-українських відносин в Галичині. Те саме, однак у менших масштабах, знайдено у фондах Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО). У фонді 2 (Станіславівське воєводське управління) знаходяться матеріали, які дають можливість прослідкувати суспільні настрої на території воєводства.

Окрім того, “сліди” прометеївської діяльності залишилися також у Лондоні, де знаходяться важливі полоністичні інституції: Польський Інститут і Музей імені генерала Сікорського та Інститут Юзефа Пілсудського. Інститут

Юзефа Пілсудського продовжує діяльність Інституту досліджень новітньої історії Польщі, створеного у Варшаві в 1923-1924 рр, що 1930 р. набув статусу правно-адміністративного товариства. Після смерті маршала Ю. Пілсудського у 1935 р. Інститут було реорганізовано й перейменовано на Інститут Юзефа Пілсудського, метою діяльності якого було визначено дослідження новітньої історії Польщі. Перервану війною працю Інституту у Варшаві було відновлено в березні 1947 р. у Лондоні. Значна частина фондів – це колекції, подаровані Інституту його членами [807, с. 60-75]. В їхніх фондах також зберігаються документи, важливі для дослідження історії прометеївського руху. Польські історики Анджей Гживач, Марцін Квецень і Гжегож Мазур, опрацювавши їх, видали окремою збіркою документів [436]. Вони були використані нами при написанні цієї праці. Відомості подані майором Е. Харашкевичем у лютому 1940 р. написані ним з пам'яті. Він сам наголошував на тому, що при написанні реферату про прометейський рух він не мав під рукою жодних джерел [436, с. 80]. Тому можлива суб'єктивна оцінка автором у викладенні окремих епізодів прометейської акції. Однак, маючи відмінну пам'ять розвідника, будучи керівником прометейської акції у 30-х рр. ХХ ст., він створив детальну картину цього руху, поділив його на періоди в залежності від кон'юнктури зовнішньої і внутрішньої політики Польської держави. Важливими є свідчення Е. Харашкевича про персональний склад учасників прометеївського руху у різних періодах його діяльності. Незважаючи на окремі неточності хронологічного характеру, виявлені нами, реферат Е. Харашкевича є цінним джерелом для дослідження політики прометеїзму. Співпраця польських істориків А. Гживача, М. Квеценя і Г. Мазура продовжилася публікацією маловідомих документів з історії прометеївського руху в Польщі, що зберігаються в ЦАВ, які були в різний час надруковані на сторінках журналу “Zeszyty Historyczne” [940; 941; 968; 967; 969].

Нещодавно з'явилися друком цікаві публікації документів і їх коментар, що стали результатом співпраці японських і польських учених [423]. Вони цілковито відповідають традиціям польсько-японської співпраці в контексті

прометеївського руху, яка мала місце у міжвоєнний період. Оpubлікований документ авторства В. Бончковського – активного діяча прометеївського руху – відображав польське бачення співпраці з Японією. Ці нотатки були відредаговані 1 квітня 1938 р. й представляють інтерес тому, що були створені в період глибокої кризи й трансформації прометеївського руху в другій половині 30-х рр. ХХ ст. Наступна публікація документів була присвячена реакції японців на звернення В. Бончковського [424]. Це так звана нотатка віце-директора Т. Кобилянського, що збереглася у фондах ААН.

Значну джерелознавчу цінність представляють опубліковані праці активних учасників прометеївського руху, які були введені в науковий обіг російським дослідником Салаватом Ісхаковим. Серед них виділяються праці Б. Байтугана, М. Чокаєва, М. Е. Расул-Заде, А. Ісхакі, які з передмовою С. Ісхакова були надруковані у журналі “Вопросы истории”. Заслужують на увагу аналітичні матеріали Б. Байтугана про Північний Кавказ напередодні й під час революції та Громадянської війни, які були ним підготовлені в 30-х рр. ХХ ст. для польської розвідки, що проявила підвищений інтерес щодо кавказької еміграції. У тому ж році Б. Байтуган підготував реферат “Історія виникнення і розвитку Народної партії Горців Кавказу” [388; 107]. Згодом ці реферати, які дістали схвальну оцінку польської розвідки, потрапили до нацистської Німеччини, а звідти в Москву в так званий Особий архів. Ці праці допомагають зрозуміти складні суспільно-політичні процеси, що відбувалися на Кавказі на початку ХХ ст. [388, с. 6].

Доповідь М. Чокаєва, опублікована С. Ісхаковим, є важливим історичним джерелом, що висвітлює складну ситуацію народів Центральної Азії на початку ХХ ст. [413].

12 січня 1934 р. до Експозитури №2 надійшла стаття М. Е. Расул-Заде “Національний рух в Азербайджані”, яка була написана у Варшаві 19 листопада 1933 р. Цей матеріал був одним із багатьох підготовлених ним для польської розвідки [405]. У своїй статті він повідомляв багато невідомих фактів про те, як відбувалося утвердження радянської влади в Азербайджані. Водночас він

звернув увагу поляків на явні успіхи в розвитку національної освіти, культури й літератури радянського Азербайджану, що свідчило про його об'єктивність. Однак його опоненти в еміграції оцінили цей матеріал як прорадянський, що для лідера мусаватистів було неприпустимо.

А. Ісхакі від імені ідель-уральської еміграції брав участь в організації “Прометей”, створеної за підтримки польської влади при участі більше десятка народів колишньої Російської імперії. Він також увійшов до правління цього міжнародного товариства емігрантських діячів; як і інші прометеївці готував різноманітні аналітичні матеріали для польських експертів. Зокрема, його реферат “Тюрки в СРСР” опинився на початку лютого 1929 р. в Експозитурі №2. Під час війни його реферати серед інших матеріалів польської спецслужби потрапили до фашистської Німеччини, а згодом в так званий “Особий архів”, який увійшов до складу РГВА. На підставі цих зв'язків з польською розвідкою радянська влада вважала його “польським шпигуном”. Щоб писати для Експозитури №2 і для журналу тексти, як наприклад, “Історико-політичний огляд республіки Ідель-Уралу” (вересень 1929 р.), йому потрібна була інформація з СРСР, яку А. Ісхакі здобував, аналізуючи опубліковані матеріали в радянських газетах і журналах, а також від своїх довірених людей [394, с. 20-22]. У 1932 р., продовжуючи писати аналітичні матеріали для Експозитури №2, А. Ісхакі завершив “Короткий нарис боротьби татарів Ідель-Уралу за визволення”, який став основою опублікованої в 1933 р. в Берліні на татарській і в Парижі на російській та французькій мовах невеликої книги під назвою “Ідель-Урал” [394, с. 26]. Вона була розрахована на великий міжнародний резонанс й адресована як татарській, так і російській еміграції, а також європейській публіці. Ця скромна за своїм об'ємом книга зіграла свою роль у розширенні уявлень європейців про мусульман Росії, про становище їх релігії в СРСР, вона стала одним із найбільш цитованих джерел у довоєнній зарубіжній історіографії.

Цінним джерелом для дослідження польської політики на Кавказі стала книга, видана до 120-річчя з дня народження колишнього міністра закордонних

справ Горської республіки (1919-1920) Гайдара Баммата. Видання містить збірники всіх статей опублікованих в журналі “Кавказ” за весь період його існування (видавався за редагуванням Г. Баммата в Парижі в 1934-1939 рр). Автори-упорядники видання Георгій Мамулія (Париж), Майрбек Ваचाгаєв (Париж) і Хаджі Мурад Доного (Махачкала) [831].

Для повного сприйняття політики прометеїзму в Радянському Союзі нам бракувало документів з архіву Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації (Архив Службы внешней разведки Российской Федерации), скористатися фондами якого, з об’єктивних причин, не було можливості. У книзі генерала Л. Соцкова окремі документи представлені фрагментарно або повністю. Їх достовірність не викликає сумніву, незважаючи на те, що автор в тексті й додатках не подає посилань на джерело. Авторська інтерпретація близька, на наш погляд, до дійсної картини життя післяреволюційної еміграції з СРСР, яку використовували для реалізації своїх геополітичних інтересів в окремих європейських і азійських країнах. Однак ця прогалина ліквідована публікацією документів з цього архіву, яку здійснив колишній генерал КДБ Л. Соцков [874]. Єдиним суттєвим недоліком його публікації, на наш погляд, є відсутність одиниць зберігання документів. Однак аналіз їх змісту засвідчує повну поінформованість Служби зовнішньої розвідки радянської держави про стратегію й діяльність прометеївського руху.

Виконуючи постанову Політбюро ЦК РКП (б) про вдосконалення розвідувальної роботи, Фелікс Дзержинський видав наказ № 169 від 20 грудня 1920 р. створення розвідувальної служби Радянської Росії – зовнішньої розвідки (Иностранный отдел (ИНО) ВЧК). Крім збору інформації про діяльність розвідувальних органів зарубіжних країн, однією з пріоритетних завдань зовнішньої розвідки вважалась “нейтралізація підривної діяльності білоемігрантських центрів” шляхом створення у них власних оперативних позицій, а також агентурного проникнення у ті іноземні спецслужби, які активно підтримали політичну еміграцію з колишньої Російської імперії.

Додамо від себе, що саме зовнішня розвідка вела таємну боротьбу з Експозитурою №2 в контексті прометеївської діяльності [716, с. 59].

Низка документів, що стосувалася діяльності іноземних спецслужб, була опублікована генералом Л. Соцковим у вигляді додатків до основного тексту. Нас особливо зацікавив Додаток 4 під назвою: “Замечания по вопросу реорганизации “Прометей” в Париже” [874, с. 298-316]. В коментарі до перекладу цього документа Л. Соцков вказує, що так звані “Замечания...” були підготовлені в Експозитурі № 2 Відділу II ГШ в одному екземплярі. Однак, нам вдалося віднайти копію оригіналу цього документу в ЦАВ, який, в цілому ідентичний російському перекладу [324]. Для нас цей документ становив неабиякий інтерес, оскільки в ньому ґрунтовно розкриті основні недоліки прометеївського руху з погляду його організаторів. Значне місце в документі займає проблема формування ідеології організації “Прометей”.

Інший документ, який подає Л. Соцков, представляє цінність ще й тому, що він був складений з відома уряду УНР її представником в Туреччині В. Мурським на прохання японського військового аташе Канда й містив програму дій УНР за кордоном і в Радянській Україні, а також слугував базою для антирадянської співпраці польської і японської розвідки [874, с. 278-283].

Л. Соцков також став укладачем збірника документів з архіву Служби зовнішньої розвідки РФ, який охоплює період 1935-1945 рр. [407; 408]. До збірника увійшли документи, що розкривають таємниці політики Польщі в цей період, включаючи переговори співробітників МЗС, військового відомства і спецслужб Польщі, а також аналітичні огляди зовнішньої і внутрішньої політики Польщі, політичну переписку і записи переговорів послів, донесення військових аташе, підбірки інформаційних телеграм польських дипломатичних місій та інші матеріали, в яких стають явними таємні приготування Польщі напередодні Другої світової війни. Серед розсекречених документів особливий інтерес для нас представляє “спецповідомлення про роботу японської розвідки з українською еміграцією”. Загальний об’єм документів – 400 сторінок.

За даними Л. Соцкова, наявна у архіві Служби зовнішньої розвідки РФ підбірка документів краща, ніж у польських архівах. Він зі знанням справи пояснює цю ситуацію міцними агентурними позиціями у Варшаві напередодні 1939 р. Керівництво СРСР, на його переконання, мало можливість одержувати інформацію безпосередньо з польських МЗС і ГШ.

Частина документів РДВА, переважно з 20-х рр. ХХ ст. була надрукована у збірнику документів “Красноармейцы в польском плену” [400]. Серед них особливу увагу вітчизняних і зарубіжних фахівців привернули матеріали, пов’язані з перебуванням бійців ЧА у польському полоні після польсько-радянської війни 1920 р. Російськими істориками, зокрема Г. Матвєвим уперше було введено в науковий обіг документи, абсолютна більшість яких мала гриф “таємно”, що робило їх недоступними для дослідників.

Особливий інтерес в контексті нашого дослідження становлять документи і матеріали, віднайдені в фондах РДВА й опубліковані російськими вченими: В. Билиніним, А. Здановичем, В. Коротаєвим [715].

З утворенням незалежної України в історичній науці поступово утвердився дух плюралізму, змінилися пріоритети та методи досліджень, учені отримали доступ до заборонених раніше архівних матеріалів. Була здійснена значна археографічна робота. Зокрема, у 1993 р. вийшов об’ємний збірник “Державний центр Української Народньої Республіки в екзилі: статті матеріали”, який містить найважливіші документи УНР в еміграції, а також нариси про її президентів [392].

У 2006 р. вийшов четвертий том унікального видання статей, листів, документів Симона Петлюри (укладач Володимир Сергійчук) [401]. Він став продовженням перших трьох, виданих зусиллям української діаспори в Нью-Йорку в 1956 та 1979 рр., а третій том вийшов у відродженій Україні в 1999 р. до 120-ї річниці з дня народження Голови Директорії й Головного Отамана УНР С. Петлюри. У четвертому томі праць уміщено маловідомі статті, а також неопубліковані листи і документи, які розкривають погляди С. Петлюри на

формування політики польсько-української співпраці, що найбільше цікавило нас у контексті нашого дослідження.

Статті учасників і керівників прометеївського руху, які з'явилися друком після війни, також можна вважати джерелами. Цінним хоча й скупим джерелом з досліджуваної теми є повне зібрання творів закулісного керівника прометеївського руху – Юзефа Пілсудського (1867-1935) – лідера ППС і національно-визвольного польського руху напередодні Першої світової війни, духовного натхненника Легіонів польських, командира і фактичного коменданта їх I-ї бригади, Начальника держави, Верховного головнокомандувача в польсько-радянській війні, маршала Війська польського, ініціатора перевороту 1926 р. й фактичного диктатора за часів режиму санації, який, без сумніву, мав найбільший вплив на долю Польщі і поляків [1034, s. 209-218].

Ю. Пілсудський залишив після себе багату письмову спадщину: книги на історичну тематику, спогади, промови, лекції, статті, публічні виступи та інтерв'ю [429; 430]. Маршал Ю. Пілсудський не був публіцистом й не писав політичних трактатів. Він був професійним конспіратором і все життя дбав про те, щоб якнайменше його думок залишилося на папері. Важливі речі передавалися ним в усній формі, й про те ми можемо лише здогадуватися. Не завжди публічний виступ відображав його погляди. Всі ці прогалили закривають спогади його соратників.

Серед них виділяються цінні і ґрунтовні публікації керівників прометеївського руху Т. Шетцеля [432] і Е. Харашкевича [921; 922]. Відомі статті про Р. Смаль-Стоцького, написані його соратниками з прометеївського руху [492]. Окремі документи були представлені в книзі О. Шульгина, зокрема промова професора Р. Смаль-Стоцького. Обороняючи українську справу, він та й інші діячі ДЦ УНР не раз ставали на захист народу Грузії [471, с. 234-247] та інших народів СРСР [Там само, с. 233].

Окремі документи з досліджуваної проблеми з'являються на електронних засобах інформації. З певними застереженнями їх також можна вважати

історичними джерелами. Зокрема, Муртазали Дугрічілов опублікував лист Саїд-бея Шаміля до брата Навруза, в якому він розкрив історію створення Кавказької конфедерації.

Видання спогадів та епістолярної спадщини активних учасників визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні і прометеївського руху міжвоєнної доби становить для нас неабиякий інтерес. Саме такими є спогади та епістолярна спадщина Миколи Чеботаріва [438], Павла Шандрука [469], Микола Ковалевського [450], Івана Кедрина-Рудницького [446], про життя й діяльність яких написано дуже мало. Т. Бульба-Боровець був причетний до організації розвідувальної мережі в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) 30-х рр. ХХ ст. й розгорнув свою повстанську діяльність під прапорами УНР вже в ході Другої світової війни [437]. Іван Світ представляв українську еміграцію в далекій Манджурії й активно працював у місцевому філіалі організації “Прометей” [464]. Професор Олександр Лотоцький очолював Український науковий інститут у Варшаві, що входив в структуру прометеївського руху [456; 457; 458]. Привертають увагу спогади видатних діячів Польщі міжвоєнного періоду Я. Єнджеєвича [485], Г. Юзевського [486; 487] та інших.

Окрему велику групу джерел з досліджуваної теми представляє собою так звана прометеївська преса. Насамперед це польські газети і журнали, а також друковані видання емігрантів з СРСР. Всі вони фінансувалися з фондів Експозитури №2 і МЗС Польщі. Загальна сума видатків на 1938 р. становила 26 тис. 752 зл. пол. [368, к. 2]. (1 злотий становив приблизно 22 коп. СРСР. 9 злотих складала 1 долар США.). За цим критерієм, а також спільністю ідеологічних цілей ми виділяємо їх в окремий розділ – прометеївська преса.

Тижневик “Przymierze” (“Пшимеже” в перекладі з польської “Союз” – В. К.), перший номер якого з’явився друком 15 серпня 1920 р., регулярно виходив у Варшаві до кінця наступного року. У 1920 р. вийшло 20 номерів газети, а в 1921 р. – 21. Головним редактором часопису був С. Седлецький, а В. Вакар [961, s. 76] найбільш активно представляв ідеологічний напрямок

видання. В. Вакар (1885-1931) – відомий економіст і демограф, автор програмного документу “Związek narodów odrodzonych” (“Союз відроджених народів”), який був виданий окремою книгою в 1919 р.

**Місячні квоти субсидій видавничої діяльності на прометеївські акції в
1938 р.**

№ п/п		МЗС (зл. пол.)	ГШ Польщі (зл. пол.)
1.	Загальнопрометеївські видання	1300	250
2.	Українці	2075	500
3.	Козаки		1574
4.	Татари Ідель-Уралу		1050
5.	Татари кримські		240
6.	Туркестанці		1606
7.	Грузини		783
8.	Азербайджанці	900	40
9.	Горці Північного Кавказу	1180	
	Разом	5702	8366

У редакції часопису “Przymierze” працював також прихильник ідей федералізму Польщі, активний діяч “зетівського руху” Йоахім Волошиновський [761, с. 185]. Однією з найбільш дієвих організацій міжвоєнної Польщі були так звані “зетівці”. Корені цього руху сягають 1886 р. коли у Варшаві було створено конспіративний незалежний “Звйонзек млодзежи польскей” “Зет” (Союз польської молоді “Зет”). Представники так званого зетівського руху, продовжуючи передвоєнні традиції у відродженій Польській республіці, пропагували концепцію федерації Польщі з її східними сусідами на сторінках варшавської газети “Przymierze”, перший номер якого вийшов у серпні 1920 р. [1035].

Серед суто “прометеївських” видань на першому місці стоїть місячник “Prométhée” (“Прометей”), який видавався в Парижі протягом 1926-1938 рр. без

перерви, що було винятковим явищем довговічності опозиційної емігрантської літератури [280, к. 33]. Як зазначалося в заголовку журналу, він був органом оборони кавказьких народів (Грузії, Азербайджану й Північного Кавказу), а також України і Туркестану. До березня 1932 р. було надруковано 75 номерів, що складало, в середньому, 12 номерів на рік. Головним редактором цього журналу був видатний діяч грузинського національно-визвольного руху – Георгій Гважава. Окрім нього, до редакції входили представники інших народів: азербайджанець Мір Якуб Мегтієв, горець Ібрагім Чулік Сулейман, туркестанець Мустафа Чокаєв, українець Олександр Шульгін [266, к. 4]. У журналі “Prométhée” друкувалися статті, у яких йшлося про ідеологічні засади прометеївського руху, становище емігрантів, подавалися вичерпні відомості про розвиток економічного і культурного життя в СРСР [928].

У жовтні 1938 р. вийшов перший номер прометеївського видання “La revue de Prométhée” [270, к. 38]. На його фінансування в Париж з бюджету Польської держави надходило щомісячно 1 тис. 300 зл. Він став продовженням місячника “Prométhée”. Новий часопис став виходити за редакцією О. Шульгіна. Поява журналу викликала зацікавлення в нацистській Німеччині [352, к. 9].

У Фінляндії, в Гельсинках, з 1932 р. видавався аналог журналу “Prométhée” фінською мовою. Його редактором став Й. Веаа (J. Veaa), який був керівником карельської національної еміграції в Фінляндії [368, к. 55]. З фондів Експозитури №2 редакція фінського журналу “Prometheus” отримувала щомісячно 250 зл. [Ibid., к. 3].

На базі Східного інституту у Варшаві видавався кварталник “Wschód” (“Схід”), який пропагував концепцію прометеїзму серед польської та зарубіжної інтелігенції. Його незмінним редактором був В. Бончковський, який, окрім того, ще редагував прометеївський “Biuletyn Polsko-Ukraiński” (“Бюлетень польсько-український” (БПУ)). Попри антирадянську пропаганду, якою були просякнуті більшість публікацій, бюлетень намагався залучити до участі в прометеївській діяльності частину західноукраїнської інтелігенції. БПУ

виходив з вересня 1932 р. формально під егідою ОГМ. Для роботи БПУ Експозитура №2 щомісячно виділяла 410 зл. [326, к. 3]. Окрім того, В. Бончковський редагував ще один прометеївський часопис – “Problemy Europy Wschodniej”(“Проблеми Східної Європи”) [319, к. 11].

З метою пропаганди ідей польського конструктивного націоналізму, які були представлені молодого генерацією пілсудчиків, 1 лютого 1936 р. вийшов перший номер газети “Myśl polska” (“Польська думка”) [Ibid., к. 2]. З 1938 р. увага часопису була зосереджена суто на прометеївських проблемах [Ibid., к. 3].

Тижневик “Тризуб” виконував роль пресового органу еміграційного уряду УНР [353, к. 100]. Він видавався в Парижі І. Косенко, а головним редактором був В. Прокопович. Еспозитура №2 надавала для редакції тижневика щомісячні дотації в розмірі 3 тис. зл. [61, л. 75]. Він почав виходити восени 1925 р. за участю С. Петлюри і став останнім, заснованим ним, друкованим органом. У передовій статті “Розпочинаючи видання” С. Петлюра писав: “...особливу увагу ми будемо присвячувати тому становищу, в якому перебуває наш народ під московсько-комуністичною окупацією” [549, с. 1]. Його працю продовжив А. Ливицький.

Через 10 років видання “Тризубу” О. Шульгин зазначав, що він став свого роду політичною енциклопедією цієї доби української історії [471, с. 28]. Аналізуючи статті С. Петлюри в “Тризубі”, можна відразу визначити два основні напрямки: по-перше, антипропаганда російського тоталітаризму, по-друге, агітація за возз’єднання українських сил у боротьбі за українську державність [840, с. 36]. “Тризуб” проіснував від 1925 р. аж до початку Другої світової війни. На противагу журналу “Тризуб” в Парижі виходила газета “Українські вісті” антипетлюрівського спрямування, яка фінансувалася з радянських спецфондів [Там само, с. 17].

Окрім того українцями в еміграції видавалися інші журнали, які також можна умовно вважати прометеївськими: “Табор” (редактор генерал В. Куш); “За державність” (редактор генерал М. Безручко); журнал “Гуртуймося” (виходив у Празі зусиллями полковника Василя Филоновича) [471, с. 56; 353,

к. 70]. На видавництво кварталника “Табор”, піврічників “Гуртуймося” й “За державність” з польської казни разом надходило 2075 зл. [368, к. 4].

Наприкінці 1933 р. почав виходити у Варшаві літературний кварталник “Ми” [256, к. 52]. Головним редактором став Андрій Крижанівський – син колишнього міністра скарбу уряду УНР. Група часопису користувалася підтримкою старших діячів УНР й на початку 1937 р. отримала з фондів МВС субсидію 1000 зл. В Експозитурі №2 часопис “Ми” був під кодовою назвою видавництва “Варяг” [254, к. 4].

У 20-30-і рр. ХХ ст. представники Горської республіки у Празі, Парижі та Варшаві видавали журнали, які також умовно можна вважати прометеївськими тому, що вони відображали ідеологію прометеїзму й фінансувалися з відповідних польських джерел.

Протягом 1927-1928 рр. у Празі видавався журнал “Вольные горцы”. Його продовженням стало видання в 1928-1934 рр. журналу “Горцы Кавказа” (Париж, пізніше Варшава; 1928-1934 рр.), й журналу “Северный Кавказ” (Варшава; Париж, 1934-1939 рр.). З 1932 р. його редактором був Б. Байтуган. Журнал виходив турецькою і російською мовами. Він позиціонувався як політичний орган НПК [368, к. 56]. На сторінках вищезгаданих видань колишні лідери і рядові учасники національно-визвольної боротьби вели полеміку, намагаючись з’ясувати причини, які привели до влади більшовиків на Кавказі. Б. Байтуган був переконаний в тому, що виною в цьому була горська інтелігенція [388, с. 5].

Лідер поволзьких татар А. Ісхакі, заручившись підтримкою польської влади і очоливши Центральний комітет незалежності Ідель-Уралу, у грудні 1928 р. розпочав роботу над випуском журналу “Милли юл” (“Національний шлях”) [395, с. 20-21]. Він був спеціально створений для висвітлення становища тюркських народів у СРСР, особливо Татарської й Башкирської АРСР, до яких нелегально надходили номери журналу. З січня 1930 р. журнал було перейменовано на “Яна Милли Кул” (“Новий національний шлях”), а фактичним його редактором стала дочка А. Ісхакі [348, к. 56]. Місячник був

політичним органом незалежної організації татарів Ідель-Уралу й видавався татарською мовою.

Журнал “Милли Байрак” (“Національний прапор”) – видавався татарами Ідель-Уралу на Далекому Сході в Мукдені. У листопаді 1935 р. його створив А. Ісхакі, який спочатку був його редактором. Згодом він передав ці функції Ібрагіму Девлет-Кірафі [348, к. 57; 717, с. 317-318].

Туркестанський комітет видавав журнал “Єни Туркестан” (“Новий Туркестан”) в Стамбулі протягом 1927-1931 рр. Він був друкованим органом Туркестанського національного об’єднання (ТНО). Згодом за наполяганням радянського керівництва турецька влада заборонила видання цього журналу.

Переважна більшість статей із цих журналів були використані нами в перекладах на польську мову, що збереглися у фондах II Відділу ГШ Польщі. Окрім прометеївських видань, у роботі використано польську, радянську, українську та іншу пресу переважно міжвоєнного періоду.

Таким чином, представлене дослідження історії прометеївського руху опирається на достатньо репрезентативну джерельну базу. Насамперед це документи і матеріали із зарубіжних архівів, передусім ЦАВ і РДВА, в яких збереглися документи Відділу II ГШ Польщі. Їх органічно доповнюють документальні матеріали з інших польських та українських архівів і бібліотек. Реакція радянської сторони на політику прометеїзму Польщі представлена у збірниках документів і матеріалів, що були опубліковані за матеріалами Служби зовнішньої розвідки РФ. Слід загалом відзначити велику працю російських дослідників на ниві публікації архівних документів з історії прометеївського руху. Значна робота в цьому плані проведена також польськими дослідниками, зокрема й у співпраці з японськими колегами. Велику джерелознавчу цінність мають опубліковані праці й мемуари безпосередніх учасників і керівників прометеївського руху. Вагоме місце в структурі джерельної бази дослідження займає прометеївська преса міжвоєнного періоду, як власне польська, так і преса національної еміграції з СРСР. Отже, аналіз джерельної бази засвідчує, що вона достатньо

репрезентативна й дозволяє комплексно дослідити реалізацію концепції прометеїзму Польщі в міжвоєнний період.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.

Постановка проблеми зумовлена пошуком аргументів на користь твердження, що навколо концепції прометеїзму в Польщі об'єдналися представники різних політичних течій від консервативного до націоналістичного напрямку. Спільними для них були цінності, які відобразилися в ідеології прометеїзму, а саме антиросійська спрямованість, відновлення великодержавного статусу Польщі, ідея федераційного об'єднання поневолених Росією народів на засадах свободи і демократії. Коротко зупинимося на авторському трактуванні найбільш вживаних в дисертації понять, яке ґрунтується як на наших дослідженнях, так і на новій вітчизняній і зарубіжній довідковій літературі.

У контексті досліджуваної проблеми, прометеїзм – це концепція східної політики Польської республіки міжвоєнного періоду. Її назва походить від міфічного Прометея, який дарував людям вогонь і став символом свободи й незалежності. Концепція прометеїзму була спрямована на розпад СРСР з перспективою утворення незалежних держав, об'єднаних у федерацію з Польщею. Це мало створити своєрідний буфер між Росією й Західною Європою та забезпечити Польщі великодержавний статус.

У польському політичному дискурсі термін “Схід” (Wschód) традиційно використовується щодо найближчих східних сусідів Польщі – територій, що входили до складу Першої і Другої Речі Посполитої. Слід зауважити, що існувала різниця між цим “Сходом” і тим, що позначався терміном Орієнт, коли мова йшла про екзотичні східні країни, які безпосередньо не межували з Польщею і в Європі традиційно вважаються Сходом.

Хронологічний відрізок часу між двома світовими війнами 1918-1939 рр. у польській історіографії прийнято називати міжвоєнним періодом, тобто від кінця Першої світової війни й до початку Другої світової війни. 11 листопада

1918 р. у деяких країнах відзначається як закінчення Першої світової війни (на рівні державного свята), а в Польщі – це свято польської незалежності. Причому, за комуністичних часів воно було забороненим. 1 вересня 1939 р. – не менш знаменна подія в історії Європи, а надто ж Польщі [730]. Вона відома тим, що внаслідок нападу фашистської Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Термін «міжвоєнний період» набуває все більшого поширення в працях українських істориків. Однак поряд із цим зазвичай використовується його традиційне трактування – 20–30-і рр. ХХ ст. У нашому дослідженні паралельно застосовуються обидва терміни, маючи на увазі хронологічний відрізок часу в період між двома світовими війнами.

У міжвоєнний період в еміграції під егідою Польщі постав прометеївський рух, учасниками якого стали українці (петлюрівці), грузини, азербайджанці, горці Північного Кавказу, народи Туркестану, поволзькі й кримські татари, інгерманландські фінни й козаки. Всі вищеназвані представники неросійських етносів, що волею долі опинилися в еміграції, іменувалися в документах ГШ Польщі прометеївськими народами або прометеївською еміграцією. Ці визначення запозичені нами для означення кола осіб, що опинившись в еміграції, стали об'єктом впливу з боку польських спецслужб й були залучені для реалізації концепції прометеїзму Польщі.

Метою прометеївської діяльності було ослаблення радянської Росії шляхом активізації сепаратистських рухів у радянських республіках. З огляду на тотальний контроль в СРСР пропаганда й диверсійна діяльність на його території з боку польських спецслужб виглядала проблематичною. Ця функція покладалася на представників національно-визвольних рухів неросійських народів, які перебували в еміграції. З огляду на безпосереднє сусідство українських земель з Польщею, а також на традиції бойової співпраці в Київському поході 1920 р. великі надії були пов'язані з петлюрівською еміграцією [354, к. 14-15]. Козаки за кордоном представляли для військових особливий інтерес тому, що їх батьківщина – Дон і Кубань – були місцем формування кавалерії Червоної Армії. Великі надії прометеїсти покладали на

численні народи Кавказу, що відзначалися високою національною свідомістю й антиросійськими настроями. До того ж, кавказький регіон не лише представляв південний стратегічно важливий форпост СРСР, а й служив важливою сировинною базою для розвитку радянської промисловості. Татари та інші тюркські народи, що відрізнялися від росіян за расовими та релігійними ознаками, становили окремий замкнутий світ, який був пов'язаний з мусульманськими державами. Відцентрові тенденції серед мусульманських народів СРСР представляли значний потенціал для реалізації прометеївських акцій.

Кожна група в еміграції мала своє національне керівництво, яке ґрунтувалося на державницьких і культурних традиціях цих народів. У татар – на засадах вождівської влади. В українців, грузин, азербайджанців, вірмен, туркестанців, козаків і фінів переважали колективні органи управління. Українська і кавказька група були багатопартійними. Татари, фіни й козаки мали окремі організації, але не поділялися на політичні партії. Всі політичні групи об'єднувалися в організацію «Прометей» з центром у Варшаві, яка мала свої філіали у місцях компактного проживання емігрантів. Найбільшими осередками еміграції, окрім Варшави, були: Париж, Стамбул, Тегеран, Берлін, Гельсінкі, Харбін [153, к. 5]. Організація «Прометей», керівництво якої було підпорядковано Відділу II ГШ Польщі, здійснювала координацію діяльності окремих емігрантських груп й регулювала відносини між ними. З боку Польщі емігрантам надавалася допомога, у тому числі й фінансова, для організації політичної й військової діяльності.

В ідеологічному протистоянні з Радянською державою народи, об'єднані під егідою Польщі, творили так званий прометеївський фронт народів. Він умовно простягався вздовж кордонів СРСР від Фінляндії й до Туреччини, Персії (Ірану) та Далекого Сходу. Будучи своєрідним ідеологічним бар'єром, прометеївський фронт народів був покликаний протистояти поширенню комуністичних впливів і пропаганді радянського способу життя за межами СРСР.

Концепція прометеїзму, збагачуючись ідеями окремих прихильників політичної лінії Ю. Пілсудського, поступово набирала рис ідеології. У роботі автор виходив з того, що ідеологія – це теоретична свідомість групи людей, у нашому випадку пілсудчиків, що представляє систему соціально-політичних, правових, філософських, естетичних та етичних поглядів, які узагальнюють його стратегічні завдання, мету та ідеали і становлять програмове мислення [835, с. 12].

Ідеологія, будучи однією із форм суспільної свідомості, відображає суспільне буття, соціальні відносини і явища через визначену систему поглядів, ідей і теорій, виражає інтереси тієї чи іншої соціальної групи, є керівництвом до дії цих груп і партій, що виступають від їх імені. Вона представляє собою доволі складне явище, яке в структурному відношенні поділяється на нерозривно зв'язані складові: 1) аксіологічну, яка відображає умови життя, мету і цінності соціальної групи, її відношення до інших соціальних груп і суспільства в цілому; 2) стержень всякої ідеології – систему теоретичних знань про суспільну дійсність та її закономірності, які дозволяють ідеології відображати об'єктивну дійсність в поняттях, категоріях і законах, розкривати не лише явища, але й суть речей; 3) праксеологічну, або програмово-директивну, яка розкриває шляхи і методи досягнення певної соціальної мети. Ідеологія як система теорій, ідей і поглядів знаходить своє відображення в політичній, правовій, моральній, релігійній і естетичній формі [835, с. 12]. З усіх цих форм у роботі основна увага приділена політичній ідеології.

Відновлення незалежної України відкрило шлях до методологічного плюралізму в сучасній історичній науці. В зв'язку з відходом більшістю істориків від формаційної інтерпретації історії з'явився інтерес до цивілізаційної концепції, викладеної в працях М. Л. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі. Російський біолог, соціолог і філософ Микола Янович Данилевський (1882-1885), зокрема ще в 1869 р. у книзі «Росія і Європа» запропонував серед інших новий культурно-історичний тип – слов'янський світ на чолі з монархічною Росією та її православно-общинними

іделогічними цінностями, який нібито був покликаний дати людству стимули та зразки для подальшого розвитку. Погляд О. Шпеглера був зосереджений на Європі, занепадом цивілізації якої він шокував освічену публіку. А. Тойнбі пропонував розглядати історичний розвиток, зокрема через подання суспільством і його творчими силами зовнішньої економічної, політичної і культурної експансії сусідніх цивілізацій [756, с. 174]. Рушійною силою в історії англійський мислитель вважав «життєвий порив». Його носієм була творча еліта, що протистояла пасивній більшості. Однак, саме із західною цивілізацією А. Тойнбі пов'язував надії на порятунок всього світу [756, с. 68].

А. Тойнбі вважав, що “незгасимий конфлікт” між Московією і Заходом з приводу належності білоруського та українського населення, які опинилися в межах Речі Посполитої, відокремленого кордонами від решти православних християн, тривав аж до завершення Другої світової війни. На його думку “напіввестернізоване прикордоння все-таки не стало головною ареною зіткнень” західної і православно-руської цивілізації, бо польське віддзеркалення новітньої західної культури було надто тьмяним, щоб справити глибокий вплив на російські душі [878, с. 146].

Про доцільність осмислення російсько-польських взаємовідносин через призму цивілізаційної парадигми писав Л. Горизонтов [736, с. 39-48]. На його думку існуюча з часів античності дихотомія цивілізація – варварство, віддавна використовувалася для характеристики російсько-польських відносин. Опинившись під владою Росії, поляки порівнювали своє становище на початку ХІХ ст. з Грецією у складі Римської держави, яка зуміла підкорити завойовників у культурному відношенні. Одночасно в російському суспільстві було широко розповсюджено визнання цивілізаційної переваги не лише західного світу, а й західних окраїн імперії, заселених не росіянами. Про цивілізаційну “ущербність” росіян писали представники консервативного напрямку російської суспільної думки, зокрема П. Я. Чаадаєв [402, с. 48].

Однак, у переважній більшості погляди про цивілізаційну перевагу Заходу зустріли рішучих противників у російському суспільстві. Ставилася під

сумнів польська релігійна толерантність, різкій критиці піддавалися ставлення панів до залежних від них селян, а також методи революційної боротьби, які використовували польські повстанці. Протягом десятиліть в Росії продовжувалася дискусія про відповідальність поляків за поширення революційних настроїв на території імперії, в ході якої висловлювалася думка про занепад і агонію західної цивілізації. Визнаючи поляків представниками Західної Європи, лідери російської політики й науки визнавали їх частиною зруйнованої прогресом західної цивілізації. Відмовляючи полякам у цивілізаційній перевазі, цивілізаторській ролі в Західній Русі і моральному праві на лідерство в слов'янському світі, Ф. П. Єленьов ще в 1863 р. ставив під сумнів їх право на національну незалежність [736, с. 41]. Поскільки цивілізація як правило асоціювалася з Європою, а варварство з Азією, то російсько-польські відносини розцінювалися чере призму глобального питання відносин Росії і Європи. Акцент на російсько-польських цивілізаційних відмінностях, на думку Л. Горизонтова, часто-густо є наслідком заперечення європейського характеру російської культури.

В сучасній науці тривають дискусії про місце Росії в світовому історичному процесі. Компромісною серед багатьох теорій виглядає думка про те, що Росія – СРСР не може розглядатися як єдина цивілізація. Вона представляє собою цивілізаційно неоднорідне суспільство. Росія – це особливий, історично сформований конгломерат народів, який відноситься до різних типів життєдіяльності, об'єднаних могутньою централізованою державою з великоруським ядром [863, с. 38]. Світосприйняття, засноване на багатоваріантності розвитку, повага до іншого способу життя й інших цінностей особливо важливі для Росії, суспільна структура якої вирізнялася й вирізняється складністю й різноманітністю [863, с. 11]. Російська імперія на початку ХХ ст. представляла собою конгломерат народів, що відрізнялися між собою мовою, звичаями, способом життя і рівнем розвитку, яких об'єднувала під своєю зверхністю династія Романових. Це були представники різних цивілізацій (православної, католицької, протестантської, мусульманської,

буддійської) і різних мовних груп (фіно-угорської, слов'янської, німецької, тюркської, монгольської та ін.). Поляки, німці, прибалти і фінни, проживаючи в Росії, продовжували вважати себе європейцями. Росіяни і більшість українців вважали себе “особливою Європою” – спадкоємцями Візантійської традиції [718; 765]. З-поміж мусульман європейцями визнавала себе лише освічена верхівка казанських і кримських татар. Решту народів тяжіли до Середньої і Центральної Азії. Народи Кавказу і Закавказзя визнавалися польськими політиками як представники західної цивілізації [910].

Все більшого розповсюдження набрало поняття про цивілізацію як суспільну макросистему, що має власний механізм функціонування, зорієнтований в часі і просторі. Цивілізаційний підхід в сучасному складному світі дуже важливий для кожної людини у якості світоглядного компонента. Сучасна людина повинна уявляти світ у його реальній багатоколірній палітрі. Матеріали і факти для розкриття польсько-радянських (російських) відносин з позицій цивілізаційного підходу черпались із різноманітної літератури, переважно з польської публіцистики міжвоєнного періоду. В роботі використовувалися також документи і матеріали з архівосховищ Республіки Польща й Російської Федерації. Авторське бачення міжнародних відносин, зокрема під кутом зору концепції прометеїзму, це одна із спроб продемонструвати можливості цивілізаційного підходу.

Особисті переконання Ю. Пілсудського і його соратників знайшли підтвердження також філолофських творах його видатних сучасників. Ян Кухажевський, як і багато інших поляків, що жили у міжвоєнний період, розглядав більшовицьку Росію великим історичним непорозумінням, великою містифікацією, яка рано чи пізно розпадеться на окремі національні держави. Він уважав, що жадоба загарбання чужих земель і знищення іновірців у державі притаманна зокрема й російській ментальності. Ян Кухажевський визначав скриту природу цього явища: “Царизм оберігав варварство, а варварство своїм існуванням увіковічило тиранію, як відповідну форму правління в державі з варварським народом”. У Жовтневій революції 1917 р.,

на його думку, варварство вийшло переможцем і своїм існуванням породило нову тиранію [402, с. 365-370].

Ян Парандовський вважав більшовизм специфічним проявом російської дійсності і психології російського народу. Саме в російському суспільстві більшовизм знайшов найбільш прийнятний ґрунт. Результати російської революції наперед визначили характерні риси російської душі, яка для більшості поляків була незбагненою. Вони лише підозрювали в ній повну протилежність польським відчуттям і ментальності. Поляки ненавиділи росіян всюди, аж до повного ігнорування того, що було російським [402, с. 214-216].

В російсько-польських відносинах вирішальну роль зіграли такі фактори, як географічне сусідство, яке породило війни і конфлікти, різна конфесійна приналежність (росіяни – православні, поляки – католики), відмінності в державному устрої (в Речі Посполитій – шляхетська демократія, а в Росії – самодержавна, деспотична, тоталітарна влада), різна ментальність (“візантійці” і “західники”, православна соборність і католицький персоналізм) [710, с. 3]. В сучасній літературі підкреслюється також несумісність “російсько-православної і горсько-мусульманської цивілізації” в умовах жорстокої кризи, яка охопила Росію в ХХ ст. [388, с. 6].

До того ж народи Кавказу і Закавказзя визнавалися польськими політиками як представники західної цивілізації. Прихована європейськість народів Кавказу, на думку В. Бончковського, проявилася в 1917-1921 рр. Коли позбавившись зверхності російського самодержавства, найчисельніші народи Закавказзя: азербайджанський, грузинський і вірменський запровадили тотожні республіканські устрої, згідно з прийнятими на заході зразками, отже із загальним голосуванням, рівноправ'ям жінок, звільненням від церковного впливу освіти, покликанням до життя університетів в Баку й Тифлісі і т. д. Кавказ при першій нагоді вільного висловлення декларував волю перебудови життя згідно з і культурних засадами устроїв, які характеризують суспільства Заходу [910].

В. Бончковський як один із творців польського прометеїзму закликав пам'ятати про те, що з 1914 до 1921 р. Польща була полем брані не лише між державами і народами, але що гірше полем боротьби двох взаємовиключних цивілізацій [665, s. 22]. Він вважав, що життя народу неможливо зрозуміти, якщо його розглядати як одне ціле з розвитком чи занепадом тієї цивілізації, до якої він належить. Історія Польщі не була б зрозуміла, якщо не пов'язати її з історією християнства і заходу. Не можна до кінця збагнути окремішності України від Польщі, якщо не брати до уваги її зв'язків з греко-еллінським різновидом християнства. Проте вживати поняття польської чи російської цивілізації – помилка, на думку В. Бончковського, оскільки в історії обох націй містяться елементи спільні з іншими цивілізаційно близькими націями. Що є критерієм, який визначає цивілізацію? – запитував він. Більшість дослідників вважають релігію душею цивілізації. Цей принцип існував навіть у суспільствах, де боролися з релігією, як наприклад в СРСР. Релігійні прояви притаманні традиційній системі сімейних відносин, у моральних суспільних і навіть політичних принципах, які формально не залежать від релігії [849, с. 119-149].

Поняття цивілізація появилася у XVIII ст. як синонім поняття «культура». В XIX ст. цивілізованими стали називати західноєвропейські країни, які вступили на капіталістичний шлях розвитку. Не дивлячись на деякий суб'єктивізм цивілізаційного підходу, його використання дозволяє: 1) включити людину як найвищу цінність в процес історичного пізнання; 2) врахувати матеріальні, духовні, культурні і релігійні особливості різних суспільств; 3) подолати європоцентризм й утвердити мультикультурний характер людського суспільства [838, с. 22-24].

У сучасній науці вчені намагаються, спираючись на існуючі розробки, розширити поняття цивілізації і рамки цивілізаційного підходу до загально історичної методології як вчення про структурну побудову, логічні конструкції, методи і принципи розв'язання наукової проблеми, або конкретніше – вчення про основоположні принципи побудови, форми і засоби наукового пізнання

дійсності. Отже методологія базується на сукупності принципів і методів, застосування яких у конкретному науковому дослідженні дає можливість розв'язати певну проблему [762, с. 242]. Сучасна історична наука послуговується принципами і методами, які використовують інші галузі наук. Основоположними принципами історичного наукового дослідження є історизм та об'єктивність, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підгрунття. Відповідно до принципу історизму процеси розвитку об'єктивного світу розглядаються у тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто історизм збігається з науковою об'єктивністю. Об'єктивність – принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних та інших класифікацій. Цей принцип потребує від історика дослідження подій, фактів, тільки на підставі наукового підходу і зіставлення кількох аналогічних фактів, адеж зіставляючи різні факти, історик має можливість розширити свої знання з досліджуваного питання і з найбільшою вірогідністю підійти до його оцінки [762, с. 242].

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму й наукової об'єктивності. Принцип історизму, зокрема, передбачає вивчення причин явища, факторів, які вплинули на його формування й динаміку розвитку, взаємодію з іншими процесами і явищами в суспільно-політичній сфері життя. Принцип наукової об'єктивності вимагає проведення всебічного аналізу сукупності факторів і явищ, які дали можливість одержати ті чи інші результати. Тому дисертант розпочав своє дослідження із витоків і традицій політики Польщі, пізніше перейшов безпосередньо до питань, що стосувалися її зовнішньої і внутрішньої політики у міжвоєнний період. Таким чином, дисертація представляє собою об'єктивне дослідження.

Методологія наукового дослідження зобов'язує історика використовувати численні методи та принципи, без яких неможливе саме історичне дослідження. Вони умовно поділяються на загальнонаукові, спеціально-історичні та методи суміжних наук [762, с. 241]. Для досягнення творчих завдань в роботі

використано різні методи дослідження, які можна поділити на три підгрупи: загальнонаукові, специфічно-історичні та міждисциплінарні. До загальнонаукових належать історичний, логічний і метод класифікації (систематизації). Особливо важливе значення в історичному дослідженні мають власне історичні методи: хронологічний, проблемно-хронологічний, синхронічний, діахронний (метод періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний. Комплексне застосування різних методів, що відповідає темі і характеру дослідження, забезпечило успішну його реалізацію [762, с. 242].

Під час дослідження автор керувався опрацьованими наукою і перевіреними практикою методами наукового пізнання. На кожному з етапів історичного дослідження – від постановки проблеми і до одержання теоретичних висновків – використовувалися загальнонаукові методи дослідження як аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо.

У дослідженні використано різні наукові методи, які відрізняються рівнями охоплення досліджуваних проблем. Серед них загальнонаукові методи, які використовуються у всіх науках. До них належать як філософсько-логічні (аналіз і синтез, індукція і дедукція, описові і кількісні і т. д.), так і методи, запозичені з різних наук – історичний і логічний, системно-структурний, моделювання, інформативний тощо. Усі наукові методи взаємопов'язані і, як правило, застосувались у комплексі. З важливих загальнонаукових методів у роботі знайшли застосування історичний і логічний. Вони розглядалися у взаємодії, оскільки відбивають єдність процесу людського пізнання у часі і просторі. Логічний метод допомагав розкривати рух і зміни об'єкту переважно у просторі, а історичний у часі. Слід зауважити, що історичний і логічний методи дають найкращі результати саме у соціальних і гуманітарних науках, пов'язаних із вивченням людської діяльності. Необхідним атрибутом цих методів є принцип історизму [752, с. 68].

Не менш важливу роль в процесі історичного дослідження займає метод абстрагування або метод сходження від конкретного до абстрактного (від емпіричного до теоретичного). Він включав у себе різні способи застосування.

Абстрагування з допомогою відволікання полягало в розгляді окремих рис або властивостей об'єкту без зв'язку з іншими і з об'єктом в цілому. Абстрагування з допомогою ідеалізації мало на меті розумове конструювання ідеальних об'єктів з наперед заданими властивостями для того, щоб краще зрозуміти сутність його зв'язку з іншими об'єктами. Застосування методу абстрагування на певному етапі змушувало дослідника вдаватися до значної ідеалізації об'єкта пізнання – в конкретному випадку прометеїзму Польщі, – але зобов'язує також не зупинятися на цій ідеалізації, тобто повертатися від абстрактного до конкретного, тобто повертатись до реальних об'єктів, які після такої процедури постають у повнішому образі своїх рис і властивостей [752, с. 69-70].

Значне застосування в роботі отримав системно-структурний метод. Він зобов'язував нас об'єкт пізнання розглядати як систему, що складається з структурних елементів з визначеними функціями. Кожне соціальне явище представляє собою складну систему, яка, одночасно є структурним елементом більш широкої системи і складається з елементів, які в свою чергу є системами з іншими структурними елементами. Соціальні системи в даному конкретному випадку – держава, етнос, партія. Ознаками їх функціонування – рух, розвиток, трансформація. Метод передбачає врахування суперечності, яка закладена в самій суті об'єднання елементів у структуру і є джерелом її існування, розвитку і змін – від виникнення, через еволюцію до трансформації (видозміни). Системно-структурний аналіз передбачає активне залучення до історії методів інших наук, передусім математичних. Останні пов'язані з широким використанням формалізації і моделювання. Математичні методи отримали використання при вивченні як масових, так і індивідуальних явищ минулого [752, с. 70].

Серед багатьох спеціально-наукових методів у дослідженні знайшли використання ті, що найчастіше використовуються істориками. Серед них продовжує залишатися популярним генетичний метод. Його суть полягає у послідовному розкритті зародження і розвитку об'єкту дослідження. Він будучи аналітично-індуктивним і описовим за формою, дозволив показати

причинно-наслідкові зв'язки еволюції концепції прометеїзму. Простота і доступність даного методу, увага передусім до фактографії став не останнім аргументом на користь його застосування [752, с. 71].

Серед спеціально-наукових методів знайшов застосування в роботі порівняльний (компаративний) метод. Логічною підставою його використання є аналогія – встановлення подібності на основі співпадіння ознак об'єктів. Використання цього методу передбачає дотримання певних правил: порівняння повинно відбуватися на підставі конкретних фактів; факти повинні представляти одну епоху; при порівнянні фактів різних епох можна говорити лише про відмінність, а не подібність [Там само].

Типологічний метод використовувався з метою впорядкування і узагальнення історичних фактів. Він передбачає групування фактів у якісно визначені типи на підставі властивих їм спільних ознак. Наявність достатньо багатого фактичного матеріалу дозволив здійснити його типологізацію.

Отже, наявний та уточнений категоріально-понятійний апарат, застосування принципів і методів історичного дослідження дали змогу розкрити основні складові концепції прометеїзму та спроби її реалізації у внутрішній і зовнішній політиці Польської держави. Разом з тим залучення дослідницьких методів і методологічного інструментарію інших наук створює перспективи для більш глибокого вивчення й аналізу досліджуваної проблеми.

Стан наукової розробки проблеми прометеїзму Польщі дає підстави виділити її основні періоди, кожен з яких має певну специфіку. Помітний вклад у цьому напрямку здійснили польські історики доби ПНР – Ю. Левандовський, С. Мікуліч, І. Вершлер, які першими розпочали дослідження згаданої теми. Їх праці хоча вирізняються оцінками прометеїзму як імперіалістичної великодержавної політики Польщі, однак були позбавлені примітивної ідеологізації й політизації історичної науки, нав'язаної правлячою ПОРП. У радянській і діаспорній історіографії тема прометеїзму залишалася майже непоміченою з огляду на недоступність архівних джерел. У сучасній Республіці

Польща активізувалися дослідження згаданої теми. Чимало польських сучасних дослідників намагаються по-новому підійти до вивчення політичного прометеїзму. Їх оцінки дещо відрізняються від своїх попередників з доби ПНР, що називали прометеїзм – «імперіалізмом слабкості». Вони підкреслюють виключно оборонний характер концепції прометеїзму, за допомогою якої правлячі кола Польщі намагалися вирішити проблему невідомого геополітичного розташування в умовах зростаючої загрози з боку Німеччини і СРСР. Незважаючи на те, що радянсько-польські відносини міжвоєнного періоду й надалі привертають увагу російських дослідників, тема прометеїзму Польщі залишається в РФ маловідомою історичною проблемою. Значний інтерес ця тема викликає в сучасних істориків з Кавказу та Закавказзя, а також істориків далекого зарубіжжя з Франції, США, Японії. Разом з тим історіографічний аналіз проблеми дає можливість виокремити ряд питань, які залишилися поза увагою дослідників. До таких, у першу чергу, слід віднести українське питання в польсько-японських відносинах, проблеми виховання молоді на ідеалах Великої Польщі, діяльність групи “Політики” тощо.

У свою чергу, наявна джерельна база дослідження дозволяє відтворити спроби реалізації концепції прометеїзму у зовнішній і внутрішній політиці, а також її прояви у суспільному житті міжвоєнної Польщі, тобто розкрити ті проблеми, які ще не отримали належного висвітлення в історіографії.

Теоретико-методологічні засади дослідження концепції прометеїзму в політиці Польщі базуються на використанні й уточненні сучасного термінологічно-понятійного апарату та застосуванні широкого кола принципів і методів історичного пізнання, які у своєму комплексі дають можливість вирішити поставлені завдання. Разом з тим залучення сучасних дослідницьких методів створює перспективи для більш глибокого вивчення й аналізу досліджуваної проблеми, висвітлення її невідомих аспектів.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРОМЕТЕЇЗМУ

2.1. Передумови народження месіанської ідеї.

Розгортання прометеївського руху Польщі припало на міжвоєнне двадцятиліття, однак його ідейна база й основні напрямки реалізації сформувалися задовго до цього. У пошуках ефективної концепції зовнішньої політики міжвоєнної Польщі теоретики із табору Ю. Пілсудського звертали увагу на історичні традиції свого народу. Вони вважали Росію головним зовнішньополітичним конкурентом Польщі в регіоні Східної Європи і для виправдання доцільності обраної доктрини шукали історичні аналогії.

Ідея польського месіанства протягом багатьох століть відображала погляди провідної верстви польського суспільства. Вона виступала під різними назвами: Ягеллонська ідея, федераційна програма чи концепція прометеїзму, але її великодержавна суть залишалася незмінною – утвердження домінації Польщі у Центрально-Східній Європі.

Польський прометеїзм, що проявився в ідеології і в реаліях II Речі Посполитої, зародився на історичних традиціях, корені яких сягають періоду пізнього середньовіччя. Польська історіографія традиційно виділяє дві основні парадигми зовнішньої політики, названі відповідно до двох головних правлячих династій середньовіччя – П'ястівську і Ягеллонську. Польща П'ястівська – національна держава однієї польської нації. Польща Ягеллонська багатонаціональна федераційна держава з домінуванням польської нації [217, к. 139]. Перша виступала за встановлення активних відносин з Німеччиною, незалежно від того чи були ці стосунки добросусідськими, чи конфронтаційними. Друга, навпаки, свій вектор зовнішньої політики спрямовувала на схід. Це ідеологія “підкорення Сходу” і створення багатонаціональної держави з центром у Варшаві.

Ягеллонська ідея – це ідеологія великої Польщі, яка б включала в себе литовські, білоруські й українські землі. Дилема між цими двома варіантами зовнішньої політики була і залишається актуальною для поляків до цих пір.

Ягеллонська лінія польської політики мала певну перевагу перед П'ястівською ідеєю тому, що увібрала в себе набагато сильнішу традицію польської католицької думки, а також, як вважалося, була привабливою для литовців, білорусів і українців [635, s. 2].

Поділ польської зовнішньої політики на “п'ястівську” і “ягеллонську” виглядає доволі умовним, оскільки в політиці, як і в житті, не буває абсолютно білих або чорних кольорів. Східний напрямок зовнішньої політики польської держави був започаткований правителями з династії П'ястів. Відомі походи на Київ Болеслава I Хороброго (992-1025) у 1018 р. Політику зближення з Литвою проводив Владислав Локетек (1306-1333). Проте лише Казимир III Великий (1333-1370) може по праву вважатися засновником нової східної політики Польщі. Він, як останній представник цієї династії, у протистоянні з Угорщиною і Литвою, зумів приєднати до польського королівства Галицько-Волинську державу [742, с. 121-123]. Однак прізвисько “Великий” отримав не лише за це, а також за вдалі реформи, в результаті яких утвердив польську присутність у Галичині. Збудовану Данилом Галицьким фортецю Львів він перетворив у адміністративний центр провінції.

Казимир III Великий не лише на третину розширив кордони польського королівства, але й на основі релігійної толерантності зумів створити умови для мирного співжиття польського і руського (українського) етносів. Задля цього він виступив оборонцем православ'я в руських землях і сприяв створенню автономної Галицької митрополії [911, s. 6-7]. Саме ці риси в політиці найславнішого польського короля особливо підкреслював В. Бончковський – талановитий польський публіцист і активний діяч міжвоєнного прометеївського руху. Його висновки опиралися також й на дослідження видатного українського історика Михайла Грушевського, якого важко було звинуватити у пропольських симпатіях: “...Казимир старався жити можливо в згоді з руськими елементами Галичини, не дражнити і не зражати їх безпотрібно...”, а “...здержливість Казимира в церковних справах може служити показником його відносин до Руського елемента взагалі” [739, с. 61]. Однак окремі цитати з

“Історії України-Руси”, які використав В. Бончковський, не зовсім відображають погляди М. Грушевського на політику короля Казимира III в Галичині. Український історик звертав увагу також і на те, що Казимир Великий “...проводив свою політику під гаслом: “Галичина для Польщі”, старався якнайміцніше пов’язати її з Польщею, інтегрувати в її соціальну структуру польські й німецькі елементи та перетворити цю українську землю в польську провінцію” [Там само, с. 61, 103]. Оцінюючи з висоти сьогодення політику далекоглядного польського короля, можна зауважити, що це були перші, відомі нам спроби перетворити українську Галичину в етнічно польський край шляхом колонізації її іноземним елементом та державної асиміляції українців.

Схожою була політика польських правителів стосовно Великого Князівства Литовського (ВКЛ). Укладення персональної Кревської унії 1385 р. можна розцінити як спробу мирної експансії Польщі на схід з метою інкорпорації литовських, білоруських і решти українських земель [630, s. 73]. Владислав Ягайло, який став польським королем у 1386 р., виступив рішучим оборонцем федераційного характеру польсько-литовсько-руських зв’язків. Ця політика була також привабливою для руської шляхти, яка дістала змогу розширити свої політичні права нарівні з польською. Тобто процес емансипації на рівні еліт створював видимість рівноправності й співпраці народів. Польський історик М. Бобжинський піддавав сумніву “благі наміри” федераційної політики Ягеллонів, які на його думку, відкривали дорогу для поширення “польського цивілізаційного впливу” на народи Великого Князівства Литовського [1055, s. 267]. Починаючи з ягеллонських часів, ідея федераційного устрою держави постійно супроводжувала прихильників східного напрямку зовнішньої політики Польщі.

У правлячих колах Польщі цього часу вважалося, що Литва за рівнем цивілізованості є нижчою від Польщі й тому мусить стати об’єктом польської культурної й економічної експансії. Або, принаймі, для розширення польського впливу у ВКЛ можна вигідно використати внутрішні протиріччя

між литовцями, українцями й білорусами, а в зовнішній політиці спрямувати їх зусилля на захист від монголо-татар [635, s. 2]. Хоча Ягайло у середовищі польських можновладців вважався обмеженою людиною і був, більш за все, маріонеткою в їх руках, однак справедливо визнавався його військовий хист. Його навички у практичній військовій діяльності повною мірою проявилися у боротьбі з Тевтонським орденом, апогеєм чого стала знаменита перемога об'єднаних слов'янських сил під Грюнвальдом у 1410 р. Незважаючи на це, Ягайлони не користувалися авторитетом у Польщі, бо не дотримувалися польської політичної традиції (П'ястівської) і вважалися представниками відсталого “східного” способу мислення.

Зате Ягайлони стали родоначальниками унійної консолідації литовців, українців і білорусів, утвердивши пріоритет східного напрямку польської зовнішньої політики. Історичні обставини зумовили створення ще одного історичного міфу, який також був закладений в підмурівок польської прометеївської ідеї. Вже в 1401 р. Ягайло і Вітовт, готуючись до спільних військових дій проти хрестоносців, повторно підтвердили угоду про унію Великого Князівства Литовського з Польщею [904, с. 94].

Ідейні мотиви, які відповідали політиці перших Ягайлонів, знайшли найповніше відображення у тексті Городельської унії 1413 р., в якому декларувалося поєднання польських поколінь, родів, гербів і клейнодів зі всією шляхтою та боярством литовських земель. Завдяки цьому польська королівська влада намагалася відділити литовське боярство від руського і з католицької литовської аристократії створити активних поборників своєї політики [739, с. 152]. Зрозуміло, що під прикриттям ідеї союзу відбувалася прихована експансія, яка здійснювалася завдяки активності польської шляхти – рушійної сили польської колонізації, що була прямо зацікавлена у здобутті земельних наділів, яких так бракувало в тогочасній Польщі й Західній Європі. Тому опозиція польській колонізації, що сформувалася під керівництвом двоюрідного брата Ягайла – князя Вітовта – поставила під сумнів реалізацію умов Кревської унії.

Необхідність утворення Речі Посполитої у XVI ст. була продиктована насамперед геополітичним становищем польських земель. Перебуваючи в постійному оточенні з боку “німецької” й “московської” стихій, польські правителі не мали вибору, окрім як боротися за статус великодержавного імперського існування. Процес, що розпочався у 1385 р. в м. Крево, остаточно утвердився лише за умов підписання Люблінської унії 1569 р. Об’єднавши у своїх кордонах польські, литовські, українські й білоруські землі, Річ Посполита більше як на два століття забезпечила собі політичну, економічну й культурну першість в Європі. Незважаючи на федеративний устрій Речі Посполитої й офіційний паритет у державі Королівства Польського, Пруссії та Великого Князівства Литовського, польська шляхта зуміла утвердити свою домінацію в суспільно-політичному житті держави.

Ягеллонська ідея як політична система була заснована на умовах союзних договорів і добровільного приєднання до Польщі сусідніх територій – від Карпат до Балтики [1056, s. 19]. Утворена шляхом унії Річ Посполита базувалася на таких засадах: союзний устрій (Корона – Литва), а в його рамках автономія окремих складових частин, адміністрація складалася з місцевих громадян, передбачалася мовна і релігійна толерантність, розвиток демократичних свобод, узгодження державного патріотизму з локальним і локально-національним [Ibid.]. Вплив Ягеллонської ідеї на формування зовнішньої політики Речі Посполитої був безумовним. Метою було створення на сході Європи союзу держав, здатних стримати наступ так званого “варварського степу”.

Експансія Польщі на Україну не була такою мирною як на Литву. Сам процес шляхетського осадництва на Поділлі супроводжувався насиллям, яке глибоко запало в душу українцям. В’ячеслав Липинський у біографії Михайла Кричевського висвітлив цю сторінку польсько-українських відносин. Якщо Ягеллонська ідея щодо литовців мала передусім характер приязні, то щодо українців вона набирала рис розбою [1057, s. 212]. В Ягеллонській традиції не залишалося місця для Русі як для рівноправного політичного партнера. На

практиці це означало ліквідацію руської автономії, що існувала в нечисленних князівствах та асиміляцію української шляхти й селян.

Події Визвольної війни 1648-1657 рр. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького змусили польську правлячу еліту визнати політичні права (руського) українського народу в Речі Посполитій. Обережною спробою узгодження польсько-українських антагонізмів у контексті Ягеллонської ідеї стала Гадяцька угода 16 вересня 1658 р. Її остаточний текст, із внесеними у Варшаві численними поправками, 22 травня 1659 р. ратифікував Сейм, а 10 червня 1659 р. король Ян Казимир (1648-1668) присягнув на вірність угоді, що означало її остаточне ухвалення на найвищому державному рівні. Як твердить польський історик Януш Качмарчик, Річ Посполита трьох народів фактично відбулася, а її складовими стали: Королівство Польське, Велике Князівство Литовське й Велике Князівство Руське [945, s. 29]. Наслідком польсько-українсько-литовської угоди була перемога козацького війська на чолі з гетьманом Іваном Виговським над армією московських воєвод 8 серпня 1659 р. під Конотопом. Але незважаючи на це, козаки і селяни на той час ще не встигли зневіритися у московській політиці в Україні й не цілковито довіряли польським обіцянкам, що фактично перекреслило плани втілення угоди в життя.

Ідея Гадяцької унії відродилася в часи правління короля Яна III Собеського (1674-1696). Річ Посполита ще не встигла отямитися від воєн зі Швецією й Московським царством, як Туреччина регулярно, протягом 30-и років продовжувала нападати на її землі. Саме у цей період почав функціонувати міф триалістичної Речі Посполитої: польського, литовського й руського (українського) народів. Вже в 1674 р. у Варшаві переважали погляди, що втілення в життя статей Гадяцької унії може спонукати запорізьких козаків підтримати Річ Посполиту силою зброї.

До ідейної спадщини Гадяцької унії зверталися польські політики та історики протягом ХХ ст. Про вплив ягеллонських традицій і їх нездійсненого продовження – Гадяцької унії – на формування федераційної

концепції писав один із найбільш довірених осіб Ю. Пілсудського – Богуслав Медзінський [991, s. 9-10]. Подібної думки дотримувалися інші прихильники його політики. Вони вважали, що в добі Речі Посполитої польська великодержавність розбудовувалася в формі унії з найближчими народами, а Україна з Польщею була пов'язана історичними узами спільної боротьби проти турецько-татарської агресії [421, s. 210, 216]. Водночас вони вказували на помилки польської політики, яка розвивалася в інтересах так званих “крулевят”, що віддали Україну під владу Москви. Історик доби ПНР С. Мікуліч також зосередив свою увагу на спробах Ю. Пілсудського повернутися до ідеї Гадяцької унії 1658 р., за якою Князівство Руське ставало рівноправним членом польсько-литовської Речі Посполитої з визнанням громадянських прав православного посполитого населення [992, s. 16]. Розкриваючи перебіг подій підписання Гадяцької унії 1658 р., сучасний польський історик Я. Качмарчик висловив переконання, що саме Гадяцька унія “живила федераційну уяву пілсудчиків” [945, s. 149].

Занепад Османської імперії наприкінці XVII ст. і одночасне піднесення Московського царства спрямували польську східну політику до співпраці з народами, які терпіли під його гнітом, у тому числі й з українцями. Ягеллонська ідея в цей період набуває нового прочитання. До піонерів цієї концепції, без сумніву, належить польський король Станіслав Лещинський (1704-1709), гетьман Лівобережної України Іван Мазепа (1687-1709), його спадкоємець і генеральний писар, а також гетьман у вигнанні – Пилип Орлик (1672-1742). Вже тоді вони зрозуміли важливість і реальність справи спільної боротьби проти московської загрози. Перші контакти між гетьманом І. Мазепою, представниками польського короля С. Лещинського та шведського короля Карла XII Густава (1697-1718) відбулися в 1705 р. Український гетьман і польський король розглядали варіант утворення союзної держави у випадку перемоги Швеції у Північній війні 1700-1721 рр. Відомо, що в переговорах зі С. Лещинським гетьман І. Мазепа зобов'язався приєднати до антимосковської коаліції запорожців, білгородських (слобідських) і донських козаків, які також

були незадоволені московською владою тому, що цар поступово позбавляв їх давніх привілеїв. До цього союзу мала приєднатися орда калмицького хана Аюка. Перемовини між зацікавленими сторонами продовжувалися аж до 1709 р. Однак перемога військ Петра I під Полтавою над шведськими військами зупинила подальше формування антимосковської коаліції.

Незважаючи на це, ідея польсько-українського військового союзу мала своє продовження. Пилип Орлик, опинившись у вигнанні, боровся за створення антиросійського фронту народів: Гетьманщини й Запорізької Січі, Польщі, Швеції, Туреччини, кримських, астраханських, казанських татар, донських козаків, ногайських та інших орд [808, с. 39; 937, s. 18]. Спільним інтересом для всіх зацікавлених сторін був антимосковський характер угоди.

Генерал-лейтенант французької армії Григорій Орлик поділяв погляди свого хресного – гетьмана І. Мазепи і свого батька – П. Орлика. Він був дипломатом і розвідником, став французьким графом, водночас фактично очолював українську політичну еміграцію. Використовуючи будь-яку сприятливу нагоду, він переконував європейських правителів у необхідності боротьби з імперськими посяганнями Росії, які в середині XVIII ст. вже стали реальністю щодо території Речі Посполитої, а також земель Війська Запорізького. До антиросійської коаліції він намагався залучити козаків, ногайські племена, гірські народи Дагестану, калмиків і навіть Персію, яка на той час відчувала загрозу з боку Росії. Відома його різка і категорична характеристика російського імперіалізму: “Франція і вся Європа недооцінює значення московської експансії, адже це є головний чинник, який може знищити всю європейську систему” [922, s. 125-126]. Пророчі слова виданого українця виявилися почутими лише у Пруссії, яка, побоюючись близького російського “сусідства” виступила ініціатором першого поділу Речі Посполитої 1772 р.

У 1794 р. поляки розпочали національно-визвольну боротьбу під керівництвом Тадеуша Костюшка. При штурмі російськими військами під керівництвом Олександра Суворова варшавського передмістя Прага загинуло більше 14 тис. поляків й стільки ж було взято в полон. Розправа з поляками

розглядалася в Росії як відповідь за польсько-литовську експансію 1610-1612 рр. О. Пушкін у відомому вірші “Клеветникам России”, виправдовував цю помсту за сплюндрування Москви. Він називав головну проблему в російсько-польських відносинах, яка полягала у віковій суперечці за пріоритет у Східній Європі, підкреслював факт цивілізаційного протистояння й визначав завдання Росії на противагу польським планам об’єднання слов’ян. Він задавався риторичним, як на наш, погляд питанням про причини неприйняття польським суспільством російської дійсності [402, с. 499-500]. Ніби-то Росія разом з Прусією і Австрією не несла історичну відповідальність за розподіли Речі Посполитої в 1772, 1793 і 1795 рр. й ліквідацію незалежної польсько-литовської держави. Цими дрібними, на перший погляд, фактами довершувався стереотип Росії як головного ворога Польщі й поляків, проти якого спрямовувалися всі патріотично налаштовані сили польського народу.

У 1795 р. розпочався період бездержавного існування Польщі, що була поділена між “трьома чорними орлами” – Росією, Австрією та Прусією. Після краху Речі Посполитої поляки пережили велике потрясіння, але й одночасно великий духовно-патріотичний підйом, що особливо проявився в еміграції у Франції. У цей період прометеїзм став ідеєю бунту проти іноземних поневолювачів. Польща як титан Прометей повстала проти несправедливості й закликала до національно-визвольної боротьби народи, які перебували під гнітом Російської імперії. У польській політичній думці вперше ці ідеї прозвучали у книзі Юзефа Павліковського, виданій у 1800 р. Як ідеолог повстання під проводом Т. Костюшка 1794 р., він уважав, що одним із шляхів відродження незалежної Польщі було б пробудження відцентрових тенденцій народів царської Росії, а передусім козацтва й України [908, s. 11].

Польський месіанізм, що прозвучав повною силою в трагічний момент польської історії у невмирущих творах А. Міцкевича, не був чимось чужим або винятковим в традиціях народу. Його передвісником стала ідея про Польщу – “Християнський мур” Європи і поляків її оборонців перед загрозою зі Сходу, що став елементом сарматської ідеології польської шляхти доби бароко

[817, с. 78]. Польща – з'єднуюча ланка двох світів і непереможний кордон, “Християнський мур” всього тогочасного світу [473, s. 53]. Доки Польща у середньовіччі становила останній бастион латинської культури на сході, доти Європа не відчувала загрози від диких орд які постійно надходили зі сходу. Лише з появою Московського царства ідея Польщі як першого бастиону в обороні християнства помалу перетворювалася на фікцію. Остаточно вона зазнала поразки у часи втрати незалежності Речі Посполитої після трьох її розподілів. Прометеїзм об'єднав у собі Ягеллонську ідею та ідею Польщі як “Християнського муру” Європи на засадах добровільного об'єднання народів, що прагнули свободи й національного визволення [1022, s. 180].

Польський прометеїзм зародився на початку ХІХ ст. в еміграції на ґрунті ностальгії за колишньою величчю і могутністю Речі Посполитої, за “золотим віком” і розквітом шляхетської демократії. Ідея прометеїзму після розподілів Речі Посполитої вселяла надію на визволення й відродження незалежної польської держави. Вона відображала погляди польської шляхти, яка на початку ХІХ ст. продовжувала виступати репрезентантом всього польського народу.

Її найдостойнішим представником був князь Адам Єжи Чарторийський (1770-1861). Будучи другом дитинства імператора Олександра І (1801-1825) й займаючи найвищі посади в Російській імперії, він залишався польським патріотом і прихильником ідеї відродження Речі Посполитої. Перебуваючи на посаді міністра закордонних справ Російської імперії, він намагався поєднати польський національний інтерес із визвольними прагненнями пригноблених Росією народів [998, s. 4].

Опинившись в еміграції після поразки листопадового повстання 1830-1831 рр. в Королівстві Польському, князь А.-Є. Чарторийський звернув увагу на спільність турецько-перських інтересів, в яких “...ці дві держави могли б використати в боротьбі проти Москви всі народи Кавказу” [992, s. 5]. Пізніше він започаткував видання спеціального часопису, з якого європейські народи довідувалися про справжні наміри зовнішньої політики Росії. Особливе місце

в цих публікаціях займали теми Великої Кавказької війни, яка розпочалася в 1817 р. У ній польські патріоти стали за захист чеченського народу, який під проводом імама Шаміля боровся з переважаючими силами росіян на Кавказі. Чимало поляків дезертирувало з російської армії й перейшло на бік повстанців. Стараннями князя А.-Є. Чарторийського в 1841 р. у Стамбулі була створена польська місія, завданням якої була координація діяльності поляків на сході. Так формувалися традиції, які у міжвоєнний період стали складовими польської прометеївської політики на Кавказі.

Як лідер консервативного крила “Великої еміграції” і “некоронований король” А.-Є. Чарторийський розпочав розробку концепції Польщі, яка би очолила боротьбу неросійських народів Російської імперії [916, s. 48-49]. Він звернув увагу на території від Фінляндії аж до Кавказу, які відокремлювали етнічні російські землі від Західної Європи. Програма демонтажу імперії Романових опиралася на спротив неросійських народів. З цією метою з “Готелю Ламбер” [809, с. 58-68] направлялися емісари на схід, які проводили його політичну лінію, причому не лише в Росії. У баченні князя національно-визвольні повстання в Російській імперії повинні були синхронізуватися із зовнішньою агресією з боку західних держав проти неї. Цій концепції була підпорядкована діяльність еміграції “Готелю Ламбер” аж до 40-х рр. XIX ст.

Прикладом жертвності во ім'я ідеї свободи народів стало життя й діяльність Міхала Чайковського (1804-1886). По материнській лінії М. Чайковський був нащадком козацького гетьмана XVII ст. Івана Брюховецького. Хоча він вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі для нього була нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України. У 1841 р. за дорученням князя А.-Є. Чарторийського М. Чайковський вирушив з політичною місією до Стамбула. Там він налагодив контакти з владою султанської Туреччини, а також з горцями Шаміля, які воювали проти Росії. Проте, основна мета М. Чайковського полягала в тому, щоб підняти повстання проти російського панування в українських землях. Його рушійною силою мала стати козацька спільнота в нижній течії Дунаю, в Добруджі [818]. Там жили

нашадки запорожців, т.зв. задунайські козаки. Задля досягнення своєї мети у 1850 р. М. Чайковський несподівано для багатьох прийняв іслам і став називатися Мегмед Садик Паша [228, к. 213]. У Кримській війні з Росією 1853-1856 рр. він організував два козацькі полки з добровольців-слов'ян і боровся на боці Османської імперії. Згодом, козаки під керівництвом поляка Садик Паші (М. Чайковського) були відправлені до Грузії з метою визволення від російських військ фортеці Карс. Приклад М. Чайковського унікальний, однак уже в ХХ ст. непоодинокими були факти участі поляків на боці різних держав, які воювали з Росією.

Завдяки своїй діяльності й ідеям національно-визвольної боротьби польська еміграція 30-х -40-х років ХІХ ст., яка перебувала у Франції, була названа нашадками “Великою еміграцією”. Завдяки її діяльності в Парижі народився польський месіанізм [402, с. 200]. Це відбулося внаслідок трагічних переживань поразки листопадового повстання [402, с. 167]. Після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. почала створюватися нова концепція польського месіанства, опертого на ідеали романтизму. Якщо в так званому старопольському месіанстві йшлося про роль польської держави в Європі, то в новому, романтичному, – про роль польського народу, який був покликаний самим Богом опікуватися християнством [899].

Видатний польський поет і філософ Зигмунт Красінський (1812-1859), який майже все життя перебував у еміграції, також звертав увагу на небезпеку для Європи з боку Москви, яка, нечувано зміцнившись за рахунок поділів Речі Посполитої, може шляхом знищення польської нації здобути владу над усією Європою [402, с. 60]. Він відводив Польщі роль посередника і третейського судді, яка надана їй Провидінням, на кордоні Заходу і Сходу. Він порівнював Польщу з старшою сестрою, яка допомагає народам у їх боротьбі за незалежність.

Броніслав Трентовський (1808-1869) – один із творців польської національної філософії – писав свою статтю в еміграції з упевненістю, що Польща звільниться з-під влади Росії, як колись Греція звільнилась від влади

Римської імперії. Він протиставляв розвинуту Польщу “напівдикій” Росії. Повторював, що історія вчить, коли народ менш освічений або просто дикий підкорив інший народ, що досяг більш високого ступеня освіченості, то не переможець переможеного, а, навпаки, переможений переможця зуміє переробити на свій лад. “Жити з москалями у згоді й навчати їх, ополячувати їх дух” – це він вважав прикладом справжнього польського патріотизму [402, с. 81]. Ідейно-філософська спадщина польських еміграційних діячів стала базою для формування польської суспільної свідомості не лише серед поляків за кордоном, а й тих, які жили в польських землях, у тому числі й під владою Росії. Ідеї, що прозвучали в творах польських філософів і патріотів, пізніше стали складовими теорії польського прометеїзму.

Ідеї прометеїзму й месіанства у той час з особливою силою прозвучали в польській романтичній літературі, яка також була великою передусім величністю польського національного поета Адама Міцкевича (1798-1855). Одним із способів зміцнення патріотичних настроїв серед шляхетської молоді стало формування засобами літератури взірців народних героїв, як, наприклад, Конрад із третьої частини “Дзядів” А. Міцкевича, що була написана під враженням листопадового повстання й завершена у 1832 р. Конрад, за задумом А. Міцкевича, був подібний до Прометей, бо з любові до свого народу він збунтувався навіть проти Бога [1058, с. 350]. Літературний герой поставив собі за мету мобілізувати польський народ у боротьбі за свободу і зробити його прикладом для інших поневолених народів. Поляки не погоджувалися зі своїм підневільним становищем, а художня література живила їх патріотичний дух і готувала до боротьби за свободу батьківщини.

У забороненій в Росії “Книзі польського народу і пілігримства польського” авторства А. Міцкевича ідея польського месіанізму знайшла своє найповніше втілення. “Душа польської нації – польське пілігримство” – цими словами починається пройнята ідеєю національної свободи й польського месіанізму книга А. Міцкевича. Пілігрими в його розумінні – це мандрівники мимоволі, польські емігранти, які після поразки польського повстання 1830-

1831 рр., жорстоко придушеного російським царем Миколою I (1825-1855), розбрелися по світу. Проте поет свято вірив у те, що вони не зіб'ються з правильного курсу на святу землю – вільну Польщу, й рано чи пізно зуміють досягти своєї мети.

Розуміючи світоглядну й ментальну відмінність поляків і росіян, А. Міцкевич у своїй “Книзі польського народу і пілігримства польського” заповідав полякам боротися за Свободу проти тиранії, яка була головним ворогом західної європейської цивілізації. Але не лише за свою свободу, а й проти тиранії в усьому світі. А. Міцкевич на прикладі гасіння пожежі в місті в алегоричній формі навчав своїх одноплемінників, що лише ті, хто виступить на захист суспільного блага, може розраховувати на порятунок власного маєтку, а хто піклується лише про своє, той втратить все: “Місто це – Європа, вогонь – її ворог, деспотія, а люди, що сплять, – німці, а ті, що стоять у дверях і спостерігають, – французи і англійці, а добрі люди – поляки” [402, с. 26]. “Сійте любов до Батьківщини і дух самопожертви й будьте впевнені, що постане Річ Посполита великою і прекрасною”, – писав він [там само, с. 36]. Творчість А. Міцкевича справила глибокий вплив на свідомість поляків, на розуміння своєї ролі в світі як богообраного народу, ідейного борця за свободу всіх людей. Під її впливом сотні поляків змагалися в арміях різних держав світу з російським царизмом і вважали свою боротьбу внеском у визволення рідної землі від іноземних поневолювачів.

Ідея богообраності не була винятковим явищем того часу, і не лише польська історична традиція могла похвалитися таким досягненням. Спільним для поляків і росіян, окрім приналежності до єдиного слов'янського кореня, була месіанська свідомість [402, с. 162]. І російський, і польський месіанізм були тісно пов'язані з християнством, переплетені апокаліптичними сподіваннями й відчуттями. Однак лише в поляків ідея національного месіанізму досягла найвищого підйому і напруження, – визнавав російський філософ Микола Бердяєв (1874-1948), який з 1922 р. перебував у еміграції. Він вважав, що польський месіанізм більш чистий і жертвний, ніж російський

[402, с. 162]. Поляки започаткували ідею жертовного месіанізму на противагу російському, який передбачав загарбання чужих земель.

Багато гріхів було в старій шляхетській Речі Посполитій, – писав М. Бердяєв, – але вони були спокутувані жертвою польського народу, пережитою ними “Голгофою” в часи після розподілів. Польський месіанізм – цвіт польської духовної культури – переміг польські недоліки і вади, спалив їх на жертвному вогні. Стара легковажна Польща з магнатськими бенкетами, мазуркою і пригнобленням простого народу завдяки ідеї месіанізму перевертілася в Польщу страдницьку [402, с. 163].

Прометеївські й месіанські мотиви, що прозвучали у творах А. Міцкевича, набули популярності в Україні. Поезією видатного поляка захоплювалися члени наддніпрянського Кирило-Мефодіївського братства. Написана Миколою Костомаровим “Книга буття українського народу” – програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства – багато в чому перегукувався з творами А. Міцкевича: той же біблійний стиль, та ж ідея слов’янської федерації, такий же лаконічний виклад національної історії, та ж віра в націю, яка обов’язково прокинеться з невільницького сну [1052, с. 386].

У грудні 1846 р. Тарас Шевченко передав через члена Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Савича, який їхав до Парижа, рукопис поеми “Кавказ” для А. Міцкевича. У цьому невмирущому творі українського генія співзвучними поглядам А. Міцкевича були прометеївські мотиви. Т. Шевченко в поемі “Кавказ” пророчо відобразив боротьбу поневолених народів з російським царизмом: “...споконвіку Прометей там орел карає” [1054, с. 246]. Так Прометей став узагальненим образом незламного борця за щастя людства і символом національно-визвольної боротьби поневолених народів.

Можна стверджувати, що саме тоді перший раз поляки використали порівняння зі справжнім, вибраним народом, який дав світові Мойсея, пророків і авторів Біблії. Ідея месіанізму Польщі протягом століть впливала на формування свідомості пересічного поляка, а прометеїзм став втіленням історичної місії польського народу, який ментально був вихований і готовий до

того, щоб добровільно взяти на себе обов'язок нести світло західної цивілізації на схід, аж до степів Євразії [647, s. 4]. Підтвердження цих слів знаходимо в творах головного теоретика прометеїзму – В. Бончковського, який був переконаний в тому, що концепція прометеїзму зародилася на базі ідеї Польщі як “Християнського муру” Європи [474, s. 50].

Польський прометеїзм увібрав у себе не лише всі елементи месіанської ідеї XIX ст., а й попередні досягнення польської суспільно-політичної думки. Найбільшим плодом месіанського максималізму став польський прометеїзм [474, s. 77], що відображав суть великодержавного інтересу Польщі на сході. В. Бончковський, як головний теоретик концепції прометеїзму, розрізняв прометеїзм Польщі, як держави, і польський прометеїзм, як елемент польської духовної місії, як виразник жертвовності польського народу. Він вважав, що, керуючись цими мотивами, поляки добровільно стануть на захист “поневолених Москвою” народів: українського, грузинського, азербайджанського, вірменського та інших. Як вираз польського посланництва, згармонізованого з польським державним інтересом, польський прометеїзм мав стати головним знаряддям здобуття й утвердження великодержавного статусу Польщі [474, s. 78].

Прометеїзм поєднувався з політичною течією, яка в Росії бачила головного ворога незалежності Польщі [991, s. 9]. Гасла на повстанських прапорах “За вашу і нашу свободу!” виражали суть усієї польської політичної ідеології, що базувалася на Ягеллонській ідеї. Маніфест, виданий під час січневого повстання в Королівстві Польському, звертався до ідеї єдності “...поляків, литовців і русинів” [945, s. 149]. Найкращим доказом цього була медаль, виготовлена з нагоди скасування панщини. На її реверсі були викарбовані герби Польщі, Литви й Русі. Польські патріоти, звертаючись до литовців, білорусів і українців, сподівалися на їх підтримку в боротьбі з царизмом.

Польські національні повстання 1830-1831 рр. і 1863-1864 рр. були жорстоко придушені російськими військами. У польській традиції й

історіографії за назвою місяців повстання 1830-1831 рр. названо “листопадовим”, а 1863-1864 рр. – “січневим”. У ході листопадового повстання, яке тривало 325 днів, у Королівстві Польському, Литві й Україні загинуло близько 40 тис. чол. Січневе повстання було найтривалішим: воно почалося в січні 1863 р. й завершилося наприкінці 1864 р. У ході боїв з царськими військами загинули десятки тисяч учасників повстання, 1 тис. чол. була страчена за вироками судів, 12 тис. 721 чол. відправлені на каторгу й заслання в Сибір, на Кавказ, у сучасний Казахстан, а також на військову службу до складу російської армії. У 20-х рр. ХХ ст. в Сибірі проживало більше 300 тис. польських переселенців і засланців, люди всіх станів – від селян до аристократів, однак переважала інтелігенція.

Погоджуємося з сучасним російським дослідником Н. Бухаріним, який твердить, що внаслідок кривавого фіналу повстання постраждав престиж Росії як “цивілізованої країни” [44, с. 3]; тоді як поляки, які зазнали тяжких втрат у військовому й політичному протистоянні, самостверджувались як нація, підкреслюючи свою культурну й цивілізаційну перевагу.

Російська імперія так і не змогла культурно асимілювати поляків, які залишалися інородним тілом в імперії. Царський генерал-майор С. Старинкевич, який був президентом Варшави в 1875-1892 рр. й мав можливість добре пізнати місцеве населення, в своїх щоденниках писав: “Не можна змінити національності насиллям, переробити поляків у росіян, ті що так роблять, не вірять у можливість зближення з нами поляків” [44, с. 3]. Можна було перемогти поляків на полі битви, але підкорити їх було нереально, оскільки за ними стояла історична великодержавна європейська спадщина.

Польща стала сприйматися як внутрішня загроза імперії, джерело повстань і революцій. У російській політиці і свідомості російського суспільства актуальним стало польське питання – одне із найважливіших у політиці Росії. Польська національна самосвідомість формувалась у душі протистояння Росії. У підсумку польський фактор сприяв посиленню

відцентрових тенденцій у монархії Романових і значною мірою сприяв її краху [735, с. 215].

Після поразки січневого повстання 1863-1864 рр., прометеїзм проявився у польській політичній думці як елемент національно-визвольної ідеї, а його виразниками стали польські соціалісти. Серед соціалістичних організацій різних народів, які існували в Російській імперії, Польська партія соціалістична (ППС) перша висунула постулат незалежності. Відомі в історії ухвали під назвою “Паризька програма”, прийнята в листопаді 1892 р. [947, с. 411]. у Парижі на з’їзді представників усіх існуючих на той час осередків польського соціалістичного руху. Ухвали впливали на ідеологію інших соціалістичних партій у неросійських частинах імперії Романових. У другому пункті політичних ухвал передбачалося повне рівноправ’я на засадах федерації всіх народів, які входили до складу колишньої Речі Посполитої [922, с. 127]. На з’їзді головував Болеслав Лімановський – учасник січневого повстання, що свідчило про спадкоємність традицій у польському визвольному русі.

У своїй програмі ППС поєднувала національні й соціальні гасла, боролася за незалежну Польщу. Ці принципи відповідали ідейним переконанням молодого Юзефа Пілсудського (1867-1935). Він, як нащадок шляхетського литовського роду, був вихований в атмосфері традицій багатонаціональної Речі Посполитої. У його оточенні ще живою була пам’ять про січневе повстання 1863-1864 рр. [916, с. 53]. У родинному помісті з уст своєї матері від почув перші відомості про історію Речі Посполитої. У ранньому дитинстві Ю. Пілсудський захоплювався романтичною поезією Міцкевича, Красінського, Словацького, Нємцевича [1021, с. 8]. Це створило непереборний духовний зв’язок з рідною батьківщиною – Річчю Посполитою – й переконання в тому, що задля неї варто жити й боротися. Повністю протилежною засадам родинного виховання була система навчання у Віленській гімназії, до якої вступив молодий Юзеф у неповних десять років. Російська система шкільництва шокувала юнака. Вона була найважливішою ланкою в механізмі політики русифікації на західних окраїнах імперії й засобом для

підпорядкування суспільства самодержавству. Школа, переслідуючи вищий державний інтерес, оголошувала “війну” родинному вихованню й була покликана знищити національні ідеали й віру, розірвати зв’язок з національними традиціями. Однак репресивна шкільна система у більшості випадків досягала протилежного результату. Після закінчення Віленської гімназії Ю. Пілсудський став сформованим опозиціонером і бунтівником.

Навчаючись на медичному факультеті Харківського університету, Ю. Пілсудський лише утвердив свої переконання й назавжди вирішив присвятити своє життя боротьбі за визволення вітчизни [1040, s. 27]. Вже тоді у молодого революціонера з партійним псевдонімом “Віктор” переважали соціалістичні переконання. Згодом Ю. Пілсудський став лідером ППС, яка відкривала йому перспективи не лише для кар’єрного зростання, а й для реалізації мрії його життя – здобуття незалежності Польщі [843, с. 25].

Ю. Пілсудський був критиком царського деспотизму, про що свідчить його нарис в газеті “Robotnik” (“Робітник”) за 1894 р.: “найбільшим ворогом робітничого класу є російський царизм, який нав’язав варварські закони” [1016, s. 335-337]. Найхарактернішими рисами російських порядків, що панували в польських землях він називав: “засилля російських чиновників, національне гноблення, яке гальмує натуральний розвиток нашого краю, придушення навіть найменших проявів свідомості” [429. – Т. I. – S.79-80]. Він вважав, що союзниками поляків у боротьбі за незалежність стануть інші, пригноблені царатом народи [1041, s. 213].

Сприятлива нагода для реалізації планів Ю. Пілсудського відкрилася в період російсько-японської війни 1904-1905 рр. На той час видавалася реальною польсько-японська співпраця, яка пізніше переросла в традицію. У 1904 р. Ю. Пілсудський в “Меморіалі” до японського уряду звернув увагу на необхідність використання у боротьбі проти Російської імперії численних неросійських народів, які проживали в Чорноморсько-Балтійському регіоні, підкреслюючи при цьому, що Польща у цій боротьбі має зайняти провідне становище. Домінацію поляків у цьому процесі він обґрунтовував досвідом

організації федераційної Речі Посполитої [436, s. 56]. Ю. Пілсудський вважав це не лише виконанням цивілізаційної місії польського народу на шляху до незалежного існування, але й гарантією того, що “Росія, позбавлена загарбаних нею земель, буде ослаблена настільки, що перестане бути грізним і небезпечним сусідом” [429. – Т. II. – S. 253].

У липні 1904 р. він особисто прибув до столиці Японії Токіо, щоб представити уряду Кацура Таро свій план організації в Польщі національного повстання “разом з іншими поневоленими народами Російської імперії” [843, с. 36]. У переговорах з представниками японської армії (Мурату, Іганакі, Кавакамі) Ю. Пілсудський пропонував японцям створення польської розвідки з метою диверсійних і терористичних актів проти царської Росії. Натомість вимагав від Японії постачання зброї, амуніції, військових інструкторів для ППС, а також підтримку польського питання на міжнародних форумах. Уряд Японії під впливом Великої Британії, що неприхильно ставилася до поширення війни на Європу, відмовився від прийняття програми Ю. Пілсудського в цілому, а обмежився лише розвідувальною співпрацею. Японці пообіцяли також надати субсидії й інструкторів для польських військових формувань у Швейцарії [258, k.118-125].

На той час у розділеній Польщі, яка боролася за відновлення своєї держави, конкурували дві політичні орієнтації. Перша з них, репрезентантом якої був Ю. Пілсудський, прагнула відновлення незалежності Польщі. Друга – Національно-демократична партія (НДП) під керівництвом свого лідера Романа Дмовського боролася за здобуття автономії Польщі у федеративній Росії. В середині травня 1904 р. Р. Дмовський приїхав до Токіо і там розпочав консультації з директором політичного департаменту МЗС Японії Жамаза і генералом Фукашіна. Японці не погодилися на співпрацю, відчуваючи роздвоєність польського національного політикуму. Вони хотіли мати справу з єдиною політичною силою, але задля цього ще не склалося відповідних передумов [Ibid.]. Однак польсько-японські взаємини не були повністю

розірвані. Саме в цей період були закладені їх підвалини, що проявились повною мірою у міжвоєнний період.

З листопада 1906 р. Ю. Пілсудський став керівником ППС-революційної фракції. З його ініціативи ця партія, яка вирізнялася серед інших соціалістичних партій організаційною дисципліною і розбудовою мережі зв'язків на території Росії і за кордоном, маючи потужне видавництво, допомагала литовським, латвійським, білоруським і українським соціалістам. Для Ю. Пілсудського соціалізм був засобом для здобуття незалежності Польщі, а не кінцевою метою його діяльності. Тому не дивно, що згодом "...він вийшов з партійного поїзда на станції Незалежність" [843, с. 95].

Найближчі соратники Ю. Пілсудського підтримували організаційні контакти з неросійськими соціалістичними партіями з метою співпраці у спільній боротьбі з царизмом. На першому місці серед них був член ЦК ППС-революційної фракції – Леон Василевський, який після відродження незалежної Польщі у 1918 р. став її першим міністром закордонних справ [921, с. 138].

Розробляючи зовнішньополітичну стратегію майбутньої Польщі напередодні Першої світової війни, ППС на чолі з Ю. Пілсудським залишалася на становищі федеративного державного устрою в союзі з українцями, литовцями й білорусами. Своїм зовнішньополітичним вектором вона була спрямована на розчленування Російської імперії з перспективою її розпаду на окремі національні держави, які передбачалося з'єднати з Польщею на умовах федерації. Вважаючи Східну Галичину споконвічною польською землею, федералісти виступали за її інтеграцію в майбутню польську державу. Пов'язавши Наддніпрянську Україну федеративними зв'язками і підпорядкувавши її польському політичному впливові, польські соціалісти намагалися захистити кордони Польщі від головного, на їх погляд, ворога – Російської імперії [921, с. 251]. Фактично йшлося про відновлення геополітичної структури на зразок давньої Речі Посполитої, могутність якої приростала за рахунок білоруських, литовських і українських земель.

Рупором пропаганди ідей Ю. Пілсудського стала газета “Widokrag” (“Обрій”), особливо, в 1916 р., коли її головним редактором став Тадеуш Голувко – товариш по партії і його ідейний соратник [257, к. 224]. Він не лише спостерігав за процесами національного відродження поляків, а й сприяв їх формуванню засобами друкованого слова. Т. Голувко надавав великого значення резолюції, яка була ухвалена у Варшаві на народному вічі 3 вересня 1916 р. Тут волею народу проголошувалося створення польського уряду й армії для боротьби з Росією для здобуття незалежності Польщі [610, s. 1]. У цьому Т. Голувко вбачав спадкоємність польських традицій, формування яких було започатковано під час листопадового повстання. Йому в перспективі вимальовувалися “милі серцю обриси переможної Польщі у тріумфальному поході на Київ і Петербург”. Звідси виростало захоплення Польськими легіонами, які були створені під керівництвом Ю. Пілсудського й мали стати фундаментом армії незалежної Польської держави. Т. Голувко на сторінках газети пророкував усім, хто “не пізнав щастя боротьби проти Росії”, що настає слушна хвилина, коли “польська армія впише нові сторінки у вінок слави польської зброї” [602, s. 1-4].

Прагнення незалежності Польщі знайшло своє втілення в так званій ухвалі польського народу, що була проголошена 22 жовтня 1916 р. у Варшавській філармонії й адресувалася центральним державам. Т. Голувко вважав це величезною духовною революцією, яку пережив польський народ за два роки війни. Ще 1914 р. думка про незалежну польську державу виглядала примарною. На завершальному етапі війни вона вже набрала реальних обрисів і не викликала в більшості поляків жодних сумнівів. Разом з тим зміцнювалися переконання, що головним ворогом поляків залишається Росія, у зв'язку з чим антиросійські настрої в польському суспільстві досягли свого апогею. Зі сторінок газет звучало, що в момент проголошення польської держави Росія не лише втратить 12 млн. своїх підданих, але й отримає кількомільйонну армію своїх запеклих ворогів [604, s. 4]. Другим позитивним результатом війни

Т. Голувко вважав звільнення з-під ярма російського абсолютизму поневолених народів на окраїнах Росії.

На завершальному етапі Першої світової війни переконання про неминучість відродження Польщі захопило лідерів провідних держав світу, які хотіли використати польське питання у своїх інтересах. 5 листопада 1916 р. у Варшаві урочистим Маніфестом від імені монархів Німеччини – Вільгельма II і Австро-Угорщини – Франца Йосифа було задекларовано відновлення Королівства Польського. В ньому, зокрема, йшлося про відновлення на польських землях, відвойованих у Росії, спадкової монархічної держави з конституційним устроєм [658, s. 1]. Проте питання кордонів залишалося відкритим. Нова держава повинна була створити власну армію, яка була б союзною Німеччині й Австро-Угорщині. Ю. Пілсудський позитивно сприйняв цю звістку [643, s. 6]. Поляки прагнули з допомогою центральних держав виступити проти Росії і здобути незалежність [603, s. 1].

Після Маніфесту 5 листопада у грудні 1916 р. імператор Микола II (1894-1917) висловився за “вільну” Польщу під протекторатом Росії [733, с. 91]. Президент США Вудро Вілсон, який до того часу без особливих симпатій ставився до поляків, під час виборчої кампанії 1916 р. пообіцяв їм деякі поступки. Популярний в Америці піаніст Ігнаци Падеревський зумів здобути прихильність в оточенні президента й заохочував його до захисту польської справи. Вже 22 січня 1917 р. В. Вілсон заявив про необхідність створення об'єднаної, незалежної і самостійної Польщі [947, s. 508]. Так в протилежних військових таборах визріла компромісна пропозиція щодо неминучості відродження Польщі.

Отже, з'ясування витоків прометеївської концепції дає підстави зробити висновок, що вона увібрала в себе традиції давніх Ягеллонів, які східний напрямок визнали пріоритетним у зовнішній політиці Польської держави. Гадяцька унія 1658 р. стала нереалізованим продовженням східної політики давніх Ягеллонів. Ідея Гадяцької унії полягала в об'єднанні національно-визвольних рухів поневолених Росією народів у спільний антиімперський

фронт. Найважливішим елементом цього союзу була Україна. Принципи закладені в Гадяцькому трактаті 1658 р., втілилися у федераційній концепції найближчого оточення Ю. Пілсудського. Ягеллонська ідея, концепція федералізму й прометеїзму – це різні назви подібної за змістом доктрини, спрямованої на утвердження й домінування Польщі в Європі. Спільним для них були: антиросійська спрямованість; східний напрямок політичної, економічної і культурної експансії; федеративна форма правління, оперта на систему союзів, передусім зі слов'янськими народами; і, найголовніше, великодержавна суть, без якої прихильники прометеїзму не уявляли майбутнього існування Польської держави. Елементом цієї концепції стала теза про польський месіанізм, богообраність поляків і їх призначення захищати християнську Європу, що зародилась у середовищі Великої еміграції й знайшла найповніший вияв у творчості А. Міцкевича. Так традиції давніх Ягеллонів, польських повстанців і патріотів-емігрантів ХІХ ст. стали дороговказом для Ю. Пілсудського, якому волею долі випало зіграти вирішальну роль у відродженні незалежної Польщі.

2.2. Східна політика Ю. Пілсудського 1918-1921 рр.

Відродження незалежної Польської республіки 11 листопада 1918 р. позначилося активними кроками зовнішньої політики у східному напрямку.

22 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський став Тимчасовим Начальником (главою) держави, зберігаючи при цьому титул Верховного головнокомандувача збройних сил Польщі. Тобто він одночасно очолив цивільну й військову владу в Польській державі та здійснював визначальний вплив на її зовнішню політику.

У своїй східній політиці Ю. Пілсудський намагався реалізувати концепцію федералізму. Хоча його трактування й не набрало чітко окреслених форм, але федералізм Ю. Пілсудського й політиків так званого “бельведерського табору” передбачав вирішення двоєдиного питання: ослаблення Росії, що загрожувала незалежності Польщі і залучення до

реалізації цієї мети народів, які разом з польським відчували загрозу з боку російського імперіалізму [987, s. 26; 997, s. 187].

Ключ до розв'язання ситуації у Центрально-Східній Європи, на переконання Ю. Пілсудського, знаходився на півночі. Він виношував ідею створення спільного фронту – Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Польщі. Шлях Фінляндії до незалежності прискорив більшовицький переворот в Росії. Головною передумовою збереження суверенітету була, без сумніву, однастайна підтримка народом ідеї відокремлення від Російської імперії. Проголошення незалежності Фінляндії 6 грудня 1917 р. диктувалося передусім страхом буржуазного сенату перед експортом російської революції до Фінляндії. Бойовий генерал Карл Маннергейм став одним із лідерів руху за здобуття незалежності Фінляндії. 16 січня 1918 р. він прийняв на себе командування білофінською армією, яка сформувалася у західній частині Фінляндії. Тобто він став лідером білого руху, який в боротьбі з лівими силами перебував на межі громадянської війни. 16 березня білофінські війська зустрілися з головними силами червоногвардійців в бою поблизу міста Тампере. Головнокомандувач білими військами генерал барон Карл Густав фон Маннергейм у грудні 1918 р. був проголошений регентом Фінляндії. Відомо, що Маннергейм пропонував військове співробітництво керівництву Білого руху в Росії і навіть вів наступ на революційний Петроград, через що більшовицький уряд перебрався до Москви [898, с. 344].

17 червня 1919 р. була проголошена Республіка Фінляндія. У тому ж місяці генерал Карл Густав фон Маннергейм добровільно пішов у відставку з посади регента Фінляндії. Але він продовжував залишатися найвидатнішим політичним діячем в країні, зберігши величезний особистий вплив на її збройні сили. Маннергейм був непримиренним противником радянської Росії. Він був прихильником встановлення тісних міждержавних і військових відносин з гітлерівською Німеччиною. 4 і 12 грудня 1919 р. Головнокомандувач фінської армії маршал барон Карл Густав фон Маннергейм зустрічався у Варшаві з маршалом Ю. Пілсудським, з яким обговорював плани спільного походу на

Росію весною 1920 р. [837, с. 128-129]. Проводжати Маннергейма, що повертався поїздом до Парижу, прийшов знаменитий піаніст Ігнаци Падеревський.

У квітні 1919 р. видатний польський композитор, піаніст, прем'єр-міністр РП І. Падеревський, користуючись авторитетом суспільно-політичного діяча світового рівня (був особистим другом президента США Вудро Вілсона, який у своїх знаменитих „14 статтях”, 13-у присвятив визнанню незалежності Польщі), підтримав Ю. Пілсудського в ухваленні сеймом РП рішення про об'єднання земель колишнього Великого князівства Литовського з Польщею). У Лондоні Маннергейм намагався домовитися з військовим міністром Англії Уїнстоном Черчілем про похід об'єднаних сил на Росію [984, с. 277].

Вважаючи пріоритетним східний напрямок, Ю. Пілсудський планував “розчленування більшовицької Росії по національних швах” [270, к. 17], що мало призвести не лише до її занепаду, але й до створення блоку союзних Польщі держав на території між Балтійським і Чорним морями. Першим офіційним документом у реалізації політики федералізму був меморіал від 4 жовтня 1919 р., який був створений в середовищі “Стронніцтва польської демократичної політики”, що підтримувало Ю. Пілсудського. Для уряду прем'єра Е. Морачевського цей документ став керівництвом до дії [754, с. 448]. У ньому була сформульована вимога “відбудови давньої історичної Польщі на принципах сучасного федералізму в формі унії Польщі, Литви, Білорусі й України [932, с. 19]. Про те, що федераційна концепція опиралася на традиціях давньої Речі Посполитої, писав, зокрема, у своїй статті Б. Медзінський [991]. Програма-мінімум у реалізації федераційної концепції передбачала інкорпорацію до Польщі західнобілоруських і західноукраїнських земель: Бельського, Білостоцького, Сокольського, Бжеського повітів, а також Волині по лінії річок Стир або Случ [943, с. 17-18, 39]. По цій території проходила стратегічно важлива залізниця Ковель-Білосток-Граєво. Передбачалося, що завдяки реалізації концепції федералізму, Польща в союзі з Литвою, Білоруссю

та Україною мала стати гарантом безпеки в регіоні Центрально-Східної Європи.

Ю. Пілсудському приписують прихильність до федераційної ідеї. Дійсно, федераційна програма побудови майбутньої Польської республіки була співзвучна поглядам Ю. Пілсудського. Він розумів, що у відродженій Польщі необхідно встановити такий устрій, який був би привабливим для інших народів. Федералізм як форма державного устрою найбільше підходив для цього. Однотимці Ю. Пілсудського з “бельведерського табору” на противагу Р. Дмовському декларували співпрацю з сусідами на східних кордонах Польщі [916, s. 54].

Насправді ж Ю. Пілсудський був прихильником сильної Польської держави. Лише така держава, на його переконання, мала право самоствердитися між Росією та Німеччиною. Федерація була для нього річчю другорядною в порівнянні з ідеєю створення незалежних держав на просторі від Фінляндії до Чорного моря. У його розрахунки входило віддалення Росії від східних кордонів Польщі. На думку А. Кавалковського, помилкою було ототожнювати концепцію федерації з прізвищем Ю. Пілсудського. Він був прихильником створення якнайширшого простору між Німеччиною та Росією, яка б формувалася на принципах свободи й незалежності. Ця група самостійних і суверенних держав мала бути пов’язана з Польщею системою союзних договорів, але не обов’язково федераційними узами, яких він не хотів штучно нав’язувати [217, к. 140].

Для Ю. Пілсудського федералізм виступав знаряддям для відновлення великодержавного статусу Польщі, яка повинна була відібрати в Росії пріоритетну роль у регіоні Східної Європи. “Ми повинні бути господарями не лише в себе дома, а й у всій державі царя”, – наголошував він [429. – Т. V. – S. 129-130]. Опинившись у невигідному геополітичному становищі – між Німеччиною й Росією – й не маючи дієвої підтримки з боку великих держав, Ю. Пілсудський вирішив будувати систему союзів із народами, які так само, як донедавна Польща, “стогнали під гнітом” царської Росії. Польський державний

інтерес полягав насамперед у тому, щоб раз і назавжди позбутися небезпечного російського сусідства, відгородившись буферною зоною напівзалежних від Польщі держав, які постали б на просторі від Балтійського до Чорного морів. Якщо соціалізм був для Ю. Пілсудського засобом здобуття незалежності Польщі, то федералізм мав стати зняряддям утвердження незалежності.

Платформою польсько-українського порозуміння в цій політичній структурі мала стати спільна ідея побудови України над Дніпром. Підпорядкувавши її польському політичному впливові, пілсудчики намагалися забезпечити кордони Польщі від головного, на їх погляд, ворога – Радянської Росії. У цьому й полягала суть концепції Ю. Пілсудського щодо розчленування СРСР й поширення польських впливів до Дніпра, що на його переконання, найбільше відповідало інтересам Польської держави [84, л. 11-12; 921, с. 251-251].

Інші погляди сповідував Р. Дмовський – головний ідеолог і найвпливовіша фігура серед польських національних демократів (ендеків), політичний опонент Ю. Пілсудського. Згідно з концепцією інкорпорації вважалось доцільним приєднати до Польщі всі території, на яких була етнічна перевага поляків або відчувалась їх економічна й культурна домінація. Тобто в кордонах польської держави мала опинитися Литва, частина Білорусі разом з Мінськом, Полісся, Волинь і Поділля. Решту спірних територій вирішено віддати Росії [1045, с. 30].

Поза всякими дискусіями в Польщі була доля Східної Галичини. Незважаючи на те, що вона була населена переважно українцями, які 13 листопада 1918 р. проголосили Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), пілсудчики та ендеки вважали Галичину інтегрованою частиною Польської держави. Польсько-українська війна, що розпочалась вже під час боїв за Львів у листопаді 1918 р., стала першим кроком у реалізації східної політики відродженої Польської республіки. У ніч з 21 на 22 листопада українське військо покинуло Львів, залишивши величезні військові й продовольчі запаси [719, с. 430]. Представники Антанти наполягали на

необхідності перемир'я між поляками й українцями Галичини. Вони хотіли спрямувати польський фронт виключно в антибільшовицькому напрямку. Однак Ю. Пілсудський вирішив прискорити наступальну операцію проти військ Української Галицької Армії (УГА). З допомогою політики доконаних фактів він намагався утвердитися в Галичині й тим самим укріпити польські позиції на майбутніх переговорах з Антантою щодо політичного статусу Східної Галичини [205, к. 18].

Польським великодержавним концепціям протистояла ідея всесвітньої революції, носієм якої була Радянська Росія. Ідея члена більшовицького уряду Лева Троцького полягала в “експорті революції” в Європу силами Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА) [879, с. 34]. Більшовики були переконані в необхідності утримання під своєю владою національних окраїн, особливо західних, оскільки лише через їх територію можна було пробитися до європейського пролетаріату й успішно завершити розпочату ними в жовтні 1917 р. справу соціалістичної революції. Особливого значення у зв'язку з цим набували для Кремля території України й Білорусі, де місцева політична еліта прагнула побудувати національні держави [400, с. 19-29]. Тому більшовики не зупинялися ні перед чим, навіть військовими діями, щоб установити там радянську владу.

Боротьба між Польщею та Радянською Росією – двома головними політичними гравцями у Східній Європі – спочатку відбувалася на дипломатичному рівні. МЗС Польщі в особі міністра Л. Василевського звинувачувало “...агресивну та імперіалістичну політику з боку Радянської Росії, війська якої окупувають Литву й Білорусь, вводячи тим самим радянську адміністрацію в області, яка там є чужою...” [400, с. 19-29]. З огляду на те, що частина цих територій вважалася польськими, то, без сумніву, це спонукало Польщу реагувати на факти агресивної політики з боку Радянської Росії. Польська влада не могла пасивно спостерігати за тим, що на її східних кордонах відбувається формування антипольськи налаштованого блоку держав.

Тим часом у лютому 1919 р. війну розпочала Радянська Росія. Перший військовий конфлікт загонів РСЧА з підрозділами Війська польського відбувся в Березі Картузькій у Західній Білорусі 14 лютого 1919 р. [930, s. 35]. Поляки витримали наступ. Протягом весни-літа 1919 р. польські армії провели успішні наступальні операції, в результаті яких були захоплені Західна Білорусь і Західна Волинь, включення яких до складу Польщі Ю. Пілсудський вважав обов'язковою умовою її безпеки на сході. Восени 1919 р. активні військові дії на радянсько-польському фронті були припинені, що відповідало інтересам обох сторін. Це дозволило більшовицькому урядові зосередити основну частину сил РСЧА в боротьбі з військами “білого” руху Росії генерала А. Денікіна. За цей час поляки суттєво посилили боєздатність своєї молодшої армії й підготували її до нової стратегічної операції в Україні. До того ж Ю. Пілсудський більше побоювався зміцнення сил білогвардійського генерала, який боровся за відновлення самодержавної Росії й користувався підтримкою Антанти. На переконання Ю. Пілсудського, “червоні” не представляли для Польщі небезпеки щодо втрати державності. Натомість грізнішою виглядала перспектива реставрації самодержавної Росії в кордонах 1914 р., за що боролася Добровольча армія генерала А. Денікіна. Ю. Пілсудський вичікував, чим завершиться громадянська війна в Росії. Він відмовився розпочати спільний наступ з армією “білих”, на якому наполягали лідери західних країн, і розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім реалізувати свою концепцію східної політики [754, с. 453].

Ю. Пілсудський вважав свою діяльність продовженням традицій польських повстанців XIX ст., гаслом яких була боротьба “За вашу і нашу свободу!”. Справою честі свого життя він уважав “...визволення народів, з якими разом терпіли під гнітом російського царизму” [429. – Т. V. – S. 147]. Серед них насамперед литовці, білоруси й українці, яких з поляками пов'язувало співжиття в одній державі – давній Речі Посполитій. Ю. Пілсудський хотів відновити історичну справедливість, повернувши кордони Польщі з Росією до лінії першого розподілу Речі Посполитої 1772 р.

Він був переконаний, що реставрація Польської держави за зразком давньої Речі Посполитої стане запорукою її незалежного суверенного існування.

Перші практичні кроки щодо реалізації цих планів були зроблені весною 1919 р. в Литві. Приєднання своєї “малої батьківщини” до Польщі Ю. Пілсудський уважав своїм головним обов’язком і справою життя. У боях з полками РСЧА 22 квітня 1919 р. польські війська захопили столицю Литви – Вільнюс. У відозві Ю. Пілсудського від 22 квітня 1919 р. “До мешканців Великого Князівства Литовського” говорилося: “Хочу надати вам можливість вирішення внутрішніх національних і релігійних справ так, як самі вважаєте, без будь-якого примусу або тиску з боку Польщі” [217, к. 140-141]. Начальник держави розумів проблематичність застосування принципів федерації з Литвою і Білоруссю, бо вони фактично стали об’єктом агресії з боку Польщі. А це суперечило засадам добровільного об’єднання. Сумніви Ю. Пілсудського посилювалися ставленням литовців до союзу з Польщею.

Формування Литовської держави розпочалося ще під час Першої світової війни. У той час як 16 лютого 1918 р. в Каунасі Литовська Тариба (Національна Рада) ухвалила Акт про незалежність Литви, її територія була окупована німецькою армією [763, с. 400]. Литовці негативно оцінили польські спроби відродження “багатонаціональної” Речі Посполитої. Невдачею завершилися також намагання поляків створити литовський уряд у Вільнюсі на чолі з Міхалом Ромером як альтернативного до Литовської Тариби [938, с. 553]. Рішуча відмова уряду Литви від пропозиції нової унії з Польщею, а також литовські домагання повернути Вільнюс призвели до того, що польська політика почала еволюціонувати у напрямку міжнародної ізоляції Литовської республіки, опираючись на підтримку Франції.

З метою усунення литовського уряду з політичної арени влітку 1919 р. довірені особи Ю. Пілсудського – Л. Василевський і В. Славек – організували на території Литви збройне підпілля за посередництвом ПОВ. Метою було створення нового уряду – більш поступливого до польських впливів. Керівник партизанських відділів у Білорусі капітан Тригар (Хлопіцкий) відповідно до

розпорядження Головного командування ПОВ прибув до Литви 15 липня 1919 р. "...з метою організації партизанських відділів і прийняття вже існуючих під своє керівництво" [341, к. 1]. У кінці серпня 1919 р. польська влада організувала військовий заколот у Каунасі, а вже восени 1919 р. Л. Василевський проводив тут переговори з представниками литовської опозиції з метою заміни тогочасного уряду владою, яка б погодилася на співпрацю з Польщею. У жовтні 1920 р. Вільнюс було повторно окуповано польськими військами під командуванням генерала Л. Желіговського, що призвело до виникнення так званої "Центральної Литви". На початку 1922 р. Віленський округ увійшов до складу Польщі.

На перешкоді реалізації федераційної програми в Литві була позиція молоді литовської інтелігенції й місцевого католицького духовенства. Поділяємо думку Кшиштофа Григайтиса, що причинами зростаючого польсько-литовського антагонізму було поглиблення польської, а також литовської національної свідомості [938, s. 552]. Національна еліта Литви бажала самостійно творити власну незалежну державу.

Найслабшою ланкою в ланцюгу народів між Балтикою і Чорним морем, на думку керівництва Польської республіки, була Білорусь. Ю. Пілсудський висловлював сумнів щодо білоруського народу, який, на його переконання, був не готовий до створення національної держави. У зв'язку з цим польський уряд не наважився надати право самоврядування білорусам, а опирався на місцевих поляків і новостворений за їх участю Цивільний уряд східних земель (ЦУСЗ). На початку 1919 р. білоруська проблема розглядалася ними в контексті польської військової кампанії на сході. Території Віленської та Гродненської губерній мали залишатися у сфері впливу місцевого польського населення [416, s. 320]. В той же час у губерніях з незначними вкрапленнями польського елемента підтримувався білоруський національний рух. Негативно оцінюючи можливість створення білоруської держави, ГШ Польщі в липні 1919 р. розробив проект створення автономного округу в складі Мінської та Могильовської земель, який мав стати центром відродження білоруського

народу й увійти до федерації з Польщею. Всі території на захід від автономного округу повинні були інтегруватися до складу Польської держави.

Білоруська Народна Республіка (БНР) була проголошена незалежною державою 25 березня 1918 р. До її складу входили Могильовська, Мінська, Вітебська губернії, білоруські етнічні частини Гродненської, Віленської, Смоленської, Чернігівської губерній. Представники білоруських партій різного спрямування наполегливо добивалися союзу з Польщею на основі федерації, гарантій широкої політичної автономії й належних умов розвитку білоруської національної культури [671, с. 7].

10 грудня 1918 р. у Мінській губернії було проголошено відновлення радянської влади. Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд у маніфесті, опублікованому 1 січня 1919 р., проголосив створення Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки (БСРР). 2-4 лютого того ж року в Мінську відбувся I-й з'їзд Рад Білорусії, який звернувся із закликом до всіх народів визнати незалежність БСРР і встановити з нею дипломатичні відносини. Одночасно з'їзд виразив готовність об'єднатися на засадах федерації із Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР) [887, с. 459]. Як виявилось згодом, більшовики, визнаючи право націй на самовизначення як інструмент політичної боротьби, після приходу до влади не мали наміру здійснювати його на практиці.

Після захоплення Мінська 8 серпня 1919 р. Ю. Пілсудський відмовився визнавати БНР суб'єктом міжнародної політики. Він не погоджувався на будь-яку, навіть символічну, форму білоруської державності. Білоруському національному комітетові, що був репрезентантом національних білоруських організацій, Начальник держави порадив координувати свою діяльність з керівником мінського округу ЦУСЗ Владиславом Рачкевичем. За особистим розпорядженням Ю. Пілсудського в грудні 1919 р. В. Рачкевич розпустив Раду БНР, яка ратувала за державну незалежність Білорусі. Ю. Пілсудський відмовився також визнати уряд БНР, а його прем'єрові Антонові Луцкевичу пояснив, що майбутнє Білорусі буде залежати від вирішення українського

питання [993, s. 27]. Ю. Пілсудський все ж погодився надати білоруським діячам повноваження в місцевих органах самоврядування, щоб вони могли опікуватися культурними та освітніми проблемами свого народу. Політика польської влади щодо Білорусі залишила по собі гіркоту образ і розчарувань. “Поляки оцінювали білоруські землі лише як свої східні креси”, – з гіркотою згадував один із лідерів Ради БНР – Б. Тарашкевич [670, s. 8].

Пропольський характер білоруських симпатій незабаром змінився на протилежний. Цьому сприяла діяльність польської військової й цивільної адміністрації на окупованих територіях. Політика ЦУСЗ більше відображала концепції польських національних демократів [993, s. 26], тобто відносини будувалися в рамках стереотипів, що історично склалися в минулому: “поляк – пан, білорус – хлоп” [992, s. 53]. Така політика найбільше відповідала сподіванням більшовиків і впливала краще за всяку антипольську пропаганду й агітацію, результаті чого активізувалися більшовицькі партизанські загони.

Політичні відносини між Польською республікою та УНР від часу їх утворення еволюціонували від взаємного військового протистояння до укладання союзницьких договорів. Значний вплив на ці взаємини мали події польсько-української війни в Галичині (листопад 1918 р. – липень 1919 р.) та процеси соборності українських земель. 1 грудня 1918 р. делегати ЗУНР – Дмитро Левицький і Лонгин Цегельський – підписали з представниками Директорії у Фастові “Передвступну умову” про з’єднання двох українських держав. Згідно з нею ЗУНР ставала “Областю” УНР (ЗО УНР) зі збереженням автономії та членством свого президента у Директорії. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада в Станиславові під головуванням президента Євгена Петрушевича одноголосно ратифікувала цю умову. 22 січня 1919 р. після тріумфального входження військ Директорії до Києва на Софійському майдані відбулося урочисте проголошення “Акту злуки” між УНР і ЗУНР [767, с. 45]. Після цього збройний конфлікт з Польською республікою набрав загальноукраїнського характеру. Це означало не що інше, як початок воєнного протистояння УНР і Польщі.

На той час стратегічне становище УНР було дуже важким. Їй загрозувала Радянська Росія, керівництво якої не бажало визнавати незалежної України. На заході УНР відкрився протипольський фронт. Непевною була ситуація на румунському кордоні. У цих складних умовах Генштаб Армії УНР, розробляючи стратегічні плани, порушив перед Директорією питання про необхідність вирішення проблеми, який з фронтів є важливішим: більшовицький чи польський. Військові наполягали на необхідності зосередити увагу на одному з них, а з іншою стороною укласти перемир'я [741, с. 11].

На жаль, на той час у керівництві УНР не було єдності у питанні зовнішньополітичної орієнтації. Директорія від моменту свого створення була, за словами Ісака Мазепа, як “лебідь, рак і щука” [832, с. 11]. Тогочасний Голова Директорії Володимир Винниченко був готовий шукати порозуміння з більшовиками й вести з ними разом боротьбу проти Антанти, яка підтримувала Польщу [721, с. 390]. Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра намагався за всяку ціну порозумітися з Антантою, щоб усі сили кинути проти Москви, яку вважав найбільшим ворогом української державності.

С. Петлюра за посередництвом Польщі намагався порозумітися з Антантою й таким чином забезпечити підтримку західних держав у боротьбі УНР з більшовицькою загрозою. У зв'язку з цим 31 грудня 1918 р. до Варшави відбула дипломатична місія на чолі з професором В'ячеславом Прокоповичем, яка мала прозондувати ґрунт для порозуміння з поляками. Представник УНР зустрічався з Ю. Пілсудським, а також керівництвом МЗС Польщі. В ході зустрічей обговорювалися питання щодо перемир'я на Волинському фронті. Проте реальних домовленостей не було досягнуто, хоча обидві сторони виявили готовність до порозуміння [804, с. 211].

Чергова закордонна місія УНР була відряджена до Варшави 18 січня 1919 р. Її очолив колишній заступник Генерального секретаря внутрішніх справ УНР Олександр Карпінський, який належав до партії соціалістів-федералістів. У цій українській місії був поляк з Київщини Й. Волошиновський [875, с. 151]. Місію було вислано до Варшави без порозуміння з Державним секретаріатом

ЗО УНР. На той час Польща вже захопила територію Холмщини, частину Полісся і все Підляшшя. Більшовики розпочали черговий наступ на позиції військ УНР й 6-го лютого 1919 р. захопили Київ. Армія УНР була ослаблена масовим дезертирством й відступала на всіх стратегічних напрямках. Уряд був змушений евакуюватися до Вінниці. У цих умовах В. Винниченко пішов у відставку, а місце Голови Директорії посів С. Петлюра, який до того ж вийшов із рядів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) й мав “розв’язані руки” для реалізації своїх планів щодо встановлення тісних зв’язків з Антантою. Так він намагався отримати від неї допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією [741, с. 13]. Для УНР порозуміння з Польщею ставало реальним шансом порятунку ситуації.

Серед багатьох зустрічей польських і українських урядовців, що відбулися у 1919 р., привертає увагу роль дипломатичної місії УНР, яку за розпорядженням прем’єра українського уряду С. Остапенка, очолив Борис Курдиновський. Останній, перевищивши свої повноваження, 24 травня 1919 р. підписав від імені Директорії УНР так звану “Угоду” з головою Ради міністрів Польської республіки Ігнаци Падеревським у справі надання допомоги Україні з боку Польщі в боротьбі проти “червоної” Росії. У цій угоді, не маючи відповідних повноважень, Б. Курдиновський від імені керівництва Наддніпрянської України зрікся від усіх прав вирішувати подальшу долю Східної Галичини та погодився на включення західної частини Волині до складу Польщі [442, с. 39]. Так авантюрна поведінка Б. Курдиновського послабила українські позиції на майбутніх переговорах з поляками й був створений прецедент, унаслідок якого згодом в міждержавному польсько-українському договорі 1920 р. було зафіксовано факт передачі Галичини Польщі.

Українсько-польський мирний діалог весною-літом 1919 р. допровадив до припинення збройного конфлікту між УНР і Польщею, а також сприяв зближенню їхніх позицій у визначенні перспектив боротьби з експансією російського більшовизму на Захід, що однаковою мірою загрожувало

існуванню обох новостворених держав. Починаючи від демаршу Б. Курдиновського, представники С. Петлюри на переговорах 23 серпня 1919 р. й 1 вересня 1919 р. в односторонньому порядку підтвердили відсутність в УНР претензій щодо Східної Галичини й Західної Волині [741, с. 11-20]. Восени 1919 р. були зроблені перші реальні кроки для налагодження польсько-українського партнерства у політичній і військовій сферах.

Скориставшись тимчасовим перемир'ям на західному фронті, Армія УНР 29 серпня 1919 р. звільнила від більшовиків Київ. Однак на той час в Україну вторглася армія генерала А. Денікіна. 30 серпня 1919 р. денікінці зі сходу ввійшли до Києва. Щоб уберегти місто від вуличних боїв, українські війська відійшли на декілька кілометрів на захід від столиці, очікуючи на остаточне рішення уряду УНР [209, к. 17]. До генерала А. Денікіна було направлено “надзвичайну місію” для узгодження позицій обох сторін щодо більшовиків. Єдиною принциповою умовою порозуміння було визнання А. Денікіним незалежної УНР. Однак російський генерал, засліплений попередніми успіхами на антибільшовицькому фронті, вже марив про реставрацію Російської імперії й відкинув цю умову. В українському питанні проявилася одностайність позицій “білої” і “червоної” Росії. За аналогією з відомим “Валуївським циркуляром” вони солідарно вважали, що не було, немає й не може бути незалежної України.

Війна УНР з Добровольчою армією генерала А. Денікіна розпочалася 24 вересня 1919 р. Генерал-губернатором Правобережної України був призначений відомий україножер генерал Микола Шиллінг. Українські військовики розуміли складність ведення війни на два фронти. 13 жовтня було завдано важкого удару правому крилу денікінської армії. Захоплено тисячі полонених і велику військову здобич, особливо так потрібну амуніцію й обмундирування [209, к. 18].

Ситуаційна перемога загалом не вплинула на важке становище української армії. Вона була відрізана від усього світу. Внаслідок економічної розрухи, викликаної світовою війною й революцією, армія УНР не мала відповідної кількості зброї й амуніції, а також боєприпасів, поповнюючи свої

матеріальні запаси лише за рахунок неприятеля. З настанням осені українська армія несла великі втрати. Люди гинули від заразних хвороб. Лише десята частина армії була здатна продовжувати марш. Армія УНР, "...знесилена, здеятована тифом, гола і боса, відходила на захід" [442, с. 9]. Наступала технічно оснащена армія генерала М. Шиллінга, і одночасно з північного сходу більшовики. Як згадував генерал П. Шандрук, армія УНР відступала не перед озброєним до зубів ворогом, а перед тифом, для боротьби з яким бракувало лікарського персоналу та засобів [469, с. 77-81].

З 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. армія УНР здійснила героїчний Зимовий похід. Залишивши хворих на Поділлі, вона вирушила на південний схід України в рейд по тилах денікінської армії, щоби ослабити переважаючі денікінські і більшовицькі війська. Окремі українські загони, переважно небоєздатні, перейшли польський кордон й були інтерновані [209, к. 19-20].

У цих важких умовах Українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким (члени – Л. Михайлів, Б. Репецький і секретар П. Понятенко) прибула до Варшави 8 жовтня 1919 р. для продовження переговорів з поляками. 30 жовтня 1919 р. Ю. Пілсудський признався А. Лівіцькому, що довго очікував цієї зустрічі. Він висловився за визнання незалежної України, але зауважив, що мусить рахуватися з думкою впливових польських політиків, серед яких українська справа є непопулярною. Іншою перешкодою, на його переконання, була позиція Антанти, яка продовжувала підтримувати реставрацію монархічної Росії. У зарубіжній пресі того часу зазначалося, що армії отамана С. Петлюри вже не існує, що вона розбита й ліквідована. Виходячи з цих відомостей, Антанта по-своєму оцінювала події в Україні, вважаючи, що там відбувається збройне протистояння лише між двома ворожими силами: денікінцями й більшовиками [442, с. 15].

Головною перешкодою для вироблення спільної польсько-української позиції на переговорах була доля Східної Галичини і Західної Волині. Польська делегація наполягала на приналежності цих земель до Польщі. А. Лівіцький, отримавши від отамана С. Петлюри широкі повноваження у

прийнятті рішень, спочатку не наважився на поступки польській стороні. Але, повернувшись в Україну, сам переконався у катастрофічній ситуації, що склалася: рештки Дієвої армії УНР відступали на північ, а місцезнаходження уряду було невідомим. Для прийняття узгодженого, виваженого рішення А. Лівницький провів консультації за участю членів Директорії УНР Ф. Швеця та А. Макаренка, а також керівника МЗС ЗО УНР В. Старосольського. Всі присутні на нараді погодилися на підписання угоди з Польщею, навіть шляхом значних територіальних поступок [741, с. 23].

Українська дипломатична місія подала декларацію до уряду Польської республіки, в якій погоджувалася на розмежування кордонів УНР з Польщею: вздовж лінії від Чорного моря до Дністра й Збруча, далі через північно-західну Волинь. Остаточне закріплення кордонів було вирішено покласти на ухвалу конференції великих держав у Парижі. На півночі, сході й півдні кордони мали визначатися після відповідних переговорів із зацікавленими сторонами. Політичний статус Східної Галичини мав залежати від рішень польського уряду в порозумінні з представниками українського народу [205, к. 54]. При цьому від польського уряду вимагалось визнання незалежності УНР й сприяння в підтримці іншими державами, а також надання військової допомоги у вигляді зброї, амуніції, припасів тощо. Тоді ж відбувся перший парад польських військ, який приймали спільно Ю. Пілсудський і С. Петлюра. Так будувалися підвалини польсько-українського військово-політичного союзу, за що пізніше було критиковано С. Петлюру.

21 квітня 1920 р. була офіційно укладена Варшавська угода, в якій відбулося визнання УНР Польщею й надавалася допомога в боротьбі за визволення українських земель від більшовиків. Верховною владою УНР визнано Директорію на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою. Угоду підписали А. Лівницький та Я. Домбський [98, л.13-15]. Польща зобов'язувалася не підписувати антиукраїнських угод й гарантувала українцям мінімум культурних прав. У тексті договору взагалі не згадувалося про Галичину, але зазначалося, що кордони між УНР і Польщею мають проходити на Волині. Для

поляків було зрозуміло, що Східна Галичина включалася до Польщі, а галицькі представники на переговорах все ще сподівалися на справедливе вирішення цього питання у Лізі Націй. Однак 15 березня 1923 р. Рада послів великих держав остаточно визнала приналежність Галичини до Польщі.

Поступки Польщі в питанні Східної Галичини С. Петлюра вважав вимушеним тактичним кроком для встановлення зв'язку з Європою й для подальшого продовження боротьби. Погоджуємося з С. Литвином в тому, що С. Петлюра підписав цей нерівноправний договір з надією нормалізувати ситуацію, а з встановленням миру повернути всі українські землі, включно і Східну Галичину, Україні. Але Варшавський договір розколов і без того слабкий соборницький український фронт. Напругу посилював галицький еміграційний уряд, який заявив, що С. Петлюра “продав” Галичину полякам [822, с. 362-364].

Польсько-українська військова конвенція була підписана 24 квітня 1920 р. і стала інтегрованою частиною угоди [825, с. 546]. Вона була додатком до самого договору і являла собою таємну угоду про надання військової та економічної допомоги УНР у спільній війні з Радянською Росією. Підписали конвенцію з польського боку майор В. Славек і капітан В. Єнджеєвич, а з українського боку генерал-хорунжий В. Сінклер і підполковник М. Дідковський [264, к. 29; 877, с. 139]. У конвенції мова йшла лише про Правобережну Україну, Лівобережна замовчувалася так, ніби її й не існувало. Замість озброєння й матеріального забезпечення військових підрозділів армії УНР, українці мусили погодитися на такі важкі умови. З приводу цього акту С. Шелухін зазначав: “Характер військового договору той самий, що й політичного: все для поляків і нічого для українців ... Цим договором над Українською Армією установлено польську команду, якій віддано українські перемоги, життя і смерть” [470, с. 28-31].

Продовженням вищезгаданих угод став фінансовий польсько-український договір від 9 серпня 1920 р. Згідно з ним уряд Польщі виділяв щомісячно позику в розмірі 25 млн. польських марок на видатки цивільної адміністрації

УНР [353, к. 55]. Решту 50 млн. треба було покривати із власних джерел фінансування.

Влада Польської республіки виконувала союзницькі обов'язки перед Україною й на міжнародній арені. За допомогою дипломатичних заходів було проведено низку акцій, які передбачали визнання УНР іншими державами. Фінляндія завдяки старанням Ю. Пілсудського 9 серпня 1920 р. визнала незалежність УНР та її уряд на чолі з С. Петлюрою [35, арк. 60; Там само, спр. 423, арк. 50]. Відбулося юридичне визнання незалежності України Аргентиною [4, оп. 2, спр. 109, арк. 273]. Налагодження українсько-румунських відносин відбувалося на підставі міждержавної угоди від серпня 1919 р., в якій була виражена воля УНР в досягненні порозуміння з Польщею. Польське посольство у Вашингтоні рапортувало у департамент США про угоду, підписану у Варшаві з С. Петлюрою, і визнання незалежності України Польщею, сподіваючись на відповідну підтримку з боку уряду США [353, к. 59]. Після підписання Варшавської угоди в усіх важливих європейських державах були створені посольства або місії України (всього – 13).

Правове, політичне, фінансове і дипломатичне забезпечення польсько-українського договору, названого пізніше в польській історіографії “Союзом Пілсудський-Петлюра”, відбувалося майже одночасно зі спільним антибільшовицьким походом на Київ, який розпочався 25 квітня 1920 р. під гаслом польських повстанців XIX ст. – “За вашу і нашу свободу!” [1046, с. 23-24].

У боротьбі проти більшовицької Росії українці опиралися на польську військову допомогу й були переконані, що союзне польське військо після здобуття перемоги повернеться додому [172, к. 1-2]. В усіх державних актах Польщі, що стосувалися українського питання, звучала риторика, як у відносинах з суверенною державою. У відозві Ю. Пілсудського “До всіх мешканців України”, зокрема, говорилося: “Польські війська залишаться в Україні до тих пір, доки владу на цих землях зможе обійняти український уряд. З моменту, коли уряд української республіки створить державну владу, коли на

кордонах стануть українські збройні сили, які зможуть оборонити край перед новою агресією, а вільний народ самостійно зможе вирішити свою долю, – польський жовнір повернеться в межі Речі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів” [217, к. 141].

У складі польських армій, які наступали на Київ, знаходилися українські відділи, сформовані з інтернованих офіцерів і солдатів армії УНР: 6 дивізія увійшла до складу 2-ї армії, в складі 4-ї армії знаходилася 3-а дивізія, яка була попередньо реформована в районі Кам’янець-Подільський – Нові Ушиці [Ibid., к. 20]. До основних українських сил приєдналася армія під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка, яка повернулася із Зимового походу [877, с. 313]. Зустріч відбулася в районі Ямполя 5 травня 1920 р. Українська армія потребувала відпочинку і концентрувалася в районі Могильова-Подільського неповні три тижні. Після реорганізації армія УНР зайняла фронт: 1-а Запорізька дивізія; 2-а Волинська дивізія; 3-а Залізна дивізія; 4-а Київська дивізія; 5-а Херсонська дивізія. Разом у бойовому розрахунку українська армія налічувала 12 тис. піхотинців, 900 кавалеристів і 28 гармат [189, к. 206-207] [209, к. 21]. 6-а Січова стрілецька дивізія знаходилася при 3-й польській армії в районі Києва. Разом з групою генерала М. Омеляновича-Павленка Дієва армія УНР налічувала майже 20 тис. боєздатного війська [741, с. 28]. За даними Т. Кшонстка, польська армія мала 44 тис. піхотинців і понад 6 тис. кавалеристів [952, s. 22].

Протягом короткотривалої, але дуже успішної військової кампанії від більшовиків було звільнено значну частину Правобережної України. 7 травня 1920 р. союзницькі армії здобули Київ. Союз з С. Петлюрою, військова конвенція і Київський похід 1920 р. стали проявами польського прометеїзму й були реалізовані завдяки ініціативі та авторитету Ю. Пілсудського [51, л.1-2, 12].

Швидке просування польсько-українських військ зумовлювалося також численними антибільшовицькими повстаннями. Однак населення України загалом не підтримувало союзу С. Петлюри з поляками. Головною причиною

було те, що українські селяни, причому небезпідставно, побоювалися перспективи відновлення польських поміщицьких землеволодінь на Правобережній Україні. Вони не лише ігнорували заклики українських властей вступати до лав Дієвої армії УНР, але й свідомо донищували залишки маєтків польських землевласників [740, с. 285]. Упереджене ставлення українських селян підживлювалося політикою польських військових властей, яка нерідко нагадувала дії окупантів й супроводжувалася арештами, реквізиціями, грабунками, насильствами. Ю. Пілсудський засуджував таку поведінку, зокрема познанських полків, які перебували в полоні ідейних стереотипів про Україну і українців, сформованих ендецькою пропагандою [741, с. 22]. “Несоюзницька” поведінка польських жовнірів і офіцерів завдавала шкоди передусім стратегічним планам Ю. Пілсудського, а в кінцевому підсумку заклала основи їх поразки.

В умовах неприйняття польської присутності в Україні розпочався контрнаступ Червоної Армії, який був таким же стрімким як травнева офензива союзних польсько-українських військ. Головну загрозу для них представляла 1-ша Кінна армія Семена Будьонного, яка вже 27 травня розпочала контрнаступ. 11 червня більшовицькі війська знову захопили Київ. Вже в середині липня 1920 р., опинившись під Варшавою, вони загрожували не лише Польщі, а й державам усїєї Західної Європи. Після того як Червона Армія завдала польсько-українським військам відчутного і не менш стрімкого удару, було запущено більшовицьку пропагандистську машину для створення ілюзії, що буцімто злочинний і легковажний польський уряд не хоче миру. Л. Троцький був нещирий у своїх намірах, коли заявляв червоноармійцям, що для Польщі не існує загрози. Насправді у цій ситуації більшовицький уряд вбачав сприятливий момент для реалізації плану експорту революції в Європу [951, s. 45-46].

Тепер уже багато залежало від позиції отамана С. Петлюри, який на чолі війська УНР стримував наступ більшовиків на Галичину. Особливо прославилася 6-та Січова стрілецька дивізія під керівництвом полковника Марка Безручка, яка обороняла Замостя [711, с. 29; 823, с. 388]. Тут, в урочищі

Комарів, відбулася найбільша битва кавалерії XX ст. Стійкість і героїзм армії УНР, яка зупинила просування 1-ї Кінної армії С. Будьонного на шляху до Варшави, дали можливість польським військам під керівництвом Ю. Пілсудського успішно завершити “чудо над Віслою” [189, к. 55]. Перейшовши у наступ, польсько-українська армія відкинула більшовиків, які поспішно відступили на схід. Польща була врятована, але кампанія 1920 р. переконала польське керівництво у непосильності поставлених завдань, що ледве не завершилося втратою державної незалежності.

16 вересня 1920 р. після форсування Дністра армія УНР завдала нищівного удару Червоній Армії на всьому фронті. Переслідуючи ворога протягом чотирьох днів, вона досягла лінії Збруча. 19 вересня був звільнений Тернопіль, 10 жовтня – Коростень і Жмеринка. 11 жовтня 1920 р. наступив переломний момент в історії армії УНР, коли внаслідок початку переговорів між Польщею і Радянською Росією вона опинилася перед необхідністю продовження боротьби з більшовиками власними силами [209, к. 23].

Тим часом, 12 жовтня 1920 р., в Ризі під тиском Антанти був підписаний прелімінарний польсько-радянський договір, який зобов'язував Польщу відмовитися від подальшого продовження антирадянської акції [197, к. 14; 676, с. 332]. Колишній керівник уряду УНР періоду Директорії (від серпня 1919 до травня 1920 р.) Ісак Мазепа з гіркотою визнавав: “...все це показувало, що польський уряд зломив свій договір з українськими представниками з 22 квітня 1920 р. і залишив українську армію і цілий державний центр УНР напризволяще” [823, с. 388; 825, с. 433]. З цього приводу представник уряду УНР Сергій Шелухін апелював до голови польської делегації на мирній конференції в Ризі Яна Домбського. Звертаючись до своїх союзників, він обурювався з приводу того, що на переговори не запросили делегатів від законного уряду УНР, який згідно з законом від 28 січня 1919 р. дістав свою владу від Національного конгресу і має свого представника у Варшаві. На той час, на думку С. Шелухіна, жодного іншого українського уряду не існувало. Він вважав це великою поступкою більшовизму, що загрожувало існуванню

законного уряду УНР й було великою небезпекою для Польщі й усєї Європи. Від імені уряду УНР С. Шелухін запевнив Я. Домбського, що незалежно від прийняття рішень, УНР й надалі буде продовжувати війну проти більшовицької Росії й не збирається виконувати рішення конференції [470, с. 37].

8 листопада 1919 р. відбулася державна нарада в Ялтушкові за участю С. Петлюри, всіх членів уряду УНР і командирів дивізій на чолі з головнокомандувачем генералом М. Омеляновичем-Павленком. На нараді було призначено дату наступу проти більшовиків на 12 листопада. Учасники наради, захопившись “високою політикою”, забули про те, що такі справи, як встановлення терміну наступу на фронті не повинні виходити за межі найвужчого кола відповідальних людей. Один із учасників цієї наради у своїх спогадах писав: “На другий день після наради ... вже в Могилеві 9 листопада вечером чув я на власні вуха, як старшини наші з панночками на вулиці говорили про наступ” [825, с. 437-439].

Довідавшись про плани командування УНР, 10 листопада 1920 р. більшовики несподіваним ударом прорвали фронт в районі Бару – Могилева й завдали нищівної поразки правому крилу українського війська. Червона кіннота Григорія Котовського вдарила в тили армії, створивши загрозу оточення. На той час Армія УНР нараховувала 3 тис. 888 старшин та 35 тис. 259 козаків. Через нестачу матеріальних засобів, а найголовніше – зброї та набоїв у бойовому строю залишалось лише 2 тис. 100 старшин, 9 тис. 713 піших козаків та 2 тис. 560 кіннотників [411, с. 330]. Чисельна перевага ворога стала найважливішою причиною поразки українських військ. За несприятливих умов Армія УНР упродовж 12 днів вела безперервні бої. Останній бій за її участю відбувся 21 листопада 1920 р. [823, с. 396].

За Збруч на територію Польщі були змушені перейти десятки тисяч солдатів і старшин армії УНР й українських цивільних емігрантів, так звана петлюрівська еміграція [1047, с. 313]. Згідно з даними генерала М. Омеляновича-Павленка на польський бік перейшло 26 тис. офіцерів і

солдатів [919, s. 363]. Так завершився героїчний епізод збройної боротьби УНР з більшовицькою інтервенцією. Українські війська організовано переходили на територію недавнього союзника, зберігаючи військову дисципліну і внутрішню організацію. Згідно з наказом польського уряду вони були інтерновані у таборах для військовополонених: Вадовіце – 1000 українців, Ланьцут (був спеціально підготовлений для роззброєних частин Петлюри) – 2000 чол., Пікулице – 2000 петлюрівців, Тухоля – 400 українських офіцерів, Каліш – 4000 петлюрівців. Для українців діяли розподілчі станції Пулави, Львів і Стрий, звідки вони направлялися в польські табори [400, с. 383]. Загалом в концентраційних таборах на території Польщі на кінець 1920 р. перебувало 3 тис. 266 офіцерів, 11 тис. 229 рядових і 984 службовці й цивільні особи Армії УНР [400, с. 459]. Чисельність українців у Польщі постійно змінювалася. Частина солдатів повернулася на українські землі, а дехто переходив у Галичину і Волинь.

18 березня 1921 р. о 9 год. 30 хв. делегації А. Йоффе і Я. Домбського підписали в Ризі “Мирний трактат між Польщею й Радянськими Росією та Україною” [644, s. 1]. Ю. Пілсудський на той час робив вигляд, що перебіг переговорів у Ризі його не цікавить. Однак саме тоді він переживав особисту драму. Комендант, як його називали поляки, розумів, що не здійснилася мрія його життя. Хоча сам Ю. Пілсудський, як професійний конспіратор, не залишив щодо цього жодних спогадів. Але з того часу його частіше бачили похмурим і стурбованим, ніж усміхненим. Це помічали люди з його оточення, зокрема А. Кавалковський. У своїх спогадах він згодом констатував, що, підписуючи Ризький договір, поляки підготували собі поразку 1939 р. [217, к. 142].

Парадоксальними були результати Ризького договору. Під керівництвом Ю. Пілсудського фактично було збудовано нову Польщу, про яку мріяв Р. Дмовський. Ризький кордон збігався з пропозиціями останнього, хоч трохи відійшов на захід. Територія Польщі після Риги була замалою, щоб створити

державу національностей і завеликою, щоб створити національну державу [217, к. 42-43].

Ратифікація 15 квітня 1921 р. у Сеймі Польської республіки Ризького договору поклала край офіційному функціонуванню на польській території керівних органів УНР (Голови Директорії, Ради Міністрів і утвореної вже на еміграції Ради Республіки), які були змушені законспірувати свою діяльність. Єдиними легальними представництвами на еміграції залишилися Українська ліквідаційна комісія (УЛК), яка в 1923 р. припинила своє існування на вимоги радянського керівництва, а також Український центральний комітет (УЦК). Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) неодноразово виступав з протестами проти перебування на території Польщі відділів С. Петлюри і підтримкою їх з боку польської влади. У ноті народного комісара іноземних справ Радянської Росії Г. Чичеріна порушувалося питання щодо формування на території Польщі Партизансько-повстанського штабу (ППШ). Усі ці звинувачення польська сторона відкидала, намагаючись приховати розгортання антибільшовицьких приготувань у таборах петлюрівської еміграції. Зі свого боку наводилися контраргументи про невиконання урядами РРФСР і УСРР умов Ризького договору. Наводилися факти про скупчення частин ЧА поблизу польського кордону й чисельне їх зростання за рахунок передислокації з центральних районів Росії і Кавказу [1008, s. 77]. Поляки закидали більшовикам також організацію антипольської партизанської діяльності на Волині [52, л. 32].

У політиці польської влади щодо унерівської еміграції від самого початку визначилися два підходи. Група, що об'єднувалася навколо Начальника держави, яка мала впливи в ГШ, не відмовлялася від використання "української карти", розраховуючи на відновлення збройного конфлікту з Радянською Росією [1031, s. 9-10]. Другий представляли ті польські політики, як відверто не сприймали політику Ю. Пілсудського та його оточення. Негативну позицію щодо української еміграції зайняло МЗС, яке очолив Костянтин Скірмунт, що зобов'язався виконувати умови Ризького договору

[1970, s. 102-103, 109]. Результатом політики унормування польсько-радянських відносин було підписання 7 жовтня 1921 р. у Варшаві протоколу “Карахан – Домбський”, який, зокрема, передбачав депортацію з Польщі найбільш одіозних діячів української еміграції. Серед українців до списку потрапили Головний отаман С. Петлюра і генерали – Віктор Зелінський, М. Омелянович-Павленко і Ю. Тютюнник. З них територію Польщі покинули лише генерали В. Зелінський та М. Омелянович-Павленко, які переїхали до вільного міста Гданська. Генерал Ю. Тютюнник під прикриттям польського ГШ готував повстання в Україні. С. Петлюра переховувався в приватному помешканні віце-міністра внутрішніх справ УНР, референта Ю. Пілсудського з українського питання, поляка Г. Юзевського [487, s. 54; 919, s. 266-268].

Спочатку настрої козаків у таборах для інтернованих був пригнічений. Всі жили надією на швидке повернення в Україну. Але з кожним днем вони відчували її нереальність. Невідомий українець 19 червня 1921 р. так описував становище в Ланцуті: “Коли уважно придивитися до населення табору, то можна побачити, який вплив зробило і робить це задротяне життя на масу. Неволья сучасна й невідомість майбутнього так гнітять душу, туманять мозок і волю, що людина поневолі теряє під собою ґрунт, стає безсилою і безвольною цяцькою різних авантюристів і провокаторів” [864, с. 175]. Похмурий настрої виливався в незадоволення керівництвом УНР. Називалася причина, що полягала в “пропасті” між простими козаками й старшиною. Хоча певні кола деструктивного характеру піддавалися таким настроям, однак переважаюча більшість залишалася відданою проводу [169]. Учасник описуваних подій генерал П. Шандрук, який перебував у таборі в Калішу, згадував, що загалом “всі наші інтерновані вояки в Польщі показали себе якнайкраще в усіх відношеннях. Вони зберегли свій патріотичний дух, високу мораль і військову дисципліну, що опиралася в тих умовах головним чином на взаємну повагу і довіру” [469, с. 100].

У таборах розгорнулася інтенсивна культурно-освітня праця. Ініціативні таборяни почали засновувати різноманітні курси і товариства. Зорганізовано

бібліотеки, початкові школи, гімназії і університет. Засновано хори, оркестри і театральні групи, організовувалися спортивні змагання. видавалися книжки, брошури й українські часописи [166]. Найбільше газет виходило в таборах у Каліші, Вадовицях, Александрові Куявському, Стшалкові й Тухолі [1046, s. 315].

У таких складних умовах керівництво УНР намагалося організувати всіх українських емігрантів за кордоном на платформі Державного Центру УНР під виглядом кооперативно-робітничих організацій [173]. Їх інструктори діяли також в державах, де було багато військових українських емігрантів, зокрема в Туреччині, Болгарії, Румунії, Югославії й Чехословаччині.

Особливо непримиренний український елемент мріяв про відновлення незалежної України й готовий був боротися за це зі зброєю в руках. Для координації повстанського руху в кінці січня 1921 р. в Тарнові був створений ППШ, який безпосередньо підпорядковувався Головному отаманові С. Петлюрі. Організацію ППШ було довірено талановитому начальникові 4-ї Київської дивізії, генералові Ю. Тютюннику [919, s. 295]. Він був добре обізнаний із прометеївськими планами Польщі, називаючи їх “українсько-польською концепцією”, і виступав прихильником ідеї створення незалежної української держави над Дніпром [190, к. 526].

Керівництво польського ГШ вирішило використати ці настрої. Підготовка збройного походу на радянську Україну тривала майже 10 місяців і відбувалася з відома уряду й під керівництвом ГШ Польщі. За погодженням з командуванням армії УНР було розроблено план, який ставив за мету організацію антирадянського повстання і повалення більшовицького режиму в Україні. Головною рушійною силою в цьому мали стати інтерновані частини армії УНР, що всупереч положенням Ризького договору продовжували залишатися на території Польщі. З інтернованих в таборах українських козаків і старшин була таємно створена Українська повстанська армія, що складалася з трьох груп: Волинської, Бесарабської і Подільської [469, с. 97].

У червні 1921 р. ППШ перемістився до Львова. Польська контррозвідка і прикордонна служба таємно виробляла документи і переправляла українців на радянську територію [189, к. 203]. Переміщення ешелонів з повстанцями відбувалося під виглядом робітничих бригад, які були повідомлені, що їх основною метою буде ліквідація влади Рад на Україні. З метою налагодження життя для цивільного населення на звільнених від більшовиків територіях додатково спрямовувалися міністерства й адміністративно-державний апарат УНР. Для них у Львові в 1921 р. було надруковано спеціальний “Підручник для адміністрації”.

Першою 25 жовтня 1921 р. перейшла польсько-радянський кордон Подільська група на чолі з полковником М. Палієм-Сидорянським, яка налічувала приблизно 400 бійців. Група успішно пройшла маршем на Поділля. У той же час Бессарабську групу під командою генерала А. Гулого-Гуленка (300 бійців) спіткала невдача. Після зіткнення з переважаючими силами ЧА вони були змушені повернутися назад [769, с. 67].

4 листопада 1921 р. за наказом Головного отамана С. Петлюри було доручено генералові Ю. Тютюннику вирушити на Україну разом зі штабом і сформованими відділами. Він же очолив головну – Волинську групу, а начальником штабу став підполковник Юрій Отмарштайн [353, к. 68; 467, с. 82]. У складі групи були офіцери польського ГШ Єжи Ковалевський і Маєвський, які мали контролювати дії повстанців.

Зі штабом армії і цивільним урядом Волинська група налічувала близько 1000 чол [919, с. 297]. Вона була переобтяжена наявністю значної частини цивільних осіб (майже 10%). На всіх припадало лише кілька десятків коней. До того ж вогнепальною зброєю володіла лише половина групи, а решта задовільнялися піками й шаблями або й взагалі сподівалися захопити її у ворога. Бракувало теплого одягу і взуття. Все це негативно впливало на боєздатність Волинської групи, її маневреність і наперед визначало провал операції.

За відсутності дотримання правил конспірації про розгортання партизанських загонів стало відомо радянському керівництву. Джерелом інформації стала газета “Рідний край”, навколо якої гуртувалися окремі галицькі діячі, що стояли на платформі порозуміння з Польщею. Редактором газети був відомий письменник, колишній учасник поетичного гуртка “Молода муза” Сидір Твердохліб. Цей часопис фінансувався польською владою і підпорядковувався контррозвідці Польщі [467, с. 67]. В часописі “Рідний край” був надрукований наказ Головного отамана УНР С. Петлюри, точна карта із зазначенням постою військових формувань і ціла низка різних відомостей про повстанський рух в Україні [189, к. 157]. Згодом про передислокацію військових УНР з Польщі на територію Радянської України можна було довідатися з повідомлень в радянській пресі: “Озброєні польськими властями петлюрівські банди переправляються на територію Радянської України” [521, с. 1].

Рейд Волинської групи тривав з 4 до 20 листопада 1921 р. й завершився провалом. На шляху до містечка Коростень її супроводжувала більшовицька кавалерійська дивізія під командуванням Г. Котовського. 17 листопада група генерала Ю. Тютюнника була оточена біля Базару, де була змушена прийняти нерівний бій. В останньому бою було зарубано більшовиками 400 і захоплено в полон 537 повстанців. Серед пораних був Є. Ковалевський, який під час допитів назвався Терещенком. Українські старшини, не бажаючи здаватися в полон більшовикам, самі себе вбивали і підривали гранатами. Генерал Ю. Тютюнник разом з групою 37 чоловік кінної розвідки врятувався втечею й прибув до Польщі 20 листопада 1921 р. Постановою революційного трибуналу, так званої “п’ятірки”, було вирішено розстріляти 359 рядових козаків, а 41-го представника старшинського складу доправили для додаткових допитів у слідчі органи [189, к. 206-207]. Так українською трагедією під Базаром завершився Другий зимовий похід, який фактично ознаменував завершення українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Навіть у тексті мемуарів Ю. Тютюнника, відкоригованому більшовиками і, можливо, самим М. Любченком – автором передмови і приміток, що намагався змістити акценти з антирадянського на антипольський напрямок, відчувається ідейна причетність генерал-хорунжого армії УНР до прометеївської співпраці [467, с. 41, 87]. Це вже після вимушеного повернення генерала Ю. Тютюнника до Радянського Союзу з'явилася його пропагандистська брошура, в якій він критикував “...ідеал польських імперіалістів – Велику Польщу в кордонах від річки Одер із заходу, Балтійського моря з півночі, Дніпра зі сходу і Чорного моря з півдня” [468, с. 66]. Зрозуміло, що поява цього твору була зумовлена потребою більшовицької пропаганди використати ім'я прославленого генерала для реалізації своїх політичних цілей, але аж ніяк не відображала справжні переконання автора, тим більше після “авторизованого перекладу”, який можливо, виконувався за завданням органів радянської влади.

Отже, ідея федералізму завдяки діяльності соратників Ю. Пілсудського мала величезний вплив на східну політику Польської республіки 1918–1921 рр. Основна увага в реалізації федераційної концепції була зосереджена на Литві, Білорусі й Україні, в союзі з якими Польща намагалася утвердити свою гегемонію в Східній Європі. Федералізм був для Ю. Пілсудського знаряддям для реалізації ідеї створення Великої Польщі від Балтійського до Чорного моря. Однак розвиток національної свідомості литовців спрямував їх на будівництво власної незалежної держави. Недооцінка польським керівництвом значення білоруського національного руху сприяло формуванню пробільшовицьких настроїв у Білорусі і, як наслідок, утвердженню тут радянської влади. Українське питання стало пріоритетним у східній політиці Польської держави й у федераційній концепції зокрема. Серед найважливіших актів реалізації політики Польщі цього періоду слід назвати Варшавську угоду, її інтегральну складову – військову конвенцію і спільний польсько-український похід на Київ. Ризький договір 1921 р. між Польщею і радянськими республіками засвідчив поразку федераційної концепції. Парадоксально, що провал планів

Ю. Пілсудського означав реалізацію інкорпораційної концепції його головного антагоніста – Р. Дмовського, який, керуючись політичним раціоналізмом вважав, що кордони незалежної Польщі сформується значною мірою незалежно від волі поляків. Втілення в життя ідей “Союзу Пілсудський – Петлюра” мало своє продовження й після підписання Ризької угоди і проявилось у формі Другого зимового походу. Відставка Ю. Пілсудського на деякий час зупинила реалізацію польських прометеївських планів.

2.3. Поляки на постімперському просторі Росії в 20-х рр. ХХ ст.

Завершення Першої світової війни позначилося розпадом великих імперій: Австро-Угорської, Німецької, Російської та Османської. Слід зауважити, що визвольні рухи на постімперському просторі розвивалися з неоднаковою інтенсивністю, залежно від історичних умов, впливу воєнних подій і ступеня національної самосвідомості. Жовтнева революція 1917 р. в Росії стала каталізатором національно-визвольних рухів народів монархії Романових, адже відомо, що більшість з них були насильно включені до її складу.

У післяреволюційний період на просторах колишньої Російської імперії, зокрема в басейні Балтійського моря, були створені незалежні держави: Фінляндія – 6 грудня 1917 р., Литва – 16 лютого 1918 р., Естонія – 24 лютого 1918 р., Білорусь – 25 березня 1918 р., Польща – 11 листопада 1918 р., Латвія – 18 листопада 1918 р. У Чорноморсько-Каспійському регіоні проголосили незалежність: Крим – 16 грудня 1917 р., Українська Народна Республіка (УНР) – 22 січня 1918 р., Північний Кавказ – 11 травня 1918 р., Грузія – 26 травня 1918 р., Вірменія – 28 травня 1918 р., Азербайджан – 28 травня 1918 р., Дон – 15 вересня 1918 р. і Кубань – 5 грудня 1918 р. [229, к. 2]. У цей період добивалися незалежності народи Середньої Азії й поволзькі татари.

Посилення визвольних рухів народів на постімперському просторі Росії всіляко віталось владою відродженої Польської республіки. Вони відволікали на себе армії “червоної” та “білої” Росії й давали Польщі можливість

утвердитися як незалежній державі. Вагомою силою в реалізації східної політики Польщі була так звана полонія – поляки, які мешкали поза своїми етнічними землями на просторах колишньої Російської імперії. Їх чисельність у 1918 р. становила приблизно 3 млн. осіб. Переважно це були військовослужбовці царської армії, а також військові емігранти, евакуйовані у початковій фазі Першої світової війни. Багато польської молоді навчалося у вищих навчальних закладах на території Росії. До цього слід додати військовополонених – поляків з армій Центральних держав, Німеччини й Австро-Угорщини. Значна частина поляків була розпорошена або проживала компактними групами на постімперському просторі Росії. Окрім литовських, білоруських і українських земель, поляків можна було зустріти на Кавказі, Закавказзі, Туркестані, на безкрайніх просторах Сибіру і навіть у далекій Манджурії. Бурхливий розвиток промисловості й залізних доріг в Російській імперії потребував високоосвічених спеціалістів, серед яких були й поляки. Так, в далекому Харбіні у виділеній смузі Манджурської залізниці утворилася польська колонія. Проте більшість поляків опинилися в Сибіру й Забайкаллі не з власної волі. Ще в царські часи вони тут відбували заслання за свою політичну діяльність. Опинившись поза межами рідного краю, поляки не забували про своє походження і майже не асимілювались. Цьому сприяло родинне виховання, в колі якого відбувалося навчання історії Польщі, традицій і рідної мови [987, s. 15-16].

Близько 600 тис. поляків служили в російських військових частинах, які були розташовані в Сибірі, на Далекому Сході, в Туркестані й Закавказзі. У Росії поляки вважалися “непевним елементом”, і тому їх намагалися відправити якнайдалі від своїх рідних земель. У сибірських полках чисельність поляків нерідко становила до 40% усіх військовослужбовців [Ibid.]. За матеріалами МЗС Польщі лише на Кавказі й Закавказзі в 1918 р. проживало близько 200 тис. поляків, з яких принаймі 100 тис. були добре матеріально забезпеченими [155, k. 37]. Нащадки польських переселенців, досягнувши призовного віку, відбували службу в царській армії. Після розпаду Російської імперії вони

потрапляли до армій тих національних держав, у яких проживали. Чимало поляків у віці 18-35 рр. служили у збройних силах Вірменії [Ibid., к. 147].

Під час Громадянської війни перед поляками на постімперському просторі Росії постав вибір: повернутися до Польщі й служити в лавах Війська польського під орудою Ю. Пілсудського, залишитися на службі в національній армії однієї із держав, потрапити до лав Добровольчої армії генерала А. Денікіна чи бути завербованими до Червоної Армії (ЧА). 12 червня 1919 р. була оголошена мобілізація в Добровольчу армію, у тому числі й поляків, що мешкали в Туркестані [229, к. 2]. Із рапорту капітана С. Петріва довідуємося про розпорядження головнокомандувача Збройних Сил Польщі маршала Ю. Пілсудського щодо повернення на батьківщину всіх військовозобов'язаних поляків для продовження служби в національній армії [155, к. 138].

Поляки переважно поверталися на свої етнічні землі, бо інакше їм загрожувала мобілізація до ЧА, яка воювала проти Польщі. Зокрема, з протоколу № 15 Президії комітету оборони м. Києва і околиць від 2 серпня 1919 р. довідуємося, що: "... всіх підданих польської держави мобілізувати, причому велику буржуазію взяти в заложники і направити в концентраційний табір, дрібну буржуазію і трудову інтелігенцію мобілізувати й направити в батальйони тилового забезпечення. Робітникам надати можливість вступати до лав Червоної Армії. З громадян Польщі від мобілізації звільнити лише осіб, що належали до соціалістичних партій при наявності партійного квитка" [5, арк. 33]. Подібна тактика застосовувалася більшовицькою владою на всій території колишньої імперії. Багато поляків поверталися на батьківщину, але чимало сприяли побудові національних держав на окраїнах Росії.

Польське населення Наддніпрянщини переважно вітало утворення незалежної УНР. В її урядах працювали поляки, які народилися й проживали в Україні. У січні 1918 р. при Генеральному секретаріаті УНР було створено Міністерство польських справ, яке очолив київський адвокат Мечислав Міцкевич. Поміщик з Подільської губернії, письменник, політичний діяч Станіслав Стемповський, виконуючи розпорядження Ю. Пілсудського, у квітні

1920 р. приступив до виконання обов'язків міністра сільського господарства в уряді УНР, а з 29 травня 1920 р. виконував обов'язки міністра здоров'я і соціальної опіки [761, с. 186-187]. Після поразки української революції він переїхав до Польщі, де у 1920-1921 рр. надавав притулок отаману УНР С. Петлюрі. У квітні 1920 р., за порадою Ю. Пілсудського, віце-міністром внутрішніх справ в уряді УНР був призначений поляк Г. Юзевський, який народився і виріс у Києві [946, с. 34].

Значна роль у відбудові кримської державності належала так званим литовським татарам [623, с. 61]. “Литовські татари” або “польські татари” – це одночасно історична і офіційна назва татар, що оселилися в Литві в XIV – XV ст. і жили тут, зберігаючи свої традиції. Після утворення Речі Посполитої в 1569 р. вони відзначилися великими заслугами перед польською державою і культурою.

Серед них особливо виділявся генерал російської армії, мусульманин Мацей Сулейман Сулкевич. 25 червня 1918 р. він очолив коаліційний уряд Кримської республіки [55, л. 3]. У його складі були інші литовські татари: міністр фінансів і майбутній сенатор Польської республіки Олександр Ахматович, міністр військових справ генерал Олександр Мілковський та ін. Начальником канцелярії прем'єра М. Сулкевича став Леон Найман Мірза Кричинський, який одночасно був депутатом кримського парламенту [922, с. 147].

Молода Кримська республіка невдовзі після ухвалення конституції і проголошення незалежності 16 грудня 1917 р. зазнала агресії з боку більшовицьких військ, які на початку 1918 р. увійшли до Криму [1014, с. 843-844]. У жовтні 1918 р. Крим був окупований Добровольчою армією генерала А. Денікіна. У цих умовах уряд і прем'єр М. Сулкевич були змушені покинути Крим.

У еміграційних поневір'яннях міністри Кримської республіки шукали підтримки в Польщі. 17 травня 1920 р. колишній міністр закоронних справ Джафер Сейдамет офіційно звернувся до Ліги Націй з вимогою передачі Криму

під протекторат Польщі [421, с. 210; 634, s. 1]. Ця заява кримського міністра не була несподіванкою, оскільки Польща і поляки були прикладом для багатьох народів колишньої царської Росії у боротьбі за незалежність. Однак нереальність згаданої заяви була продиктована іншими обставинами. У цей період територія Криму була окупована білогвардійськими військами генерала П. Врангеля. Окупація була визнана законною урядом Франції. Антанта загалом підтримувала ідею відновлення Російської імперії.

Ю. Пілсудський готовий був розглянути пропозицію кримського міністра, але при умові, що таке рішення буде схвалене Лігою Націй і владою союзної УНР. Остання заявила про готовність надати Криму широку автономію, але не більше [866, с. 58]. Необхідність приєднання Криму до УНР українські політики обґрунтовували таким чином: “Україна – країна хлібна, із великими промисловими можливостями в майбутності; кримський південь – це Рів’єра, кліматичні курорти, виноградні і фруктові сади, які, однак, без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців продиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни до вигідного для українців і для себе порозуміння” [520, s. 1; 864, с. 94].

У такій ситуації Д. Сейдамет 5 листопада 1920 р. добився аудієнції в Бельведері у самого Начальника держави, маршала Ю. Пілсудського. Однак Польща на той час могла лише морально підтримати національно-визвольні прагнення кримських татар. Пропозиція Д. Сейдамета активно використовувалася польською пропагандою, особливо під час наступу військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри на Київ. Незважаючи на нездійсненність пропозицій кримського міністра, саме з цього часу розпочалося активне співробітництво ГШ Польщі з кримсько-татарською еміграцією.

5 жовтня 1922 р. до Відділу II ГШ Польщі прибув колишній депутат кримського парламенту Леон Найман Мірза Кричинський. Від імені кримсько-татарського народу він звернувся з пропозицією про встановлення

протекторату Польщі над Кримом і пояснював це тим, що “...найбільше кримським татарам імпонує протекторат Польщі, а не Туреччини, Франції чи Англії” [55, л. 2-2 об.]. Польський народ, який зумів вирватися з-під опіки російського імперіалізму, став прикладом для наслідування іншим народам, що боролися за незалежність. Вони орієнтувалися на польський досвід і відчували моральну підтримку з боку Польської держави [421, с. 210]. Звернення кримського депутата не принесло бажаних політичних наслідків, але співпраця польських урядових чинників з татарською еміграцією продовжилася й надалі.

З великою симпатією й захопленням спостерігали поляки за спротивом горців російському пануванню, який перманентно тривав з XIX ст. У національній політиці на Кавказі та Закавказзі царський уряд застосовував політику “поділяй і володарюй”. У відповідь на це в 1917 р. тут розпочалися об’єднавчі процеси. У місті Терк-Кала (Владикавказ) відбулася перша конференція горців Кавказу. На конференції було обрано Тимчасовий комітет. У травні відбувся з’їзд делегатів горців Північного Кавказу, який проголосив територіальну автономію цих земель у складі Російської імперії [160, к. 197]. В серпні розпочався другий з’їзд, на якому вимальовувалася конфігурація майбутньої горської республіки. Тут було ухвалено конституцію, в якій підкреслювалося, що гірські народи є одним політичним організмом. Національні збори народів Кавказу, що відбулися у вересні, проголосили утворення Союзу горців Кавказу [391].

Центральний комітет Союзу горців Кавказу в умовах відсутності політичних партій став виразником сепаратистських тенденцій і прагнень відокремлення від Росії. 11 травня 1918 р. на конференції в Батумі була проголошена Декларація про незалежність Республіки союзу горців Північного Кавказу і Дагестану (Горської республіки) [160, к. 197]. До її складу увійшли: Дагестан, Чечено-Інгушетія, Осетія, Кабарда, Карачаєво-Балкарія, Абхазія і Адигея. Територія республіки простягалася від Чорного до Каспійського морів і займала 260 тис. км. кв. з населенням майже 6,5 млн. чол. Декларацію про

визначення кордонів Горської республіки підписали прем'єр-міністр Абдул-Меджид Тапа Чермоєв і міністр закордонних справ Гайдар Баммат [155, к. 152].

З приводу проголошення незалежності Г. Баммат писав: "...акт 11 травня 1918 р. став логічним і формальним завершенням історичного процесу, розпочатого ще в період Кавказької війни під керівництвом Імама Чечні Шаміля та "Меджлісом черкеських свобод", який пройшов великий шлях еміграції кавказців у Туреччину, епоху повстань і заслань в Сибір цілих аулів, каторжних робіт і смертних вироків" [14, арк. 26 зв.]. Численні народи Північного Кавказу об'єднувала мусульманська релігія і традиції боротьби з Росією. Вони беруть початок від часу першого вторгнення Росії на Кавказу 1774 р. Північний Кавказ був остаточно окупований Росією після завершення Великої Кавказької війни 1817-1864 рр. Жахливу трагедію пережили горці Північного Кавказу, коли переможці постановили стерти з лиця землі сліди їх проживання на північ від річок Кубань, Кума й Терек.

Становлення Горської республіки відбувалося в складних зовнішньополітичних умовах. Делегація Горської республіки взяла участь у конференції в Батумі й 8 червня 1918 р. заключила договір про дружбу з Туреччиною, яка обіцяла їй всебічну підтримку й допомогу. Проте Туреччина сама потребувала допомоги. У 1918-1919 рр. її територія була частково окупована англійськими, французькими, італійськими, грецькими та вірменськими військами. Султан, уряд і турецький парламент перебували в Константинополі, окупованим альянтами. Окрім нього, існував ще національний уряд на чолі з Мустафа Кемаль Пашею, з яким не підтримувала дипломатичних відносин жодна країна світу, за винятком радянської Росії [229, к. 3]. Звідси беруть початок проросійські й прорадянські симпатії кемалістського керівництва. Оточений з усіх боків у горах Анатолії, Мустафа Кемаль Паша знайшов союзника в російському більшовизмі. Всі спроби мусульман Північного Кавказу заручитися підтримкою Туреччини в боротьбі з радянською Росією з огляду на вищесказане були нереальними.

У боротьбі за незалежність Горської республіки відзначилися поляки. Тут ще з 1917 р. перебував польський підрозділ під командуванням капітана Ресслера, який був сформований у Баку. Як окрема військова одиниця – “польський батальйон” – він увійшов до складу збройних сил Дагестану. Поляки разом із горцями вели боротьбу проти більшовицьких військ до лютого 1919 р. А згодом їм випала можливість повернутися на батьківщину й служити в дивізії генерала Л. Желіговського [992, s. 151].

У середині 1919 р. Добровольча армія захопила весь Північний Кавказ. Генерал А. Денікін оголосив Горську республіку незаконним утворенням, а її керівників визнав зрадниками, що підлягають військовому суду. На початку 1920 р. денікінці, розгромлені більшовиками, покинули Кавказ і “горці один на один зустрілися з більшовиками” [160, к. 205]. Їх політика “червоного терору” змусила горців відстоювати свою незалежність. У кінці серпня 1920 р. через чотири місяці після вторгнення Червоної Армії на Кавказ у Дідоєвським та Анцухо-Капучинським округах Дагестану вибухнуло збройне повстання проти “червоних” окупантів. Одним з його керівників був молодий внук першого імама Чечні Саїд Шаміль. За короткий відрізок часу повстання охопило Чечню та Карачаю. Боротьба тривала протягом року, а в червні 1921 р. завершилася перемогою більшовиків А. Тодорский, який командував 32 піхотною дивізією Червоної Армії, зазначав, що Кавказ був підкорений ціною великих людських жертв [465, с. 75]. На Кавказі розпочалося встановлення радянської влади. Уряд Горської республіки емігрував до Грузії, й лише С. Шаміль протягом шести місяців продовжував боротьбу [92, л. 5]. У наступні роки “вибухали” повстання в Кабарді, Осетії, Інгушетії, Чечні й Дагестані, однак всі вони жорстоко придушувалися більшовицькими властями. Унаслідок цього горська інтелігенція, яка не змогла врятуватися еміграцією, була повністю знищена або заслана до Сибіру [160, к. 227].

Період національно-визвольної боротьби на Кавказі в 1917-1921 рр. яскраво продемонстрував нездатність горської інтелігенції до державного будівництва. Вона виявилася не підготовленою, не організованою й не могла

дати народів твердого національного проводу. До того ж була роз'єднана племінними та соціальними протиріччями й не могла зорганізуватися проти спільного ворога. Тому не дивно, що не змогла втримати владу [160, к. 218; 388, с. 26].

Не існувало також єдності між іншими молодими республіками Закавказзя. Їх географічне розташування та історичний досвід боротьби з Росією, промовисто переконував у необхідності об'єднання, оскільки вторгнення ворога в одну із кавказьких республік загрожувало незалежності всіх інших [593, с. 25]. Після того, як Червона Армія закріпилася на Північному Кавказі й вийшла на кордони Азербайджану та Грузії, вони опинилися перед реальною загрозою більшовицької інтервенції [388, с. 6].

А історія їх незалежного існування розпочиналася з об'єднавчих тенденцій. 10 лютого 1918 р. у Тифлісі зібрався закавказький сейм. У березні того ж року він проголосив про відокремлення Закавказзя від радянської Росії. 9 квітня 1918 р. рішенням сейму було проголошено Закавказьку демократичну федеративну республіку (ЗДФР), до складу якої увійшли Грузія, Азербайджан і Вірменія [155, к. 153; 351, к. 5]. Уряд і міністерство закордонних справ ЗДФР очолив А. Чхенкелі. У результаті зовнішньо- і внутрішньополітичних протиріч між національними радами Грузії, Вірменії й Азербайджану ЗДФР незабаром розпалась на окремі самостійні держави.

26 травня 1918 р. було проголошено незалежну Грузинську демократичну республіку (ГДР). Грузинський народ понад 150 років намагався здобути незалежність від Росії. Грузинські царі в середньовіччі підтримували тісний зв'язок з правителями Європи. Натиск ісламських народів погіршив становище Грузії й змусив її звернутися за допомогою до православної Росії. Грузинський цар Іраклій II уклав договір з Катериною II, який означав протекторат Росії над Грузією. Однак у 1801 р. одностороннім актом імператор Олександр I приєднав Грузію до Росії. Унаслідок цього протягом першої половини XIX ст. відбулося вісім грузинських повстань (1802, 1804, 1805, 1809, 1810, 1812, 1819, 1832 рр.), що були жорстоко придушені російськими військами. У 60-х рр.

XIX ст. Грузія була остаточно інтегрована до складу Російської імперії, однак грузинський народ не змирився зі своїм підневільним становищем і продовжував боротьбу за незалежність. Грузія понад 150 років намагалася здобути незалежність від Росії. Вагомий вклад у відродження незалежної Грузії внесли грузинські соціал-демократи (меншовики). У 1893 р. утворилася Грузинська соціал-демократична партія. Її засновником і головним теоретиком був Ноє Жорданія, який ознайомився з польським соціалістичним рухом у 1891-1893 рр. у Варшаві під час навчання у Ветеринарному інституті. Польсько-грузинська співпраця орієнтувалася на далеку перспективу, бо ніхто у той час не міг передбачити, що через неповних два десятиліття відродяться незалежні Польща і Грузія. У 1919 р. розпочав роботу парламент Грузії, у якому 95% становили соціал-демократи, які й відповідно диктували свої умови. Президентом Грузії став меншовик Ноє Жорданія [351, к. 6; 355, к. 31].

Грузинську республіку де-факто і де-юре визнали майже всі країни світу, зокрема Франція, Англія, Італія (11 січня 1920 р.), Японія (7 лютого 1920 р.), Польща (13 лютого 1920 р.), Бельгія (26 серпня 1920 р.) [155, к. 155; 92, л. 1]. Унаслідок цього 3,5-мільйонний грузинський народ став рівноправним членом світового співтовариства.

7 травня 1920 р. у Москві було укладено мирний договір між РРФСР і ГДР. За його умовами Грузія була зобов'язана не допускати жодної підтримки будь-якій організації або групі, окрім радянської, а також не випускати зі своєї території інтернованих громадян і вищих чинів Добровольчої армії. Було зазначено також, що до Грузії переходить порт Батумі за умови виведення англійських військ з її території [745].

Визнання незалежності Грузії з боку більшовицької Росії завдало остаточного удару ідеї федерації народів Кавказу. Це був чудовий маневр радянської дипломатії, яка ліквідувала об'єднавчі тенденції Закавказьких республік [375, к. 810]. Грузія в односторонньому порядку вийшла із Закавказького союзу. Грузинська егоїстична політика згодом завершилася катастрофою для неї та її союзників.

Більшовицька Росія підписала цей договір також з тактичних міркувань, бо її керівництво ніколи б не погодилося на втрату важливого в стратегічному плані регіону Закавказзя, яким була Грузія [633, р. 318]. Підписання договору відбувалося в той час, коли спільний польсько-український похід на Київ завершився тріумфом, а більшовики у спішному порядку були змушені відступити. Вони не могли тоді змагатися на два фронти й вирішили сконцентрувати свої сили на західному напрямку. Через місяць червона кавалерія Семена Будьонного була передислокована з Кавказу на захід і здійснила контрнаступ на позиції союзницьких польської і українських армій. Дипломатичне визнання незалежності Грузії, як виявилось згодом, було для більшовиків лише тактичним ходом, який давав можливість перегрупувати сили для майбутнього контрнаступу. Одночасно з цим проводилася комуністична агітація серед населення Грузії, спрямована проти законного уряду суверенної республіки.

Справжні наміри більшовицького керівництва проявилися 12 лютого 1921 р. Загони ЧА без оголошення війни вторглися на територію суверенної Грузії. Уряд грузинських соціал-демократів не був готовий до збройного протистояння, бо свого часу відмовився від створення власної армії. Столицю Грузії – Тифліс – було захоплено більшовиками 25 лютого 1921 р., а втрата державної незалежності стала доконаним фактом 18 березня 1918 р. Грузію було окуповано, а за кордоном поширювалися чутки, “...що повсталі грузинські робітники і селяни закликали на допомогу Червону Армію” [351, к. 7].

Керівництво Грузинської республіки разом з акредитованими дипломатичними представництвами покинуло Батумський порт у день підписання Ризького мирного договору між Польщею і радянськими республіками. Значна частина грузинських емігрантів через Константинополь прибула до Польщі. Генерали і полковники колишньої грузинської армії були прийняті на контрактну службу до Війська польського. Спочатку їх статус не був юридично визначеним. Зважаючи на їх керівне становище в еміграційному

Грузинському центральному комітеті, вище військове командування Польщі вирішило зробити для них виняток. Протягом 1921-1923 рр., коли маршал Ю. Пілсудський об'єднував найвпливовіші посади – Начальника держави, а згодом одночасно і начальника Генерального штабу, – влада Польщі продовжувала політику співпраці з представниками політичної еміграції з Росії.

Крім політичних мотивів, пов'язаних з антирадянською співпрацею, йшлося про елементарну вдячність владі ГДР за допомогу в 1918 р. при формуванні польських відділів на Кавказі. Згідно з твердженнями колишнього Голови польської дипломатичної місії на Кавказі Титуса Філіповича, урядом Грузії були виділені значні суми грошей на польські відділи у 1921 р. Вони становили кілька мільйонів франків. Грузинський уряд не виставляв полякам жодних претензій щодо повернення цих коштів [156, к. 188].

Протягом 1922 р. 42 офіцери і 48 підхорунжих армії Грузії на умовах особистого контракту були включені до польського війська [56, л. 12; 992, с. 154]. При цьому грузинські військовослужбовці зберігали свою організаційну структуру й підпорядковувалися колишньому начальнику ГШ армії Грузії генералу Александру Захаріадзе, який узгоджував свої дії з еміграційним урядом в Парижі [510, с. 49; 986, с. 28-29]. Все це відбувалося з відома начальника ГШ Польщі маршала Ю. Пілсудського. Підготовка грузинських офіцерів на базі польської армії переслідувала політичну мету. Вони могли бути використані у випадку створення національної грузинської армії. Керована вихованцями польських військово-освітніх закладів, вона без сумніву була союзницею Польщі в її протистоянні з СРСР [97, л. 170].

Запрошення грузинських, а згодом і азербайджанських офіцерів, які опинилися у вимушеній еміграції, на контрактну службу у Війську польському стало можливим внаслідок особистого розпорядження маршала Ю. Пілсудського. Подібною виглядала ситуація з північнокавказькою еміграцією. Лише вірмени не прийняли польських пропозицій щодо підтримки неофіційних союзницьких відносин. Вони головним своїм ворогом вважали

Туреччину й дотримувалися прорадянської орієнтації. Офіцери з колишніх армій кавказьких республік добре зарекомендували себе на службі в польській армії і виявили велику лояльність до Польщі [600, s. 2].

Демократична республіка Вірменія (ДРВ) була проголошена 28 травня 1918 р. на території Єреванської губернії та Карської області колишньої Російської імперії. У національному відродженні вірменського народу провідну роль відіграла партія “Дашнакцутюн” (“Об’єднання”, “Союз” – В. К.), створена у 1890 р. На той час значна частина вірменської етнічної території була окупована турецькими військами, які дислокувалися в околицях вірменської столиці – Єревану. Партія “Дашнакцутюн” була головною політичною силою Вірменії [596, s. 30-31, 36]. Домінація так званих дашнаків у владі незалежної Вірменії тривала близько два з половиною року. На початку січня 1921 р. територія Вірменії була окупована більшовицькими військами. Однак, національно-релігійний антагонізм, що панував між вірменами й турками, сприяв тому, що зовнішньополітичний вектор політики Вірменії був спрямований проти Туреччини, а не проти Росії.

На початку ХХ ст. близько 2 млн. 100 тис. вірмен проживало на території Османської імперії, 1 млн. 700 тис. – Російській імперії, 100 тис. – у Персії й 200 тис. – в інших країнах світу. Османська імперія, яка проіснувала майже 500 років, проводила політику асиміляція підкорених народів. У 1907 р. владу в імперії захопила партія молодотурків, офіційною ідеологією якої був пантюркізм (теорія “Великого Турану”). Її метою було створення тюркської імперії від Балкан до Алтаю. Вірмени викликали у младотурків ненависть також тому, що населена ними Західна Вірменія відокремлювала чисто турецькі області від Азербайджану і місць проживання інших тюркських племен. Ідею винищення немусульманських народів імперії молодотурки успадкували від турецьких султанів, які частково її вже здійснили у 1895–1896 рр. Вступ Туреччини у Першу світову війну в серпні 1914 р. дав, на думку молодотурків, “унікальний шанс” для остаточного вирішення “вірменського питання”, тобто повного винищення вірмен. Днем геноциду вірменського населення прийнято

вважати 24 квітня 1915 р., коли молодотурецькі правителі: Талаат-паша, Енвер-паша і Джемаль-паша – наказали зібрати всю вірменську інтелігенцію в Стамбулі й депортувати. Багато хто був цього ж дня вбитий. В умовах введеного військового стану вірмени-військовослужбовці були відраховані з армії, в переважній кількості зібрані в накопичувальних пунктах і розстріляні. Не оминула важка доля вірменських стариків, жінок і дітей. Різанина вірменського населення тривала до вересня 1918 р. За деякими підрахунками, демографічні втрати становили понад 1,5 млн. вірмен, інші втекли або були виселені турками в Месопотамію, Ліван, Сирію, де більшість з них загинула в пустелі від голоду і хвороб. Близько мільйона вірменських біженців було розсіяно по всьому світу [598, с. 53-59].

28 травня 1918 р. в місті Єлизаветполь була проголошена незалежна Азербайджанська демократична республіка. На той час столиця Баку перебувала в руках більшовиків. Відомо, що Азербайджан ще з часів Російської імперії славився своїми природними багатствами, особливо нафтовими родовищами на узбережжі Каспійського моря. Тому його територія стала ареною збройної боротьби. Одним із ініціаторів проголошення незалежності був голова найвпливовішої азербайджанської партії “Мусават” М. Е. Расул-Заде. Вона була створена в 1911 р. у столиці Азербайджану – Баку. Її назва “Тюрк адемі меркезіет “Мусават” халк фіркесі” (Тюркська народна (або демократична) партія федералістів “Мусават”). (Скорочено “Мусават”, що в перекладі з азербайджанської мови означає “рівність” – В. К.). Восени 1917 р. М. Е. Расул-Заде став офіційним лідером – головою ЦК партії “Мусават”. Він став також першим керівником – головою Національної ради (парламенту) Азербайджану. До його складу ввійшли депутати, які були вибрані до Всеросійських установчих зборів й не визнали їх розпуску. Під час відкриття азербайджанського парламенту, який перемістився до Баку, 17 листопада 1918 р. М. Е. Расул-Заде підкреслив, що “в російській революції національності не змогли добитися від центральної влади своїх прав і були покинуті напризволяще, що змусило їх взяти ініціативу в свої руки” [405, с. 5].

Першочерговим завданням нового азербайджанського керівництва стало звільнення столиці Азербайджану. Необхідно було зламати опір бакинських вірмен, які підтримували більшовицьку владу [155, к. 153]. Вони виступали від імені керівництва партії “Дашнакцутюн”. У протистоянні з вірменами найбільше постраждало місцеве мусульманське населення. За допомогою здеморалізованих російсько-вірменських загонів під керівництвом більшовика Шаумяна в Баку було розстріляно близько 15 тис. жінок, стариків і дітей [351, к. 15]. Боротьбу проти загарбників очолила азербайджанська партія “Мусават”, якій належала провідна роль у політичному житті Азербайджану. У складних зовнішньополітичних обставинах було створено власну армію чисельністю 30 тис. чол. [443, с. 19], існування якої мало величезне моральне й політичне значення для азербайджанського народу.

На найвищих державних посадах в Азербайджані перебували поляки: віце-міністр справедливості Ольгерд Кричинський, директор канцелярії уряду Леон Нойман Мірза Кричинський, віце-директор канцелярії міністерства закордонних справ Константин Сулкевич. Генерал М. Сулкевич наприкінці 1918 р. отримав посаду начальника Генерального штабу армії Азербайджану. Згодом він став одним із творців військового союзу Азербайджану та Грузії, підписаного в червні 1919 р. О. Кричинський був делегований у 1920 р. як представник азербайджанського уряду на міжнародну конференцію південнокавказьких республік: Вірменії, Азербайджану та Грузії [921, s. 147].

Угода між урядами Грузії і Азербайджану була підписана 16 липня 1919 р. у зв'язку з серйозною загрозою втрати незалежності Закавказьких республік. Держави домовилися між собою виступити разом всіма збройними силами і військовими засобами проти всякого нападу, який би загрожував втратою незалежності. Підкреслювався оборонний характер союзу. До трьох тижнів представлялося право іншій Закавказькій республіці – Вірменії – приєднатися до договору. Однак Вірменія відмовилася [155, к. 39].

На початку травня 1920 р. більшовики захопили Баку [229, к. 4]. Парламенту республіки було висунуто ультимативну вимогу скласти

повноваження. М. Е. Расул-Заде закликав депутатів погодитися, щоб не розпочинати громадянську війну. Було прийнято постанову про передачу влади азербайджанським комуністам за умови, що з їх боку не буде переслідувань. Однак після встановлення радянської влади в Азербайджані М. Е. Расул-Заде, як багато інших, був змушений переховуватися. Його все ж таки арештували, але народний комісар у справах національностей більшовицького уряду Йосиф Сталін під час свого перебування в Баку в жовтні 1920 р. врятував його від розстрілу. Вони познайомилися в Баку ще під час Першої російської революції 1905-1907 рр. Тоді царська влада хотіла арештувати Й. Джугашвілі, а М. Е. Расул-Заде, будучи відомим журналістом, врятував його й переховував у себе вдома [405, с. 6].

У травні 1920 р., коли 15-а більшовицька армія увійшла до Азербайджану, М. Сулкевич був заарештований бакинським підрозділом ЧК. Волею долі у в'язниці він опинився разом з іншими поляками: Титусом Філіповичем, який виконував обов'язки керівника польської політичної місії на Кавказі; Мечиславом Рудзінським – колишнім начальником загального відділу в дипломатичному департаменті МЗС Азербайджану, а також братом лідера політичної партії “Мусават” – Мехмед Алі Беєм [623, s. 64-65]. 15 липня 1920 р. генерал М. Сулкевич був замордований у застінках ЧК. Азербайджанська республіка припинила своє існування й була створена Азербайджанська радянська соціалістична республіка (Аз.РСР). Про неприйняття азербайджанцями більшовицької окупації свідчив той факт, що протягом трьох наступних років відбулося 56 національно-визвольних повстань в Азербайджані [654, s. 27].

У ході Громадянської війни в Росії проявилися державницькі прагнення козаків. У ГШ Польщі розрізняли кубанських, донських, терських, калмицьких, астраханських, уральських (яїцьких), оренбурзьких, сибірських, енісейських, семиречинських, забайкальських, амурських, усурійських козаків [582, s. 20]. Лише перші три з них мали свою політичну еміграцію й тому підтримувалися

Польщею. Терські, астраханські й калмицькі козаки не спромоглися виразно сформулювати власні національно-визвольні прагнення.

Державна незалежність Донської республіки була проголошена 15 вересня 1918 р. Донське військо було залежним від політичних монархічних уподобань білогвардійських генералів [441, с. 96]. Це унеможливило самостійні починання лідерів донських козаків. Лише в останній фазі Громадянської війни в липні 1920 р. донські козаки у складі армії генерала П. Врангеля виступили спільно з кубанськими, терськими й астраханськими козаками.

5 грудня 1918 р. Крайова рада (парламент) Кубанської республіки підтвердила її незалежність [582, с. 20]. Було проголошено демократичний парламентський устрій Кубанської республіки з військовим отаманом як главою держави. У серпні 1920 р. уряди Кубанської республіки й УНР підписали мирний договір, а згодом – з кавказькими державами. Безпеку українських земель зі сходу, з боку Чорного моря та Кубані, представники Директорії вважали запорукою справжньої перемоги над силами російського імперіалізму [4, арк. 1]. Водночас висловлювали сумніви у тому, що самостійна Кубань зможе протистояти переважаючим силам Червоної Армії. У свою чергу, загарбання Кубані більшовиками становило велику небезпеку для України [Там само, арк. 1 зв.]. Бойові дії між Червоною Армією і військами генерала А. Денікіна відбувалися на території Кубані. Після поразки Добровольчої армії вся сила більшовиків була спрямована проти незалежної Кубанської республіки. Кубанська Крайова Рада, яка включала в себе представників усіх верств населення Кубані, протягом 1917-1919 рр. рішуче висловлювалася проти визнання більшовицької влади на Кубані [559, с. 5-14]. Близько 2/3 населення Кубані протистояло більшовицькій окупації. Три роки тривала ця боротьба й завершилася поразкою козаків. Вони під натиском переважаючого ворога покинули свої землі й емігрували як “організована держава на чолі з власним президентом, урядом, армією, парламентом, частиною цивільного населення” [249, к. 3].

Козацька еміграція розпочала свою історію ще в кінці 1919 р. Першими політичними емігрантами стали 10 членів Кубанської крайової ради, яких керівництво Добровольчої армії примусово вислало до Константинополя. Згодом за кордон, зокрема до Сербії й Болгарії, переправлялися поранені та хворі козаки. У листопаді 1920 р., після захоплення Криму більшовиками, козаки разом з Добровольчою армією евакуювалися через Босфор до Туреччини. За ними велика хвиля еміграції Донської й Кубанської армії потрапила в полон до більшовиків на чорноморському узбережжі (остання майже повністю). Не маючи вибору, козаки вимушено вступали до більшовицької армії та воювали на польському або кримському фронтах, сподіваючись при першій ліпшій нагоді розпрощатися з більшовиками. Подібні настрої панували в оренбурзьких та уральських козаків [153, к. 304].

У документі згадується цікавий випадок, коли ціла козацька дивізія з кінної армії С. Будьонного перейшла на польську сторону. Причому це відбувалося вже в період відступу від Києва польсько-українських дивізій влітку 1920 р. Роззброєні поляками (залишилася лише холодна зброя) і зазнавши несподіваного нападу частин ЧА, козаки кінним строєм з оголеними шаблями кинулися в атаку й відбили несподіваний напад. За це вони одержали від поляків відібрані карабіни і частину кулеметів. Під час цієї атаки три сотні козаків потрапили у полон до більшовиків. Їх відправили на фронт у складі більшовицької армії, але через місяць вони знову перейшли на бік поляків. Цей факт свідчив про велике прагнення козаків вирватися з “обіймів” радянської влади [274, к. 5].

Нелегкою також була доля козаків у Польщі. Перебуваючи у спеціальних таборах для інтернованих, вони опинилися у важкому моральному і матеріальному становищі, були позбавлені права пересування й можливості знайти роботу. Від безвиході козаки поверталися в СРСР, а деякі втікали до Румунії й Чехословаччини, Німеччини та Франції. У 1920 р. після поразки більшовиків під Варшавою армія Тухачевського була інтернована у Східній Пруссії і ще кілька тисяч козаків опинилися за кордоном. Більшість з них були

примусово вислані до Радянської Росії, де їх чекав вирок революційного трибуналу [274, к. 6].

Уповноважені представники Донської й Кубанської республік зверталися до польського уряду з пропозиціями військово-політичної співпраці. В червні 1920 р. кубанський уряд направив спеціальну військову місію до Варшави й до уряду УНР в складі отамана І. Білого, І. Івасюка, П. Сулятицького з метою порозуміння в справі координації боротьби з Радянською Росією, в стані війни з якою перебували Польща, УНР та козаки [255, к. 2179]. І. Білий добився аудієнції маршала Ю. Пілсудського. Однак, загалом свого завдання місія не виконала, бо завершилася війна і козацькі армії опинилися в еміграції.

Пропозиції кубанської делегації знайшли схвальну підтримку з боку уряду УНР. Хоча домовленостей з польською стороною не було досягнуто, однак окремі добровольці з кубанських, донських і терських козаків, що перебували в таборах для військовополонених, поступили на службу до Війська польського. Цьому сприяло небажання волелюбних козаків перебувати за колючим дротом у таборах для інтернованих. Окремий козацький відділ у складі союзної армії УНР був сформований із колишніх червоноармійців С. Будьонного [274, к. 5]. Добровільний перехід козаків до польських і українських військових підрозділів відбувався у зв'язку з їх неприйняттям політики більшовицької влади [60, л. 7].

Весною 1921 р. до Варшави прибула делегація Донського Військового Круга на чолі з заступником голови полковником М. Гнилорибовим. І. Білий і М. Гнилорибов шукали допомоги у союзників з метою поширення козацького незалежного руху (І. Іванюк і П. Сулятицький на той час уже переїхали до Відня). Восени 1921 р. М. Гнилорибов за підтримки Російського евакуаційного комітету (РЕК) Б. Савинкова ініціював у еміграції видання першого козацького часопису “Голос казачества”. Він виходив до кінця 1922 р. за редакцією І. Білого (секретарем був М. Фролов) й пропагував ідею козацького національного визволення [255, к. 179].

Вище командування збройних сил Польщі виявляло особливе зацікавлення козацьким рухом тому, що території Кубані, Дону й Південного Уралу були основним місцем формування кавалерії Червоної Армії [354, к. 14]. На думку сенатора Польської республіки С. Седлецького, співпраця з вільним козацтвом була важливою ланкою державної політики. По-перше, завдяки польсько-козацькій співпраці можна було результативно “шантажувати будь-яке можливе починання українців”; по-друге, хто хоче здобувати перемоги на півдні Росії, мусить заручитися підтримкою козаків [371, к. 7].

Тюрко-татарські народи проживали в межиріччі рік Волги та Уралу, Туркестані, Криму та Азербайджані. Найважливішим чинником, що об’єднував татарські народи були релігія і мова. У Російській імперії їх налічувалося близько 25 млн. чол. При умові відповідної організації вони могли становити загрозу територіальній цілісності радянської держави [659, s. 23-24].

Татари Ідель-Уралу у місті Казань провели курултай (з’їзд), що свідчило про ступінь їх національної самосвідомості. Ідель-Уральська республіка, за даними її ідеолога А. Ісхакі, займала територію між ріками Волгою (татарська назва Ідель) та Уралом, починаючи від річки Сури до Каспійського моря. В Радянському Союзі не користувалися терміном Ідель-Урал, який відповідав мовній традиції татарського народу. Натомість вживалися терміни відповідно адміністративного поділу: татари, башкири, казахи, узбеки, киргизи, туркмени, азербайджанці, кримські татари. 20 листопада 1917 р. в Уфі було скликано Законодавчі збори, які проголосили вимоги національно-державної автономії Ідель-Уралу. Однак ці прагнення не були реалізовані, бо 12 квітня 1918 р. більшовицькі війська захопили Казань і Уфу [611, s. 28]. Встановлення більшовицької влади у цьому регіоні позначилося розгромом татарських національних сил, штучним утворенням Татарської та Башкирської автономних республік. Це спричинило національно-визвольне повстання у 1920 р., яке було жорстоко придушене [395, с. 3]. Засобом боротьби із волевиявленням татарського народу став голодомор 1920-1921 рр. За даними більшовицької статистики, від голоду на Волзі, Уралі і в Криму загинуло більше 2 млн. чоловік

[394, с. 3]. Наслідком політики більшовиків стала вимушена еміграція лідерів татарського національно-визвольного руху.

У жовтні 1917 р. владу в Ташкенті захопили більшовики. 27 листопада 1917 р. на Надзвичайному мусульманському з'їзді в Коканді була проголошена автономія Туркестану в складі Росії. 10 грудня 1917 р. в Коканді було організовано Національні збори Туркестану. На них створено уряд, в якому брали участь Танишбаєв, Шагі-Ахметов і Мустафа Чокаєв. На противагу йому в Ташкенті був створений комуністичний уряд, який розпочав боротьбу з національним урядом Туркестану.

13 грудня – в день народження пророка Мухаммеда – мусульманське населення Туркестану готувалось висловити свою підтримку національному уряду. Однак, не зважаючи на обіцянки місцевих більшовиків, святкова маніфестація мусульман була розігнана. Влада спровокувала в центрі міста розстріл демонстрантів біля так званого ташкентського “Білого дому”. Тоді ж було вбито й деяких представників попередньої влади. Метою цієї акції було скомпроментувати перед лицем російського населення туркестанську автономію як “контрреволюційний”, антиросійський рух й спровокувати мусульман на “священну війну” [413, с. 3-4; 405, с. 4]. Цього не вдалося зробити, але по всьому Туркестану розпочалися масові арешти і вбивства. У лютому 1918 р. після розгрому більшовиками Кокандської автономії, М. Чокаєв разом з дружиною емігрував за кордон. Народи Туркестану вели запеклу боротьбу з більшовиками, створили національний уряд, але не змогли створити державу.

У січні 1918 р. владу в Туркестані захопили більшовики. Чисельна перевага Червоної Армії забезпечила створення в Туркестані радянської республіки. Однак це стало сигналом до національно-визвольної боротьби народів Туркестану, відомої в історії як рух басмачів [923, s. 146]. У антибільшовицькій боротьбі в Туркестані активну участь на боці повсталих народів брали місцеві поляки. Багато польських офіцерів покрили свою голову ореолом слави як герої у боротьбі за незалежність Туркестану.

Контакт уряду Польської республіки з урядом Туркестану здійснювався через офіційного польського представника Яхимовича. В листопаді 1918 р. відповідно до отриманих інструкцій МЗС він виїхав для виконання консульських обов'язків у Туркестані, Бухарі й Хиві [229, к. 1]. Його основним завданням була допомога польським репатріантам, а також інформування уряду про політичну ситуацію в Середній Азії.

У середині січня 1919 р. Яхимович переїхав у місто Ашхабад. На той час значна частина Туркестану вже були захоплена більшовицькими військами. В серпні 1919 р. польське консульство разом зі штабом Добровольчої армії було евакуйоване з Ашхабаду до Красноводська. Згодом майже всі місцеві поляки, які були під опікою Польського комітету в Туркестані, емігрували на Кавказ або до Польщі. За неповними даними їх було майже 600 родин. Серед них поляки, які займали посади в суді, адміністрації, на залізниці, а також лікарі, адвокати, інженери. У травні 1919 р. на Кавказ виїхало 67 родин, переважно робітників, решта евакуювалися через Красноводськ до Петровська й Баку. 7 лютого 1920 р. Яхимович доповідав урядові, що Польща позбувшись своїх позицій у Туркестані, може раз і назавжди втратити можливість мати тут доступ до плантацій бавовни й буде залежна в цьому відношенні від інших держав. Крім того, Кавказ і Персія перейдуть під вплив Англії, а конкурувати з нею буде важко [Ibid., к. 8].

На жаль, не було міжнаціональної єдності та взаємопідтримки у народів підвладних Росії. Кожна країна діяла окремо. М. Чокаєв згадував, що коли, в Ташкенті було отримано звістку про універсал Центральної Ради, на другий день вся агітація була вимазана чорною фарбою. Такою йому запам'яталася реакція на український національно-визвольний рух. М. Чокаєв жалкував, що він і його однодумці не наслідували приклад України, можливо, тоді доля його країни не була б: “національною каторгою й “витисканням соків” у матеріальній і національно-культурній сферах життя” [413, с. 18].

Таким чином, більшість народів у протистоянні з більшовицькою владою на постімперському просторі Росії боролися за незалежність і розраховували на

допомогу Польщі. Неросійські народи бачили в ній союзницю, яка своїм прикладом доказала можливість звільнитися від панування Росії. У 1918-1921 рр. були закладені початки співпраці Польщі з Україною, Грузією, Азербайджаном, Туркестаном, кримськими й поволзькими татарами, кубанськими й донськими козаками. Значна частина грузинських, азербайджанських, горських і татарських емігрантів мала можливість служити у Війську польському.

Поляки брали активну участь у національно-визвольних рухах на постімперському просторі Росії. Їх діяльність створила передумови для формування політики прометеїзму Польщі на Кавказі, в Закавказзі й Середній Азії. У боротьбі з імперською політикою “білої” і “червоної” Росії повною мірою проявився прометеїзм польського народу. В процесі утвердження польської державності він трансформувався в політичну концепцію – прометеїзм Польщі, яка всіма силами підтримувала боротьбу народів Чорноморсько-Каспійського регіону за незалежність.

2.4. Еволюція ідеї прометеїзму протягом міжвоєнного періоду.

Специфіка формування концепції прометеїзму, як системи поглядів на зовнішню і внутрішню політику Польської держави, полягала в тому, що вона створювалася завдяки діяльності самого Ю. Пілсудського, окремих діячів правлячого табору пілсудчиків, а також ідеологів, політиків і вчених, які були активними учасниками прометеївського руху.

Світоглядними орієнтирами у виробленні зовнішньополітичних пріоритетів концепції прометеїзму стали погляди Ю. Пілсудського. Він був переконаний у тому, що радянська держава стала спадкоємицею імперіалістичної політики царської Росії, яка полягала в намаганні загарбати чужі території й держави, розширити кордони імперії та сфери впливів у Європі й Азії. Він стверджував, що “незважаючи на те, який буде уряд, Росія є запеклою імперіалістичною країною. Це визначальна риса її політичного характеру. Ми мали царський імперіалізм, тепер бачимо імперіалізм червоний –

радянський” [429. – Т. V. – S. 67; 1021, s. 211]. Лідер польської нації був переконаний, що більшовицький переворот, започаткувавши великі політичні, економічні, соціальні, культурні й релігійні перетворення, не змінив традиційної російської ментальності, яка характерна “східною”, “монголо-татарською”, загарбницькою політикою, що базується на обмані, підступі й віроломстві. На думку Ю. Пілсудського, не існувало також принципових відмінностей між імперіалістичною зовнішньою політикою “червоної” та “білої” Росії [429. – Т. V. – S. 66; 1034, s. 210].

Відправною точкою в концепції прометеїзму була теза невідного геополітичного розташування Польщі, яка відчувала постійну загрозу з боку Німеччини і більшовицької Росії. На переконання Ю. Пілсудського, більшовицький переворот не змінив принципового ставлення Росії до Польщі. Спочатку російська, а згодом радянська зовнішньополітична доктрина ставили за мету територіальне й політичне загарбання Польщі. Ці плани Росія прагнула реалізувати спільно з Німеччиною – традиційним антипольським союзником [508, s. 110]. У своїх роздумах Ю. Пілсудський схилився до думки, що більшовики, становлячи реальну загрозу миру й стабільності в Європі, не зможуть надовго втримати владу [934, s. 218-233]. Він передбачав процес поступового розпаду радянської держави, викликаного національно-визвольними рухами народів на окраїнах Росії, які “зітруть в порох царську потугу” [429. – Т. I. – S. 91]. Їх він вважав природними союзниками Польщі, яка відчувала потенційну загрозу з боку СРСР. На його переконання, єдине, що могло втримати Радянську Росію від розпаду – диктатура армії і поліції [1034, 215-216].

Політичне майбутнє Росії Ю. Пілсудський убачав у побудові демократичного устрою, без військової диктатури, царського деспотизму чи більшовизму. Під час польсько-радянської війни він як Начальник держави надавав певну організаційну та політичну підтримку російським емігрантам, які поділяли його погляди. Розуміючи ті грандіозні зміни, що відбулися після революції 1917 р. у Східній Європі, Ю. Пілсудський хотів бачити “третю

Росію”, в якій би запанувало демократичне російське суспільство [429. – Т. V. – S. 148].

Протягом 1919-1920 рр. Ю. Пілсудський і його соратники намагалися створити буферну зону з держав на сході Польщі від Балтійського до Чорного морів. Поразка новоутворених демократичних республік перед натиском більшовиків, передусім України, Білорусі та Грузії, перекреслила польські наміри [218, к. 27]. Однак це не означало, що пілсудчики відмовилися від своєї мети – реставрації великодержавного статусу Речі Посполитої. М. Корнат наводить цікаву інформацію з інструкції Президії ради міністрів Польщі від серпня 1920 р.: “Мусимо ... завжди пам’ятати, щоб у цій частині Європи гарантом миру й незалежності малих народів була передусім Польська держава. Це принципове положення зумовлює наше великодержавне майбутнє” [959, s. 85-87].

Після провалу федераційних планів Ю. Пілсудського у правлячому таборі Польщі активно відбувався пошук нових концепцій східної політики Польщі. Це завдання було доручено політичній групі газети “Przymierze” (“Пшимеже”) – (“Союз” – переклад з польської наш – В.К.), на базі якої згодом було створено “Союз зближення відроджених народів” (СЗВН) (Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych (ZZNO)). Вони стали першими прометеївськими організаціями, негласним керівником яких був Т. Голувко, що діяв за дорученням Ю. Пілсудського [371, к. 2]. Тижневик “Przymierze” регулярно виходив у друкарні газети “Kurier Poranny”, яка належала пілсудчикам, що свідчило про політичну заангажованість редакції цього видання.

Часопис “Przymierze” був покликаний служити ідеї політичного зближення відроджених або так званих “малих народів”: фінів, естонців, литовців, білорусів, українців, кримських татар, кубанських козаків, грузин, азербайджанців, горців Північного Кавказу [683]. Так вже в середині 1920 р. було окреслено коло потенційних союзників Польщі, в оперті на еміграцію яких вона намагалася впливати на політику в Східній Європі.

Вже тоді, після невдалого походу польської та української армій на Київ, редакція “Przymierze” однією з перших усю відповідальність за поразку ідеї федерації поклала на польську сторону: “... у східній політиці ми програли тому, що несли окупацію замість самоврядування” [681]. Вказуючи на допущені прорахунки, публіцисти газети “Przymierze” намагалися виправити ситуацію, створивши нову програму східної політики Польщі. Особливе місце у ній відводилося Литві, Україні й Білорусі, землі яких перебували у складі шляхетської Речі Посполитої.

Розвінчуючи справжні наміри більшовиків, польські публіцисти намагалися запропонувати альтернативні ідеї, які б стали привабливими для представників неросійських народів і об’єднали їх у боротьбі з радянським імперіалізмом. Зокрема, у другому номері газети “Przymierze” було вміщено “Маніфест польського народу до громадян вільних народів” відомого діяча польського соціалістичного руху А.-Б. Добровольського. Текст “Маніфесту” був написаний ще в 1917 р., але він звучав актуально і три роки поспіль. Автор, зокрема, пропонував відокремлення від Росії Фінляндії, Латвії, Естонії, Литви, Білорусі, так званої “підросійської” Польщі, України, Криму та народів Кавказу. В його баченні польська політика мала базуватися на трьох принципових речах: “вольносць” України, “неподлеглосць” Литви і “незалежносць” Білорусі” [632]. Відомий публіцист був переконаний, що процеси національного усвідомлення у цих республіках мають загалом незворотний характер. А це, в свою чергу, складало підґрунтя для формування у них суверенних демократичних держав, які б територіально віддалили Радянську Росію від польських кордонів.

Незважаючи на крах Російської імперії, редакція “Przymierze” в унісон з своїм ідейним покровителем Ю. Пілсудським наголошувала, що з приходом більшовиків вона не перестала існувати, а трансформувалася в радянську імперію, в якій неросійські народи зазнають національного й соціального гніту, що в Росії під прикриттям соціалістичної ідеології відбувається спроба відновлення передвоєнної імперії, яка загрожує втратою незалежності не лише

Польщі, а й Литві, Латвії, Фінляндії, Чехословаччині та Югославії [684]. Більшовицькій ідеології, заснованій на диктатурі однієї партії й однієї соціальної верстви – пролетаріату, польські публіцисти пропонували протиставити “ідею свободи народів”, що була задекларована у відомих “14 пунктах” президента США В. Вілсона [884, с. 176].

Вже у 1920 р. було проголошено ідею створення спільного фронту народів, що боролися проти російського імперіалізму за створення незалежних держав. Всі народи, що об’єднувалися під гаслами національного визволення, вважалися рівноправними. Польща, як ініціаторка, займала в цьому об’єднанні становище “першої серед рівних” [375, к. 617].

У січні 1921 р. у Варшаві редакторами часопису “Przymierze” було офіційно проголошено утворення політичної організації “Союз зближення відроджених народів”, яка об’єднала представників еміграції народів колишньої царської Росії. Це була перша прометеївська організація, яка ставила за мету консолідацію зусиль антирадянської еміграції неросійських народів колишньої імперії Романових. СЗВН існував протягом 1921-1923 рр. Окрім поляків до нього входили емігранти з Росії. Статут СЗВН було затверджено 10 січня 1921 р., в ньому, зокрема, підкреслювався факт культурного та економічного зближення прибалтійських і причорноморських народів та країн [1041, с. 119]. Засновники СЗВН намагалися впливати на формування суспільно-політичної думки в Польщі та Європі й пропагувати інтереси так званих “відроджених народів”. Вони вважали, що представники політичної еміграції цих народів у майбутньому будуть ядром національних еліт союзних з Польщею держав, і тому засобами друкованого слова намагалися виховувати їх у пропольському дусі.

Під час засідань СЗВН у Варшаві було вирішено утворити польську секцію, до якої ввійшли: Т. Голувко, А. Богуславський, С. Седлецький, А.-Б. Добровольський, І. Космовска, В. Каменецький, Б. Кутиловський, Є. Морачевський, С. Стемповський, Я. Возніцький, Л. Вашкевич, Й. Волошиновський, Т. Шетцель, Т. Комарницький, К. Лібіцький,

Т. Корнілович, Г. Колодзейський, К. Длуський, М. Ванькович [371, к. 2]. Ідейним натхненником СЗВН був В. Вакар – колишній діяч соціал-демократії Королівства Польського і Литви, який на переломі 1918-1919 рр. активно співпрацював з першими урядами відродженої Польської республіки. Його найближчим співпрацівником залишався Т. Голувко, який будучи одним із найближчих соратників Начальника держави Ю. Пілсудського, можливо, виконував роль з'єднувальної ланки між ним і цією організацією. Т. Голувко підтримував особисті контакти з емігрантами з Росії, зокрема з поволзькими татарами й козаками [280, к. 31]. Він вважав, що поляки, як народ, що витерпів десятиліття політичної неволі, повинні стати на захист інших народів і пропагувати ідеї свободи й незалежності [606].

Польсько-радянський прелімінарний договір у Ризі, який був укладений без участі представників УНР, Т. Голувко оцінював однозначно негативно: “Назвемо речі своїми іменами: ми зрадили Петлюру в Ризі зі страху не перед більшовиками, а перед Врангелем [...] Польща, що опинилася між Німеччиною і Великою Росією, або знову втратить незалежність, або стане таким самим васалом однієї з цих держав, як, наприклад, Австрія в Німеччині” [609].

Ризький договір 18 березня 1921 р. публіцистами газети “Przymierze” однозначно трактувався як поразка федераційної програми пілсудчиків. Т. Голувко вважав, що Польща не зможе відбутися як суверенна держава без незалежних Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, України й Білорусі. Існування Польської держави він пропонував розглядати в нерозривному зв'язку з іншими народами на постімперському просторі Росії: “Якщо Польща залишиться самотньою, якщо інші держави, які виникли на руїнах царської Росії, не зможуть самоствердитися, то її чекає сумне майбутнє” [608].

Визнаючи, що федераційна концепція “похована раз і назавжди” [624; 680], більшість пілсудчиків разом із самим Ю. Пілсудським підкреслювали тимчасовість рівноваги у відносинах з Радянською Росією й наполягали на постійній бойовій готовності Польщі [608]. Вони не відмовлялися від основних принципів, які становили суть федераційної ідеї. На цій базі формувалася інша

концепція, яка ще не мала відповідної назви, але однозначно була спрямована проти посилення домінації Радянської Росії у Східній Європі.

Концепція діячів СЗВН формувалася на традиціях ягеллонської Речі Посполитої, що зміцнювалася за рахунок підкорення непольських земель на східних рубежах держави. В. Вакар вважав помилковим твердження німецьких і російських учених про те, що внутрішній устрій Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. став причиною її занепаду. Навпаки, він вважав, що джерело могутності крилося в її демократичному устрої, який дозволяв мирно співіснувати представникам різних народів і конфесій. Автор вважав актуальною програму федерації зі слов'янськими народами, зокрема з українцями й білорусами. Водночас теоретики прометеїзму висловлювалися однозначно щодо інтеграції західнобілоруських і західноукраїнських земель, до складу Польщі [689]. Саме в такому устрої, на їх думку, знайшов відображення інстинкт самозбереження польського народу в умовах зовнішньої загрози [682].

Українцям і білорусам, що опинилися в складі Польщі згідно з умовами Ризького договору, пілсудчики пропонували створити органи самоврядування й не трактувати їх як громадян другої категорії. Вони застерігали від колонізаторської політики, що могло створити ґрунт для міжнаціональних конфліктів [679]. В. Вакар, зокрема, був переконаний у тому, що некомпетентні місцеві урядники, які не можуть порозумітися з представниками національних меншин працюють не на авторитет держави, а створюють передумови успіху більшовицької пропаганди. Він пропонував змінити характер польсько-українських відносин у Галичині, уклавши компромісну угоду й надавши українцям автономію [685]. Однак польсько-українське порозуміння в державі розглядалося не інакше, як через призму зовнішньої політики Польщі. У цьому плані знайшли схвалення ідеї Варшавської угоди 1920 р., реалізація яких була спробою гарантування безпеки, передусім Польщі.

В. Вакар вважав, що вирішення українського питання в Польщі буде мати позитивний резонанс у Наддніпрянській Україні. А це дасть можливість

сподіватися на реалізацію польської політики у Східній Європі. Однак доказом ілюзорності запропонованого варіанту став замах на Ю. Пілсудського, здійснений 25 вересня 1921 р. у Львові українцем С. Федаком. Українці Галичини не сприймали польської політики й, організувавшись в Українську військову організацію (УВО), розпочали непримиренну антипольську боротьбу, епізодом якої був замах на Ю. Пілсудського. Повідомлення про це надрукувала газета “Przymierze” у тому ж номері, що й згадану пропозицію про польсько-українську угоду авторства В. Вакара. Й. Волошиновський, оцінюючи мотиви невдалого атентату, вважав, що його причини криються у невирішеності політичного становища українців у Галичині, які не приховували образи за поразку у війні 1918-1919 рр. [614]. Незважаючи на нетривалий період своєї діяльності, публіцисти групи “Przymierze” і СЗВН сформували концептуальні засади прометеїзму, окреслені в ідеях Ю. Пілсудського.

У створенні прометеївської ідеології брали участь також видатні представники табору Ю. Пілсудського, які не входили до СЗВН [912, s. 251]. Серед них варто назвати видатного публіциста А. Скварчинського, погляди якого формувалися в ППС, починаючи з 1904 р. Згодом він пройшов вишкіл у ПОВ, а вже під час війни з більшовицькою Росією в 1919-1920 рр. очолив пропагандистську й культурно-освітню роботу в польській армії. У цей період він написав брошуру “Мета війни на сході”, в якій наголошував на незалежницькому існуванні й демократичному устрої народів Східної Європи, “зцементованих” у федерацію з Польщею [502, s. 6]. У цьому, на його думку, полягала мета східної політики Польщі. Війну з Радянською Росією А. Скварчинський розцінював не інакше як боротьбу за демократизацію Східної Європи і “єдиний можливий аргумент, який би змусив більшовиків відмовитися від Прибалтики, Білорусі й багатьох на корисні копалини України” [Ibid.].

А. Скварчинський належав до тієї категорії людей, які усвідомлювали важливість української проблеми для Польщі [667]. Він критикував владу за бездіяльність у вирішенні українського питання: “Польської програми немає, є

лише гасла й окремі ідеї, які походять з часів минулого...” [664]. Він передбачав, що “...поява української держави може завдати відчутного удару Росії, а для Польщі це принесе користь” [660; 661]. Разом з тим А. Скварчинський був переконаний, що українці не зможуть самостійно зберегти незалежність, а Україна як держава може відбутися лише за підтримки Польщі. На його думку, допомога становленню молодій українській державності відповідала національним інтересам Польщі [663].

З висоти сьогодення пророчими виглядають думки А. Скварчинського, висловлені ним на початку 1921 р.: “...від того, які вимоги висуне польська сторона в Ризі, будуть залежати її відносини в майбутньому не лише з Росією, й з Україною, Литвою і Білорусією... З Україною Польща уклала договір, в якому визнала її незалежність і кордони. Цього договору УНР не порушувала і зберігає вірність. Недоцільно перекреслювати його, тим паче що залишаються перспективи польської політики на Сході” [662]. Після підписання Ризького договору 1921 р. чимало поляків повірили радянській пропаганді про самовизначення народів, про “мир без анексій і контрибуцій”, але А. Скварчинський залишився вірним своїй політичній лінії й закликав не забувати про колишніх союзників, які своєю армією спричинилися до зміцнення південного фронту й оборони Львова перед більшовиками. У 1922 р. А. Скварчинський заснував і протягом багатьох років був редактором друкованого органу пілсудчиків “Droga”, на сторінках якого пропагував ідеї демократії та національного визволення народів.

Концепція прометеїзму збагатилася ідеями Войцеха Стпичинського, який в так званий “сулеювковський період” 1923-1926 рр. був головним редактором низки газет, що обстоювали поличну лінію Ю. Пілсудського (“Głos”, “Głos Oporczy”, “Głos Prawdy”). Після травневого перевороту 1926 р. він опублікував дві книги, які, доповнюючи одна одну, стали програмним документом санаційного табору [506; 507]. Незважаючи на те, що В. Стпичинський у своїх книгах ні разу не використав терміна “прометеїзм”, у них уперше після

травневого перевороту 1926 р. були викладені світоглядні орієнтири цієї концепції [972, s. 121].

Історична місія Польської держави, на думку В. Стпичинського, полягала у відновленні її впливу в Центрально-Східній Європі, який вона мала за правління династії Ягеллонів. Він вважав, що реалізація східної політики Польщі у напрямку, вказаному Ю. Пілсудським, утвердить великодержавний статус країни. В. Стпичинський звертав увагу на протиріччя у внутрішньому устрої радянської держави, й зазначав, що на східних окраїнах Польщі “кипить величезний казан, наповнений соціальними, політичними й національними протиріччями під покришкою СРСР” [507, s. 210]. Водночас як і А. Скварчинський та інші пілсудчики, він був переконаний, що народи на окраїнах Росії ще не дозріли до самостійного державницького життя й не зможуть самоствердитися без польської допомоги. В. Стпичинський вважав, що розвиток політичних еліт радянських республік недостатній для того, щоб легальними шляхами боротися за самостійність, але достатній для бунту чи повстання: “... ті народи мусять шукати підтримки в осередку вищої культури, яка могла б їм вказати справжні шляхи прогресу, а також у центру політичної сили для здобуття підтримки на міжнародній арені” [Ibid., s. 210-217].

Цікаві погляди В. Стпичинського щодо вирішення проблеми національних відносин в Польщі. На його переконання все зводилося до врегулювання стосунків держави зі слов'янськими меншинами: українцями й білорусами. Однак він вважав недоцільним надавати їм національну автономію, а пропонував запровадити автономію воєводств у всій державі [Ibid., s. 191-201].

Подальший розвиток концепція прометеїзму дістала в організації “Прометей”, яка була створена завдяки енергійній діяльності Т. Голувка наприкінці 1925 р. в Парижі. Вона об'єднала представників політичної еміграції народів СРСР, які прагнули здобути незалежність [277, k. 278]. В основу ідеології організації “Прометей” були покладені такі принципи: всі народи, поневолені більшовицькою Росією, мають право вільного розвитку; лише незалежні народи, які будують своє майбутнє в суверенній державі,

зможуть в майбутньому об'єднатися в союзі держав на засадах демократії; головним ідейним ворогом поневолених народів залишається Росія, незалежно від того царська чи комуністична; народи в боротьбі проти спільного ворога захищають не лише свої національні права, але й здобутки світової цивілізації, принципи свободи і демократії; народи, об'єднані в “Прометеї”, повинні домагатися створення національних суверенних держав; національним має право називатися уряд, який протиставляється диктатурі одного класу, групи або партії. Він відповідно до закону формує однакове ставлення до всіх громадян держави; незалежно від статі й національності, станової та релігійної приналежності, а також гарантує вільний розвиток суспільних сил у всіх сферах державного життя; уряди національних держав мають впроваджувати в життя радикальні реформи в інтересах працюючих мас в сільському господарстві, промисловості тощо; у міжнародних відносинах “Прометей” виступає за солідарність суверенних республік, об'єднаних на принципах, задекларованих Лігою Націй [Ibid., к. 210-212].

Згодом видатний діяч прометеївського руху, український професор Р. Смаль-Стоцький назвав організацію “Прометей” у Парижі “невдалою спробою”. Він пояснював, що емігранти, перебуваючи далеко від батьківщини і не знаючи насущних проблем своїх земляків, втратили почуття реальності. І все-таки це був черговий етап в консолідації односторонців, що об'єдналися проти імперської політики Москви. Його важливим підсумком було створення спільного фронту народів від Фінляндії до Чорного моря і Кавказу. Наступним етапом було формування ідеології “Прометей”, яка базувалася на ідеях національного визволення і світоглядних цінностях Ліги Націй [257, к. 5]. Фундаментальним принципом концепції прометеїзму стало гасло створення спільного прометеївського фронту народів, спрямованого проти “більшовицької Росії”. Кінцевою метою боротьби був поділ СРСР на незалежні національні держави.

Саме в цей період термін “прометеїзм” набув поширення. Це відбулося завдяки ініціативі Т. Шетцеля, який, будучи військовим аташе посольства

Польщі в Туреччині, за дорученням Ю. Пілсудського налагодив зв'язки з політичними емігрантами в Стамбулі. Тут у 1926 р. під час таємного зібрання Т. Шетцель виступив із пропозицією, щоб спільну боротьбу за визволення від більшовицької Росії назвати прометеївською [497, s. 180]. Вона була схвально сприйнята присутніми, і відтак термін “прометеїзм” став загальноживаним для означення політики Польщі, спрямованої на підтримку національно-визвольних рухів народів СРСР. Назва концепції походить від імені міфічного Прометей, який пожертвував своїм життям заради свободи людства. За аналогією з цим Польща, як Прометей, добровільно брала на себе місію нести світло європейської цивілізації на схід і визволити поневолені Росією народи. Вагомий внесок у створення організації “Прометей” та кристалізацію його ідеології внесли Т. Голувко й Т. Шетцель, без яких неможливо уявити собі існування прометеївського руху [257, к. 3].

Подальший розвиток концепції прометеїзму відбувся після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму “санації” на чолі з Ю. Пілсудським. Протягом багатьох років формування прометеївської концепції у східній політиці Польщі факти співпраці державних чиновників з представниками паризького “Прометей” не дуже приховувалися. Найбільш чітко мету польської політики сформулював у своїй доповіді генерал Юліан Стахевич, який був улюбленим офіцером маршала Ю. Пілсудського й користувався його безмежним довір'ям: “Метою на реалізацію якої будуть спрямовані наші зусилля, стане утворення національних держав на Сході [218, к. 25]. Їх звільнення буде історичним продовженням ослаблення сили Росії, одночасно може стати елементом зміцнення великодержавної могутності Польщі” [59, к. 15].

Велике значення в реалізації концепції прометеїзму відводилося національній еміграції з СРСР, яка викликала підвищений інтерес з боку правлячого табору Польщі [355, к. 31]. На переконання Ю. Стахевича, “реалізація концепції прометеїзму – це формування умов або підсилення відцентрових тенденцій, які служать окресленій меті, і будуть знаряддям,

завдяки якому можна організувати еміграцію. Безпосередній доступ до територій, до населення для нас неможливий і навіть для досягнення мети не потрібний” [Ibid.].

Перемога над СРСР видавалася можливою за умови об’єднання Польщі у федерацію з іншими неросійськими народами, унаслідок чого територіально обмежена Росія переставала бути грізним і небезпечним сусідом. Відмежування від більшовицької Росії буфером напівзалежних держав означало перетворення її, раз і назавжди, у другорядну країну, замкнуту на Азійському континенті. У зв’язку з цим прометеїзм повинен був стати засобом реалізації гасла “Польща від моря до моря” й мав антирадянський і антиросійський характер [921, к. 136]. Він став суттю польської зовнішньої і внутрішньої політики, незважаючи на те, що не був задекларований у офіційній доктрині зовнішньої політики Польської республіки [59, к. 16].

Порівняно з федераційною програмою, концепція прометеїзму передбачала залучення в орбіту польських впливів значно більше народів. Серед них, передусім, українці, народи Південного Кавказу: грузини, азербайджанці, вірмени; численні народи Північного Кавказу; кримські й поволзькі татари; народи Середньої Азії; козаки; народи західної Фінляндії: карели та інгерманландські фіни [280, к. 8]. Слід зазначити, що в документах Експозитури №2 народи Середньої Азії зведено до спільного знаменника – туркестанці, а народи, що населяли Північний Кавказ однозначно іменувалися горцями, без різниці щодо племінної й національної приналежності. Так звані прометеївські народи мали утворити об’єднаний антирадянський фронт на чолі з Польщею.

Ключова роль у боротьбі з Росією й утворенні системи федераційних договорів відводилася Україні. Цю тезу переконливо аргументував один із керівників прометеївського руху, талановитий редактор і публіцист В. Бончковський: “Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна та інші, утворюючи так званий прометеївський фронт, представляють собою потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак

ключем до розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил є Україна...” [577]. З цього приводу в доповідній записці Відділу II ГШ зазначалося, що верховне командування Війська польського серйозно оцінювало лише потенціал України, а решта “...були декораціями і тактичними додатками для врегулювання українського питання” [972, s. 130]. На переконання члена правління “Прометея” А. Ісхакі, “перемога України над великоросами стане перемогою всіх національностей, а поразка буде їх поразкою” [394, с. 18-19]. Створення незалежної України мало стати для інших народів початком вирішення національного питання в СРСР. Українці були не менш зацікавлені в національному визволенні народів Кавказу, Туркестану й Криму як потенційних союзників у національно-визвольній боротьбі.

Об'єднуючою метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму була оборона Польської держави в умовах загрози з боку Радянського Союзу й співпраця у побудові незалежної України над Дніпром [51, л. 6]. Тому вважалося, що лише прометеївський фронт народів міг змінити ситуацію у Східній Європі на користь Польщі, якій відводилася роль координатора національно-визвольних рухів поневолених народів СРСР. Українське питання розглядалась, насамперед, як засіб нейтралізації “...імперіалістичної політики Москви” [286, к. 3; 580, s. 101]. Виважена національна політика Польщі, яка опиралася на концепції прометеїзму, була покликана переконати українців у необхідності польсько-української співпраці. У перспективі йшлося про переорієнтацію вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрямок і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР [483, s. 27].

Галичину пілсудчики, як і ендеки, вважали споконвічною польською землею. На відміну від національних демократів, ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували політику державної асиміляції українців, “...щоб при

умові збереження власної національності у меншин формувалося свідоме почуття приналежності до польської державності” [493, s. 10]. Поступки уряду повинні були так з’єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у випадку створення “незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни її східних кордонів” [607].

Суперечливість політики Ю. Пілсудського й пілсудчиків в українському питанні була очевидною хоча б у тому, що вони не помічали органічної єдності між Галичиною і Наддніпрянською Україною, яка до того ж вже була зафіксована й юридично в “Акті Злуки” від 22 січня 1919 р. Вони нібито підтримували незалежність України, яка б стала бар’єром на шляху російської експансії, але, як і більшість поляків, вважали Галичину невід’ємною частиною II Речі Посполитої. З цього приводу видатний пілсудчик Л. Василевський писав: “Що буде, якщо у зовнішній політиці Польща з ентузіазмом буде відстоювати незалежну Україну аж до Кавказу, а у внутрішній буде керуватися моральністю загарбника?” Він закликав звертати увагу на повсякденні проблеми українців Галичини: “Чому молодий українець, який закінчив державну гімназію, мусить шукати місця роботи в Чехословаччині? Чому на Волині майже немає українських шкіл, а лише утравкістичні, якщо там абсолютна перевага української людності? Чому український вчитель може навчати польських дітей на Помор’ї або Келецькому воєводстві, а не в Галичині? Чому в православній церкві на Волині практикується російська україножерча політика?” [686].

Погляди провідних діячів прометеївського руху на вирішення проблем національних відносин у концентрованому вигляді були представлені в промові Т. Голувка під час його виступу в Сеймі 1931 р. [601], у книзі С. Лося “Про конструктивну політику на Червоній Русі” [490], декларації А. Кавалковського [617], а також в узагальнюючих статтях В. Бончковського [286, к. 22].

Т. Голувко, зокрема, на прикладі Віленського, Новогрудського і Поліського воєводств визначив орієнтири польської політики на так званих “східних кресах”. Він вважав, що для здобуття великодержавного статусу

Польщі необхідно опікуватися національними меншинами. Непольські селяни, на переконання Т. Голувка, мали стати господарями на власній землі й відчувати себе повноправними громадянами Польської держави. Комуністичному експерименту в СРСР, метою якого було створення так званої “радянської людини”, польський ідеолог пропонував протиставити селянина-землевласника [601].

С. Лось вважав за необхідне застосувати у трьох південно-східних воєводствах т. зв. “органічну терапію”, яка б сприяла “трансформації психології галицького суспільства” згідно з вимогами польського державного інтересу [215, к. 167-184]. Конструктивна політика, на його переконання, полягала у формуванні умов “тривалого співжиття обох народів Червоної Русі”, а українці повинні були б себе почувати не як у ворожій, а як у своїй власній державі [Ibid., к. 181-183].

А. Кавалковський як чиновник міністерства релігійних визнань і освіти, який негласно курував там прометеївську політику, вважав помилкою те, що польська влада ігнорувала українців і не визнавала їх окремим народом, застосовувала до них методи національної асиміляції, яка призвели до посилення пронімецьких настроїв серед української молоді, що найбільше симпатизувала ОУН. На його думку, існувала можливість розвитку інших настроїв, які б базувалися на лояльному ставленні до польської державності [617].

Національна політика Польщі, в розумінні А. Кавалковського, мала сприяти перетворенню Галичини й Волині в “український П’ємонт”. З цією метою польська влада створила угодову групу в українському суспільстві. Однак бачення А. Кавалковського було далеким від ідеалів українського національного відродження. Так званий “український П’ємонт” мав бути керований Польщею, а не іншими державами. Більше того, він мав стати привабливим чинником для пробудження сепаратистського руху українців у СРСР. Натомість будь-які відцентрові тенденції або спроби відірвати Східну Галичину від Польщі, на думку А. Кавалковського, мали однозначно

розцінюватися, як зрада національних інтересів й каратися силами державного апарату [215, к. 26].

Польсько-радянський договір про ненапад 1932 р. змінив ситуацію в прометеївському русі. Його діяльність, а особливо участь у ньому урядових структур, стала ще більш законспірованою. В 1933 р. за редакцією А. Скварчинського був опублікований збірник, в якому серед інших друкувалися стаття Томаша Кримського й Еугеніуша Вісьньовського “Державний інтерес Польщі на сході” [421, s. 208-226]. Під цими псевдонімами виступали “закулісні організатори” прометеївського руху – Т. Шетцель і Е. Харашкевич [280, к. 65].

Після смерті Т. Голувка, 29 серпня 1931 р., керівництво прометеївським рухом здійснював начальник Відділу II ГШ підполковник Т. Шетцель. Йому підпорядковувався майор Е. Харашкевич – начальник Експозитури №2, яка безпосередньо займалася реалізацією прометеївської акції. Погляди цих державних діячів для нас є дуже цікавими, бо в них у концентрованому вигляді відбилися основні риси прометеївської ідеології, яка, не будучи офіційно задекларованою, здійснювала вплив на зовнішню і внутрішню політику міжвоєнної Польщі.

Прометеїсти вважали, що національна структура Радянської держави є слабшою, ніж царської Росії [1015, s. 225]. І ставили перед собою питання: “Хто буде брати участь у розподілі СРСР після його розвалу?” Самі ж давали відповідь, що Польща не має права бути байдужою до цих суспільно-політичних трансформацій, бо, власне, для цього і був створений прометеївський рух. Головна його мета – ослаблення і розчленування Росії. Для досягнення цієї мети й використовувалися військові союзи між Польщею і прометеївськими народами [Ibid., к. 66].

Прометеїсти загалом були переконані, що Росія – штучно створена держава національностей, а не національна держава [109, л. 9]. Вважалось, що Польща не може байдуже спостерігати за тим, що відбувається на її східних кордонах й повинна бути готовою використати ситуацію для реалізації своїх

державних інтересів, тобто створити такі умови, щоб керувати перебігом подій у майбутньому [280, к. 8; 375, к. 619]. Е. Харашкевич та його однодумці передбачали неминучий внутрішній розпад СРСР під тиском національно-визвольних рухів [435, с. 1].

Представники державного апарату Польщі були зацікавлені в тому, щоб на місці СРСР утворилася низка малих національних держав. Від цього залежав великодержавний статус Польщі, який був метою політики Ю. Пілсудського. Як правило, ознаками наддержави є велика територія, чисельність населення, вагомий потенціал у світовій економіці, що спирається на володіння колоніями. На переконання творців прометеїзму істотною рисою великодержавності була й здатність здійснювати ідеологічну експансію й впливати на формування міждержавних відносин [421, с. 210].

Творці прометеїзму Польщі розцінювали територію від Балтійського до Чорного і Каспійського морів, як невичерпні запаси людської енергії й природних багатств, які могли б перетворити Польщу в одну із найвпливовіших світових держав. Шляхом підпорядкування цього регіону Польща розраховувала раз і назавжди відділитися від Росії (“білої” або “червоної”) буферною зоною напівзалежних від неї держав. Е. Харашкевич, зокрема, наголошував, що Польща в союзі з ними стала б гарантом європейської безпеки в умовах загрози з боку радянської Росії [243, к. 58-59]. Водночас перспективною виглядала й економічна співпраця, завдяки якій могла розвиватися польська промисловість і сільське господарство. Для Росії передбачалося повернення до кордонів Московського царства XV – XVI ст., що означало перетворення її в другорядну державу.

Основна увага керівників політики прометеїзму спрямовувалася передусім на Україну – найчисельнішу, найбільшу за територією і найбагатшу, крім РСФРР, серед радянських республік; а також на Литву й Білорусь. Важливе значення у цьому плані мала спільна традиція проживання в єдиній державі – Речі Посполитій. Литовці категорично відмовилися від далекосяжних польських ініціатив й, більше того, зайняли щодо них ворожу

позицію. Через небажання співпрацювати з поляками осторонь прометеївського руху залишилися білоруси [257, к. 111]. Слід зауважити, що згадана праця Т. Шетцеля й Е. Харашкевича, як й інших діячів прометеївського руху, стала фундаментальною базою у виробленні прометеївської ідеології [324, к. 1].

У розробці концепції прометеїзму Польщі чільне місце займає В. Бончковський, який особливо підкреслював небезпеку російського сусідства. Він вважав фатальним вплив Росії на душі поляків, прояви якого були відчутними і в міжвоєнну добу. Тому, Росія, на переконання Бончковського, головним супротивником майбутнього існування Польщі. Він вважав, що у зв'язку з утворенням СРСР, у свідомості російського народу не відбулося принципових змін; вказував на специфічний характер великоруського духу, який творить “червону імперію” [473, s. 59]; підкреслював, що генеральна лінія СРСР, незалежно від декларацій про мир і дружбу між трудящими всього світу, полягає у реставрації російської імперіалістичної політики. Він передбачав, що в момент наростання кризових явищ всередині більшовицької держави “обернеться походом на Європу, який буде нагадувати часи Чингісхана, Тамерлана і багатьох інших завойовників” [473, s. 42]. Феномен більшовизму В. Бончковський сприймав як видозмінений варіант “Московщини часів протопопа Аввакума” [222, к. 4]. Він був переконаний, що влада новоствореної радянської держави, мріючи про світове панування, керується ідейними установками зразка “третього Риму” й готується загарбати все, що буде слабшим. Вже після війни у своїй праці “Біля витоків польської федераційної ідеї”, яка вийшла друком у Єрусалимі в 1945 р., В. Бончковський узагальнив весь доробок ідеологів прометеїзму [911, s. 20].

Ідеологічна криза, що виникла в прометеївському русі у другій половині 30-х рр. ХХ ст., була викликана поширенням ідеї обраності окремих народів (елітаризму), яку сповідували деякі представники національних центрів в Парижі. На цьому ґрунті у прометеївському русі виник поділ народів на першу і другу категорію. До першої увійшли, зокрема, українці та грузини, які обґрунтовували своє становище легальним проголошенням незалежності у 20-х

рр. ХХ ст., визнанням іноземними державами та авторитетом на міжнародній арені [874, с. 305]. До другої категорії відносилися народи, які не носили ознак державності (татари Криму), або які не мали державницьких традицій (татари Ідель-Уралу), або кубанські, донські, та інші козаки, що заявляли про наміри створення окремої держави – Казакії. Так звані вибрані прометеївські народи неохоче контактували з представниками другої категорії і, ще з більшою неохотою, надавали їм право голосу. Причиною цього була не лише манія величі окремих представників, а й дуже різні можливості впливу на міжнародній арені. У цьому плані політичний потенціал емігрантів з України чи Грузії значно перевищував можливості представників Ідель-Уралу чи Криму [874, с. 304]. Цей конфлікт серйозно перешкоджав консолідації прометеївського фронту в Парижі.

В. Пельц, який виступав під псевдонімом Лукаш Дальніцький, за дорученням ГШ Польщі був покликаний врегулювати цю ситуацію. Своєрідним підсумком його діяльності став програмний документ, в якому було підсумовано розвиток концепції прометеїзму протягом міжвоєнного періоду. У ньому він намагався уніфікувати ідеологію окремих національних центрів, що були складовими прометеївського руху [324, к. 1-3]. В. Пельц вважав, що конфлікт на ґрунті елітаризму можна усунути шляхом уніфікації національних ідеологій на базі ідеології організації “Прометей”. Він вважав, що на перший план повинна бути поставлена теза про те, що прометеїзм є спільним фронтом усіх поневолених народів, що борються за незалежність, а не політичним об’єднанням урядів колишніх держав [324, к. 3].

На думку В. Пельца, прометеїзм – рух усіх, без винятку, народів, поневолених Росією; організація “Прометей” усіма можливими засобами підтримує національні революції в СРСР; у прометеївському русі мають право брати участь не лише національно усвідомлені народи, але й ті, які торують цей шлях і знаходяться на стадії племінної організації (як, наприклад, народи Сибіру); прометеївський рух сприяв розчленуванню радянської Росії за національною ознакою на окремі державні формування; “Прометей” не

вважався організацією одного народу, а відстоював інтереси усіх поневолених народів Росії; суперечки між народами з питань встановлення спільних кордонів вважалися неприйнятними; “Прометей” не вважався заміником національних організацій, а виступав окремою незалежною організацією” [324, к. 4-6]. В. Пельц був переконаний, що лише на цих засадах можуть бути ліквідовані непорозуміння, взаємні претензії і конфлікти між окремими національними фракціями організації “Прометей”.

Основою прометеївського руху мала стати солідарна відповідальність, спрямована лише на протистояння ворогові й поневолювачеві – більшовизму. Саме завдяки існуванню спільного ворога утворився прометеївський фронт народів, який свого головного ворога вбачав у Росії [928]. Однак, як вказував В. Пельц, після семи років експерименту необхідно було вдосконалити організаційні форми прометеївського руху. У випадку реалізації поставленої мети – створення прометеївського інтернаціоналу народів – Польща здобувала потужний засіб в боротьбі з радянською Росією. На думку В. Пельца, у цьому полягав весь сенс утворення прометеївського руху і суть польської зацікавленості цією організацією [324, к. 5].

Таким чином, концепція прометеїзму формувалася на традиціях шляхетської Речі Посполитої протягом міжвоєнного періоду у середовищі прихильників політичної лінії Ю. Пілсудського. У трактуванні діячів СЗВН вона нагадувала модернізований варіант польської федераційної ідеї, в якому було враховано факт існування радянської загрози на східних кордонах Польщі. Творці прометеїзму вважали, що з утворенням СРСР суть російського імперіалізму не змінилася. Вони сподівалися, що національно-визвольні рухи стануть причиною неминучого краху Радянського Союзу і всіляко підтримували сепаратистські відцентрові тенденції в його національних республіках.

Формування концепції прометеїзму відбувалося в складних умовах міжвоєнного двадцятиліття. З’ясування витоків прометеївської концепції дає

підстави зробити висновок, що вона увібрала в себе традиції давніх Ягеллонів, які східний напрямок визнали пріоритетним у зовнішній політиці Польської держави. Гадяцька унія 1658 р., найважливішим елементом якої була Україна, стала нереалізованим продовженням цієї традиції. Принципи закладені в Гадяцькому трактаті 1658 р., втілилися у федераційній концепції найближчого оточення Ю. Пілсудського. Ягеллонська ідея, концепція федералізму й прометеїзму – це різні назви подібної за змістом доктрини, спрямованої на утвердження й домінування Польщі в Європі.

Традиції давніх Ягеллонів, польських повстанців і патріотів-емігрантів ХІХ ст. стали дороговказом для Ю. Пілсудського, якому волею долі випало зіграти вирішальну роль у відродженні незалежної Польщі.

Ідея федералізму завдяки діяльності соратників Ю. Пілсудського мала величезний вплив на східну політику Польської республіки 1918–1921 рр. Основна увага в реалізації федераційної концепції була зосереджена на Литві, Білорусі й Україні, в союзі з якими Польща намагалася утвердити свою гегемонію в Східній Європі. Федералізм був для Ю. Пілсудського зняряддям для реалізації ідеї відновлення Великої Польщі від Балтійського до Чорного моря. Однак розвиток національної свідомості литовців спрямував їх на будівництво власної незалежної держави. Недооцінка польським керівництвом значення білоруського національного руху сприяло формуванню пробільшовицьких настроїв у Білорусі і, як наслідок, утвердженню тут радянської влади. Українське питання стало пріоритетним у східній політиці Польської держави й у федераційній концепції зокрема. Серед найважливіших актів реалізації політики Польщі цього періоду слід назвати Варшавську угоду, її інтегральну складову – військову конвенцію і спільний польсько-український похід на Київ. Ризький договір 1921 р. між Польщею і радянськими республіками засвідчив поразку федераційної концепції.

У 1918-1921 рр. були закладені початки співпраці Польщі з Україною, Грузією, Азербайджаном, Туркестаном, кримськими й поволзькими татарами, кубанськими й донськими козаками. Значна частина грузинських,

азербайджанських, горських і татарських емігрантів мала можливість служити у Війську польському. Більшість народів у протистоянні з більшовицькою владою на постімперському просторі Росії боролися за незалежність і розраховували на допомогу Польщі. Неросійські народи бачили в ній союзницю, яка своїм прикладом доказала можливість звільнитися від панування Росії.

Поляки брали активну участь у національно-визвольних рухах на постімперському просторі Росії. Їх діяльність створила передумови для формування політики прометеїзму Польщі на Кавказі, в Закавказзі й Середній Азії. У боротьбі з імперською політикою “білої” і “червоної” Росії повною мірою проявився прометеїзм польського народу. В процесі утвердження польської державності він трансформувався в політичну концепцію – прометеїзм Польщі, яка всіма силами підтримувала боротьбу народів Чорноморсько-Каспійського регіону за незалежність.

Своїм зовнішньополітичним вектором концепція прометеїзму спрямовувалася на розчленування Радянського Союзу за національною ознакою і створення на його основі федерації демократичних держав під егідою Польщі. Складовими прометеївської ідеології стали антиросійська, антирадянська і антикомуністична спрямованість.

Незважаючи на те, що в умовах міжвоєнного двадцятиліття концепція прометеїзму не лише не мала шансів на реалізацію, але й не була офіційно визнана на державному рівні, однак вона мала вплив на формування східної політики Польщі.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА СПІВПРАЦЯ ЕМІГРАНТІВ З СРСР ПІД ЕГІДОЮ ПОЛЬЩІ

3.1. Становлення прометеївського руху в 1923-1927 рр.

Протягом 1923-1926 рр. у внутрішній політиці Польщі відбулися певні пертурбації, пов'язані зі зміною правлячої коаліції і вимушеною відставкою Ю. Пілсудського з ключових державних посад [706, с. 358]. До влади в країні прийшли націоналістичні проендецькі уряди, які не поділяли прометеївських ідей [371, к. 1]. Правоцентристська коаліція “Хєно-П’яста” декларувала політичні цінності, які в принципових моментах не збігалися із концепцією Ю. Пілсудського і його соратників. Націоналістичні партії – Національно-демократична партія (НДП), Народно-національний союз (ННС), Християнсько-національна партія праці (ХНПП) та інші, виходячи з ідеології суспільного солідаризму, висували інкорпораційну програму та домагалися реалізації політики національної асиміляції меншин у державі. У виборчій каденції 1922-1928 рр. ННС представляв найчисельнішу фракцію у вищому законодавчому органі держави (22% депутатських мандатів). На переконання лідерів ННС – С. Гломбінського, С. Грабського, М. Сейди та інших, найбільшу небезпеку для Польської держави представляла Німеччина. У зовнішній політиці вони домагалися укладення союзного військового договору з Францією й нормалізації відносин з СРСР. Помірковані партії правоцентристського табору, до яких належали Польська народна партія “П’яст” і ліберально-консервативні угруповання – Християнсько-національна партія та інші, були зацікавлені у партнерстві з ендецією, що обумовило її домінування у правоцентристському таборі. Утворений 16 серпня 1922 р. внаслідок консолідації правих партій Християнський союз національної єдності (“Хєна”) пропагував гасло “Польща для поляків” [728, с. 9].

Прагнення сформувати парламентську більшість у сеймі держави обумовило зближення “Хєни” з “П’ястом”, каталізатором якого стало рішення Ради послів від 15 березня 1923 р. у справі визнання східних кордонів Польщі.

Їх метою була реалізація доктрини національної Польської держави. 17 травня 1923 р. між ними було підписано так званий Лянцкоронський пакт, яким передбачалося створення уряду польської більшості, активізація асиміляційної політики щодо меншин та усунення українського селянства від участі в земельній реформі. Політика уряду “Хено-П’яста” на чолі з В. Вітосом спрямовувалася на безоглядну реалізацію принципів Лянцкоронського пакту, що полягали в забезпеченні польського національного характеру II Речі Посполитої [923, s. 33].

Зміна правлячої коаліції в Польщі погіршила становище української еміграції в Польщі. Настрої українського керівництва відчутні в листі голови екзильного уряду А. Лівницького до посла УНР в Берні барона Миколи Василька від 1 червня 1923 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що в Польщі до влади прийшла коаліція ендеків і “П’ясту” на чолі з В. Вітосом, яка вороже налаштована проти УНР і С. Петлюри. Від влади відійшли симпатии УНР – В. Сікорський, К. Соснковський і навіть Ю. Пілсудський. У листі висловлювалися побоювання щодо можливих репресій проти уряду УНР, особи С. Петлюри і українських вояків, які перебували в таборах для інтернованих. Серед можливих варіантів автор листа допускав примусове виселення українців поза межі Польщі, а в гіршому випадку за Збруч, тобто в СРСР. Припинення фінансування урядом Польщі ДЦ УНР у 1923 р. фактично завершила багаторічні зусилля створення Української держави, союзної II Речі Посполитій [1007, s. 396]. Так у зв’язку утворенням правлячої коаліції на чолі з В. Вітосом українці залишилися без владної підтримки з боку колишніх союзників і були покинуті напризволяще в чужій державі.

З 27 жовтня по 14 грудня 1923 р. обов’язки міністра закордонних справ Польщі в уряді В. Вітоса виконував Р. Дмовський. Він, як відомий політик, публіцист, головний ідеолог і співзасновник ендеції виступав за відновлення незалежності Польщі й налагодження мирних відносин з Росією та Антантою. Р. Дмовський був рішучим противником політики Ю. Пілсудського та його планів розширення кордонів II Речі Посполитої на схід від лінії Керзона

шляхом створення федераційної держави. Не поділяючи намірів пілсудчиків щодо створення багатонаціональної і мультирелігійної Польщі, творець інкорпораційної концепції Р. Дмовський передбачав включення до складу Польської республіки колишньої Ковеньської, Віленської, Гродненської губернії, більшої частини Мінської губернії, Волині й Поділля [1040, s. 37]. Внаслідок цього відбулася зміна зовнішньополітичних пріоритетів держави. Пілсудчиківські теорії федераційного устрою Польщі, що деякий час домінували у зовнішній політиці, уступили місце концепціям інкорпорації табору національної демократії. Ендеків влаштувало існування “сильної Росії”, яка вже ніби-то задовольнила свої загарбницькі плани за рахунок земель великої України.

Уряд СРСР був поінформований про настрої в ендецькому середовищі [466, с. 181]. Позичії польських ендеків і радянського керівництва збігалися у неприйнятті федераційних планів Ю. Пілсудського і його соратників.

Висловлюючи свою принципову незгоду з політикою урядів “Хено-П’ясту”, Ю. Пілсудський демонстративно покинув свій службовий кабінет в Генеральному штабі й виїхав у Сулеювек. Тут з 1921 р. він став власником невеликого земельного наділу, на якому знаходилася скромна дерев’яна хата, придатна для проживання влітку. Через два дні після від’їзду з Варшави маршал Ю. Пілсудський подав у відставку з посади начальника Генерального штабу, яка була прийнята президентом РП С. Войцеховським. 3 липня 1923 р. також було задоволено його прохання про звільнення з посади голови Малої військової ради [843, с. 126]. Внаслідок цього Ю. Пілсудський став приватною особою. Згодом за рахунок фондів Комітету польського солдата у Сулеювках було збудовано цегляний будинок, який повністю відповідав потребам сім’ї Пілсудських, що переїхала туди в 1923 р. Так розпочався новий період у житті Ю. Пілсудського, який у польській історіографії отримав назву “сулеювковського”. У 1923 р. всім здавалося, що Ю. Пілсудський назавжди відійшов від активної політики і забрав зі собою мрію всього життя –

відродження колишньої величі й могутності Речі Посполитої. Однак ці ілюзії не витримали перевірки часом.

Для петлюрівської еміграції після відставки Ю. Пілсудського наступили важкі часи. Вони повністю залишилися без владної підтримки з боку Польщі. Цією ситуацією скористався уряд Чехословаччини, який намагався використати українське питання в своїй зовнішній політиці. На той час у Чехословаччині налічувалося близько 15 тис. українців, переважно колишніх вояків УГА і студентів. Починаючи з 1920 р., чехословацький уряд виділяв чималі кошти для підтримки військових кадрів галичан і можливого їх використання в антипольських акціях [280, к. 29-30].

З 1924 р. до Чехії почала прибувати емігранти УНР. Чеська влада всіляко намагалася забезпечити їх роботою або стипендіями в університетах. Виділялися кошти для функціонування освітніх і національно-культурних закладів для українців: у Празі – Український вільний університет з двома факультетами (1921-1945 рр.), Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923-1933 рр.), Українська академія пластичного мистецтва (1923-1952 рр.), Музей визвольної боротьби України (1925-1948 рр.); у Подєбрадах – Українська господарська академія з трьома факультетами (1922-1932 рр.), Український технічно-господарський інститут з трьома відділами (1932-1945 рр.); у Модржанах – Українська гімназія (1925-1945 рр.) [842, с. 532-545].

Українських емігрантів у Чехословаччині підпорядкували так званому Українському суспільному комітетові (УСК) на чолі з М. Шаповалом [839, с. 105-106]. У празькій газеті “Нова Україна” він критикував “польсько-українську концепцію” й Т. Голувка зокрема. У цьому питанні він був солідарний з лідером російських есерів В. Черновим.

Вимушений від'їзд петлюрівців з Польщі супроводжувався зростанням антипольської пропаганди з боку чеських властей. Певна активність польських урядовців у цьому напрямку особливо обурювала Ю. Пілсудського, який вважав це проявом недалекоглядної політики [241, к. 2]. Перебуваючи у

“добровільному” вигнанні, він без відома й санкції уряду, тобто з власної ініціативи, на свій страх і ризик продовжував розвивати контакти з представниками політичної еміграції народів колишньої Російської імперії. Парадоксально, але в цих несприятливих умовах відбулося організаційне становлення прометеївського руху.

Феноменальна здатність маршала Ю. Пілсудського об’єднувати навколо себе талановитих людей проявилася в організації державного апарату влади. У ГШ й МЗС концепція прометеїзму не була остаточно відкинута [280, к. 31-32]. Вона з найвищих щаблів державного управління опустилася до рівня керівників відділів. Вони обожнювали Ю. Пілсудського, вважаючи його творцем польської армії й держави [706, с. 359]. За дорученням маршала у Відділі II ГШ продовжували працювати Т. Шетцель, В. Єнджеєвич, С. Чарноцький, Г. Сухенек, а в МЗС – Ю. Лукасевич і Р. Кнолль. Саме в цей період до активної діяльності був залучений Т. Голувко, який плідно співпрацював з емігрантськими громадськими організаціями. Тогочасний начальник Східного відділу МЗС Польщі – Ю. Лукасевич через Т. Голувка надавав матеріальну допомогу українським і кавказьким емігрантам. За посередництвом посла Польщі в Парижі налагоджувалася співпраця з туркестанськими емігрантами. Татари Ідель-Уралу й кубанські козаки, опинившись в еміграції, контактували з політичною групою часопису “Przymierze” [280, к. 32].

Майже всі лідери національних еміграційних центрів були на особистих аудієнціях в Ю. Пілсудського. Серед них грузини, українці, кримські татари, зокрема їх лідер Д. Сейдамет [371, к. 1]. В Сулеювках Ю. Пілсудський регулярно проводив приватні зустрічі з лідерами Грузинського національного комітету – Н. Рамішвілі, Є. Гегечкорі, А. Чхеїдзе, які проживали в Парижі. Емігранти з кавказьких республік сподівалися на польську допомогу в їх визвольній боротьбі [159, к. 208]. Увага з боку найвпливовішої людини у Польській державі до представників народів, що боролися за незалежність, мала для них також велике моральне і політичне значення. Так поступово

формувався блок народів з колишньої царської Росії, які в особах їх провідників гуртувалися навколо Ю. Пілсудського і його соратників.

Польща проявляла підвищений інтерес до політичного, військового та економічного розвитку народів Кавказу і Закавказзя. Ще перед війною, коли землі колишнього Королівства Польського перебували у складі Російської імперії, Кавказ був ринком збуту для польських промислових товарів, зокрема волокна й текстильних виробів, що надходили з Лодзі. Польща була дуже зацікавлена нафтовими промислами і видобутком марганцю. З цієї точки зору Кавказ видавався перспективним для співробітництва регіоном [97, л. 7].

Використовуючи еміграцію кавказьких народів, пілсудчики намагалися проводити активну політику на Кавказі, який мав для Польщі важливе стратегічне значення. Особливий інтерес у цьому плані представляла еміграційна організація “Рада чотирьох”, яка утворилася з метою захисту кавказьких національних інтересів у Парижі в 1921 р. й складалася з представників Азербайджану, Вірменії, Грузії а також горців Північного Кавказу. В 1923 р. “Рада чотирьох” намагалися перенести базу своєї політичної діяльності в Стамбул. Це пояснювалося спільним кородоном з кавказькими республіками, через який можна було тримати зв’язок з рідним краєм. Однак для Вірменії, народ якої зазнав величезних втрат від турецької окупації в 1915 р., такі умови були неприйнятними. Через рік вона відмовилася від участі в роботі “Ради чотирьох”.

У липні 1923 р. в Лозанні було підписано мирний договір між західними державами і Туреччиною. Тут фактично підтверджувалися положення Карського договору 1921 р. щодо передачі Туреччині етнічних вірменських земель або так званої турецької Вірменії. Зрозуміло, що це не відповідало вірменським національним інтересам. Натомість решту кавказьких держав, які намагалися зберегти Туреччину як плацдарм для розгортання антибільшовицької діяльності, не підтримали територіальних претензій вірмен. Унаслідок цього в 1924 р. уряд Вірменії у вигнанні відмовився від участі в переговорах з грузинами, азербайджанцями і північнокавказцями [830].

11 листопада 1924 р. “Рада трьох” проголосила політичну декларацію про утворення Комітету конфедератів (КК) у Стамбулі, до якого увійшли представники еміграційних правих організацій Грузії, Азербайджану й горців Північного Кавказу [92, л. 6, 10; 992, s. 158]. Виходячи з принципів КК, вони ставили за мету проведення дипломатичної роботи і застосування всіх можливих засобів для виводу більшовицьких військ з Кавказу і об’єднання кавказьких республік у єдину державу на засадах конфедерації. Регламент постійної Ради Азербайджану, Грузії і Північного Кавказу було створено на основі протоколу, підписаного 11 листопада 1924 р. представниками цих республік [62, л. 1; 159, к. 352].

Репрезентативність КК не влаштовувала пілсудчиків, які намагалися об’єднати в еміграції всі найвпливовіші кавказькі сили. Делегати Азербайджану і Горської республіки в “Раді трьох” не лише не репрезентували своїх національних центрів, але й перебували в опозиції щодо них [92, л. 7]. До КК не входили кавказькі національні партії лівого спрямування, які в еміграції утворили спільний блок.

Насамперед це найчисленніша і найвпливовіша азербайджанська партія “Мусават”, яка користувалася підтримкою з боку турецької влади. У 1923-1927 рр. в Стамбулі під редакцією М. Е. Расул-Заде видавався на турецькій мові двотижневик “Новий Кавказ” – перший друкований орган всієї тюркської і частково кавказької еміграції [405, с. 7]. Він був офіційним органом азербайджанської партії “Мусават” й виходив за підтримки Туреччини. Проіснувавши п’ять років журнал було закрито кемалістською владою, яка не бажала ускладнювати собі відносини з СРСР. Радянська дипломатія добилася від турецької влади закриття інших періодичних видань азербайджанської еміграції. З Туреччини центр азербайджанської еміграції невдовзі перемістився до Варшави. М. Е. Расул-Заде з цього приводу був на аудієнції в прем’єр-міністра Польщі Ю. Пілсудського.

Грузинські соціал-демократи (меншовики), які організували свій політичний центр у Парижі, також не увійшли до КК. Вони налагодили

взаємовигідні відносини з турецькою владою, через територію якої підтримували зв'язок з батьківщиною. Поза конфедерацією залишилася група С. Шаміля, яка була потужним осередком національно-визвольного руху народів Північного Кавказу. Прізвище діда, імама Чечні Шаміля, яке дісталось Саїд Бею, давало йому суттєві переваги перед іншими кавказькими лідерами. Опинившись в еміграції, вони психологічно і культурно вже були чужими своїм землякам: Гайдар Баммат оселився в Парижі, Вассан Гірей у Варшаві, Кантеміров – колишній адвокат з Баку. Саїд Бей Шаміль натомість мав постійні контакти з Північним Кавказом, де підпільно працювало багато його однодумців. До нього постійно прибували емісари з Північного Кавказу. Саїд Бей шанобливо ставився до полковника Т. Шетцеля, вважаючи його своїм приятелем і опікуном [156, к. 24].

Т. Голувко був переконаний, що без цих трьох еміграційних організацій, які користувалися авторитетом в середовищі еміграції й на батьківщині, буде неможливо впливати на політику на Кавказі [156, к. 24]. Тому перед пілсудчиками постало завдання залучити їх у орбіту польського прометеїзму.

Одним із перших це намагався зробити Роман Кноль, який у 1924-1925 рр. був послом Польщі в Туреччині. На цій посаді він мав змогу продовжити свою прометеївську діяльність, яка розпочалася значно раніше. Будучи визнаним спеціалістом в ділянці більшовицької політики, 24 жовтня 1922 р. Р. Кноль був призначений послом РП в Москві й перебував на цій посаді до кінця 1923 р. У цей період він запропонував проект утворення варшавського інформаційного центру, який подавав би новини про більшовицьку Росію не лише для Польщі, але й для всієї Європи. Для цього, на його погляд необхідно було розбудувати в СРСР мережу інформаційних осередків, які підлягали безпосередньо посольству РП в Москві. Згідно з концепцією Р. Кноля, окрім Москви і Києва, мали бути створені осередки в Мінську, Петрограді, Одесі, Новомиколаївську, а також на Далекому Сході й Кавказі. Р. Кноль, як активний прометеїст, передбачав використання цих осередків для дезінтеграції радянської держави [416, s. 243-247].

Об'єктом уваги польського посольства під керівництвом Р. Кнолля стала колонія вихідців з Кавказу. У ній керівну роль відігравали особи, які перебували в політичних контактах з Союзом визволення Кавказу (СВК), що складався з 9-и осіб – по 3-и від Азербайджану, Грузії й Північного Кавказу [117, к. 98]. Р. Кнолля намагався залучити до співпраці в рамках СВК азербайджанських мусаватистів, горців С. Шаміля і грузинських меншовиків.

Він вважав необхідним створення єдиного координаційного центру за участю грузинських, азербайджанських і північнокавказьких емігрантів. Р. Кнолля свідомо обійшов увагою вірмен, з огляду на їх антитурецьку позицію. Він звертався до МЗС Польщі з пропозицією надати 6 тис. турецьких фунтів (приблизно 3 тис. американських доларів – В. К.) для створення загальнокавказького центру еміграції в Константинополі [117, к. 134-135]. Проводячи заходи з консолідації кавказьких емігрантів, Р. Кнолля намагався всіляко законспірувати участь у ній польського посольства. Хоча розумів, що проведення широкої пропагандистської акції не обійдеться без розголосу в пресі. Все ж таки представники польського посольства намагалися створити враження, що емігранти об'єднуються самі, а вони не мають до цього жодного відношення.

На думку Р. Кнолля, підтримка антибільшовицького повстання на Кавказі відповідала національним інтересам Польщі. Він вважав, що це мало допомогти кардинально вирішити зовнішньополітичні проблеми не лише Польщі, а й Туреччини, які, на його погляд, повністю збігалися. Він допускав можливість спільного антирадянського виступу грузин і мусульманських народів Кавказу, але одночасно з повстаннями у Туркестані й Україні [117, к. 92-93].

Р. Кнолля координував прометеївську діяльність посольства Польщі в Туреччині. Під його керівництвом були налагоджені контакти в уряді, генеральному штабі Туреччини, з кавказькими емігрантами в Парижі, а через них і з опозицією на Кавказі [117, к. 98]. Військовий аташе посольства Польщі в Туреччині полковник Т. Шетцель налагодив особисті зв'язки з представниками

турецьких спецслужб, у тому числі з питань діяльності кавказької еміграції. Як твердить Л. Соцков, це не пройшло повз увагу Служби зовнішньої розвідки радянської держави. До 1936 р. зовнішня розвідка називалася ИНО (Иностранный отдел) ВЧК, а потім ОГПУ, ГУГБ НКВД, згодом 7-й і 5-й відділи ГУГБ НКВД, а під час війни І Управління НКВД і НКГБ СРСР [874, с. 97].

Для її закордонного апарату, який був незалежним від НКВС органом, польсько-турецькі й польско-емігрантські відносини в Туреччині не представляли таємниці, унаслідок чого активна прометеївська діяльність Р. Кноля стала причиною його відставки, бо польський уряд не бажав ускладнювати й так напружені відносини з СРСР.

У 1925 р. активізувалася прометеївська діяльність в еміграційних колах Константинополя й Парижа. Процеси відбувалися майже одночасно і, на переконання І. Вершлера, були інспіровані самим Ю. Пілсудським, який перебував у Сулеювку [1041, s. 215]. За його дорученням на початку 1925 р. до Парижа прибув Т. Голувко, який мав авторитет неперевершеного фахівця у відносинах з емігрантами [Ibid.]. В Парижі він налагодив контакти з представниками української, грузинської, вірменської, татарської й російської еміграції (найбільший інтерес для нього представляли український і грузинський осередки), внаслідок чого виникла домовленість між державними центрами в еміграції. 26 липня 1925 р. представники Грузії, Азербайджану та Горської республіки підписали декларацію з ДЦ УНР про необхідність консолідації зусиль для здобуття незалежності [92, л. 6; 375, к. 814]. Зближення з представниками кавказьких народів відбувалося під безпосереднім керівництвом С. Петлюри, В. Прокоповича та М. Шумицького [471, с. 78].

В Парижі Т. Голувко зустрівся з С. Петлюрою. Вони обговорювали питання організації конференції діячів уенерівської еміграції, що планувалася на першу половину жовтня 1925 р. Під час зустрічі з С. Петлюрою, Т. Голувко намагався переорієнтувати петлюрівську еміграцію на посилення зв'язку з батьківщиною, а також збільшення її впливу на галицьких українців. Для

польської сторони це були дуже важливі питання, пов'язані зі збором розвідувальної інформації в УСРР й нейтралізацією антипольської позиції галицьких політиків. Для організації конференції Т. Голувко одержав 8 тис. зл., з яких 5 тис. мав передати С. Петлюрі, а решту залишити собі на публікації матеріалів [117, k. 31 zw.].

Переговори, організовані Т. Голувком, з представниками кавказької еміграції в Парижі, завершилися узгодженням взаємних інтересів. Завдання польських політиків полягало в тому, щоб грузинський меншовицький уряд, який для європейської спільноти залишався символом незалежної Грузії, увійшов до загальнокавказької організації на рівноправних засадах з іншими національними центрами. Польські пропозиції, які забезпечувалися також і грошовими субсидіями, були підтримані грузинськими меншовиками [Ibid., k. 30-31].

Квінтесенцією діяльності Т. Голувка в Парижі стало створення з його ініціативи товариства “Прометей”, яке об'єднало українських, грузинських, азербайджанських, туркестанських, північнокавказьких, татарських, карельських і фінських (інгерманландських) емігрантів. Ю. Левандовський писав, що ім'я міфічного Прометея – борця за свободу – було співзвучне романтичними повстанськими традиціями, які продовжували жити у польському суспільстві й гармонізували з ідеологічною концепцією Ю. Пілсудського [975, s. 141-142]. Біограф Т. Голувка, І. Вершлер, стверджував, що Т. Голувко виїхав до Польщі 11 грудня 1925 р. [1041, s. 218], коли вже було завершено формування організації. Сучасний польський дослідник Г. Бартошевич також називає цю дату [908, s. 122-123]. З документів ГШ Польщі довідуємося, що організація “Прометей” була створена в січні 1926 р. [375, k. 660]. Вона підпорядковувалася одночасно МЗС і ГШ Польщі й діяла за згодою і розпорядженням самого Ю. Пілсудського [333, k. 5]. Однозначно можемо констатувати, що на переломі 1925-1926 рр. була створена організація “Прометей” в Парижі, значною мірою завдяки діяльності Т. Голувка.

В особистому фонді видатного діяча прометеївського руху В. Пельца в Бібліотеці Польській в Парижі збереглася характеристика еміграційних осередків, що входили в так званий Клуб “Прометей” в Парижі. На першому місці серед представників паризької еміграції, на думку В. Пельца, були грузини, що підтверджується також іншими джерелами [223, к. 1; 92, л. 6]. Це, мабуть, відбулося завдяки авторитету їх лідера – Н. Жорданія – колишнього президента Грузії, якого В. Пельц назвав найвизначнішою постаттю зі всіх діячів в еміграції. Будучи соціал-демократом меншовистського спрямування, він мав налагоджені зв'язки з французькими соціалістами, журналістами, представниками влади й спецслужбами. Окрім того, еміграційний уряд Н. Жорданія мав своїх представників у Лондоні, Женеві, Римі й Туреччині. В опозиції до них були грузинські націонал-демократи – Гважава, Асітіані, Кайдія [375, к. 609].

Азербайджанську еміграцію в Парижі очолював Мір Якуб Мегтієв. Він формально підпорядковувався М. Е. Расул-Заде, який жив у Варшаві. Азербайджанці налагодили відносини з представниками турецького посольства в Парижі, звідки постачали польську розвідку необхідною інформацією [223, к. 1].

Гірські народи Північного Кавказу мали скромне представництво в Парижі, яке не мало великого значення в плані забезпечення розвідувальною інформацією. Національну партію горців Кавказу в Парижі представляли Ібрагім Чулік Сулейман і Т. Шакман. В опозиції до них була група Г. Баммата, що видавала місячник “Кавказ” [375, к. 610].

Українців у Парижі очолював колишній прем'єр уряду УНР В. Прокопович. Найближчим його співпрацівником був О. Шульгін. Серед видатних українських емігрантів у Парижі були І. Косенко (колишній міністр закордонних справ УНР), генерал О. Удовиченко (голова Товариства комбатантів Української армії отамана С. Петлюри), М. Ковальський (секретар вищеназваного товариства) [471, с. 56].

Емігрантів з Туркестану в Парижі представляв М. Чокаєв. Він був видавцем і редактором газети “Яш Туркестан” (“Yasz Turkiestan” – “Наш Туркестан”). М. Чокаєв мав хороші контакти в журналістському середовищі Парижа й таємно співпрацював не лише з польськими, а й з німецькими спецслужбами [874, с. 168-169].

У Парижі знаходилися також представники козацьких республік, передусім з Дону й Кубані, а також калмики під керівництвом Шамби Балінова. В. Пельц у своїх спогадах категорично підкреслює, що в Парижі не існувало жодного представництва татарської еміграції [223, к. 2]. Це однаковою мірою стосувалося кримських татар, яких очолював Д. Сейдамет, і поволзьких татар під керівництвом А. Ісхакі.

Органом товариства “Прометей” став місячник “Prométhée”, що був створений у листопаді 1926 р. Комітет незалежності Кавказу (КНК) був формальним видавцем і власником місячника, а фактично його видання фінансувалося МЗС Польщі. Незабаром до співпраці з редакцією долучилися українські емігранти, а з 1927 р. – туркестанська еміграція. Головним редактором журналу “Прометей” був грузинський політичний діяч Г. Гважава. Окрім нього, до редакційної колегії входили: азербайджанець Мір Якуб Мегтієв, представник еміграції з Північного Кавказу – Ібрагім Чулік Сулейман, виходець з Туркестану – М. Чокаєв, професор О. Шульгін – емігрант з України. У видавництві “Прометей” найбільший вплив і привілейоване становище мали грузини, адже головним редактором був представник цього народу. Звідси найбільша кількість статей про Грузію й про грузинську еміграцію, у зв’язку з чим польська сторона висловлювала справедливі побоювання, що “Prométhée” перетвориться у суто грузинське видання [158, к. 35]. Українці друкувалися майже в кожному номері й за кількістю публікацій були на другому місці. Тут друкували свої статті О. Лотоцький, Е. Гловінський, В. Прокопович, А. Яковлів, В. Садовський, О. Шульгін [471, с. 105; 874, с. 97]. В редакції “Prométhée” журналістом працював Коста Зангі, який представляв горців Північного Кавказу і прибув до Варшави в 1930 р. [245, к. 46].

У кожному номері часопису були загальні статті про ситуацію в СРСР. Подаючи відомості з історії народів Кавказу й України, “Prométhée” водночас яскраво змальовував трагедію боротьби цих народів за державну незалежність. Журнал став трибуною об’єктивної і справедливої критики радянської політики і привертав увагу лідерів європейських демократичних країн [551, с. 21]. Його поява викликала гостру реакцію в радянській пресі з боку лідерів радянських республік.

Тим часом, після відставки Р. Кнолля послом Польщі в Туреччині був призначений Бадер. Це зовсім не означало, що підсудчики втратили інтерес до кавказького питання. Координацію діяльності щодо об’єднання еміграції в Константинополі під егідою Польщі взяв на себе військовий аташе посольства полковник Т. Шетцель. Протягом 1925-1926 рр. він зумів налагодити відносини з розрізненими осередками втікачів з Кавказу, добився довір’я та симпатії в провідників кавказьких общин [156, к. 22], зокрема С. Шаміля, який зобов’язався постачати поляків відомостями про ситуацію на Кавказі [874, с. 16]. За це йому було встановлено щомісячне утримання в розмірі 200 турецьких лір. Окрім того, виділялися спеціальні суми на оперативну роботу. Всі напрямки кавказької еміграції від початку їх створення перебували під польським впливом. Робота із залучення грузинської еміграції розпочалася в серпні 1925 р. [337, к. 35].

На переконання Т. Шетцеля було доцільно мати єдиний орган, якому б підпорядковувалися б всі кавказькі емігранти. Лідери КК запропонували створити загальнокавказьку партію, до якої могли б вступати емігранти з Кавказу незалежно від національності. Ця пропозиція була неприйнятною для азербайджанських мусаватистів і грузинських меншовиків, які бажали зберегти свої партії. Тому для польських представників була очевидною нереальність такого плану. Полковник Т. Шетцель запропонував створити нову структуру під назвою “Комітет незалежності Кавказу”, у склад якого входило б по одному представнику від “Мусавату”, грузинських меншовиків, групи С. Шаміля і три представники від КК. Загалом керівний орган мав складатися з шістьох осіб і

стількох же заступників. Ця пропозиція багатьом видавалася слушною і прийнятною, бо не було потреби мусаватистам, меншовикам і горцям С. Шаміля вступати до КК, а з іншого боку, зберігалася структура, яка була дуже потрібна МЗС Польщі. За допомогою КК вони дістали додатковий інструмент впливу на “старі і сильні партії Кавказу” [156, к. 22].

Т. Голувко в липні 1926 р. прибув до Константинополя. Історична назва Константинополь офіційно вживалася до 28 березня 1930 р., коли турецькою владою було наказано використовувати назву – Істанбул. В українській мові довгий час зберігалася назва – Стамбул. 29 жовтня 1923 р. в результаті перемоги революції під керівництвом Мустафи Кемаль Паші столицею новоствореної Турецької республіки була проголошена Анкара.

Т. Голувко повністю поділяв погляди Т. Шетцеля щодо організації кавказької еміграції й допомагав їх реалізувати. Його місія, яку він виконував за дорученням МЗС і посла Польщі в Анкарі – Бадера, стала “фінальним акордом” у справі налагодження відносин з кавказькою еміграцією в Туреччині. Перед ним стояли завдання: по-перше, переконати політичних представників окремих еміграційних осередків народів Кавказу в необхідності співпраці з Польщею; по-друге, об’єднати їх у спільному політичному комітеті, який би репрезентував усі політичні партії Кавказу, що стояли на незалежницьких позиціях [156, к. 22].

На час приїзду Т. Голувка ситуація в середовищі кавказької еміграції виглядала таким чином: КК не проявляв належної політичної активності (на це вплинула відсутність фінансової підтримки з боку Польщі); нестійкою була сама внутрішня структура КК, оскільки вона опиралася не на політичні партії, а на окремих осіб, що були провідниками національних еміграційних центрів; протягом 1925 р. грузинські націонал-демократи зазнали значних втрат, тому що ільшовицька влада вистежила і ліквідувала їх законспіровані партійні осередки в Грузії, а це означало послаблення їх впливів на Кавказі [Ibid., к. 23].

Завдяки зусиллям Т. Голувка й Т. Шетцеля 15 липня 1926 р. в Константинополі на базі існуючої “Ради трьох” і КК було створено Комітет

незалежності Кавказу (КНК) [92, л. 9]. До складу КНК увійшли від Грузії: грузинські меншовики Н. Рамішвілі та його заступник С. Мдівані; від КК – Вачнадзе, заступник – Муратбей; від Азербайджану: голова партії “Мусават” – М. Е. Расул-Заде і представник КК – Султанов; від горців Північного Кавказу: С. Шаміль і Аліхан Кантемір від КК [156, к. 25]. Згідно зі статутом КНК мав у Парижі постійне дипломатичне представництво, проводив політично-пропагандистську роботу в еміграції і радянських республіках Кавказу й Закавказзя, звідки походили емігранти. Об’єднання кавказьких народів у спільному антибільшовицькому фронті під керівництвом Польщі, на думку Т. Голувка, мало велике політичне значення.

Керівникам прометеївського руху вдалося налагодити найтіснішу співпрацю з КНК, а щодо КК вони зайняли вичікувальну позицію [159, к. 214-217]. Це виключало конфлікт між КНК і “Радою трьох”, як двох органів, що переслідували одну й ту ж мету й претендували на ту саму роль.

КНК виступав за незалежність кавказьких народів й утворення спільної держави на засадах федерації. Він займав ворожу позицію щодо СРСР. КНК не налагоджував зв’язків з національними опозиційними організаціями в СРСР, ця діяльність делегувалася національним центрам, роботу яких КНК координував [159, к. 266]. У склад КНК входили представники Азербайджанського та Грузинського національних центрів і Народної партії горців Кавказу. Вірмени не підтримали цієї ініціативи у зв’язку з їх виразною антитурецькою орієнтацією.

Національні центри фактично стали урядами в еміграції. Азербайджанський національний центр (АНЦ) був створений завдяки зусиллям М. Е. Расул-Заде, який став його головою. Від партії “Мусават” до нього також увійшли: Векілі, Галіл Бек, Шафі Бек, Рустам Бек і Мірза Бала. Мусаватисти зайняли домінуючі позиції в керівництві центру. Окрім них, сюди входили азербайджанські праві угруповання. Офіційним делегатом від Азербайджану став Топчібашев [92, л. 4]. АНЦ мав свої філіали у багатьох країнах, особливо сильними були позиції азербайджанців у Персії, з території якого

налагоджувалися регулярні зв'язки з батьківщиною [156, к. 102]. Азербайджанська діаспора цікавила польську розвідку як джерело інформації з Аз. РСР [77, л. 5].

Грузинський національний центр складався з представників усіх антибільшовицьких грузинських угруповань, евакуйованої за кордон президії парламенту та національного уряду Грузії. До нього входили грузинські націонал-демократи, соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери [101, л. 267-270]. Виконавчим органом був еміграційний уряд Грузії: прем'єр Н. Жорданія, міністри Н. Рамішвілі, Є. Гегечкорі, К. Канделакі, Й. Зурабішвілі, голова законодавчих зборів професор Е. Такайшвілі, С. Мдівані, а також соціал-демократ К. Кавтарадзе, націонал-демократ Г. Гважава, соціаліст-федераліст С. Пірцхаладзе, соціаліст-революціонер Й. Гобечія [102, л. 11].

Емігранти з Північного Кавказу не були єдиним цілим, як і на батьківщині, вони в еміграції продовжували взаємну ворожнечу. Відомо, що Північний Кавказ був населений багатьма народами, серед яких виділялися чеченці, кабардинці, черкеси, кумики, даргинці та інші. Їх розділяли не лише національні відмінності, а й станові протиріччя. С. Шаміль, який належав до давнього роду духовних правителів – імамів, мав найбільші шанси очолити національно-визвольний рух народів Кавказу. Поглиблювала розкол у середовищі емігрантів боротьба за пріоритет у стосунках із закордонними покровителями, від чого значною мірою залежав їх матеріальний добробут. Тому вони втягувалися у взаємну боротьбу, намагаючись вигідніше запропонувати свою кандидатуру [388, с. 6].

Створенню загальнонаціональної партії народів Кавказу сприяв переворот 1926 р. в Польщі. Виникла ситуація, завдяки якій горські національні еміграційні сили отримали базу для своєї політичної діяльності, а також допомогу з боку народу, який сам нещодавно виборов собі державну незалежність. Значення цієї допомоги підсилювалося завдяки симпатіям до кавказьких народів, які віддавна існували у широких колах польського суспільства [388, с. 20].

С. Шаміль був першим з північнокавказької еміграції, хто реально й повною мірою оцінив і усвідомив ці обставини. Спочатку він налагодив необхідні зв'язки з польськими представниками в Туреччині. А згодом, об'єднавши навколо себе групу однодумців, виїхав до Праги, де в 1923 р. студенти-горці утворили “Союз горців Кавказу в Чехословаччині”, який непохитно стояв на позиціях національного визволення. В 1926 р. у Празі зародився перший організований національний осередок, який дістав назву Народної партії вільних горців Кавказу, а згодом був перейменований у Народну партію горців Кавказу (НПГК). С. Шаміль став її генеральним секретарем. Йому ж було доручено сформувати ЦК партії. Наступним етапом було створення аналогічного осередку в Парижі, а після повернення С. Шаміля до Туреччини – в Стамбулі. У Празі й Парижі були створені місцеві комітети, очолювані представниками партії [388, с. 6]. Членами ЦК НПГК були: С. Шаміль, Магомет-Гірей Сунш (балкарець), полковник Багаутдін Хурш (аварець) і полковник Рашид Шамільов (чеченець), генерал Лазарь Бічерахов (осетин), Ібрагім Чулік (чеченець), полковник Мірза-Кул Крим-Шамхал (карачаєвець), полковник (майор Албанської армії) Кучук Уллагай (черкес), Тау-Султан Шакман (кабардинець), Амін Семхог (черкес – лідер старої еміграції), депутат до парламенту Сирії [388, с. 22-23]. Серед них виділялися члени Бюро ЦК НПГК: С. Шаміль, Магомет-Гірей Сунш, полковник Багаутдін Хурш, секретар Бюро – Барасбі Байтуган (осетин). Керівництво партії формувалося з урахуванням рівноправності всіх націй Кавказу, які були рівномірно представлені в усіх органах. НПГК в КНК представляв голова партії С. Шаміль і С. Гірей [159, к. 214-215], в редакції паризького журналу “Прометей” – І. Чулік; у правлінні Клубу “Прометей” – Б. Байтуган [388, с. 23].

НПГК мала свої філіали в усіх місцях розпорощення горської еміграції: в Туреччині, Чехословаччині, Сирії, Єгипті, Болгарії, Албанії, Сербії, США. Партія налагодила регулярний зв'язок з батьківщиною, заснувавши в Чечні й Дагестані законспіровані філіали. Партійні лідери, зокрема С. Шаміль, мали контакти з представниками так званої старої еміграції черкесів у Сирії.

Основною метою НПКГ було створення незалежної республіки горців у складі Кавказької конфедерації [107, л. 11]. Щоб уникнути ворожнечі між горськими племенами, партія стояла на позиціях монолітності горців і пропаганди єдиної горської нації. У цьому зв'язку постать С. Шаміля, як керівника, оцінювалося дуже позитивно, оскільки збереглася пам'ять про його славного діда імама Шаміля, який користувався повагою всіх, без винятку, горських племен.

У своїй політиці партія опиралася передусім на Польщу, як державу, зацікавлену в ослабленні й розпаді СРСР. До того ж її зовнішня політика не загрожувала загарбанню Кавказу. Орієнтація на Польщу підсилювалася також щирою людською симпатією з боку поляків до кавказьких народів, зокрема горців. Крім того, вимальовувалися спільні політико-економічні перспективи співпраці Польщі й незалежної Горської республіки [388, с. 21].

Підтримка роботи КНК з боку Польщі здійснювалася шляхом нерегулярних виплат невеликих сум, як це було з КК. На засіданні КНК, яке відбулося 16 серпня 1926 р., було затверджено його бюджет у розмірі 720 зл. [156, к. 30]. На пропозицію Т. Голувка і Т. Шетцеля, починаючи з 1 вересня 1926 р. з фондів МЗС Польщі мало надходити фінансування КНК в розмірі 1000 дол. США (приблизно 1800 турецьких фунтів) щомісячно. З них: 250 – на видання спільного друкованого органу французькою мовою, 300 дол. для фінансування грузинської еміграції, 300 – азербайджанської й 150 для горців емігрантів. Враховуючи дороговизну в Туреччині, це була більш ніж скромна сума. З тієї суми планувалося виплачувати 150 дол. у місяць на журнал “Новый Кавказ”, який видавали мусаватисти під проводом М. Е. Расул-Заде. Будучи впливовою людиною в Туреччині він мав можливість друкувати у пресі корисну для Польщі інформацію пропагандистського характеру [Ibid., к. 26, 28-29].

Т. Голувко наполягав на тому, щоб координація зв'язків з емігрантами в Константинополі залишалася в підпорядкуванні Т. Шетцеля. Тут зосереджувалися розвідувальні осередки багатьох країн, й тому було

неможливо приховати прометеївську діяльність, яка б здійснювалася під безпосереднім керівництвом посла Польщі Бадера. Це могло викликати небажаний міжнародний резонанс зі всіма негативними наслідками для Польщі. На переконання Т. Голувка, досвідчений розвідник Т. Шетцель, зважаючи на його досвід роботи в еміграційних колах, найбільше підходив на цю роль. У випадку відкликання Т. Шетцеля, вважав він, усій кавказькій роботі загрожувала катастрофа. Йому ж Т. Голувко вважав за необхідне передати фінанси й дозволити ними розпоряджатися на власний розсуд. Звіт Т. Голувка й інші документи свідчать про те, що в окреслений період саме він залишався головним координатором прометеївської діяльності [Ibid., k. 41].

Каталізатором об'єднавчих тенденцій серед кавказьких емігрантів виступали поляки, особливо Т. Голувко [375, k. 815]. Йому вдалося ліквідувати відцентрові елементи в середовищі КК, об'єднати дві організації в одну. КНК був покликаний формувати основи майбутнього співжиття кавказьких народів в єдиному політичному й економічному організмі. Політична співпраця між поляками та емігрантами полягала в координації діяльності Національних центрів, для яких КНК став виконавчим органом. Польща сприяла, щоби так звана “стара еміграція” налагодила живий контакт з молодим поколінням на Кавказі й стала б для нього дороговказом у майбутнє, пробудила живу енергію молоді й скерувала її на здобуття національної незалежності. Створення КНК завершило перший етап польської політики в середовищі кавказької еміграції [375, k. 816]. Звістка про це в березні 1927 р. через осередки НППК долетіла до Чечні, Дагестану, Осетії, Кабарди й Інгушетії [157, k. 55]. Через територію Грузії сюди пролягав шлях на Північний Кавказ, яким передавалася декларація КНК й пропагандистська література.

Отже, в 1923-1927 рр. у період вимушеного відходу Ю. Пілсудського від влади відбулося організаційне становлення міжнародного прометеївського руху під егідою Польщі. Позбавлені підтримки влади, його найближчі соратники в МЗС Р. Кноль, Т. Шетцель, Т. Голувко проводили активну роботу серед емігрантів, в результаті якої був створений єдиний прометеївський фронт

народів. Його структурними елементами стали організація “Прометей” в Парижі й Комітет незалежності Кавказу в Константинополі.

3.2. Утворення і діяльність організації “Прометей” 1928-1939 рр.

З утвердженням влади пілсудчиків у Польщі відновилися спроби реалізації концепції прометеїзму. У 1928 р. керівництво прометеївським рухом перейшло до Експозитури №2 Відділу II ГШ Польщі. Вона була спеціально створена для того, щоб консолідувати зусилля розрізаних еміграційних осередків у антирадянському напрямку. Пілсудчики всіляко намагалися приховати цей факт. Для цього у Варшаві в кінці 1928 р. було створено організацію “Прометей”. Його офіційна назва: “Клуб “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України” [375, к. 661]. Він був створений з метою підпорядкування Експозитурі №2 окремих еміграційних осередків. Перед керівниками товариства стояло завдання виховувати національну еміграцію й польських громадян в дусі ідей прометеїзму. Для цього готувалися відповідні політичні акції й надавалася підтримка окремим національним організаціям. Зі створенням організації “Прометей” у Варшаві в 1928 р. розпочався черговий етап в реалізації концепції прометеїзму.

Статут організації був затверджений 31 листопада 1928 р., а його перше зібрання відбулося 7 грудня 1928 р. На ньому було обрано керівництво: голова – Р. Смаль-Стоцький, заступники – М. Векілі, Й. Салака, секретар – І. Базяк (Одержував від організації щомісячно 185 зл., з них 150 зл. на прожиття і 35 зл. на оплату помешкання), скарбник – П. Сулятицький, члени – М. Фролов, А. Ісхакі, Р. Казбек, С. Метзук, В. Сальський. Ревізійна комісія складалася з трьох чоловік: Ю. Чечелашвілі, Б. Байтуган і П. Сікора. У 1929 р. варшавський “Прометей” налічував 27 дійсних членів і 17 почесних. На засіданні організації від 15 березня 1929 р. заступником товариства замість Ю. Салакаї було обрано С. Мдівані. До 1 січня 1931 р. організація “Прометей” щомісячно отримувала

субвенції від Експозитури №2 в розмірі 500 зл. До того додавалося 300 зл. на оплату приміщення, що складалося з п'яти кімнат, одна з яких була залом засідань [257, к. 233-236].

Почесними членами організації стали видатні польські політики, вчені, державні й громадські діячі, письменники: М. Гандельсман, Я. Єнджеєвич, Ю. Каден-Бондровський, Ж. Гралінський, А. Ледніцький, В. Липацевич, К. Окуліч, С. Папроцький, Ч. Познанський, С. Седлецький, В. Серошевський, С. Слонський, С. Стемповський, А. Струг, С. Тгугутт, Л. Василевський, Й. Волошиновський [59, л. 45]. Серед них було чимало лідерів табору санації, які після 1926 р. перебували на найвищих посадах у Польській державі: В. Славек, А. Пристор, Я. Єнджеєвич, Б. Перацький, А. Коц, М. Зиндрам-Косцялковський та інші. Зі стратегічними напрямками прометеївської акції були ознайомлені міністри закордонних справ Польщі – А. Залеський, а пізніше Ю. Бек. У прийнятті рішень державної ваги брав участь начальник ГШ Польщі в 1935-1939 рр. генерал Вацлав Стахевич [961, s. 81].

Починаючи з 1930 р., організація “Прометей”, виконуючи завдання Експозитури №2, перетворилася в головний ідеологічний та організаційний осередок усього прометеївського руху. Звідси надходили інструкції для окремих філіалів, організованих у Франції (Парижі), Фінляндії, Туреччині, Персії та Китаї (Харбіні), національних центрів та лідерів еміграції: Н. Жорданія (грузини); А. Лівіцький (українці); С. Шаміль (горці Північного Кавказу); М. Е. Расул-Заде, М. Векілі, Мір Якуб Мегтієв, А. Текін (азербайджанці); Д. Сейдамет (кримські татари); А. Ісхакі (поволзькі татари); І. Мешег (східні фіни), І. Білий (кубанські козаки) [371, к. 7; 375, к. 628]. Ідеологія “Прометей” базувалася на поширенні антиросійських настроїв не лише на території Польщі, а й у Фінляндії (філіал товариства був створений у 1932 р.), а також Китаї (Харбіні), Туреччині, Персії та Афганістані [333, к. 5].

Важливою сферою діяльності організації “Прометей” була пропаганда, яка проводилася з великим розмахом у трьох магістральних напрямках: 1) у

середовищі так званої прометеївської еміграції; 2) серед громадян Польщі; 3) для формування західноєвропейської суспільної думки [59, л. 24].

З цією метою організовувалися лекції, дискусійні вечори, видавалися газети і журнали мовами народів СРСР. Найбільше уваги приділялося молодому поколінню, яке готували для керівництва майбутніми національними державами. Зокрема, 23 січня 1930 р. у приміщенні варшавського “Прометея” відбулася лекція Т. Тесляра “Мистецтво збройного бунту”, в якій він охарактеризував приготування СРСР до всесвітньої революції. В її обговоренні взяли участь О. Шульгін, В. Сальський, М. Векілі. Загалом, у 1931 р. було прочитано перед громадськістю 18 лекцій, відбулися зібрання за участю студентів і молоді. З лекціями виступали М. Ковалевський, М. Штанько, Є. Маланюк та інші [257, к. 116-119].

З метою пропаганди ідей прометеїзму в Польщі діяла Телеграфічна агенція Експрес (ТАЕ), яка була створена в березні 1925 р. у Варшаві. Вона підпорядковувалася Відділу II ГШ і МЗС й відповідно фінансувалася. Першим її керівником був Т. Голувко. У 1929 р. за його рекомендацією українець М. Ковалевський очолив ідеологічне керівництво ТАЕ. Вона через пресу інформувала польське суспільство про політичну ситуацію в СРСР. 13 лютого 1937 р. М. Ковалевський був змушений звільнитися з посади в ТАЕ, бо нове її керівництво не поділяло прометеївських поглядів [281, к. 88].

Пропаганда, що проводилася на міжнародних форумах, переслідувала мету ослаблення та міжнародної ізоляції СРСР. Найчастіше вона проявлялася у виданні різного роду протестів і меморіалів, які у великій кількості направлялися до Ліги Націй, західним дипломатам і політикам [293, к. 3, 35]. У них йшлося про порушення прав національних меншин, утиски вірних православної церкви та представників інших релігій, голодомор і репресії, що панували в СРСР, також викривалися злочини комуністичного режиму. Зокрема, А. Ісхакі в статті “Червоні паломники, або двуличність більшовиків” описав “паломництво” до Мекки в 1931 р., яке здійснили радянські мусульмани на автомобілі, “прикрашеному серпом і молотом”. Роздаючи

дорогою пожертви (згідно з ісламською традицією), вони не забували проводити комуністичну агітацію [612, pp. 21-24].

18 вересня 1934 р. Радянський Союз став членом Ліги Націй. У цей же день її представнику в Женеві була вручена нота протесту, в якій вказувалося на окупаційний характер радянського режиму і факти терору щодо мирного населення національних республік [257, к. 242].

Антирадянську агітацію на міжнародному рівні проводили товариство “Прометей”, “Комітет дружби Кавказу, Туркестану та України”, а також місячник “Prométhée”. Всі вони діяли в Парижі. Вона була інспірована керівництвом Експозитури №2. Її зусилля були спрямовані на об’єднання світових лідерів у спільний антирадянський фронт. Організація “Прометей” влаштувала лекції і дискусійні вечори. 2–3 червня 1936 р. у Варшаві під прикриттям мовознавчої конференції відбувся з’їзд Ліги поневолених Росією народів “Прометей”. На з’їзді були присутніми представники прометеївських організацій, Експозитури №2, наукової інтелігенції. Сюди прибули представники Азербайджану, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України. З’їзд відкрив голова Ліги “Прометей”, професор Варшавського університету імені Юзефа Пілсудського Р. Смаль-Стоцький. Окремі учасники зібрання у своїх промовах звертали увагу на переслідування білоруської й молдавської мов у СРСР тощо [293, к. 108].

З 1934 р. видавалися офіційні повідомлення організації “Прометей”, які мали інструкційно-інформаційний характер й надсилалися до всіх філіалів товариства. Їх завданням була організація узгоджених виступів на міжнародній арені, насамперед проти русифікації в СРСР [162, к. 95]. Було прийнято рішення провести широкі акції протесту, у т. ч. й через засоби масової інформації. Еміграційні національні осередки виступали проти мовної політики Москви й надсилали протести на адресу секретаріату Ліги Націй. Проводилися масові мітинги, які завершувалися прийняттям відповідних резолюцій антирадянського змісту, які також направлялися до Ліги Націй. Для організації пропагандистських акцій залучалися провідні вчені-славісти та мовознавці, які

виступали з лекціями в Лондоні, Римі, Парижі, Берліні, Варшаві, Бухаресті, Празі, Відні, Будапешті, Софії та Гельсинкі [Ibid., k. 96]. В усіх інформаційних повідомленнях підкреслювалося, що організація “Прометей” поділяє ідеологічні засади та підтримує ініціативи Ліги Націй [257, k. 53-54].

Окрім загальних директив, з Варшави надходили спеціальні завдання. ДЦ УНР рекомендувалося залучити до своїх акцій українців – громадян Польщі, Румунії й Чехословаччини, а також керівництво “Просвіти”, “Лугу” та інших національних українських товариств [626, s. 1-3]. Філіали ДЦ УНР у цих державах повинні були шляхом організації публічних лекцій, розповсюдження газет і листівок сприяти усвідомленню зарубіжними українцями процесів русифікації в Радянській Україні. Пропонувалося залучити до цієї акції українських депутатів з Польщі, Румунії й Чехословаччини. Особливе завдання покладалося на численну українську діаспору в США і Канаді, яка повинна була “...звернути увагу уряду його величності короля Великобританії на варварське переслідування прометеївських мов і стати захист української мови” [162, k. 96-97]. Українці в Румунії мали спільно з румунами виступити проти русифікації в автономному окрузі УРСР й порозумітися з татарською меншиною в Добруджі, яка би підтримала цю акцію протесту. Подібні завдання покладалися й філіал “Прометей” у Фінляндії – переконати представників фінського уряду виступити на форумі Ліги Націй на захист самобутньої карельської мови. Сценарій був той самий: попередня інформаційна кампанія у пресі, протести фінської громадськості за участю наукових, суспільних, політичних, спортивних, жіночих та інших організацій, які б завершувалися письмовими зверненнями до Ліги Націй.

Перед татарами – членами “Прометей” ставилися завдання вплинути на своїх земляків – громадян Польщі, а також татар в Добруджі, щоб вони приєдналися до антирадянських протестаційних акцій [333, k. 1]. Грузинські соціал-демократи були покликані використати можливості соціалістичних партій у всьому світі. З листа О. Шульгина, який за дорученням Експозитури №2 здійснив пропагандистську подорож до Фінляндії, Галичини,

Підкарпатської Русі й Австрії, дізнаємося, що ініціатива проведення антиросійських виступів була схвально сприйнята представниками прометеївського фронту [162, к. 104].

Антирадянські акції організації “Прометей” викликали відповідну реакцію. Чеська преса радянофільського спрямування негативно відреагувала на цю ініціативу заміткою під назвою: “Росія не є тюрмою народів”. “Провокативною акцією, яку розгорнула Польща за мовчазною згодою уряду” – так охарактеризували автори статті протести проти русифікації. Чеські журналісти скептично поставилися до того, що поляки протестують проти русифікації в Білоруській РСР, коли в самій Польщі 2,5 млн. білорусів не визнано окремою нацією. Те саме стосувалося мільйонів українців у Східній Галичині. На завершення автори статті підкреслили існуючу ненависть польської влади до Росії й звернули увагу на те, що у міжвоєнній Польщі на 33 млн. населення половину становили національні меншини: німці, українці, білоруси, литовці, латвійці, євреї, чехи, словаки, румуни. Чехи радили полякам передусім вирішити національні проблеми в Польщі [162, к. 103]. На жаль, нам невідомо, чи стаття в чеській пресі була місцевою ініціативою, чи інспірована радянськими спецслужбами.

Філіали організації “Прометей” створювалися поза межами Польщі. У кінці 1931 р. в Туреччині було організовано товариство “Туран”, яке фактично представляло собою мусульманський “Прометей” [334, к. 58]. Його поява була продиктована необхідністю об’єднати татарську еміграцію. Ідейним лідером і головою товариства став Фейзі Бей Мухарем, а його заступником Валі Алі Різа Бей, який був автором назви товариства. Товариство “Туран” розвивало свою діяльність у напрямку консолідації татарської антирадянської еміграції [Ibid., к. 23]. Товариство сприяло переселенню турків і татар з румунської Добруджі до Туреччини, опікувалося реемігрантами й надавало їм моральну та матеріальну допомогу.

Однією із форм антирадянської пропаганди та агітації були вечори і концерти, які організовувалися членами товариства “Туран”. Так, 9 березня

1933 р. на концерті, де звучали поезії й пісні татарського народу, говорилося про більшовицькі злочини в Криму й Туркестані. Серед глядачів був начальник штабу турецького гарнізону Шуклі Найлі Паша, який “не помітив жодної політики в тому, що відбувалося” [334, к. 58]. Влада Туреччини, підтримуючи добросусідські відносини з СРСР, таємно симпатизувала сепаратистським рухам мусульманських народів.

Туркестанська еміграція була слабо організована і нечисленна. Емігранти з Туркестану осіли в Туреччині, Персії, Афганістані, Індії. Туркестанське національне об’єднання, що предстало вихідців з Туркестану, було створене в Стамбулі. Його представником у Парижі був редактор місячника “Яш Туркестан” М. Чокаєв – учасник прометеївського руху [375, к. 610]. До вихідців з Середньої Азії приєдналися представники башкирської діаспори в Парижі, які загалом були в опозиції щодо його діяльності [159, к. 314].

У планах Експозитури №2 особливе значення відводилося емігрантам, які проживали на території радянського Далекого Сходу й китайської Манджурії. Їх близьке сусідство до імператорської Японії, яка виношувала стратегічні плани загарбання сусідніх територій, відкривало перспективи для реалізації концепції прометеїзму. До того ж вони були густо заселені емігрантами, які опинилися там не з доброї волі, а внаслідок репресивної політики царизму й більшовицької влади.

Польська колонія в Манджурії налічувала близько 4 тис. чол. Її було засновано у Харбіні в 1907 р. Поляки переважно працювали на залізниці. Вони мали свій народний дім, який називався “Господа польська”, школу, гімназію, костел, національні товариства й підтримували дружні відносини з місцевими українцями [224, к. 12; 501, s. 316]. В Манджурії видавалися друком 34 польські часописи. Інтенсивну суспільно-політичну діяльність розгорнуло товариство “Господа польська”. Відбувалося святкування національних польських і релігійних католицьких свят. Під прикриттям культурно-освітніх акцій Експозитура №2 намагалася підпорядкувати собі місцевих поляків [59, л. 144]. Особливу увагу звертали на вчителів і учнів польської гімназії в

Харбіні. Кращі вихованці одержували стипендії польського уряду і продовжували навчання у Варшаві. Остаточною метою було залучення поляків до участі в прометеївських акціях.

У прикордонних землях Манджурії, зокрема в Харбіні, проживало кілька десятків тисяч українців. Вони мали власний “Український народний дім”, що був побудований у 1921 р. (На той час його приміщення коштувало близько 60 тис. срібних китайських доларів). У 1924 р. він був конфіскований китайцями, які за неправдивою інформацією з боку радянських державних органів звинуватили українців у нелегальній діяльності [Ibid., k. 1]. В Шанхаї діяла українська церква й товариство “Просвіта”. Політичні симпатії українців майже пропорційно розділилися між монархічною концепцією гетьмана П. Скоропадського та націоналістичною полковника Є. Коновальця.

У Харбіні також існувала грузинська громада, яку очолював Джишкаріяні [73, л. 32]. Вона налічувала близько 150-200 чол., які мали свій народний будинок в Харбіні під назвою “Грузинського товариства самопомочі”. Місцеві грузини підтримували дружні відносини з українцями. Дуже діяльною була також місцева мусульманська громада. Розрізнені групи кавказьких народів і татар не цікавилися політичними справами.

Одержавши рекомендацію від Т. Голувка, за дорученням Експозитури №2 в середині 1931 р. до Харбіну прибув випускник Східного інституту В. Пельц. Владислав Антоні Пельц народився 27 червня 1906 р. на польській землі у Високім Мазовецькім. Разом з батьком залізничником він виїхав до далекої Манджурії у м. Харбін, де протягом 1920-1926 рр. навчався в польській гімназії імені Генріка Сінкевича. Після успішної здачі випускних екзаменів протягом 1926-1929 рр. молодий Владислав навчався на гуманітарному відділі Варшавського університету під керівництвом професора Броніслава Губриновича. На другому курсі він одночасно вступив до Східного Інституту. Тут же вступив до ОГМ, який діяв при університеті. У 1928 р. студент В. Пельц став членом “Польсько-китайського товариства” при СІ. Головою товариства був Вацлав Серошевський. Формування його світогляду відбувалося під

впливом ідей прометеїзму. В 1929-1930 рр. Владислав перериває навчання, бере відпустку і за дорученням “Польсько-китайського товариства” виїжджає до Харбіну. У 1931 р. В. Пельц закінчив курси китайської мови у СІ і захищає магістерську роботу у Варшавському університеті на тему “Китайці в польській літературі”. Під час дружніх дискусій у СІ він познайомився з Т. Голувком, якому представили В. Пельца як “людину з Манджурії”. Мабуть, це знайомство перевернуло все життя молодого магістра і стало поворотним пунктом у його біографії. Відразу після цього В. Пельц повертається в Харбін на посаду референта з питань культури у консульстві РП в Харбіні. Однак, на наш погляд, не це було основним завданням В. Пельца. З його біографії видно, що після зустрічі з Т. Голувком, В. Пельц розпочинає активну прометеївську діяльність на території Манджурії [224, к. 1; 226, к. 1]. Він спочатку редагував місцеві польські газети й співпрацював із редакцією татарського часопису “Міллі Байрак” і українським “Маньджурським Вісником”. Поряд із тим В. Пельц залишався кореспондентом газети “Wschód”.

У зв'язку з приїздом В. Пельца до Харбіна активізувалися місцеві поляки, або так звана харбінська колонія. Протягом 1931-1934 рр. В. Пельц проводив активну прометеївську діяльність у польській колонії і серед інших емігрантів в Манджурії [283, к. 1]. Разом з ним співпрацювали поручик Ж. Кросновський і консул А. Квятковський. Заслуга В. Пельца полягала в організації “Польського сходознавчого гуртка” (ПСГ), який став далекосхідним філіалом ОГМ. ПСГ утворився на базі “Польсько-китайського товариства”. Затвердження статуту організації відбулося на його установчому засіданні 12 вересня 1931 р. [269, к. 1]. Формально гурток діяв при “Господі польській” в Харбіні [Ibid., к. 3]. Спочатку до нього входили представники польської інтелігенції, які підтримували стосунки з лідерами інших національних меншин [Ibid., к. 19]. ПСГ був реформований так, щоб у ньому могли взяти участь не лише студенти, а й усі поляки, що мешкали в Харбіні. Незабаром він налічував 47 членів. Протекцію ПСГ здійснював консул Польщі в Харбіні Я. Дуглас. Так

під прикриттям наукових досліджень розпочалася прометеївська акція в Харбіні.

Органом ПСГ став двотижневик “Daleki Wschód” [223, k. 1], формальним видавцем якого була “Господа польська” в Харбіні. Фінансування газети розпочалося 1 січня 1933 р. з фондів Експозитури №2. “Daleki Wschód” був відповідником варшавського журналу “Wschód” й переслідував ту саму мету – пропаганду ідей прометеїзму Польщі. Декілька додатків газети “Daleki Wschód” видавалося українською та грузинською мовами. Існували плани видання газети татарською і китайською мовами, однак вони не були реалізовані.

Головним об’єктом уваги В. Пельца стала найчисельніша, після російської, українська діаспора. Для організації зустрічей з українцями було запропоновано приміщення “Господи польської”. Ця пропозиція була схвально сприйнята, бо українці втратили свій громадський будинок і проводили зібрання на приватних квартирах [464, с. 119]. Розпочалися зустрічі між поляками й українцями, а згодом татарами та грузинами. Так сформулося переконання зорганізувати в Харбіні філіалу товариства “Прометей”. Влітку 1932 р. відбулися установчі збори, на яких схвалено статут і обрано правління організації. Урочисте відкриття філіалу “Прометей” в Харбіні відбулося 11 листопада 1932 р., в якому брало участь понад 80 осіб – членів української, грузинської й татарської колоній, а також поляки, які виступали організаторами й мали вберегти присутніх від втручання поліції [Там само]. Приміщення польського товариства користувалося правом екстериторіальності й під його прикриттям відбувалися зібрання “Прометей”. Створення філіалу організації “Прометей” у Харбіні стало квінтесенцією і підсумком діяльності В. Пельца в Манджурії. Йому вдалося залучити до активної прометеївської співпраці представників української, грузинської, кримсько-татарської та ідель-уральської еміграції [223, k. 2].

У 1933 р. духовний лідер татар Ідель-Уралу і чільний діяч організації “Прометей” А. Ісхакі здійснив пропагандистську подорож в Китай,

Манджурію, Корею і Японію, де існували найбільші татарські колонії [322, к. 6]. У зв'язку з його приїздом активізувався національний рух у середовищі поволзьких татар [366, к. 2]. Згодом за ініціативою А. Ісхакі тут були створені товариства Ідель-Уралу [677, с. 98]. Його візит до Харбіну мав підтримати дух місцевої мусульманської колонії, яка переживала глибоку внутрішню кризу. З нагоди приїзду місцевими татарами було організовано прийняття, на яке запросили інших емігрантів і представників влади. Від імені організації “Прометей” виступив українець І. Світ, який дуже вибачався, що “змушений говорити чужою для нас усіх московською мовою, мовою наших ворогів, бо вашої мови я не знаю, а ви не розумієте моєї, української” [464, с. 135]. На другий день після цього місцева російська преса рясніла статтями, в яких звучало обурення з приводу антиросійських виступів і прихильного ставлення до них японської влади [526, с. 1-2].

Японська агресія на китайські території розпочалася у вересні 1931 р. А в березні 1932 р. тут утворилася нова держава – Манджу-го, яка об'єднала всі провінції Манджурії [638, с. 115]. У зв'язку з цим у 1932 р. в Харбіні припинило свою діяльність “Польсько-китайське товариство”, а згодом в 1933 р. перестав існувати Польський сходознавчий гурток [224, к. 12]. На цьому завершився короткий, але плідний період в діяльності В. Пельца, якого було відкликано до Варшави.

Значна увага з боку творців східної політики Польщі була прикована до політичних емігрантів, що виїхали з Росії до Фінляндії. До того ж Фінляндія виступала союзницею Польщі в її політиці в Центрально-Східній Європі. Народи, що емігрували на територію Фінляндії з північних окраїн Росії – карели, комі, чуваші, інгерманландські фіни, могли розраховувати на розуміння та підтримку влади [59, л. 1134]. Емігрувавши до Фінляндії, окремі представники карельського етносу не втрачали надії на відокремлення Східної Карелії від СРСР і вступ у федерацію з Фінляндією, щоб прилучитися, як вони вважали, до цивілізованого світу [305, к. 62]. Колонія народу комі у Фінляндії була дуже слабо організована. У ній переважали рибалки, що проживали на

узбережжі Льодовитого океану [322, к. 4]. Окрім того, волею долі у Фінляндії опинилися українці й татари. Колонія українців у Гельсинкі налічувала 15 чоловік. Вони об'єдналися у товариство "Громада", яке здійснювало опіку над співвітчизниками. Його очолив колишній доцент Харківського університету Конрад Полуведько, який влаштувався на посаду викладача математики в Гельсинському університеті [322, к. 5]. Мусульмани, що проживали у Фінляндії, були переважно емігрантами з Туркестану та південного Уралу. Серед них переважали заможні торговці-емігранти. У мусульманських колоніях працювали загальноосвітні школи і проводилася культурно-освітня робота.

На території Фінляндії діяли емігрантські національно-культурні товариства. Академічний карельський союз (АКС) (AKATEEMINEN KARJALA SEURA (AKS)) був створений 22 лютого 1922 р. студентами, які брали участь у війні за незалежність Східної Карелії. Статут Карельського товариства студентів було ухвалено 5 березня 1922 р., а назву 9 березня 1933 р. До АКС входили не лише карели, а й інші мешканці фінської провінції. АКС у 1937 р. налічував 2000 членів і відігравав помітну роль у суспільно-політичному житті Фінляндії. Доказом цього була участь у виборах до парламенту держави. Товариство ставило перед собою завдання: здійснювати опіку над емігрантами; сприяти поширенню фінської національної свідомості і протистояти шведському впливові; здійснювати опіку над угро-фінами; сприяти розбудові національної армії. У 1931 р. АКС організував серію протестів проти виселення радянською владою населення зі Східної Карелії і Інгерманландії, а також розпочав збір матеріальної допомоги постраждалим [322, к. 7-7zw.]. Угро-фінське товариство було створене у 1923 р. для об'єднання всіх товариств, що підтримували національно-визвольний угро-фінський рух [Ibid., к. 8]. Товариство допомоги Інгерманландії створене в часі боротьби за незалежність і ставило своєю метою допомогти емігрантам в Інгерманландії, однак не зуміло розвинути активної діяльності [Ibid., к. 9]. Інгерманландський союз працював для національного усвідомлення народу. Серед членів товариства були впливові люди, які займали у Фінляндії високі державні посади [Ibid., к. 11].

Керівники прометеївського руху намагалися підпорядкувати ці товариства своєму впливові на основі антирадянських настроїв, що були панівними в еміграційному середовищі. Координацію цієї діяльності здійснювало посольство Польщі й особисто військовий аташе, підполковник Владислав Лось. З його рапортів можна почерпнути відомості про структуру і діяльність товариств у Фінляндії, які опікувались емігрантами зі Східної Карелії, Інгерманландії, України, Туркестану, Ідель-Уралу і Комі [322, к. 1]. Їх лідери, виношуючи агресивні плани щодо СРСР, висували ідеї створення “Вільної Карелії”, “Вільної Інгерманландії”, “Вільної Карелії”, які б разом з Естонією входили у федерацію з Фінляндією [321, к. 14].

Польські зусилля увінчалися об'єднанням розрізнених еміграційних товариств й підпорядкуванням їх товариству “Прометей”. В 1933 р. у Фінляндії було створено його філіал за участі емігрантів зі Східної Карелії, Інгерманландії, Туркестану, Ідель-Уралу, Комі й України [322, к. 3]. З його утворенням пілсудчики прагнули активізувати антирадянське спрямування зовнішньої політики Фінляндії й залучити емігрантів до участі в антирадянській діяльності. Керівники прометеївського фронту заявляли, що “на просторах від Арктики до Чорного моря точиться непримиренна боротьба між Заходом і Сходом”, у якій “свобода” боролася з “неволею”. У цій боротьбі фінам, зокрема, відводилося важливе завдання – “боронити позиції на північному крилі того великого фронту, в авангарді західної цивілізації якого виступала Польща” [909, s. 50]. Окрім того, еміграційні осередки мали офіційну підтримку фінського уряду.

Філіал організації “Прометей” у Фінляндії очолив Густав Рамстедт. На базі філії було організовано видавництво часопису “Prometheus” фінською мовою. Редактором часопису став Юго Веса. Експозитура №2 налагодила з ними постійні зв'язки через військових аташе в Гельсинкі: Ходацького, Ярошевича, Лося, а також польського посла в Фінляндії – Харвата. Звіти про діяльність фінського філіалу за підписом секретаря Ю. Везе регулярно надходили до Експозитури №2 [291, k.1 zw.; 305, k 14; k.21; k.51-52]. У 1937 р.

правління фінського філіалу “Прометей” зазнало змін. Головою було обрано інженера Рейно Кастрена, а заступником став підполковник у відставці Ееро Куусаарі. Членами правління стали представники карельського народу – Роопе Такала, інгермандланців – Йуго Веса, комі – професор Ігнат Мешег, представник туркменської меншини – Ібрагім Аріфулла, з української еміграції – Конрад Полуведько, від фінського народу – професор Герман Гуммерус, підполковник у відставці Паавоталвела, магістри Аатас Таваіла й Ерккі Районен [305, к 13]. Фінський філіал “Прометей” продовжував діяти аж до початку Другої світової війни.

Значна увага з боку керівництва прометеївського руху приділялася козацькій еміграції, яка вирізнялася чисельністю і організованістю [375, к. 606]. Один з найбільших козацьких осередків був у Франції. Другим за впливовістю був осередок в Чехословаччині. У 1927 р. за ініціативою отамана Ігната Білого в Празі було створено організацію під назвою “Вільне козацтво”, метою якої була: боротьба з СРСР і російськими монархістами; пропаганда ідей самостійної держави – Казакії; прагнення здобути прихильників серед козацтва” [255, к. 282]. Її головним завданням стало визволення козацьких земель від Росії і створення самостійної держави – Казакії [518, s. 1-5, 17-19].

І. Білий перший серед своїх соратників став творцем козацького національно-визвольного руху [153, к. 305]. Свої прагнення козаки пояснювали таким чином: “Поклик до свободи і незалежності Козацтва не означає сіяти ненависть і зло щодо російського народу і його державності. Росія (СРСР) в минулому і сьогодні проводять політику нехтування національних інтересів інших народів. Козацтво повинно звільнитися і створити свою державу. Російське – росіянам, а козацьке – козакам. Не ненависть до чужого, а любов до свого повинна стати основним мотивом незалежницької праці козацтва в еміграції” [544, s. 3]. Проголосивши гасло об’єднання козацьких земель, група І. Білого поступово об’єднувала розрізнені осередки донських, кубанських, терських (уральських) і калмицьких козаків.

Перший комітет “Вільного козацтва” представляли донські (генерал Т. Стариков, генерал І. Бикадоров та інші) й кубанські козаки (І. Білий, С. Федоров). Протягом 1928 р. до них долучилися козаки Шамби Балінова та Санжи Баликова, які утворювали калмицьку організацію. На початку 1929 р. приєдналися терські козаки (Е. Прокопов, С. Медведєв та ін.). Тобто “Вільне козацтво” складалося з чотирьох союзних організацій козаків: кубанських, донських, терських і калмицьких [255, к. 181]. Спільною метою для них було об’єднання козацьких територій у кордонах: на півночі – у межах встановлених за часів отаманства на Дону генерала П. Краснова у 1918 р.; на сході – вздовж ріки Урал, на півдні – вздовж Терека і Чорного моря, на заході – кордон Дону з Україною, який був визначений у 1918 р. У склад козацької держави мали увійти території колишньої Чорноморської і Ставропольської губернії, а козацькі війська об’єдналися на правах національної або територіальної автономії [249, к. 30].

З метою поширення своєї ідеології отаман І. Білий організував у 1927 р. видання двотижневика “Вільне козацтво”. До 1934 р. журнал виходив у Празі, а пізніше – в Парижі, куди переїхало керівництво організації [305, к. 14]. Провідною ідеєю журналу була пропаганда визволення козацьких земель з-під іноземного панування і відбудова незалежної козацької держави. Пропагандистська діяльність мала сприяти формуванню суспільної думки про те, що козаки не являють собою суспільну верству, а є окремим народом. На цьому шляху козацька еміграція зустрілася з непримиренною позицією російської еміграції, яка виступала на сторінках паризьких видань “Последние новости” та “Возрождение” [215, к. 162].

Конфлікти в еміграційному середовищі стали наслідком ідеологічних розбіжностей в поглядах на козацьку проблему, а їх результатом став поділ на групи [562, с. 8]. Частина діячів на чолі з І. Бикадоровим у 1930 р. перейшла в опозицію до “Вільного козацтва”. Персональні суперечки всередині козацького руху в 1933 р. призвели до розбіжностей між С. Баликовим, Ш. Баліновим та І. Білим [249, к. 30; 379, к. 573]. У результаті калмицькі козаки перейшли в

опозицію до І. Білого, якого звинуватили у прагненні диктаторських повноважень, й утворили Тимчасовий центр вільного козацтва у Братиславі. Метою опозиції було усунення І. Білого з посад голови й редактора “Вільного козацтва”. Для цього повинен був відбутися загальнокозацький з’їзд, на якому мали вибрати нове керівництво організації. Конфронтація в козацькому середовищі тривала до 1938 р. й постійно загострювалася [255, к. 184].

Опозиція була єдиною лише короткий відрізок часу. З 1935 р. вона стала розпорошуватися. За неповні чотири роки було створено сім козацьких центрів. Керівництво Експозитури №2, виявляючи добру обізнаність у протиріччях в козацькому середовищі, підтримувало всі групи, які ставили своєю метою відокремлення від Росії [1153, к. 306].

Експозитура №2 в умовах роз’єднаності козацької еміграції, все більше схилялася до підтримки групи отамана І. Білого. На противагу йому в еміграції утворився політичний осередок навколо журналу “Казакія”, який намагався переорієнтувати на себе польські субсидії [379, к. 573]. До цієї групи належали Г. Глазков, І. Колесов, С. Федоров, С. Єремійко [287, к. 554].

Від моменту створення організація “Вільне козацтво” ставила за мету входження до організації “Прометей”. На перешкоді цьому стали горці Кавказу й українці (петлюрівці), між якими й козаками на батьківщині існували конфлікти. Негативне ставлення горської еміграції зводилося до територіальних претензій щодо терського козачого округу. Українці висловлювали претензії до кубанського округу, мотивуючи це тим, що 70% кубанців розмовляють українською мовою і є за походженням українцями. Редакція журналу “Вільне козацтво” зверталася з вимогою до керівництва ДЦ УНР визнати існування окремого козацького народу: “... якщо хочете порозуміння з козацтвом, то визнайте передусім ідеї і програму Козакії – об’єднаної держави козаків... Коли відкинете свою концепцію окремих козацьких держав, а також будете рахуватися з думкою самого козацтва і його національно-визвольним рухом, тоді між козаками й українцями не буде перешкод для щирого і повного порозуміння” [534, с. 1]. У 1933-1934 рр. позиція І. Білого в цьому питанні була

підтримана Експозитурою №2, яка висловилася за входження “Вільного козацтва” до складу “Прометей” [249, к. 190]. Однак позиція українців залишалася незмінною. Вони не визнавали існування окремого козацького народу, кубанських козаків уважали українцями [Ibid., к. 45]. Полеміка в пресі між міністром пропаганди УНР Р. Смаль-Стоцьким та І. Білим з цього приводу викликала занепокоєння в польському таборі. Начальник Експозитури №2 доручив зробити зауваження одному й іншому за нетактовне вирішення питань, які схвалює польське керівництво [257, к. 1-3]. У результаті загострення козацько-українських і козацько-горських відносин козаки ставили під сумнів своє членство в організації “Прометей” [874, с. 312].

З допомогою Польщі у 1935 р. був створений “Союз вільного козацтва”, який повинен був поширювати ідеологію “Вільного козацтва”. В його статуті вказувалася мета – “об’єднання всіх козаків, без різниці походження, які проживають на території Речі Посполитої” [274, к. 1]. Однак, запідозривши козаків у зв’язках з членами ОУН в Польщі й Чехословаччині, керівництво Експозитури №2 вирішило припинити цей експеримент.

Проголушуючи гасла незалежності Кубані від Росії, отаман І. Білий наражався на небезпеку з боку радянських спецслужб і білогвардійської еміграції за кордоном. Користуючись своїми впливами і зв’язками, вони всіляко його переслідували. Зокрема, 4 лютого 1938 р. отаман І. Білий разом найближчим оточенням був заарештований поліцією в Белграді під час об’їзду своїх організацій, які він закликав продовжувати боротьбу з більшовиками за визволення “козачої батьківщини” [531, с. 1-5]. Правоохоронні органи Югославії звинуватили його у зв’язках з ГПУ, що й стало підставою для затримання. Єдиним доказом було те, що його рідний брат Антон Білий був начальником Північно-Кавказького ГПУ й проживав у Ростові-на-Дону, а також те, що найкращий друг І. Білого, на прізвище Крикун, також займав високу посаду в цій же установі. Нібито з ними двома І. Білий підтримував зв’язок й одержував засоби для проведення дезорганізації серед козаків [524, с. 33]. Сам І. Білий пояснював у пресі, що за такими звинуваченнями

можна було засадити в тюрму всіх емігрантів, у яких були родичі на батьківщині. Він детально описував, як його затримали за формальним звинуваченням через відсутність прописки в паспорті, як його “допитували, били, били і знову допитували”, намагаючись, щоб він сам у чому-небудь зізнався [528, с. 3-4]. Його все ж таки змусили підписати звинувачення, яке було написане незрозумілою йому сербською мовою. І. Білий просидів у тюрмі півтора місяця без пред’явлення конкретного звинувачення. Він здогадувався, що арешт був інспірований монархістом Губаревим, який мав впливи у Белграді і ще при в’їзді до Югославії заявив отаману: “Спіймався – таки... Не добив тебе генерал Денікін, то ми доб’ємо тебе тут” [Там же].

Перша грошова дотація для козацького руху надійшла ще 5 грудня 1928 р. з Експозитури №2 на адресу консула Польщі у Празі Тадеуша Любачевського, який курував так зване козацьке питання. З 21 січня 1930 р. його місце посів майор Кжимовський, який став керівником розвідувального осередку “Тарас” у Празі. На території Румунії козацькими проблемами займався військовий аташе посольства Польщі полковник Міхаловський. У 1937 р. для І. Білого було виділено 585 зл. й на організаційні цілі – 465 зл. Невеликі фінансові надходження свідчили про те, що Експозитура №2 не надавала вільнокозацькому рухові великого значення [255, к. 184]. Окрім того, необхідно було врахувати обмежені фінансові можливості бюджету Польської держави.

Починаючи з 1929-1930 рр., ГШ і МЗС Польщі постійно зменшували видатки на прометеївський рух. Це було пов’язано з початком світової економічної кризи 1929-1933 рр., від якої зазнала чималих збитків польська економіка. Так, у 1931-1932 рр. для потреб прометеївського руху з бюджету Польщі було виділено 1 млн. 263 тис. 709 зл., а в 1937-1938 рр. вони зменшилися до 803 тис. 110 зл. (з них МЗС – 477 тис. зл., а ГШ – 334 тис. зл.) [280, к. 68]. Все ж, незважаючи на підписання договору про ненапад з Радянським Союзом у 1932 р., фінансування прометеївського руху не припинялося аж до початку Другої світової війни.

На території Франції продовжували діяти еміграційні центри українців, грузин, азербайджанців, горців Північного Кавказу, що об'єдналися в паризькому товаристві “Прометей” на початку 1926 р. Водночас у Парижі в 1934 р. був створений “Комітет дружби Кавказу, Туркестану та України” (Комітет Дружби), який, проте зберігав певну автономію від варшавського товариства “Прометей”. Узгодження дій з варшавським центром відбувалося за посередництвом розвідувального осередку “Мільтон”, що діяв у структурі Експозитури №2. До Комітету дружби увійшли представники кавказької, туркестанської й української еміграції, а також окремі західні політики й журналісти [59, л. 25]. На його установчих зборах, які відбулися 10 травня 1934 р., були присутні: від азербайджанців – Г.-А. Атам-Алібеков, М.-Я. Мехтієв; від грузин Г.-А. Чхенкелі; І.-С. Чулік (представник Північного Кавказу); М. Чокаєв (Туркестан); О. Шульгін та І. Косенко (українці) [293, к. 161]. 17 травня 1934 р. відбулося перше засідання Комітету дружби під головуванням О. Шульгіна. На засіданні було прийнято статут, у якому зазначалося, що метою організації є зміцнення дружби між народами Кавказу, Туркестану та України. Засобами формування міжнародної співпраці мали стати лекції, літературні та музичні вечори тощо [Ibid., к. 165]. Про одну із таких товариських імпрез, що відбулася в Парижі 23 листопада 1935 р., повідомлялося в журналі “Тризуб” [517, с. 4].

В організації “Прометей”, яка була створена у 1928 р., народи Азербайджану, Дону, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану та України займали рівноправне становище. Натомість у Комітеті дружби, як елітарному клубі, емігранти поділялися на дві категорії. До першої відносилися кавказькі народи, туркестанці й українці, які у 20-х рр. зуміли створити національні держави. Всі інші позбавлялися права належати до Комітету дружби й мали підпорядковуватися тільки організації “Прометей” з централею у Варшаві. Результатом такого поділу було те, що народи так званої другої категорії відчували себе скривдженими й ображеними. Вони втрачали довір'я до керівництва, а це загрожувало втраті єдності

прометеївського фронту. Цей стан відбився не лише на взаєминах між варшавським “Прометеєм” і Комітетом дружби в Парижі, які й до того часу були напруженими, а й на всій прометеївській діяльності.

Прикладом гострої полеміки між окремими національними представництвами в організації “Прометей” була постійна суперечка між українцями і кримськими татарами з приводу майбутнього статусу Криму. Українська позиція залишалася незмінною ще з часів Центральної Ради: “Крим – земля з на рідкість мішаним населенням, де ніхто не має більшості – колись була твердинею кримських татар, наших історичних ворогів, союзників і сучасних приятелів. Україна завжди поважала і буде поважати національні права колишніх державних володарів Криму, і ми певні, що в боротьбі за свободу Криму від чужинецьких претензій Україна була і буде найвірнішим приятелем татар..., але ми не мислимо собі Крим одірваним від України” [471, с. 102]. З цього приводу в кінці 1929 р. відбулися українсько-татарські переговори [109, л. 5]. Вони не принесли нічого нового. Кожен залишався на своїх позиціях. Татари стояли на платформі відновлення державної незалежності Криму. Українці хотіли бачити Крим у складі відродженої України [Там же, л. 10]. Лідер кримських татар Д. Сейдамет вважав, якщо Україна визнає незалежність Криму, то мусить визнати його суверенність. Він не бажав обговорювати проблему на рівні “стратегічного зацікавлення Кримом з боку України” [252, к. 81]. Полеміка в пресі про приналежність Криму розгорнулася також між західноукраїнськими політиками і кримськотатарськими діячами. Автономія Криму у складі соборної України, на думку галичан, була єдиною реальною можливістю розвитку кримськотатарського руху [110, л. 62; 539, с. 1-2; 554, с. 1-2].

З метою врегулювання ситуації правління організації “Прометей” наполягло на необхідності нормалізації відносин й усуненні тих перепон, які перешкоджали монолітності прометеївського руху. Пропозиція полягала в узгодженні принципів діяльності на платформі організації “Прометей”, тобто зрівняння в правах усіх прометеївських народів, у т. ч. українського й

кримськотатарського. Також керівництво наполягало на кооптації до паризького клубу представників інших народів і заміну назви на “Комітет дружби поневолених Москвою народів”. З огляду на те, що організації “Прометей” підпорядкувала собі всі емігрантські організації, створив ідеологічну базу й став центром прометеївського руху, то, на думку польського керівництва, він повинен був залишатися таким і надалі [162, к. 130].

Місячник “Prométhée” як головний пресовий орган однойменного товариства продовжував виходити в Парижі. Однак він не набув популярності в широких колах європейської громадськості, на яку так розраховували керівники прометеївського руху. Статті в місячнику за своїм характером нагадували сухі інформаційні й безбарвні повідомлення представників окремих емігрантських організацій [63, л. 10]. Необхідно було пожвавити й активізувати роботу редакції. Пропонувалося зберегти редакційний комітет, але змінити головного редактора, яким довший час залишався Г. Гважава [160, к. 283].

У вересні 1937 р. В. Пельц став працювати на посаді аташе амбасад Польщі в Парижі, де й продовжував свою прометеївську діяльність. На цій посаді він змінив майора В. Домбровського. Ставши першим цивільним співробітником Експозитури №2, В. Пельц ще з 1933 р. активно здійснював координацію дій окремих секцій організації “Прометей”. В його обов’язки входило налагодження контактів із провідниками еміграційних осередків [223, к. 3].

З приходом В. Пельца на дипломатичну роботу в Париж розпочалася реорганізація журналу “Prométhée”. Згідно його особистих пропозицій було змінено назву на “La Revue Promethée”, а головним редактором став О. Шульгін. Оновлений випуск журналу з’явився друком 1 жовтня 1938 р. Проте, як з розчаруванням зазначав В. Пельц, його рівень й надалі залишався посереднім [270, к. 38, 40]. В. Пельц розробив пропозиції щодо реорганізації товариства “Прометей” у Парижі, опираючись на комплексний аналіз його діяльності [874, с. 298-299, 316].

15 вересня 1938 р. в Парижі відбулося таємне зібрання лідерів прометеївського руху в зв'язку зі змінами в політиці Франції й активізацією французької розвідки [359, к. 1]. Тут були присутні: О. Шульгін, М.-Я. Мегтієв, М. Чокаєв, С. Шаміль, В. Пельц. Представники еміграції зійшлися на тому, що у випадку війни вони можуть опинитися в концентраційних таборах. Спеслужби Радяського Союзу в порозумінні з французькими відповідними структурами намагалися паралізувати емігрантські осередки за кордоном. Французька розвідка розпочала перевірку емігрантської картотеки. Присутні на зібранні одностайно вирішили розпочати приготування членів організації “Прометей”, архівів і матеріальних засобів до можливої евакуації.

Початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р. застав В. Пельца в Парижі. Всі його наміри, пов'язані з необхідністю налагодити польсько-прометеївську співпрацю в Парижі між керівниками еміграційних осередків і представниками Польщі, стали неактуальними [223, к. 5]. Найважливішим стало питання визволення польських земель від німецьких окупантів.

Отже, організація “Прометей” у міжвоєнний період виступала в авангарді східної політики Польщі, спрямованої на інтеграцію народів Чорноморсько-Балтійського регіону. За кулісами товариства стояли польські спецслужби, які таємно розробляли плани використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР. Метою реалізації концепції прометеїзму мало стати розчленування Радянського Союзу за національною ознакою й побудова на його “руїнах” Великої Польщі, опертої на засадах федерації з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Стратегічною помилкою теоретиків прометеїзму було переконання у внутрішній слабкості СРСР. Початок Другої світової війни призупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.

3.3. Польський фактор у консолідації кавказької еміграції 30-х рр. ХХст.

З утворенням організації “Прометей” активізувалася діяльність пілсудчиків у місцях найбільшої концентрації кавказької еміграції – у Варшаві,

Парижі й Стамбулі. У столиці Польщі під “опікою” Експозитури №2 перебували національні центри Грузії й Азербайджану. Звідси надходили інструкції до окремих філіалів “Прометея”, зокрема до паризького, який вважався інтелектуальною елітою організації. Однак його роздирали постійні ідеологічні дискусії та міжпартійні суперечки. Тому робота Експозитури №2 в кавказькому питанні була сконцентрована на Комітеті незалежності Кавказу (КНК) у Стамбулі. Париж залишався осередком пропаганди прометеїзму на міжнародній арені, а Стамбул перетворився в центр організаційної роботи на Кавказі [156, к. 58].

Зрозуміло, що далеко не всі кавказькі еміграційні організації, які базувалися в Парижі, були прихильниками прометеївської політики Польщі на Кавказі. Чимало з них вороже поставилося до ідеї створення КНК під егідою Польщі. Це була своєрідна опозиційна течія, яка згуртувалася навколо редакції журналу “Независимый Кавказ”, що видавався в Парижі з 1929 р. як “орган кавказької конфедераційної думки”. Як відзначалося в редакційній статті, здійснення кавказької конфедерації планувалося у “складі республік Азербайджану, Вірменії, Грузії й горців Північного Кавказу”. Редактором журналу був Г. Баммат, який започаткував видання з метою популяризації ідеї кавказької конфедерації. У 1929 р. з’явився друком російською мовою перший номер цього журналу [513, с. 1-3].

Г. Баммат був в числі тих небагатьох кавказьких емігрантів, які на початку 20-х рр. ХХ ст. заклали підвалини польсько-кавказького співробітництва. За його участі в Стамбулі був створений Комітет Конфедератів. Однак пілсудчики, які переважно належали до так званих лівих партій, упереджено ставилися до представників правих угруповань кавказької еміграції, що становили ядро цієї організації. Вони робили ставку на КНК, в якому Північний Кавказ репрезентували керівники НПКГ на чолі з С. Шамілем, унаслідок чого відносини Г. Баммата з учасниками прометеївського руху погіршилися. Він, зокрема, невисоко оцінював роль групи С. Шаміля у визвольній боротьбі горців 1918-1920 рр. і тому вважав, що вони не мають

права репрезентувати Горську республіку в еміграції. Так, представники правого крила кавказької еміграції, виходячи з ідеологічних міркувань, опинилися в опозиції до об'єднаних в прометеївському русі під егідою Польщі національних центрів Грузії та Азербайджану, які очолювали соціалісти Н. Жорданія й М. Е. Расул-Заде [829].

Лідери національних центрів опиралися на підтримку своїх співвітчизників. Емігранти-мусульмани, які вимушено перебували на турецькій території й брали активну участь у національно-визвольному русі народів Кавказу, висловили письмову підтримку лідерам грузинської соціал-демократії партії, партії “Мусават” і НППК, причому вони жорстко засудили кавказьких діячів, що об'єднувалися навколо журналу “Независимый Кавказ”, а саме: А. М. Топчибашева, Г. Баммата, А. Асітіані, Ш. Амїреджибі [159, к. 354].

З січня 1934 р. друковане видання групи Г. Баммата змінило назву. Журнал “Кавказ” виходив з січня 1934 р. російською мовою тиражем 700 екземплярів. Метою видання було об'єднання всіх правих груп кавказької еміграції на основі ідеї конфедерації кавказьких республік. Незмінним редактором журналу “Кавказ” залишався Г. Баммат. У зв'язку зі зміною назви журналу, навколо його редакції створилася однойменна група “Кавказ”. Її активним учасником був Ш. Амїреджибі (1886-1943), який виступав з критикою політики грузинських соціал-демократів [537, с. 7-9]. Серед азербайджанських співробітників групи “Кавказ” вирізнявся колишній військовий міністр Хосров-Бек Султанов (1879-1947), який перебував у непримиренній опозиції до лідера партії “Мусават” М. Е. Расул-Заде і його журналу “Куртулуш”, що видавався в Берліні у другій половині 30-х рр. ХХ ст. Опозиція гостро критикувала грузинських соціал-демократів за їх готовність укласти союзний договір з небільшовицькою Росією [159, к. 282]. Їхніми головними аргументами в полеміці з прометеїстами були бездіяльність і пасивність КНК, відсутність системної налагодженої пропаганди у європейській спільноті на користь незалежності Кавказу, а також диктаторські методи керівництва, впливали на едість кавказької еміграції.

КНК на правах центрального кавказького органу підпорядковувався організації “Прометей” з центром у Варшаві. Фактично це був стамбульський філіал варшавської організації “Прометей”. У завдання КНК входила координація антирадянської діяльності кавказької еміграції. Він діяв на території Туреччини й поширював свої впливи на ті радянські республіки Кавказу і Закавказзя, з яких походили емігранти. Починаючи з середини 1928 р., його діяльність була повністю підпорядкована Експозитурі №2 ГШ Польщі [Ibid., к. 216]. Пілсудчики підтримували сепаратистські тенденції в закавказьких республіках з метою розчленування й ослаблення Радянського Союзу. Шляхом узгодження розрізнених зусиль еміграції кавказьких народів формувався єдиний антирадянський фронт народів.

Окремі кавказькі лідери вже в еміграції усвідомили свої помилки в національно-визвольній боротьбі 20-х рр. ХХ ст. Головною з них було те, що вони кожен зокрема намагалися протистояти Росії. Перебуваючи в еміграції, вони зрозуміли, що відбудова незалежного Кавказу і визволення його з “більшовицької неволі” можливі лише за умови узгодження зусиль. Здобуття незалежності Грузії, Вірменії, Азербайджану й Північного Кавказу залежало від їх об’єднання на засадах федерації або конфедерації [575, к. 21].

На території кемалістської Туреччини, уряд якої традиційно підтримував добросусідські відносини з СРСР, формально було заборонено антирадянську діяльність. Це стосувалося, зокрема, розповсюдження часопису “Prométhée”. Однак насправді турки симпатизували національно-визвольній боротьбі своїх єдиновірців – мусульманських народів Кавказу. У ній вони вбачали можливість посилення свого впливу в цьому регіоні. За даними польської розвідки, на початку 30-х рр. Туреччина почала поступово дистанціюватись від СРСР й шукати підтримки в західних держав [157, к. 69-70]. У цьому плані перспективною видавалася співпраця з прометеївськими організаціями. На найвищому державному рівні розпочався пошук контактів з метою обміну розвідувальною інформацією. Зокрема, інспектор турецької армії та представник Туерччини на Кавказі – Казім Паша, який був наближеною особою

до президента Мустафи Кемаля Паші, як і багато інших державних діячів Туреччини, виступав прихильником незалежності народів Кавказу й таємно симпатизував польській політиці прометеїзму. Казім Паша підтримував особисті відносини з Мір Якубом Мегтієвим – керівником паризького осередку Азербайджанського національного центру (АНЦ). Застереження у військових колах Туреччини викликала лише позиція грузинських соціал-демократів на чолі з Н. Жорданія, яких підозрювали в туркофобії і зв'язках з II Інтернаціоналом [335, к. 29].

Територія Туреччини стала базою прометеївського руху не випадково. Маючи спільні кордони з республіками Закавказзя, вона стала плацдармом для засилки туди агентів і антирадянської літератури. В Туреччині та Персії грузини, азербайджанці та емігранти з Північного Кавказу заснували постійно діючі перевалочні бази. Лише протягом 1927 р. Грузинський національний центр (ГНЦ) організував близько двадцяти експедицій на території радянської Грузії. Горці підтримували регулярні контакти принаймні один раз на місяць [159, к. 285]. Після 1930 р. органам державної безпеки СРСР вдалося мінімізувати контакти кавказьких емігрантів з батьківщиною.

6-12 лютого 1930 р. відбулася конференція представників національних організацій Азербайджану, Грузії і Північного Кавказу, на якій розглядалося питання про перенесення діяльності КНК на територію Кавказу [Ibid., к. 289]. З цією метою МЗС Польщі запросило інформацію від генерального консула в Тифлісі про стан національної свідомості населення радянської Грузії, його сепаратистські настрої; наслідки міжнаціональних конфліктів на Кавказі; розуміння спільності загальнокавказьких інтересів у протистоянні радянській владі. Поляків особливо цікавила інформація про реальні впливи еміграційного грузинського уряду на батьківщині [Ibid., к. 48].

Певний інтерес для польських спецслужб в розгортанні прометеївської акції представляла також Персія (Іран), яка стала притулком для азербайджанських, грузинських, північнокавказьких і вірменських емігрантів та мала спільний кордон з СРСР. Однак ситуація в Персії абсолютно відрізнялася

не лише від європейської, але й азійської, що перебувала під впливом Європи, як, наприклад, кемалістська Туреччина [256, к. 226]. Тому тут можливості для польської агентурної діяльності були обмежені й не вдалося створити філіал КНК.

Азербайджанська еміграція, серед інших, на території Персії мала найбільші впливи. Вона була добре організована й об'єднана під гаслами партії “Мусават”. Територія компактного проживання азербайджанців у Персії була умовно поділена на три округи. Центральний комітет партії “Мусават” знаходився в Тегерані. Провінційні комітети знаходилися в Тебризі. Партійний осередок “Мусавату” підтримував зв'язки із матірною організацією на батьківщині й опікувався біженцями-одноплемінниками в Персії [354, к. 9]. Однак перський уряд всіляко протистояв її консолідаційним ініціативам. Це виникало з побоювань посилення азербайджанського сепаратизму й об'єднання всіх етнічних азербайджанських земель в єдиній державі, частина з яких входили до складу Персії. Горці Кавказу не мали жодної організації на території Персії. У червні 1930 р. до Тебризу прибув їх зв'язківець Кундух Айтек і пробував активізувати організаційну роботу серед горців, що опинилися в еміграції. В Тебризі існував грузинський комітет, який зумів налагодити зв'язок з Тифлісом. Варшавський центр, з якого здійснювалося керівництво розрізненими еміграційними організаціями, прагнув налагодити регулярні контакти з емігрантськими організаціями на території Персії, щоб отримувати від них необхідну розвідувальну інформацію. Метою пілсудчиків було перенесення основної діяльності організацій на їх батьківщину, щоб вони могли впливати на ситуацію в радянських республіках [159, к. 211].

Серйозною проблемою у функціонуванні прометеївського фронту було налагодження конструктивних відносин між паризьким філіалом “Прометея” і константинопольським відділом КНК [337, к. 36]. Політичною діяльністю азербайджанської еміграції керувала президія АНЦ й закордонне представництво партії “Мусават”, які очолював колишній голова Національних зборів Азербайджану М. Е. Расул-Заде. Він інформував Т. Голувка про

протириччя, що запанували у середовищі азербайджанської еміграції. М. Е. Расул-Заде скаржився на члена АНЦ А. М. Топчибашева, який проводив опозиційну політику щодо КНК. Знаходячись у епіцентрі опозиції, він відмовився підкорятися рішенням, політичним і фінансовим директивам АНЦ. Це призвело до руйнування налагоджених відносин у середовищі константинопольської еміграції. М. Е. Расул-Заде, виступаючи від імені АНЦ, повідомляв Т. Голувка, що він був змушений розірвати відносини з А. М. Топчибашевим і оголосив його неправомочним діяти від імені АНЦ [156, к. 102]. На початку січня 1928 р. відбулася низка конференцій у паризькому товаристві “Прометей”, за участю грузинів, українців та азербайджанців. Предметом обговорення була напружена ситуація, що виникла у відносинах між Парижем і Константинополем [157, к. 9]. Гострий конфлікт, який виник між А. М. Топчибашевим і тимчасовим центром в Константинополі, занепокоїв польських політиків, що побоювалися його поширення на інших членів організації. Це загрожувало єдності КНК, який створювався завдяки багаторічним зусиллям. Полякам вдалося попередити спробу членів стамбульського КНК надрукувати відозву товариства “Прометей” в Парижі, якою вони намагалися засудити дії А. М. Топчибашева.

Конфлікти відбувалися й у середовищі грузинської еміграції. У вересні 1929 р. грузинські офіцери, які служили за контрактом в Польській армії, подали в ГНЦ колективну скаргу на генерала А. Захаріадзе. Не розбираючись у суті заяви, польське керівництво прометеївського руху, зокрема Ю. Стахевич, Т. Голувко, Е. Харашкевич, виступили на захист грузинського генерала. Для них найважливішим було збереження організаційної єдності прометеївського фронту й уникнення конфліктів в його середовищі [252, к. 12].

Труднощі, які переживав КНК і наявність конфронтації в середовищі АНЦ і ГНЦ, спровокувало опозиційні настрої щодо НПК [159, к. 285]. У виступі групи журналу “Кавказ”, який був друкованим органом політичної групи Г. Баммата, звинувачення на адресу НПК зводилося до того, що вона йде в форватері політики грузинських меншовиків. Фактично все зводилося до

особистої образи Г. Баммата на меншовиків, які з ним співпрацювали у так званій “Раді трьох”, а згодом переорієнтувалися на С. Шаміля та НПГК [388, s. 16-17].

Щоб зосередити у своїх руках усе керівництво, С. Шаміль від імені Народної партії Горців Кавказу зайнявся організацією Національного центру горців Північного Кавказу (НЦГПК), який був створений у Парижі в 1927 р. [92, л. 5]. С. Шамілю вдалося залучити на свій бік Т. Чармоєва, до них готовий був приєднатися колишній представник уряду Горської республіки П. Коцев [156, к. 93-94].

Однак у горській еміграції й надалі переважали персональні амбіції окремих керманічів. Як твердить дослідник кавказької еміграції С. Ісхаков, “такі відомі з революційних часів діячі, як кумик Г. Баммат, інгуш В. Г. Джабагієв, кабардинець П. Коцев, черкес А. Намітоков, чеченець Т. Чармоєв та інші, нічого окрім дезорганізації, в національно-визвольний рух не привнесли. Білшовики забрали владу з їх слабих рук, а в еміграції вони стали ворогами НПГК. Т. Чермоєв зайнявся торгівлею нафти, Г. Баммат став його правою рукою. П. Коцев і В.-Г. Джабагієв боролися між собою й разом проти С. Шаміля, за те щоб репрезентувати еміграцію Північного Кавказу” [388, s. 5].

Генеральний секретар НПГК С. Шаміль особисто зазнав нападок з боку своїх однопартійців. Зокрема, в доповіді М. Абукова прозвучало глибоке розчарування його діяльністю. На переконання виступаючого, група С. Шаміля не мала впливу на суспільно-політичну ситуацію на батьківщині. А його призначення стало можливим лише тому, що він внук “славного Імама Шаміля”. Він заявляв, що особа С. Шаміля мала б значення лише тоді, якби йому вдалося об’єднати всю горську еміграцію. Генерального секретаря було звинувачено в розвалі партії, а також в тому, що, будучи непідготовленим до політичної роботи, він вимагав сліпого підпорядкування від своїх однопартійців. Серед зловживань С. Шаміля називалося призначення генерала Бічерахова керівником партії, хоч його попередня діяльність була спрямована

на боротьбу з національно-визвольними рухами народів Кавказу. 12 березня 1929 р. на засіданні НПК була прийнята постанова про недовіру генеральному секретарю С. Шамілю і притягнення його до партійного суду. Протокол зборів був переданий міністру Т. Шетцелю, начальнику Східного відділу МЗС Т. Голувці і начальнику Відділу II ГШ полковнику Пельчинському [160, к. 29-30].

Недовіра до С. Шаміля поглибила ті протиріччя, що існували між національними еміграційними центрами кавказьких республік. Грузинські меншовики на чолі з Н. Жорданія виступили проти горців Північного Кавказу і заручились підтримкою азербайджанців. Унаслідок цього в 1932 р. С. Шаміль добровільно склав повноваження Генерального секретаря НПК і на шість років відійшов від участі в партійній діяльності [292, к. 8].

С. Шаміль зосередив свою увагу на так званій старій черкеській еміграції, яка ще з XIX ст. базувалася в Туреччині та інших країнах Близького Сходу. У черкесів протягом багатьох років жевріла надія повернутися на батьківщину. С. Шаміль вважав за доцільне використати цю обставину. Це давало можливість не лише збільшити ряди опозиції до радянської влади, а й підсилити їх інтелектуально, оскільки чимало молодих черкесів здобули освіту в провідних європейських університетах. Про свої плани створення військової організації черкесів в Анатолії С. Шаміль повідомив Т. Голувка. Розглядалася можливість передислокації її на Кавказ з метою підтримки місцевих сепаратистських рухів [252, к. 86]. ГШ Польщі в особі Е. Харашкевича за погодженням з МЗС і польським посольством в Каїрі вирішили узгодити план дій із залучення черкеських емігрантів до участі в прометеївських акціях [105, л. 39].

Незважаючи на свою нечисленність, еміграція горців Кавказу представляла значний інтерес для польської розвідки. Горці в еміграції мали свій уряд, який очолював Г. Баммат, а також представництва у Паризькому й Стамбульському прометеївських філіалах. Вони входили до складу КНК, КК, Комітету дружби в Парижі й організації “Прометей” у Варшаві. Їх присутність

у цих організаціях була необхідною і достатньою умовою для реалізації концепції прометеїзму, яка передбачала об'єднання переважної більшості народів СРСР. До горських лідерів в еміграції, які співпрацювали з Експозитурою №2 в Польщі, належали: Б. Байтуган, Б. Хурш, а в Парижі – М. Сунш. На утримання еміграції горців Північного Кавказу з фондів Експозитури №2 (за даними на 1938 р.) щомісячно надходило 3 тис. 155зл. [59, л. 122].

Північнокавказька еміграція, окрім НПК, поділялася на декілька угруповань і партій: Демократична партія горців Кавказу; Націонал-демократична партія, яка протягом короткого відрізка часу виявила свою нежиттєздатність і самоліквідувалася. У 1929 р. на уламках вищеназваних партій утворилася Партія федералістів Північного Кавказу зі слабо завуальованим пробільшовицьким ухилом. У результаті кризових періодів, пов'язаних зі взаємною гризнею за розподіл впливів на еміграцію й облаштування особистих справ, виникла Народна партія горців Кавказу генерала Султана Келеч-Гірея. Нерідко одна й та ж особа перебувала в кількох конкуруючих між собою групах. Ніякої ідеологічної різниці між ними не було. Вони не були представниками одного конкретного класу й не відображали інтересів окремої соціальної верстви. Всі вони виникли в еміграції й формувалися волею випадку, на базі особистих зв'язків і антипатій. Вже з перших заяв лідерів НПК розпочалися публічні випадки проти них. Е. Харашкевич оцінював це як спробу партії федералістів Північного Кавказу зруйнувати єдність групи С. Шаміля і КНК [160, к. 88].

Партія федералістів Північного Кавказу неодноразово компрометувала себе співпрацею з більшовиками. Відомо, що один з її лідерів – Алі Маліков – з 1927 р. був агентом радянських спецслужб. Через нього більшовики налагодили зв'язки з федералістами. Як зазначено в документі, у 1929 р. ці зв'язки поступово набирали загальнокавказького характеру [159, к. 285-286]. Для характеристики відносин радянських спецслужб з представниками горської еміграції показовим є детальний опис зустрічі федералістів Мусалаєва, Аліхана

Кантеміра і Алі Малікова зі співробітником радянських спецслужб Костою Ішаковим (*псевдонім – В. К.*). У розмові з ним кавказці висловилися за союз із більшовиками й ліквідацію КНК, за яким “стоять іноземні уряди”. Вони заявили, що можуть нейтралізувати впливи КНК і НППГК, але за матеріальну винагороду. На це більшовик Костя впевнено відповів, що ніхто не заплатить так щедро, як більшовики [Ibid., к. 287]. Він запропонував боротися з представниками КНК і їх покровителями із середини, тобто влитися в ці організації з метою їх дезорганізації й розвалу.

Незважаючи на міжпартійну ворожнечу й конфронтацію, в середовищі кавказької еміграції постійно лунали заклики до консолідації зусиль в національно-визвольній боротьбі. Грузинська секція КНК запропонувала проект пакту Кавказької конфедерації, висловившись за недоцільність його проголошення за кордоном, оскільки це могло б мати негативний резонанс з боку міжнародного співтовариства. Пропонувалося проголосити створення конфедерації після здобуття незалежності кавказьких республік. В умовах еміграції вважалося доцільним підписати декларацію про наміри, щоб повідомити світову громадськість про бажання легітимних кавказьких урядів створити конфедерацію після відновлення незалежності держав Кавказу і Закавказзя. Хоча цей проект планувалося підписати вже у вересні 1927 р., однак фактично справа затяглася на довгих вісім років. Причиною цього була спроба кавказців залучити до підписання пакту вірмен, а також невідповідність північнокавказької секції КНК [830].

До 1930 р. не було досягнуто порозуміння між КНК і найвпливовішою вірменською партією “Дашнакцутюн”, яка представляла собою уряд демократичної Вірменії в еміграції [159, к. 210]. Питання щодо прийняття до “Прометея” вірменських емігрантів не вдалося вирішити. Намагання Польщі скоординувати національно-визвольний рух було неповноцінним без участі Вірменії, зважаючи на її географічне положення на Кавказі й впливи у світовій політиці [294, к. 1]. Загальна чисельність вірмен у світі становила 2 млн., а лише 800 тис. проживало на історичній батьківщині. Прагнучи консолідувати

кавказьких емігрантів, польські спецслужби не полишали надії щодо залучення вірмен в орбіту прометеївської політики.

Однак для цього існували серйозні перешкоди. Насамперед, це позиція лідерів партії “Дашнакцутюн”, які в пресі відкрито виступали проти Туреччини [159, к. 318]. Крім того, турецькій владі стали відомі плани вірменських дашнаків здійснити терористичні акти проти одіозних діячів Туреччини, які нібито були причетні до репресій проти вірменського народу в ході Першої світової війни [104, л. 31-32, 37]. Влада Туреччини, проводячи превентивні заходи, реагувала на це арештами і вбивствами. Вірменсько-турецька конфронтація апріорі унеможлиблювала залучення партії “Дашнакцутюн” до КНК, оскільки територія Туреччини була основною базою для прометеївської діяльності емігрантів з Кавказу.

Проти співпраці з вірменами були також представники азербайджанської еміграції, причому не лише з релігійних мотивів, які розділяли народи Кавказу [159, к. 316; 575]. Кавказькі народи роз'єднувала приналежність до різних релігій. Азербайджанці й народи Північного Кавказу були переважно мусульманами, а вірмени і грузини християнами. Кавказькі народи роз'єднувала приналежність до різних релігій. Азербайджанці й народи Північного Кавказу були переважно мусульманами, а вірмени і грузини християнами. Лідери АНЦ вважали, що політика партії “Дашнакцутюн” при підтримці Росії буде спрямована на побудову “Великої Вірменії” за рахунок азербайджанських і грузинських земель [889, с. 14].

Існували також грузинсько-вірменські протиріччя. В газеті “Брдзоліс Хма” (“Голос боротьби”), яка видавалася в Парижі й була офіційним органом Центрального комітету Грузинської соціал-демократичної партії, друкувалися критичні висловлювання в адресу партії “Дашнакцутюн” [345, к. 23]. Вірмени були переконані, що анонімним автором цієї статті був не хто інший, як лідер грузинських меншовиків Н. Жорданія, що знайшло підтвердження в документах “двуйки” [337, к. 14]. У статті дашнаки звинувачувалися в

підтримці російської присутності на Кавказі, у виступах проти Грузії, грузинського народу й ідеї Кавказької конфедерації.

Основною проблемою, що стояла на перешкоді входження вірмен до складу КНК, все ж таки, на наш погляд, залишалася орієнтація на СРСР. Один із кавказьких журналістів назвав вірменських емігрантів “добровольцями російського імперіалізму” [159, к. 269]. Лідер партії “Дашнакцутюн” Аршак Джамалян (Це був літературний і політичний псевдонім, а його справжнє прізвище Ісакян.) проросійську орієнтацію вірмен називав “легендою”, яка не відповідала дійсності [597, s. 30-36.; 598, s. 53 -59].

У вересні 1931 р. С. Шаміль із власної ініціативи консультувався з Н. Жорданія про можливу співпрацю вірмен з кавказькою еміграцією. Лідер грузинських соціал-демократів погодився доручити Є. Гегечкорі проведення прелімінарих переговорів з вірменами [101, л. 169]. Після повернення С. Шаміля у жовтні 1931 р. до Польщі Т. Шетцель викликав його на розмову до ГШ і довго дискутував з ним відносно вірменського питання, застерігаючи С. Шаміля від неузгоджених дій, які можуть нашкодити спільній прометеївській справі [65, л. 48].

У кінці 1931 р. за участю польських політиків продовжилася підготовча робота щодо укладання пакту Кавказької конфедерації. М. Е. Расул Заде від імені АНЦ пропонував розцінювати ідею кавказької конфедерації як добровільний союз кавказьких народів [179, к. 275; 655, s. 37-38, 44]. 14 лютого 1933 р. відбулося засідання ГНЦ з метою скликання конференції представників національних організацій кавказьких республік. На засіданні було прийнято проект Статуту політичного центру Кавказької Ради і пояснювальна записка до нього. У ній зазначалось, що політичний момент вимагає об'єднання всіх кавказьких сил для реалізації ідеї вільного незалежного Кавказу [161, к. 157]. У 1933 р. північнокавказька секція КНК була перетворена в Національний центр Північного Кавказу [829], який також підтримав ідею пакту Кавказької конфедерації. Вірменія опинилася за межами цієї єдності, а розбіжностей, як і раніше, було більше, ніж взаєморозуміння [393].

Уже в лютому 1933 р. робоча група представила на розгляд два проекти: Грузинського національного центру в Парижі і польський, який був ініційований ще за життя Т. Голувка й здійснений співробітниками ГШ й МЗС Польщі. Грузинський проект передбачав утворення конфедерації закавказьких республік. Її членами мали стати: Вірменія, Азербайджан, Грузія і Північний Кавказ. На конференції КНК від 6 лютого 1933 р. польські представники висловили застереження стосовно грузинського проекту, аргументуючи це тим, що лише у федераційному союзі будуть враховані інтереси чотирьох кавказьких республік. У результаті дебатів були прийняті поправки і враховані пропозиції обох сторін. Остаточна версія проекту не включала лише Вірменію, хоча й передбачала для неї можливість приєднання до угоди в майбутньому [992, s. 174-180].

14 липня 1934 р. в Брюсселі представники трьох кавказьких республік: Азербайджану, Грузії і Північного Кавказу підписали Пакт Кавказької конфедерації [161, к. 202]. Укладення цього договору переслідувало подвійну мету: з одного боку, він підтверджував необхідність об'єднання зусиль кавказьких народів в національно-визвольній боротьбі. З іншого боку, результатом цих зусиль мало стати формування в майбутньому незалежної кавказької держави на засадах конфедерації. Пакт Кавказької конфедерації утверджував принципи, на яких вона мала бути сформована. Це був не лише декларативний документ, а й тактично-стратегічний план, яким кавказькі народи повинні були керуватися в боротьбі за незалежність. У Пакті Кавказької конфедерації знайшли відображення такі принципи:

1. Кавказька конфедерація забезпечує національний характер і суверенітет кожної з республік. У зовнішньополітичних відносинах КК виступає від імені всіх республік як суб'єкт міжнародного права. КК буде мати спільний політичний і митний кордон.

2. Внутрішня політика суб'єктів федерації буде реалізовуватись компетентними органами КК.

3. Оборона кордонів буде довірена армії КК, яка буде виступати під спільним керівництвом, підпорядкованим керівним органам, до якої будуть входити військові формування сконфедерованих республік.

4. Будь-які непорозуміння, які виникнуть між членами КК, які неможливо буде вирішити двосторонніми переговорами, переходять у компетенцію арбітражу або Найвищого суду Конфедерації. Рішення тих інституцій повинні бути прийняті до виконання без застережень.

5. Експертна комісія повинна негайно приступити до створення проекту Конституції при умові, що вона стане основою для конституцій окремих республік, що увійшли до КК.

6. Залишалось місце для приєднання Вірменської республіки [672, s. 170-171].

Оцінюючи цю подію, орган ДЦ УНР в еміграції газета “Тризуб” назвала укладення Пакту Кавказької конфедерації доленосною подією, яка “полегшить консолідацію сил, що переслідують нашу спільну мету – незалежність держав і йдуть спільним шляхом боротьби за визволення з-під московського ярма” [560, с. 18]. Незалежність Кавказу безпосередньо пов’язувалася із національним відродженням України і навпаки. Повалення “радянського колоса” і визволення Кавказу й України, на думку професора Р. Смаль-Стоцького, стало б гарантією європейської безпеки [615, s. 32].

У 1935 р. КНК скликав конференцію сторін-підписантів Пакту Кавказької конфедерації, на якій була обрана Рада Кавказької конфедерації. Вона була покликана здійснювати керівництво національними рухами кавказьких народів, що в умовах складної міжнародної ситуації було важким завданням. Вступ СРСР до Ліги Націй загалом негативно вплинув на перебіг прометеївської акції. У цій ситуації винесення на обговорення світового співтовариства проблем кавказьких народів виключалося й перетворювалося в питання для внутрішнього обговорення радянського керівництва [108, л. 4]. Створення єдиного національного фронту боротьби відсувалося на далеку перспективу.

Заклучення Пакту Кавказької конфедерації вимагало внесення коректив до політичної програми “Мусавату”. На конгресі партії, що відбувся в 1936 р., була прийнята оновлена програма, що суттєво відрізнялася від старої. Партія “Мусават” офіційно включила в свою програму лозунг Конфедеративного Кавказу, легалізуючи тим самим положення, що знайшли відображення в підписаному 14 липня 1934 р. Пакті Кавказької конфедерації [543, с. 26-27]. Ідея відновлення незалежного Азербайджану в складі Кавказької конфедерації стало офіційною програмою і метою партії. Відбувся відхід від концепцій політичного панісламізму й пантюркізму, що займали важливе місце в програмі “Мусавату” з 1911 р.

З осені 1937 р. відновилися спроби налагодження польсько-вірменської співпраці в рамках прометеївського руху. Налагодження контактів відбулося між керівником розвідувального осередку “Веллстон” в Парижі В. Пельцем і А. Джамаліаном [337, к. 26]. Приводом до налагодження взаємних стосунків став “Меморіал Унії держав Чорного моря”, який був складений лідером дашнаків А. Джамаліаном й поданий на розгляд Генерального інспектора збройних сил Польщі маршала Е. Ридз-Смігли [335, к. 5 zw.]. У ньому йшлося про умови політичної співпраці між партією “Дашнакцутюн” і польськими політичними чинниками. Це був своєрідний, альтернативний прометеївському варіант співпраці народів Чорноморсько-Каспійського регіону. У ньому не приховувалося негативне ставлення до польської прометеївської акції. Автори згаданого “Меморіалу” скептично оцінювали потенціал еміграційних товариств, що співпрацювали з Польщею. Вони виступали за ліквідацію попередніх відносин і заміну їх оновленими на базі так званої “Унії Чорноморських держав” [333, к. 7-8]. Її створили маловідомі й не впливові організації “Ліга українських націоналістів” В. Микитюка, “Ліга козацького відродження” Г. Карева, “Вірменсько-грузинська унія” Д. Вачнадзе. У цій політичній конфігурації постать досвідченого політика, колишнього міністра незалежної Вірменії була неспівмірна з іншими керівниками. Це автоматично

означало вірменську домінацію в “Унії Чорноморських держав”, з чим поляки були би змушені рахуватися.

Зрозуміло, що погодитися на співпрацю з вірменами в запропонованій ними політичній площині для поляків було неприйнятним. Однак переговори між “Дашнакцутюн” і співробітниками Експозитури №2 продовжувалися. У травні 1938 р. А. Джамалян за дорученням партії відмовився від своїх нереалізованих чорноморських концепцій, які принципово розходилися з політикою прометеїзму Польщі [294, к. 1-101; 335, к. 6].

Звертаючись з пропозицією співпраці до польської сторони, він акцентував увагу на тому, що вірмени страждають від засилля Росії на Кавказі. У пошуках зовнішньої підтримки їх увага прикована до Польщі, тому що: вона перебувала під гнітом Росії й розуміє проблеми інших народів; зацікавлена у розчленуванні Росії, тобто в національній незалежності неросійських народів; в силу географічних і економічних умов не може мати загарбницьких планів; є важливим фактором в тому, щоб кавказькі проблеми могли вирішуватися без її участі. Зі свого боку, дашнаки сподівалися також на посередництво Польщі у вирішенні турецько-вірменського конфлікту. Представники партії “Дашнакцутюн” розраховували на залучення офіцерів-вірмен на службу за контрактом у Війську польському [335, к. 7]. І насамкінець, як і будь-яка еміграційна партія, вірмени “Дашнакцутюн” не обминули увагою питання про можливість виділення для них фінансової допомоги з боку Польщі. Водночас вони відмовлялися брати на себе будь-які зобов'язання [Ibid., к. 14-15 zw.].

У середині лютого 1938 р. відбулися вірменсько-кавказькі переговори щодо участі вірмен у прометеївському фронті. Вірменську делегацію очолив А. Джамалян. З боку КНК в розмовах брали участь грузини: Н. Жорданія, Гегенчкорі та азербайджанець Мір Якуб Мегтієв. Наступною фазою переговорів було запрошення А. Джамаляна для розмови з Е. Харашкевичем до Варшави. У Експозитурі №2 налагодження контактів з вірменською стороною було оцінено як своєрідний прорив у кавказькому питанні [337, к. 1-3].

Реалізація поляками пропозицій вірменської сторони ставилася в пряму залежність від їх вступу до КНК. Проти їх входження до загально кавказької організації продовжували наполягати грузини на чолі з Н. Жорданія. Вони переконували польське керівництво в тому, що на вірмен не можна розраховувати, бо “вони завжди ведуть подвійну гру й діють одночасно на кілька фронтів”. Ці твердження збігалися з донесенням розвідки Відділу II ГШ Польщі, які застерігали своє керівництво в тому, що “з вірменами треба бути дуже обережними” [352, к. 3]. У кінцевому результаті вже в травні 1939 р. стало зрозуміло, що Експозитура №2 не буде фінансувати вірменських дашнаків. В. Пельц пояснював це підозрою їх у співпраці з державами осі “Рим – Берлін”. Вступ вірмен до КНК переслідував корисливу мету. Вони бажали зміцнити свої позиції серед кавказької еміграції й тим самим підвищити “рейтинг” у своїх західних покровителів [65, л. 110]. Так проекти політичної співпраці вірмен з КНК зазнали поразки.

Таким чином, роль польського чинника у політичній консолідації емігрантів з Кавказу і Закавказзя важко переоцінити. Завдяки керівництву прометеївського руху в середині 30-х рр. ХХ ст. вдалося залагодити конфлікти в еміграційному середовищі. Національні центри Азербайджану, Грузії і Північного Кавказу, об'єднані польською ініціативою, підтримали ідею спільних зусиль у здобутті незалежності. Квінтесенцією цього стало заключення Пакту Кавказької конфедерації в 1934 р. в Брюсселі. Еміграційні лідери Азербайджану, Грузії і Північного Кавказу погодилися об'єднати свої зусилля в боротьбі з Радянським Союзом, утворивши після здобуття незалежності єдину державу на засадах конфедерації. Однак загалом мета польської політики на Кавказі не була досягнута, оскільки не вдалося залучити до участі в КНК і Пакті Кавказької конфедерації вірменську еміграцію, без якої геополітична прометеївська картина Кавказу і Закавказзя виглядала неповною.

Політична співпраця емігрантів з царської Росії розвивалася протягом міжвоєнного періоду в рамках прометеївського руху, який діяв під егідою

Польщі. Головним його ініціатором виступав Ю. Пілсудський, який після відходу від влади у 1923 р., особисто зайнявся організацією антирадянського фронту народів. Згодом його було названо прометеївським.

Використовуючи еміграцію кавказьких народів, пілсудчики намагалися проводити активну політику на Кавказі й Закавказзі, які мали для Польщі важливе стратегічне значення. Квінтесенцією діяльності Т. Голувка стало створення товариства “Прометей” в Парижі в січні 1926 р., яке об’єднало українських, грузинських, азербайджанських, туркестанських, північнокавказьких, татарських, карельських і фінських (інгерманландських) емігрантів. Воно підпорядковувалося одночасно МЗС і ГШ Польщі й діяло за згодою Ю. Пілсудського.

Завдяки зусиллям Т. Голувка й Т. Шетцеля 15 липня 1926 р. в Константинополі було створено Комітет незалежності Кавказу (КНК). Організація “Прометей” в Парижі й Комітет незалежності Кавказу в Константинополі стали структурними елементами міжнародного прометеївського руху під егідою Польщі.

У 1928 р. керівництво прометеївським рухом перейшло до Експозитури №2 Відділу II ГШ Польщі. З метою конспірації його офіційним репрезентантом виступала організація “Прометей”, яка розпочала свою діяльність у Варшаві в тому ж році. Починаючи з 1930 р., організація “Прометей”, виконуючи завдання Експозитури №2, перетворилася в головний ідеологічний та організаційний осередок прометеївського руху. Звідси надходили інструкції для окремих філіалів, організованих у Франції (Парижі), Фінляндії, Туреччині, Персії та Китаї (Харбіні), національних центрів та окремих лідерів еміграції.

Значна увага Експозитури №2 і МЗС Польщі в середині 30-х рр. ХХ ст. була спрямована на політичну консолідацію емігрантів з Кавказу і Закавказзя. З утворенням організації “Прометей” активізувалася діяльність пілсудчиків у місцях найбільшої концентрації кавказької еміграції – у Парижі й Стамбулі. Паризький філіал організації “Прометей” вважався інтелектуальною елітою організації. Однак його роздирали постійні ідеологічні дискусії та міжпартійні

суперечки. Тому робота Експозитури №2 в кавказькому питанні була сконцентрована на Комітеті незалежності Кавказу у Стамбулі. Париж залишався осередком пропаганди прометеїзму на міжнародній арені, а Стамбул перетворився в центр організаційної роботи на Кавказі. КНК на правах центрального кавказького органу підпорядковувався організації “Прометей” з центром у Варшаві. Фактично це був стамбульський філіал варшавської організації “Прометей”. У завдання КНК входила координація антирадянської діяльності кавказької еміграції. Він діяв на території Туреччини й поширював свої впливи на ті радянські республіки Кавказу і Закавказзя, з яких походили грузинські, азербайджанські й північнокавказькі емігранти. Основною проблемою, що стояла на перешкоді входження вірмен до складу КНК, все ж таки, на наш погляд, залишалася орієнтація на СРСР. Шляхом узгодження розрізнених зусиль еміграції кавказьких народів формувалася єдиний антирадянський фронт народів. Пілсудчики підтримували сепаратистські тенденції в закавказьких республіках з метою розчленування й ослаблення Радянського Союзу.

РОЗДІЛ 4

ВПЛИВ ПРОМЕТЕЇЗМУ НА ПОЛЬСЬКУ ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ 30-х рр. ХХ ст.

4.1. Реституція “ідеї 1920 р.” в політиці режиму санації.

12-14 травня 1926 р. у Польщі відбувся державний переворот, унаслідок якого при владі утвердився режим санації на чолі з Ю. Пілсудським [906, s. 7]. Нова система влади, незважаючи на формально парламентський лад держави, мала риси авторитаризму. Ю. Пілсудський очолив військове міністерство і став Генеральним інспектором збройних сил (ГІСЗ). Зосередивши у своїх руках ключові посади в армії, він дістав можливість вирішального впливу на зовнішню та внутрішню політику держави, керівництво якими було довірено його найближчим соратникам. У своїй політиці Ю. Пілсудський спирався на випробувану військову еліту й міг завжди розраховувати на вірних йому колишніх підлеглих з Легіонів польських і ПОВ [427, к. 116].

Повернувшись до влади, Ю. Пілсудський мав намір утілити в життя концепцію прометеїзму, насамперед за допомогою відновлення польсько-українського військового союзу, основи якого були закладені у Варшавській угоді 1920 р. Цього разу в реалізації антирадянських приготувань були задіяні, окрім українського, й інші так звані прометеївські народи. У зв'язку з цим концепція прометеїзму дістала підтримку з боку державного апарату – ГШ, МЗС, МВС. За дорученням Ю. Пілсудського загальне керівництво прометеївськими акціями здійснював генерал Ю. Стахевич. Разом з ним працювали: начальник Відділу II ГШ полковник Т. Шетцель, начальник Східного відділу МЗС Т. Голувко й начальник Відділу національностей МВС Г. Сухенек-Сухецький [280, к. 49].

У 1926-1928 рр. військова співпраця з еміграційними урядами й національними центрами на території Польщі, передусім з українцями і грузинами, вийшла на якісно новий рівень. У 1927 р. було відновлено діяльність Генштабів УНР і Грузії, як союзних Війську польському

організаційних одиниць. Грузинський штаб мав лише один мобілізаційно-оперативний відділ. Питання розвідки і пропаганди відносилися до компетенції політичних органів грузинського уряду. Окрім українців та грузинів була налагоджена співпраця з азербайджанською еміграцією, горцями Кавказу, кримськими і поволзькими татарами, вихідцями з Туркестану, козаками і, дещо пізніше, з представниками карельської та інгерманландської діаспори в Фінляндії [992, s. 56]. Найбільш впливові представники еміграційних кіл фінансувалися з фондів польського уряду.

Найважливішим у реалізації концепції прометеїзму було українське питання, яке набирало великої ваги й актуальності в умовах перманентного протистояння радянської Росії й Західної Європи. Сподіваючись на неминучий розпад СРСР, європейські політики передбачали утворення незалежних національних держав. Зважаючи на значний економічний потенціал України, зростала роль української еміграції, яка могла б за певних обставин, очолити керівництво новоутвореної держави. До того ж керівництво ДЦ УНР переконувало європейську дипломатію в тому, що “коли Україна потребуватиме військові кадри, ми вже їх маємо і при відповідних зусиллях можемо на короткий час створити справжню армію” [471, с. 55]. Звідси виникало зацікавлення західних політиків, й польських зокрема, потенціалом української еміграції [147, к. 108]. Емігранти з України гуртувалися переважно в Польщі, Чехословаччині, Франції, Німеччині, Югославії, Румунії та Канаді й, незважаючи на ідеологічні протиріччя, підтримували взаємні зв'язки [59, л. 58]. У Польщі перебувало близько 30 тис. українських емігрантів, а в Європі загалом близько 140 тис. осіб. Понад 4 тис. молодих українців, перебувачи в еміграції, закінчили університети й були великою потенційною силою в боротьбі за національне визволення [277, к. 102].

За кордоном українську державну незалежницьку ідеологію репрезентували три концепції: монархічна (група колишнього гетьмана П. Скоропадського), республіканська (УНР – петлюрівці) й вождівського націоналізму (ОУН). Спроби прометеївського керівництва залучити на свій бік

“гетьманців” і “націоналістів” не мали шансів на успіх, оскільки вони не визнавали польської присутності на західноукраїнських землях. Прихильники П. Скоропадського традиційно співпрацювали з владою Німеччини, яка в той час, на відміну від поляків, не розділяла окремо питання Наддніпрянської України від української проблеми в Галичині [153, к. 29]. ОУН Є. Коновальця в боротьбі за самостійну соборну Українську державу демонструвала непримиренну позицію щодо Польщі й вела з нею безкомпромісну боротьбу. В орбіті польського прометеїзму опинилася лише уенерівська еміграція. Зважаючи на факт військово-політичного співробітництва з Польщею, керівництво УНР свідомо уникало питання Східної Галичини, погоджуючись на встановлені Ризьким договором кордони. Опинившись на території Польської республіки без засобів для існування, петлюрівці були змушені вести лояльну політику щодо польських властей. Якщо ДЦ УНР і прихильники гетьмана П. Скоропадського, перебуваючи на території Польщі й Німеччини, фактично у всьому залежали від волі урядових кіл згаданих держав, отримували від них матеріальну допомогу, то ОУН, як і її попередниця УВО, перебуваючи на конспіративному становищі, відчувала себе цілком самостійним чинником у міжнародних відносинах [396, с. 23].

Уряд Польщі суб'єктом міжнародного права визнавав лише УНР, яка одержала визнання світового співтовариства й зберегла державні структури в еміграції [280, к. 50]. Близько 40 тис. емігрантів у всій Європі продовжували вважати С. Петлюру й уряд УНР легітимною владою українського народу за аналогією з ситуацією, в якій опинилися король і уряд Сербії або Бельгії в Першій світовій війні.

У еміграції державні структури УНР продовжувала зберігати свою організаційну єдність. Діяла Українська дипломатична місія у Парижі на чолі з О. Шульгіним. У середині 1921 р. у Варшаві був створений Український Центральний Комітет (УЦК), який об'єднав переважну більшість українських політичних емігрантів. Представники УЦК були усіх воєводствах і повітах Польщі, в яких проживали петлюрівські емігранти. Комітетові була

підпорядкована Українська станиця в Каліші, яка була притулком для німечних ветеранів армії УНР. У Польщі діяли військові організації УНР, які знаходилися в Каліші: “Товариство колишніх запорожців у Польщі”; “Товариство колишніх вояків Армії УНР”, “Союз військових інвалідів”, “Військово-історичне товариство” тощо. Тут друкувалася українська газета “Табір”. Українські військові організації за кордоном були підпорядковані військовому міністрові УНР генералові В. Сальському й міністрові закордонних справ О. Шульгину, який перебував у Парижі [150, к. 6]. У Парижі друкувалася газета “Тризуб”, редактором якої був О. Шульгін.

На противагу партійній міжусобиці, петлюрівці пропагували ідею консолідації всіх творчих сил нації на базі республіканської концепції УНР як законного Державного Центру України. Вони виховували й “ставили молодь під прапори Симона Петлюри. Їх культ Української Народної республіки перетворився в широкий петлюрівський рух, в армію без держави” [437, с. 31]. Згідно з директивами та наказами ДЦ УНР він розвивався по обидва боки кордону, що штучно поділив українські етнічні землі. Більшість актів масового терору, здійснених радянським карально-репресивним апаратом в УСРР, були спрямовані на придушення петлюрівського руху в усіх його виявах.

Спроби відновлення польсько-українського військового союзу розпочалися після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. в Парижі, яке за офіційною версією, було помстою за “єврейські погроми”. Однак архівні документи й мемуари переконливо свідчать про те, що С. Петлюра в 1917-1921 рр., навпаки, всіляко присікав стихійні прояви антисемітизму [180, к. 161; 438, с. 83].

Більшість політиків, які вважалися спеціалістами з українського питання, сумнівалися в правдивості офіційної версії. Певні факти у цій справі вказували, що “вбивство було приготоване особами, пов’язаними з совітами” [147, к. 35]. Посол Польщі в Москві висловив припущення, що “вбивство отамана С. Петлюри в Парижі і В. Оскілка під Рівним були взаємозв’язані й керовані однією і тією ж рукою” [Ibid., к. 42].

Якщо апрорі визнати, що С. Шварцбард був агентом радянських спецслужб, тоді все стає зрозуміло. Він народився в Смоленську в 1880 р. Напередодні Першої світової війни він емігрував до Франції, де воював у складі французької армії і дістав дозвіл на постійне проживання. Ніхто з близького оточення С. Петлюри його не знав і нічого раніше про нього не чув. З'ясовано, що згодом С. Шварцбард був виселений з Франції за комуністичну пропаганду й міг повернутися в результаті звернення Ліги оборони прав людини. При вбивці було знайдено більшовицькі газети. Його дружина знала наперед і була готова до цього. Коли через годину після вбивства до неї завітала поліція, то вона вказала адвоката, який мав його боронити. Ним був Торрес – відомий комуніст і захисник комуністів. З цього випливала версія про причетність більшовиків до цієї справи. Окрім того, по-перше, у січні 1926 р. Комінтерн прийняв постанову про можливість фізичного знищення політичних ворогів. По-друге, повернення Ю. Пілсудського до влади загрожувало СРСР відновленням політики польсько-української співпраці, яка знайшла своє втілення в Київському поході 1920 р. й мала антирадянську спрямованість [353, к. 100]. По-третє, українське селянство, розчарувавшись в політиці більшовицького керівництва, при певних умовах могло підтримати повстання проти радянської влади [437, с. 27]. Для нього символом української національно-визвольної боротьби залишався С. Петлюра. Повернення до влади Ю. Пілсудського, який разом з С. Петлюрою намагався реалізувати концепцію федералізму в 1920 р., було би великою небезпекою для СРСР [760, с. 40]. Фізична ліквідація яскравої особистості, здатної очолити український повстанський рух, могло б стати ефективним превентивним ударом з боку радянських спецслужб.

Кримінальне слідство, яке розпочалося після загибелі С. Петлюри 2 червня 1926 р., а згодом і судовий процес були використані для дискредитації українського національного руху. О. Шульгін виїхав до Парижа, щоб виступити захисником доброго імені С. Петлюри [147, к. 36]. Однак французька влада на той час вже опечатала архів Головного отамана. Роль диригентів процесу

виконували спецслужби СРСР, які через радянське посольство в Парижі фінансували і скеровували його у потрібному їм напрямі [822, 404-407; 868, с. 58]. Українці розуміли, що їм протистоїть “страшна сила”, яка намагається мобілізувати всю світову суспільну думку [552, с. 1-4]. Завданням “судилища” було доведення участі Головного отамана та його соратників у організації єврейських погромів. Виконавець атентату на суді розповідав про деталі злочину з захопленням, “із садистською насолодою” [533, с. 1-3]. Він доказував, що вбивство було скоєне тому, що “Петлюра робив погроми євреїв зі своїм військом, яке складалося з січовиків” [527, с. 1-4]. Адвокат С. Шварцбарда Торес всю справу захисту також намагався звести до єврейських погромів [555, с. 1-4; 556, с. 1-4]. Вбивцю виправдали, а С. Петлюру й усю уенерівську еміграцію затаврували як “погромників” і “антисемітів”.

Цікавою є думка Р. Потоцького, що фізична ліквідація С. Петлюри мала протилежні до очікуваних більшовиками результати. Вона не лише стимулювала діяльність еміграційних структур, а й, без сумніву, прискорила реституцію польсько-українських відносин в руслі політичних ідей Варшавської угоди 1920 р. [1012, с. 318]. Ця співпраця відповідала великодержавним інтересам Польщі й програмі петлюрівців, які сподівалися на відновлення легітимної влади УНР на українській землі.

Після загибелі С. Петлюри, згідно з конституцією УНР, влада перейшла до голови ради міністрів УНР А. Лівницького. Представники української еміграції зі всього світу, що прибули на прощання з С. Петлюрою до Парижа, визнали А. Лівницького президентом УНР. Він сформував уряд УНР у вигнанні, до якого увійшли: голова В. Прокопович, а також міністри О. Лотоцький, О. Шульгін, В. Сальський і М. Юнаків [153, к. 35]. Зважаючи на складні обставини перебування в еміграції, уряд УНР не виступав публічно, а його члени опинилися у різних європейських країнах. Президент А. Лівницький, В. Сальський, М. Юнаків, Р. Смаль-Стоцький, М. Безручко, М. Ковальський проживали у Польщі. У Парижі жив і працював О. Шульгін, який за дорученням А. Лівницького і В. Прокоповича редагував тижневик “Тризуб”, що

був напівофіційним органом уряду УНР. Він керував також зовнішньою політикою еміграційного уряду УНР. Молодий учений Л. Чикаленко підтримував стосунки з французькими соціалістами [Ibid., k. 7]. У Празі довіреною особою А. Лівницького був член уряду УНР проф. О. Лотоцький, колишній посол уряду УНР у Чехословаччині. У Відні працював колишній міністр УНР М. Ковалевський. У Бухаресті трудилися К. Мацієвич, колишній посол уряду УНР в Румунії, і колишній радник посольства Д. Геродот (справжнє прізвище Івашин). У Стамбулі працював Володимир Мурський. В інформаційній інструкції, складеній для польської сторони, зазначалося, що всі вищеназвані особи користувалися абсолютним довір'ям президента А. Лівницького й демонстрували лояльне ставлення до Польщі.

Слід зауважити, що президент А. Лівницький і його уряд у вигнанні були підтримані іншими еміграційними політичними партіями з Великої України. Серед них найбільш впливова Радикально-демократична українська партія, а також Соціал-демократична українська партія і Партія українських соціалістів-революціонерів [149, к. 7].

Урядові УНР підпорядковувалися численні еміграційні організації, у тому числі й ті, що утворилися в еміграції після 1926 р.: у 1927 р. – Товариство колишніх вояків армії УНР у Чехословаччині; 1928 р. – Товариство колишніх вояків армії УНР у Франції; а також створені завдяки ініціативі полковника В. Філоновича нелегальні конспіративні групи у Болгарії і Югославії. Подібні товариства були організовані в Румунії. Вони склалися із колишніх білогвардійців, що народилися в Україні. Згодом ці групи перетворилися в легальні товариства під офіційною вівіскою культурно-просвітницьких організацій [Ibid., k. 6].

4 серпня 1926 р. А. Лівницький і В. Сальський через полковника В. Славека передали доповідну записку Ю. Пілсудському, в якій обґрунтовували необхідність політичної та військової активізації ДЦ УНР в еміграції. До цього додавався план майбутньої польсько-української військової співпраці в антирадянському напрямку. Ця пропозиція дістала підтримку з боку

вищого політичного і військового керівництва Польщі, оскільки збігалася з планами Ю. Пілсудського. З допомогою петлюрівців поляки сподівалися розпочати повстання на Великій Україні, коли б того вимагала політична ситуація [241, к. 4]. Польща відновлювала політичну й військову співпрацю з наддніпрянською петлюрівською еміграцією, сподіваючись на її збройну підтримку у випадку можливого конфлікту з радянською Росією.

Першим позитивним сигналом відновлення двосторонніх відносин стало прийняття на контрактній основі до Війська польського 35-и офіцерів-українців. Навесні 1928 р. 10 українців закінчили школу підхорунжих у Польщі й поповнили ряди її збройних сил. Окрім українців за умовами контракту в Війську польському служили офіцери інших народів, колишні армії яких вважалися союзницькими Польщі. Станом на 31 грудня 1938 р. у Війську польському служило офіцерів-контрактників: українців – 40; грузинів – 51; азербайджанців – 5; горців Північного Кавказу – 8; разом – 104 чол. [280, к. 62; 353, к. 70].

На початку 1927 р., розпорядженням начальника Східного відділу МЗС Т. Голувка, більшість закордонних польських організацій відновили стосунки з представниками ДЦ УНР, як легітимним державним органом українського народу. З А. Лівіцьким, як з президентом УНР, вели переговори міністр закордонних справ Польщі А. Залеський, заступник міністра Р. Кноль, директор політичного департаменту Ю. Лукасевич, начальник Східного відділу МЗС С. Янковський і Т. Голувко, який став його наступником на цій посаді [1012, s. 235]. Посередником між урядами Польщі й УНР був Р. Смаль-Стоцький, а у військовій співпраці – генерал В. Сальський. З українців, окрім названих осіб, у переговорах брали участь М. Ковалевський, В. Прокопович і М. Лівіцький [353, к. 101-102; 387, к. 32].

1 лютого 1927 р. на території Польщі розпочав роботу Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР [353, к. 68; 381, к. 5]. З польського боку кураторами цього законспірованого органу стали начальник Відділу II ГШ Польщі полковник Т. Шетцель, який був організатором Другого зимового

походу армії УНР у 1921 р., і капітан Г. Сухенек-Сухецький, що згодом став начальником Відділу національностей МВС [382, к. 11]. Полковник Т. Шетцель визначив завдання, які стояли перед емігрантським українським військовим підрозділом. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ Польщі [385, к. 15].

Першим начальником українського Генерального штабу став генерал-хорунжий Віктор Куш, який підпорядковувався міністрові військових справ ДЦ УНР генерал-хорунжому В. Сальському [953, s. 200-201]. Окрім В. Куша, до Генштабу УНР увійшли: генерал-хорунжий Марко Безручко, генерал-хорунжий Всеволод Змієнко, генерал-хорунжий Павло Шандрук, полковник Іван Литвиненко, підполковник Олександр Виговський, підполковник Олександр Доценко, капітан Іван Зваричук, поручик Яків Фартушний [1012, s. 237]. Відділ II ГШ Польщі залишив за собою право остаточного вирішення персональних призначень штабу УНР і можливого звільнення офіцерів, які були задіяні у військових інституціях. Першим кроком у цьому напрямку була заміна колишнього начальника штабу армії УНР, генерал-хорунжого В. Куша на призначеного Відділом II ГШ Польщі генерал-хорунжого П. Шандрука [59, л. 57-59].

Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР складався з трьох секцій: 1-а – “Організаційно-мобілізаційна”, 2-а “Інформаційна” (розвідки і контррозвідки) і 3-я – “Пропаганди” (на батьківщині і в еміграції). 1-а секція знаходилася в приміщенні польського Військово-історичного бюро і працювала під його патронатом. Керівником бюро був генерал Ю. Стахевич, який підпорядковувався безпосередньо Генеральному інспекторові збройних сил маршалові Ю. Пілсудському й за його дорученням курував прометеївську акцію [1012, s. 240]. За військовою традицією керівником 1-ї секції був начальник штабу УНР генерал-хорунжий П. Шандрук. У ній на постійній основі працювало 5 чол., які досліджували військову історію, особливо періоду

1917-1921 рр., а також відповідали за мобілізацію армії УНР у випадку війни. Під егідою УНР діяли комбатантські організації в Польщі, Чехословаччині, Франції, Румунії й на Балканах. Планувалися бойова підготовка на курсах, заняттях у відділах й інструктаж.

У складі законспірованого штабу армії УНР діяла 2-га секція, яку очолював генерал В. Змієнко. Вона працювала у контакті з польською розвідкою і контррозвідкою, яка так само була зосереджена у Відділі II Генштабу Польщі (“двуйка”). В. Сідак проводить цікаві паралелі у формуванні польських і українських спецслужб, у яких другий відділ, як правило, займався розвідкою та контррозвідкою [868, с. 59]. 2-га секція (4 чол.) відповідала за військову, політичну й економічну розвідку на території УСРР, а також контррозвідку в еміграційному середовищі, що було об’єктом діяльності радянських спецслужб. До їх компетенції входило налагодження зв’язку з організаціями й окремими особами, які стояли на платформі УНР, а також вивчення настроїв у серед російської еміграції [145, к. 10].

Розвідувальну діяльність скеровував та організовував сектор “Наступ” 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР. Спочатку його очолював сотник В. Недайкаша, а згодом сотник В. Шевченко. Загальне керівництво сектором у свій час здійснювали М. Чеботарів та В. Змієнко [868, с. 59]. Керівництво сектору “Наступ” у 1931-1932 рр. координувало діяльність 39 інформаційних осередків в Радянській Україні, причому 34 з них були розміщені в прикордонній зоні, від Коростеня до Староконстантинова. З них 2 – в Житомирі, 2 – в Києві й 1 – в Донецькому басейні. Зв’язок між ними підтримувався за допомогою кур’єрів. Окрім того, працювало 5 інформаторів, які в листах подавали необхідну інформацію. У документах архіву є відомості про існування чотирьох інформаторів безпосередньо в структурі ДПУ [279, к. 1].

Головною метою розвідувальної діяльності спецслужб ДЦ УНР в еміграції було використання здобутих даних для підриву існуючого ладу в УСРР. Це зумовило її головні напрямки: агентурне проникнення до урядових та

партійних структур з метою вивчення політичного курсу Радянської України й методів його реалізації; здобуття інформації про боєздатність, технічне забезпечення й розвиток окремих родів військ Червоної Армії, а також тактику дій великих військових з'єднань; заходи пропагандистського характеру на території України; створення умов для переправлення агентів на територію СРСР [868, с. 58].

Труднощі в становленні законспірованої мережі УНР в Радянській Україні, на думку генерала В. Змієнка, полягали в наступному: пошуку конструктивних елементів, які були б здатні продовжувати боротьбу; у винайденні гасел і методів роботи, які б відповідали настроям мас; з'ясуванні сильних і слабких сторін в більшовицькій політиці на селі; вивченні настроїв у Червоній Армії, комуністичній партії та комсомолі [279, к. 2]. Проблеми кадрового характеру були пов'язані з підбором кур'єрів для здійснення розвідувальної діяльності на території УСРР. За представниками так званої “старої” еміграції або учасниками визвольних змагань 1917-1920 рр., які емігрували до Європи, здійснювався тотальний контроль з боку ДПУ. У зв'язку з чим виникла необхідність вербування агентів серед новоприбулих емігрантів. Вони мали суттєві переваги, оскільки лише недавно виїхали з України й були ознайомлені з сучасною суспільно-політичною ситуацією, проте могли бути завербованими агентами ДПУ.

Сектор “Наступ” відслідковував ситуацію в Радянській Україні. В його полі зору перебували окремі особи та регіони, де відбувалися антибільшовицькі виступи або заворушення. Співробітниками сектора було складено картотеку, яка налічувала 7 тис. прізвищ радянських активістів – комуністів і агітаторів, а також довідкову інформацію за розділами: “Сільське господарство”, “Запаси збіжжя”, “Машино-тракторні станції” (МТС) тощо.

Контррозвідувальна робота велася співробітниками сектора “Оборона” 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР в еміграції, якою керували В. Змієнко і Я. Фартушний. Сектор “Оборона” виконував завдання: захисту перед ворожими УНР агентами, насамперед радянськими; збору

інформації про українські еміграційні організації різних напрямків і окремих осіб, зокрема про їх політичних конкурентів – “оунівців” і “гетьманців”; відслідковування діяльності організацій, які перебували під егідою УНР; створення картотеки українських емігрантів; охорони Головного отамана УНР. Окрім того, існували другорядні функції: збір інформації про козацькі й білогвардійські російські організації за кордоном; створення легальних інформаційних органів уенерівських організацій; реєстрація українських емігрантів. Сектор “Оборона” користувався послугами 40 інформаторів в Польщі і 15 в Європі, з яких 4 мали свою інформаторську мережу. Був створений інформаційний пункт на Балканах. Співробіткам сектора “Оборона” вдалося викрити трьох більшовицьких агентів на території Чехословаччини й одного у Варшаві [279, к. 6-7].

Третій сектор досліджень (вивчення), яким керував сотник Володимир Шевченко, аналізував ситуацію в Радянській Україні, висвітлюючи стан у сільському господарстві, промисловості, фінансах, освіті, комуністичній партії, комсомолі й адміністрації. Джерелом збору інформації була радянська преса, різноманітні статистичні й пропагандистські збірники, а також відомості від інформаторів з Радянської України. За період від 1 грудня 1931 р. до 1 вересня 1932 р. співробітниками сектора було видано 11 випусків “Огляду радянської преси”, 9 економічних і військових звітів та два реферати (“Тракторизація й механізація” і “Фінансово-господарська система регіону”). У стані підготовки були матеріали про Червону Армію, електрифікацію, колективізацію, адміністративну структуру регіону і міське самоврядування. На діяльність третього сектора було виділено 3 тис. 600 зл. [279, к. 10].

3-я секція Генштабу Армії УНР – “Пропаганда” – відповідала за поширення ідей УНР на території Радянської України та в еміграційному середовищі [353, к. 69]. У ній працювало 5 чоловік. Метою діяльності 3-ї секції був підрив престижу радянської влади й боротьба з комуністичною агітацією. В еміграції 3-я секція вела боротьбу з конкуруючими організаціями. Найбільш серйозним політичним опонентом із української еміграції для уенерівців

залишалася ОУН. Керівництво ДЦ УНР добре усвідомлювало її силу та вагу [868, с. 98]. Одним із методів політичної боротьби уенерівської спецслужби була компрометація політичних конкурентів.

Як свідчать архівні документи, завдяки зусиллям 2-ї секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР на території Радянської України було створено законспірований розвідувальний осередок “Гетьман” [236, b. n. s.]. Про його діяльність уперше в українській історіографії стало відомо з монографії В. Сідака і Т. Вронської [868, с. 210].

Керівником розвідувального осередку “Гетьман” був начальник 2-ї секції полковник М. Чеботарів. Серед найважливіших його військових звань, призначень і посад, які він обіймав у різні роки свого життя, були: прапорщик царської армії, полковник армії УНР за часів Директорії, організатор і начальник контррозвідки при штабі Дійової армії, начальник охорони Головного отамана С. Петлюри, агент Відділу II ГШ Польщі, перший начальник 2-ї секції Генштабу Військового міністерства ДЦ УНР в еміграції, яка була створена у грудні 1926 р. [712, с. 232]. У 1927 р. він одночасно був начальником розвідки армії УНР і офіцером польської розвідки [236, b. n. s.]. на території Польщі, а також керівником нелегальної організації в Радянській Україні. Важко уявити, як одна людина могла одночасно виконувати стільки обов’язків, а особливо здійснювати керівництво військовим підрозділом в Польщі, перебуваючи на території УСРР. Як співробітник польських спецслужб, М. Чеботарів був відзначений нагородами Польської республіки. Оскільки польські й уенерівські плани щодо СРСР повністю збігалися, то він одночасно підпорядковувався їм обом, але, як слушно зауважує Т. Снайдер, невідомо до кого був більш лояльним [1017, s. 77-80].

Завдання розвідувального осередку “Гетьман”, який діяв з 21 березня 1927 р. до 31 грудня 1928 р., полягало у проникненні уенерівських розвідників до державного апарату СРСР з метою здійснення актів економічного й політичного саботажу, збору інформації про організацію військових частин Червоної Армії, їх дислокації, про успіхи в бойовій і політичній підготовці,

прізвища командного складу й т. п. [868, с. 210]. Збір розвідувальної інформації займав важливе місце в діяльності осередку “Гетьман”, однак головною його метою було використання українського питання в політиці Польщі щодо радянської влади [236, к. 1-2].

З Радянської України від М. Чеботаріва постійно надходили оптимістичні звіти про успіхи українського національно-визвольного руху. На початку 1927 р. М. Чеботарів доповідав у Варшаву, що йому вдалося відновити розрізнені антибільшовицькі організації, зокрема, “Союз боротьби за незалежну Україну”, який був організований в Харкові ще в 1924 р. Його кінцевою метою було здобуття незалежності України шляхом підготовки й організації всеукраїнського повстання, що збігалось з прометеївськими планами Польщі й УНР. Восени 1927 р. зусиллями осередку “Гетьман” на радянській території від імені “Союзу боротьби за незалежну Україну” була розповсюджена листівка під назвою “До бою!”, яку підготувала 3-я секція “Пропаганда” Генштабу УНР [525, с. 1-2, 8]. У ній містилася велика стаття з критикою радянського устрою, звучали заклики до боротьби за вільну самостійну Україну й підготовки до збройного національно-визвольного повстання. Весною 1928 р. з Польщі до СРСР було відправлено тисячі антирадянських плакатів і брошур з відозвами про спротив більшовицькій владі [236, к. 1-2].

У звітах з Радянської України співробітники розвідувального осередку “Гетьман” доповідали про сприятливий ґрунт для поширення тут діяльності 2-ї Секції. Вони констатували великий зріст національної свідомості населення у зв’язку з успіхами політики українізації [236, к. 1-2]. В. Сальський у доповідній записці керівництву Генштабу Польщі повідомляв про зв’язок між УНР і національно-визвольним рухом в Україні, який нібито в різних формах і під різними назвами існував в Україні і представляв собою потужну революційну організацію. Кінцевою метою діяльності під проводом УНР він визначав створення незалежної самостійної Української держави [353, к. 72].

Петлюрівці рапортували про те, що володіють інформацією і мережею законспірованих організацій на території СРСР. Однак в умовах командно-репресивної системи, розгалуженої мережі інформаторів органів держбезпеки важко уявити собі появу підпільних організацій, тим паче у тих регіонах України, які ще в 20-х рр. ХХ ст. під час Київського походу відмовилися підтримувати петлюрівців. Більш за все ґрунтом для таких тверджень стали повідомлення радянських газет про “розкриття”, “ліквідацію” сфабрикованих ОГПУ-НКВД “підпільних націоналістичних організацій” [716, с. 81].

Розбіжності у поглядах М. Чеботаріва, з одного боку, та А. Лівіцького й інших провідників уенерівської еміграції, з іншого, на шляхи і тактику боротьби за незалежність України призвели до усунення М. Чеботаріва від обов’язків начальника 2-ї Секції Генерального штабу Військового міністерства УНР в еміграції. З січня 1928 р. на цю посаду був призначений генерал-хорунжий армії УНР В. Змієнко [319, к. 1 зв.]. Згодом в наказі від 1 серпня 1928 р. по “Війську і Флоті УНР” за підписом А. Лівіцького зазначалося, що “за невиконання наказів” і “дискредитацію української еміграції в очах чужоземців, М. Чеботарів усувається з посади Командира Охорони Головного отамана й до часу чинности Суду Армії УНР призначається в розпорядження Міністра Військових Справ” [868, с. 208].

Проблеми у стосунках М. Чеботаріва з А. Лівіцьким були пов’язані з боротьбою за лідерство в ДЦ УНР після загибелі Головного отамана С. Петлюри. На закиди А. Лівіцького, що той польські інтереси ставить вище за українські, М. Чеботарів звинуватив свого візаві у співпраці з агентами ГПУ. А. Лівіцький звернувся за підтримкою до Ю. Пілсудського й під кінець 1928 р. М. Чеботаріва було відкликано з Радянської України, а в 1929 р. наказано покинути Польщу [712, с. 322]. Українські історики звернули увагу на те, що одночасно з цими подіями розпочалися арешти учасників, як говорилося, польського повстання у середовищі інтелектуалів у Радянській Україні [868, с. 26, 151, 153].

Особлива увага ГПУ була зосереджена на вчених з УСРР, які, виїжджаючи за кордон для участі в наукових конференціях і симпозіумах, мали можливість контактувати з уенерівською еміграцією. Їм було відомо, що історик літератури С. Єфремов ще в травні 1920 р. співпрацював з Г. Юзевським і С. Петлюрою у Києві. Офіцери ГПУ стежили за С. Єфремовим також у зв'язку з його контактами в українських періодичних виданнях, що друкувалися в Польщі. У 1926 р. філолог В. Ганцова і медик О. Черняхівський вже за кордоном зустрічалися з керівниками ДЦ УНР й отримали інструкції про ведення боротьби в Україні [353, к. 104]. За свідченням М. Лівницького, у 1927 р. в Берліні доктор Л. Чикаленко як керівник найбільш таємничої 3-ї Секції “Пропаганда” зустрічався з членами Спілки визволення України (СВУ) [824, с. 31]. У 1930 р. під час процесу над членами СВУ в Харкові Л. Чикаленко зробив із-за кордону заяву, в якій назвав цей факт провокацією ДПУ [177, с. 519]. Радянські спецслужби, вірогідно небезпідставно, підозрювали вчених з УСРР у закордонних зв'язках.

У 1928 р. голова ГПУ УСРР В. Балицький інформував лідерів ВКП(б) України, що у зв'язку з поверненням Ю. Пілсудського до влади осмілили антирадянські елементи, а в червні 1929 р. він повідомив ЦК КП(б)У про викриття “Союзу визволення України” і його голови С. Єфремова. В. Балицький розглядав діяльність СВУ тільки в контексті відновлення ідей Варшавської угоди 1920 р. Т. Снайдер звернув увагу, що назва товариства нагадувала підтримуваний Польщею “Союз боротьби за незалежну Україну”, яка проіснувала до 1928 р., а також “Союзу визволення України” періоду Першої світової війни [824, с. 31].

У вересні 1929 р. С. Єфремов написав зізнання про існування контрреволюційної організації “Союз визволення України”, яка діяла в середовищі української інтелігенції з 1926 р. Т. Снайдер стверджує, що письмове зізнання С. Єфремова у загальних рисах збігається з наказами Відділу II Генштабу того періоду і звітами М. Чеботаріва з Харкова [1017, с. 83]. Однак, окрім матеріалів розвідувального осередку “Гетьман”, які непрямо вказують на

причетність польської розвідки до організації СВУ, нам не вдалося знайти доказів на підтвердження цієї думки.

25 жовтня 1929 р. ГПУ здійснило арешти 45-и українських вчених з С. Єфремовим на чолі, яких у 1930 р. під час процесу над СВУ було засуджено від 3 до 10 років позбавлення волі. 2 тис. чоловік, що проходили у цій справі, розстріляно без суду [275, к. 28-29]. Як свідчать архівні документи, вони не брали жодної участі в політичних приготуваннях проти радянської влади, були лояльні до неї й працювали для добра науки й культури. Зважаючи на їх вагу для українського народу, ніхто з керівництва УНР в еміграції не залучав їх до антидержавної діяльності. Еміграційний табір не підтримував з ними постійних контактів (за винятком окремих зустрічей), бо вони були оточені цілою “зграєю” шпигунів з ГПУ, які контролювали кожен їх крок і кожне слово. Звинувачення їх в роботі в “Союзі боротьби за самостійну Україну” було провокацією ГПУ. Від участі в цій організації застерігали багатьох, тому що вона була створена ГПУ для ліквідації всіх, хто чувся українцем [256, к. 15].

Провокації ГПУ відбувалися постійно й у середовищі української еміграції в Польщі протягом міжвоєнного періоду. Зокрема, в документах згадується Михальчук – українець з Волині, який на замовлення ГПУ прибув в УЦК до Варшави з метою проведення агітації й організації “Союзу боротьби за самостійну Україну” [Ibid., к. 15 zw.]. Повернувшись ні з чим до Києва, мусив знов їхати до Польщі, бо не виконав завдання ГПУ. Прибувши до Варшави, він уже не приховував своєї місії. Поляки надали йому політичний притулок й допомогли закінчити навчання в Теологічному інституті в Празі. Спроби провокації УЦК продовжувалися постійно. Варто згадати про епізод зі спогадів генерала П. Шандрука. Він, будучи на посаді начальника Генштабу армії УНР в еміграції, відчував стеження за собою з боку агентів зовнішньої розвідки ОГПУ-НКВД, які на території Польщі намагалися спонукати його до рееміграції в УСРР [469, с. 109-111].

Поширеними в цей період були вбивства провідних діячів прометеївського руху. У 1930 р. агент ГПУ грузин Чуквадзе вбив начальника

розвідки Генерального штабу армії Грузинської республіки в еміграції Н. Рамішвілі [273, к. 22-23].

Непоправної втрати зазнав прометеївський рух в 1931 р. через вбивство Т. Голувка. Воно було здійснене радянською агентурою з середовища ОУН [849, с. 119-120, 149]. Аналізуючи статті в польських, українських і радянських газетах, співробітники Генштабу Польщі робили висновки: 1) українські діячі в інтересах своєї національної справи не могли бути ані ініціаторами, ані виконавцями вбивства Т. Голувка; 2) реалізація атентату була вигідна більшовикам і здійснена ними [273, к. 17]. Участь радянських спецслужб у вбивстві Т. Голувка була для них поза всяким сумнівом. Зрозумілим було й те, що політика маршала Ю. Пілсудського, яка опиралася на сепаратизмі народів СРСР, становила небезпеку для територіальної цілісності радянської держави. У цьому контексті потенційну загрозу представляли особистості, які, залишаючись безпартійними, користувалися авторитетом у суспільстві й були символами національної незалежності. Вони становили справжню небезпеку для сталінського режиму, їх найбільше боялися, й тому вони були приречені [Ibid., к. 22].

Всю відповідальність за виконаний атентат взяла на себе ОУН, якій для пропаганди своїх ідей у масах були необхідні резонансні події. Тим паче, що вони й так негативно оцінювали діяльність Т. Голувка. Про це свідчили статті в оунівській пресі: “... Т. Голувко проводив шкідливу діяльність для ідей незалежної України. Він був небезпечним тому, що вважався приятелем українського національного руху” [557, с. 1; 558, с. 1-2]. “Т. Голувко дезорієнтував польську суспільно-політичну думку й своїми поглядами виводив її з рівноваги” [542, с. 1]. Серед офіційних мотивів ліквідації Т. Голувка бойовиками ОУН подавалися звинувачення в організації і проведенні кривавої пацифікації Галичини влітку й восени 1930 р. [841, с. 272]. Причетність ОУН до вбивства відомого польського політика не викликала сумніву в широкій громадськості, хоча самі виконавці атентату “Білас і

Данилишин ані під час слідства, ані під шибенецею про вбивство Т. Голувка не призналися” [848, с. 55].

У радянській пресі з приводу вбивства Т. Голувка говорилося, що “... зійшов зі сцени видатний представник великодержавного шовінізму, ідеолог інтервенції, придворний співець Маршалка, зручний виконавець таємних політичних доручень польської воєнщини у внутрішній і зовнішній політиці” [561, с. 3]. Оцінювалася й теоретична спадщина Т. Голувка: “Антирадянські апетити Т. Голувка були надзвичайно великі. Думка про те, що Польщі випала “велика історична місія” в обороні Європи перед більшовизмом червоною ниткою проходить у всіх статтях ідеолога польського імперіалізму. Голувко стояв дуже близько до білоемігрантських організацій, проводив таємні переговори з Петлюрою, словом, був організатором білогвардійщини, як антирадянської сили на території Польщі” [273, к. 10-11]. У кінці статті радянський автор підсумовував: “Любов, яку здобув Тадеуш Голувко серед української меншості, призвела його до смерті” [273, к. 23].

Подібні оцінки звучали в радянському офіційному газеті – “Известия”. Неодноразово автор статті підкреслював, що Т. Голувко виступав прихильником федераційного устрою Польщі й користувався довір’ям Ю. Пілсудського [529, с. 2]. Окрім того, на адресу Т. Голувка сипалися звинувачення за причетність до пацифікації населення Західної України. Свідома дезінформація цього факту, на думку керівників ГШ Польщі, мала викликати ненависть молодого покоління українських націоналістів щодо пам’яті Т. Голувка, який мав репутацію українофіла і прихильника польсько-українського порозуміння, а також більшовики були зацікавлені в тому, щоб поляки і українці ворогували [273, к. 13-14, 17]. Такої ж думки був І. Кедрин-Рудницький, який у своїх спогадах вказував, що звинувачення Т. Голувка в організації пацифікації в Галичині було надто абсурдне для кожного, хто хоч трохи орієнтувався в тодішній політиці Польщі та її персонажах [766, с. 92].

12 травня 1935 р. не стало Ю. Пілсудського. Він відійшов у вічність і забрав з собою мрію про Велику Польщу. Керівники національної еміграції

Кавказу, Туркестану і України, які прибули на похорони, відчували загрозу змін у реалізації політики прометеїзму [303, к. 9, 47]. Вона фактично була позбавлена підтримки найвпливовішої особистості в Польській державі.

За нез'ясованих обставин, цілком здоровий, 10 грудня 1935 р. помер Л. Василевський. За два місяці до смерті він встиг видати брошуру “За шлях до соціалізму і миру”. “Імперіалізм Радянської Росії, – писав він, – успадкований від царату, – це одне із найнебезпечніших джерел можливих воєнних сутичок” [1020, s. 332]. Втрати провідних особистостей підсилювалися нападками з боку політичних конкурентів і ворогів.

Діяльність уенерівців зустрічала спротив з боку українських націоналістичних угруповань. Публікації в журналах “Немезіда” та “Український ветеран”, за даними польської “двуйки”, були пов’язані з діяльністю в 1935 р. опозиції до екзильного уряду УНР в Польщі. Її представляли генерал А. Вовк, Д. Дідченко-Задунайський, брати Євтимовичі, С. Сидоренко-Сапорай і Б. Монкевич. У згаданих друкованих виданнях вони закликали до фізичної ліквідації керівників УНР, зокрема А. Лівницького і В. Сальського [868, с. 118-119]. З конфіскованого польською владою другого номера “Немезіди” звучали заклики до українського суспільства протидіяти федерації “самозванця Андрія Лівницького” [153, к. 19]. Підкреслювався провокаційний і зрадницький характер діяльності еміграційного центру УНР. Професор Р. Смаль-Стоцький, який доповідав у цій справі представникам Експозитури №2, закликав польських союзників “вислати комуністичних агентів з “Немезіди” до Берези Картузької” [Ibid., к. 17]. Дописувачі згаданих журналів позиціонували себе з українським націоналізмом та ідеями Великої України. Вони були переконані в тому, що уряд УНР відстоює польські державні інтереси.

Польські урядові чинники намагалися всіляко протистояти нападкам на ДЦ УНР. Так, у квітні 1936 р. між двома уенерівськими групами в Софії виникла суперечка. Це загрожувало скандальним судовим процесом.

Довідавшись про це, Е. Харашкевич вислав літаком до Болгарії Р. Смаль-Стоцького для полагодження справи [59, л. 58].

Водночас посилення радянської влади в СРСР у 30-х рр. ХХ ст. змусили Експозитуру №2 змінити тактику. Вона полягала в консервації агентурної мережі в СРСР і очікуванні слушного моменту для антибільшовицького повстання, наприклад, у випадку війни проти СРСР. Робота унерівської спецслужби почала гальмуватися. За наказом військового міністра УНР В. Сальського була припинена діяльність 2-ї Секції [868, с. 58]. Вона була ліквідована 1 січня 1936 р., але В.Змієнко продовжував працювати під керівництвом В. Сальського. Помер В. Змієнко у 1938 р. у Варшаві.

Разом з цим “розтанули” надії колишніх вояків і старшин армії УНР повернутися на батьківщину. В еміграції вони переживали не найкращі свої часи. Це були вже немолоді, позбавлені можливості заробляти на прожиття люди, які нерідко переживали злидні й голод. Вони зверталися з проханням до польського уряду визнати їх учасниками боротьби за незалежність нарівні з польськими відставниками. Однак, польська влада не задовільнила це прохання, адже надання матеріальної допомоги солдатам і старшинам Армії УНР могло б створити небажаний прецедент для інших груп і військових формувань (генерала Булак-Балаховича, генерала Перемикіна тощо), а це лягло б непосильною ношею на й так обмежений бюджет держави [256, к. 39].

Таким чином, після приходу до влади режиму санації відновилися спроби реституції ідеї 1920 р. в східній політиці держави. На цей раз, окрім української еміграції, в антирадянських приготуваннях брали участь грузини та інші народи. У 1927 р. було відновлено діяльність Генштабів УНР і Грузії на території Польщі, як союзних Війську польському організаційних одиниць. Їх робота була спрямована на розгортання сепаратистських рухів у радянських республіках СРСР. Посилення впливів Радянського Союзу у світовій політиці змусило керівництво прометеївського руху зупинити реалізацію своїх акцій. До того ж, його ряди зазнали непоправних втрат, зокрема С. Петлюри, Н. Рамішвілі, Т. Голувка, Л. Василевського й, насамкінець, Ю. Пілсудського,

без морального авторитету й підтримки якого політика прометеїзму, на наш погляд, не мала шансів на реалізацію.

4.2. Міжнародний аспект прометеїзму Польщі.

Протягом 1933-1939 рр. міжнародний прометеївський рух переживав серйозні труднощі. У цей період спостерігався сильний наступ антипрометеївських сил, особливо в правлячому таборі Польщі. Всупереч цьому не припинялася прометеївська діяльність й відбувався пошук потенційних союзників за кордоном. Робилися спроби використання міжнародної кон'юнктури для реалізації державних інтересів Польщі.

Значну роботу в цьому напрямку проводила прометеївська група телеграфної агенції “Офінор”, яка була створена в Римі в 1927 р. за фінансової підтримки посла Польщі в Італії Р. Кнолля. Вона мала стати прометеївською трибуною унерівської еміграції в Західній Європі. Її незмінним керівником від самого початку був українець Михайло Єремійв, який розпочав закордонну журналістську діяльність за дорученням С. Петлюри. У 1928 р. агенція “Офінор” переїхала до Парижа, а в 1936 р. до Женеви. Потенційні можливості “Офінору” обмежувалися недостатнім матеріальним забезпеченням. Його українське відділення було змушене працювати в нужденних умовах. Сюди не надходила ні радянська преса, ні навіть література, що видавалася прометеївськими організаціями. Це значно ускладнювало пошуки необхідних матеріалів, про що в своїх звітах до Відділу II ГШ Польщі повідомляв М. Єремійв [332, к. 12].

Агенція “Офінор” інформувала світову громадськість про становище національних меншин в СРСР і політику радянського керівництва. Будучи важливою структурною ланкою в прометеївському русі, вона попереджувала про небезпеку більшовизму й комунізму для європейської і світової громадськості, опираючись на достовірні джерела інформації [295, к. 32].

Головним осередком агенції “Офінор” став Париж. Її філіали були створені в Римі, Женеві, Брюсселі [286, к. 611; 287, к. 558]. На території Польщі

її аналогом була Телеграфна агенція експрес (ТАЕ). “Офінор” дублював інформацію ТАЕ у Франції та Швейцарії [59, л. 26]. Власні кореспонденти агенції “Офінор” працювали у Ризі, Варшаві, Бухаресті, Константинополі, Тегерані, Шанхаї, підтримуючи зв’язки з іншими антибільшовицькими виданнями. Інформаційні повідомлення “Офінору” виходили французькою, німецькою, українською, іспанською та італійською мовами від одного до трьох разів на тиждень. Зокрема, Женевський філіал “Офінору” видавав спеціальні комюніке, які використовували близько 50-и швейцарських газет [257, к. 296-299]. Поступово агенція “Офінор” здобула авторитет в європейській пресі.

Польське керівництво давало високу оцінку професійним якостям М. Єремїва, якого, незважаючи на “неврівноважений характер”, визнавали “журналістом від Бога”. Діяльність “Офінору” загалом розцінювалася як одна з найрезультативніших прометеївських акцій [257, к. 8]. Окрім видавничої діяльності, керівництво і співробітники “Офінору” займалися збором розвідувальної інформації, яка регулярно передавалася до Експозитури №2. Керівництво прометеївського руху відводило “Офінору” й М. Єремїву зокрема роль з’єднувальної ланки між німецькою й італійською розвідкою, з одного боку, й польською, з іншого [59, л. 73].

З розгортанням пропаганди прометеїзму невпинно зростав інтерес до нього лідерів світової політики – Німеччини, Італії та Японії [874, с.308]. Концепція прометеїзму Польщі у багатьох моментах була співзвучною великодержавним доктринам цих держав. Після Першої світової війни держави-переможниці – Англія, Франція і США – створили новий тип відносин між державами. В його основі були на Далекому Сході – договір дев’яти держав, а в Європі – Версальський і низка інших договорів. Ліга Націй була покликана врегульовувати відносини між державами у рамках цього режиму на основі колективного захисту безпеки держав. Однак Німеччина, Італія та Японія не погодилися зі своїм другорядним становищем у світі. Японія

розірвала договір дев'яти держав, Німеччина та Італія – Версальський договір, і разом, вони вийшли із Ліги Націй [390, с. 259].

Актуальними для польських політиків були відносини з Німеччиною [540, с. 4-5; 541, с. 4]. Ю. Пілсудський, будучи на посаді прем'єр-міністра, ще в 1930 р. намагався налагодити стосунки з лідером нацистської партії Німеччини А. Гітлером. 30 січня 1933 р. президент Гінденбург призначив фюрера націонал-соціалістичної партії А. Гітлера рейхсканцлером Німеччини. Уже наступного дня А. Гітлер зробив заяву по радіо, в якій, зокрема, заявив: “Наше завдання – боротьба проти комунізму” [898, с. 414]. Польські політики прометеївського напрямку побачили в цьому можливість спільного з А. Гітлером походу на Радянський Союз. Вони вважали, що без порозуміння з Польщею Німеччина не наважиться на цей крок [59, л. 22]. У Варшаві, так само як в інших європейських столицях, помилялися в тому, що А. Гітлер у своїй політиці буде керуватися раціональними міркуваннями, а не ірраціональною, розрахованою на розпалювання ненависті расистською й шовіністичною ідеологією. Антибільшовизм фюрера відволікав увагу польських політиків, які не почули його ревізійністських гасел стосовно Польщі [871, с. 25].

Лідери націонал-соціалістичної партії Німеччини теж проявляли підвищений інтерес до емігрантів з СРСР. Вони особливо підтримували тих, що перебували в опозиції до національних центрів, які співпрацювали з Польщею. Влада Німеччини традиційно опікала монархічний табір гетьмана П. Скоропадського. Його осередком став Український науковий інститут у Берліні. Директором інституту був генерал Гренер, який у 1918 р. виконував обов'язки начальника Київського гарнізону в період німецької окупації України [147, к. 110]. Згідно з розпорядженням МЗС Німеччини Український науковий інститут у Берліні об'єднував різні політичні напрямки еміграції. Тут працювали також петлюрівці, зокрема капітан Дмитренко, й націоналісти з групи Є. Коновальця. При інституті функціонував інтернат для потреб української молоді. Українцям надавалися стипендії для здобуття вищої освіти

в Празі й Парижі. Дослідження українських учених фінансувалися урядом Німеччини. Згодом куратором Українського наукового інституту став балтійський німецький шляхтич, близький співпрацівник А. Гітлера, міністр закордонних справ Націонал-соціалістичної робітничої партії – А. Розенберг [289, к. 2]. Його діяльність позначилася також на постійному зростанні фінансування інституту, видатки на утримання якого одноразово зросли на 50%. Так нацистське керівництво намагалось готувати кадри для використання в інтересах III Рейху.

Водночас Український науковий інститут у Берліні поступово став важливим осередком пропаганди української національної ідеї, яка полягала у відродженні Великої України, територія якої простягалася б від Сяну до Кавказьких гір [Ibid., к. 6-9]. Цей проект всіляко підтримувався Товариством приятелів інституту, до якого входили організації й окремі меценати з Німеччини. Німецька влада активно використовувала українське питання для тиску на СРСР і Польщу, до складу яких входили етнічні українські землі.

Прихід А. Гітлера до влади в 1933 р. принципово не змінив ставлення до петлюрівської еміграції. У плани Німеччини не входило залучення уенерівців до співпраці, оскільки в українському еміграційному середовищі вже були налагоджені тісні контакти з групою полковника Є. Коновальця і гетьмана П. Скоропадського. Німецькі спецслужби задовільнялися вербуванням окремих петлюрівців, як, наприклад, директора ТАЕ М. Ковалевського [59, л. 57].

26 січня 1934 р. у Берліні була підписана польсько-німецька декларація про незастосування сили. Протягом наступних років рейсканцлер А. Гітлер декларував політику зближення з Польщею. Однак керівники прометеївського руху розуміли ілюзорність планів залучення Німеччини до реалізації прометеївської політики Польщі. Вони вважали, що польсько-німецька угода носить кон'юнктурний, а не концептуальний характер, тому було ще зарано говорити польсько-німецьку співпрацю, зокрема в площині реалізації концепції прометеїзму. Проте в такій ситуації було визнано доцільним продовжувати

пропаганду ідей прометеїзму з акцентуванням уваги на проблемах в національній політиці Радянського Союзу [108, л. 4].

Лідери прометеївського руху не припиняли пошуку контактів з гітлерівцями. Деякі ватажки прометеївських організацій (Г. Гважава, Д. Сейдамет, М. Чокаєв, М.-Г. Сунш) відбули до Німеччини з метою налагодження контактів з офіційною владою Німеччини [59, л. 26]. У 1934 р. до Берліна прибули співробітники прометеївського часопису “Wiuletyn Polsko-Ukraiński” В. Бончковський і Є. Маланюк. Для цієї подорожі начальник Експозитури №2 розпорядився виділити кошти: 300 зл. – В. Бончковському і 100 зл. – Є. Маланюку [286, к. 1 zw.]. Метою поїздки було встановлення зв'язків з українськими еміграційними організаціями в Німеччині. Водночас вивчалися суспільні настрої в правлячих колах Німеччини і перспективи польсько-німецької співпраці. М. Єремійв, перебуваючи в Німеччині, домовився про співпрацю і обмін інформацією з редактором тижневика “Völker Burd” – В. Шерером, який був довіреною особою в націонал-соціалістичній партії. Німецький редактор проявив неабиякий інтерес до військових УНР, від яких сподівався отримати фахову інформацію про збройні сили СРСР [286, к. 297-298].

Після приходу А. Гітлера до влади його соратник А. Розенберг, який мав вирішальний вплив на східну політику III Рейху, запропонував концепцію поділу СРСР й підтримку німецькими націонал-соціалістами національно-визвольних рухів у радянських республіках [375, к. 618]. Це була своєрідна модель німецького прометеїзму, але, на відміну від польського, Німеччина виступала в ролі протектора й не приховувала пріоритету німецьких національних інтересів. Німці, проводячи свою східну політику, створили серйозну конкуренцію прометеївському рухові [280, к. 46]. Німеччина трималася осторонь від контактів з представниками УНР, які були носіями ліберально-демократичної, майже соціалістичної ідеології, й тому ворожої для всіх фашистських держав [153, к. 57].

Керівництво прометеївського руху через довірених осіб робило спроби заручитися підтримкою з боку Італії. Польській розвідці стало відомо, що у м. Мілан було створено спеціальний Східний інститут, який займався дослідженнями проблем Східної Європи. Керівників італійського фашизму цікавили передусім настрої, що панували в радянських республіках. М. Єремійв як керівник телеграфної агенції “Офінор”, перебуваючи в Римі у відрядженнях, проводив консультації з представниками МЗС Італії [257, к. 298].

Пропагандою ідей прометеїзму займався філіал “Офінору” в Римі, керівниками якого були італійці Рондоне Белісаріо, а після нього Лауро Маїнарді. Тут видавалися друком інформаційні повідомлення італійською мовою для 75-ти місцевих газет і журналів. Л. Маїнарді проявляв значний інтерес до українського питання. Він полемізував у пресі й доводив, що С. Петлюра не був організатором єврейських погромів, а навпаки, будучи Головним отаманом військ УНР, захищав євреїв [257, к. 297].

Значний вплив на формування італійської суспільно-політичної думки мав професор Енріко Інсабатто – журналіст, видатний публіцист, депутат італійського парламенту, автор статей, присвячених східній проблематиці (“Іслам і політика союзників”, “Захід півмісяця” і т. д.), редактор італійсько-арабського щоденника в Єгипті. У 1934 р. під час відвідування Варшави він погодився на інтерв'ю з журналістами часопису “*Wiuletyn Polsko-Ukraiński*” [645, s. 7]. На його переконання, Італія жваво цікавилася великими етнічними групами, що вважалися форпостами західної цивілізації на сході Європи. Серед них: 1) карели та інгри, які прагнули політичного об'єднання “зі своїми братами суомі”; 2) тюркські народи: Ідель-Уралу, Туркестану й Азербайджану, які досягли високого ступеня розвитку культури й заслуговують на створення суверенних національних держав; 3) українці, “існування яких вже ніхто не може заперечити і яким навіть більшовики формально надали незалежність” [161, к. 107]. Майбутнє білоруського народу Е. Інсабатто пов'язував з Польщею або Литвою. Грузію він “бачив” у рамках Кавказької конфедерації.

Італійський погляд на східні проблеми, в трактуванні Е. Інсабато, не суперечив політичним принципам, які були закладені в концепції прометеїзму. Вимальовувалася спільна платформа для майбутньої співпраці. На думку Е. Інсабато, Польща як бастион західної цивілізації повинна знайти спільну мову з Беніто Муссоліні. Однак політична лінія великого “дуче” у східному питанні дещо відрізнялася від прометеївської. Першочерговими для керівництва Італії були проблеми “жовтої раси”, а не Радянського Союзу, який розглядався як позитивний для Європи стримуючий фактор [161, к. 106].

Ідейними конкурентами прометеїстів в Італії стали українські націоналісти. Для постійного зв'язку з італійськими політичними колами Проводом ОУН був направлений Євген Онацький. Він віддавна підтримував дружні стосунки з багатьма лідерами італійського фашизму, які проявляли підвищений інтерес до українського питання [363, к. 1-2]. Головною опорою Є. Онацького став депутат парламенту Італії, королівський комісар при Вищому Східному інституті в Неаполі – Барбієліні-Амідей [Ibid., к. 4-5]. Він дуже високо цінував Є. Онацького й сприяв у виданні друком української граматики його авторства. Пропагандистська робота з боку ОУН призвела до того, що італійські фашистські кола перестали цікавитися представниками УНР та їх роботою за кордоном.

Із розмов, проведених у січні 1938 р. з представниками МЗС Італії, партійними діячами та журналістами, польська сторона переконалася у відсутності довіри з боку італійців до організації “Прометей” і петлюрівської еміграції зокрема. Її представників запідозрили у зв'язках з II Інтернаціоналом і трактували як інструмент політичного впливу Польщі на міжнародну політику в Центрально-Східній Європі. Тому італійці намагалися всіляко уникати контактів з лідерами прометеївської еміграції, як такої, що перебувала на службі офіційної влади Польщі. Натомість шукали незаангажованих представників національних меншин, які опинилися у вимушеній еміграції. Серед українців вибір упав на Є. Онацького, який був довіреною особою Є. Коновальця і представляв ОУН в Римі [352, к. 1]. Зокрема, 22 січня 1938 р.

на урочистостях з нагоди відзначення III-го Універсалу УНР у Римі українську сторону представляв Є. Онацький. Це викликало обурення з боку лідерів УНР, які мали безпосереднє відношення до цього ювілею. Показова стриманість італійців у стосунках з лідерами української (петлюрівської) і грузинської еміграції не влаштувала керівництво організації “Прометей” [Ibid., k. 13].

У 30-х рр. ХХ ст. території Манджурії, Монголії, Якутії, де під час Громадянської війни в Росії японці підтримували сепаратистські рухи, опинилися в полі зору великодержавної політики Японії [221, k. 36]. Далекосяжні плани японського керівництва сягали до радянського й китайського Туркестану та прилеглих територій Південного Сибіру, заселених переважно колоністами-неросіянами. Ці регіони, а також радянський Далекий Схід розглядалися як можливий театр військових дій з СРСР, а еміграція оцінювалася не лише як потенційний політичний, але й військовий союзник. У цих землях японці вбачали свій “життєвий простір” і тому, знаходили спільну мову з німецькими націонал-соціалістами. Японці особливо пильно спостерігали за емігрантами з Кавказу, Середньої Азії й України.

Після Першої світової війни в Японії опинилися емігранти мусульмани з Росії, а згодом СРСР. Серед них група М.- Г. Курбангалієва – башкіра за походженням, імама татарських емігрантів на Далекому Сході [297, k. 4-6]. Він емігрував до Манджурії й співпрацював з японцями. Його діяльність полягала у спробах об’єднання мусульман у Китаї проти комуністів з СРСР [715].

З метою налагодження контактів з мусульманами на Далекому Сході до Японії прибув видатний прометеївський діяч А. Ісхакі. Він зустрічався з військовими аташе, полковником Сузукі й майором Гікосабуро Хата [258, k. 1]. За час перебування в Японії А. Ісхакі не лише виступав з публічними лекціями й на сторінках японських газет, але йому вдалося налагодити зв’язки як у військових і дипломатичних колах, так і серед громадських діячів Японії, де він прославився японофілом [256, k. 236].

У 1933 р. Японія виношувала плани створення мусульманської держави у внутрішній Азії під своїм протекторатом. Тюрко-татар у Манджу-го було

близько 6 тис. чол., 1 тис. – в Японії, а також 5 тис. – в Китаї [256, к. 236]. Татарські “Національно-релігійні товариства” й школи діяли у місцях їх компактного проживання, наприклад, у Харбіні, Токіо, Шанхаї. До Японії було запрошено представника отоманської династії Абдул Керім Ефенді як потенційного правителя нової держави.

Землі українських поселенців у південній частині Далекого Сходу й нижній частині ріки Амур і над Тихим океаном одержали назву Зеленого Клину, або Зеленої України. Вони стали об’єктом посиленої уваги з боку японської розвідки [639, s. 4-6]. Польсько-японську співпрацю в далекосхідному питанні розвивали представники прометеївського руху. У лютому 1933 р. військовий аташе Японії у Варшаві Гікосабуро Хата зустрівся з професором Р. Смаль-Стоцьким, генералом В. Сальським, а також з грузинами: С. Мдівані й генералом А. Захаріадзе. Серед присутніх були начальник Відділу II ГШ Польщі Т. Фургальський і підполковник С. Маєр. На зустрічі обговорювалося питання створення буферної української держави в Зеленому Клині при підтримці Японії [423, s. 120]. За згодою Експозитури №2 представники петлюрівської еміграції намагалися здобути підтримку з боку іноземних держав. Однак, результатів не було досягнуто, оскільки Німеччина, Італія, Японія та інші країни, проводячи власну політичну лінію, розраховували на підтримку тієї еміграційної групи, яка була їм підпорядкована безпосередньо, а не за посередництвом Польщі [59, л. 58].

Керівництво прометеївського руху постійно перебувало в пошуку можливих союзників, зацікавлених у розпаді СРСР. Серед них впливовістю у світовій політиці виділялися Англія, Франція й США. Польські політики розраховували на співпрацю також з Генеральним штабом Бельгії, оскільки бельгійський уряд не визнавав існування СРСР і в зовнішній політиці орієнтувався на Німеччину та Італію [876, с. 152].

Пропаганду прометеїзму на території Швейцарії проводив М. Лівіцький – син президента УНР. Швейцарська преса повідомляла про його виступ з антирадянською промовою на конгресі меншин в Женеві. В уенерівській

ієрархії він займав посаду секретаря міністра закордонних справ О. Шульгіна й офіційно значився його представником у Женеві [153, к. 53]. М. Ливицький, виконуючи завдання Експозитури №2, перебував у постійному зв'язку з видатними представниками прометеївського руху, зокрема грузином Г.-А. Чхенкелі й азербайджанцем М.-Я. Мегтієвим. На підставі його усних і письмових повідомлень співробітники ГШ Польщі констатували значне зацікавлення осередками прометеїзму в Швейцарії, особливо в політиці щодо народів СРСР кавказького і причорноморського регіону [352, к. 4-5].

Політика прометеїзму викликала певний інтерес в урядових колах Англії. Її керівництво виступало за збереження Британської імперії й утримання статус-кво у міжнародних відносинах. Водночас правлячі кола Англії декларували надання допомоги поневоленим народам. Польська влада за посередництвом свого посла в Лондоні намагалася заручитися підтримкою англійського уряду для реалізації прометеївських планів. Однак англійці сумнівалися у щирості політики Польщі щодо Росії й Німеччини, а також національної політики в українському питанні. Існуюче недовір'я всілякими засобами підтримувалося радянською дипломатією [138, к. 102].

Франція трактувала Польщу як державу, що перебувала в сфері її впливу [354, к. 17]. Опираючись на умови французько-радянського договору про взаємну допомогу від 2 травня 1935 р., Франція в зовнішній політиці поступово узгоджувала свої позиції з Радянським Союзом [270, к. 20]. Звідси незадоволення діяльністю еміграційних організацій, що прагнули ослаблення СРСР шляхом його розчленування на окремі держави [375, к. 606]. Французька влада остерігалася налагодження відносин між владою III Рейху й українськими емігрантами, які могли бути використані проти Франції. Радянські дипломати переконували французів, що, відокремивши Україну, Німеччина значно ослабить радянську Росію, щоб згодом напасти на Францію [133, к. 284]. Окремим питанням було працевлаштування українських емігрантів у Франції. Воно створювало серйозні проблеми для французької влади, яка й так боролася

зі зростанням масового безробіття в державі в період світової економічної кризи [867, с. 175].

Існування “Офінору” в Парижі значною мірою залежало від міжнародної ситуації. У зв’язку з покращенням французько-радянських відносин у другій половині 30-х рр. ХХ ст. розпочалися систематичні перевірки діяльності агенції з боку французької поліції, чинилися перешкоди щодо розповсюдження інформаційних бюлетенів. Візити “непроханих гостей” нерідко завершувалися конфіскацією друкованої продукції “Офінору” [295, к. 4].

Одночасно у полі зору керівництва прометеївського руху перебувала Фінляндія та Туреччина, які на їх думку, були як “завіси до дверей”, що закривали доступ Росії до Європи [938, с. 553]. Фінляндія сподівалася на розпад СРСР й сприяла діяльності прометеївських емігрантських організацій, зокрема інгерманландського й карельського народів, що діяли на її території. Однак з наближенням міжнародного конфлікту в Європі вона зайняла позицію строгого нейтралітету [292, к. 2]. Це було продиктовано геополітичним становищем Фінляндії й реальною загрозою агресії з боку СРСР.

До середини 30-х рр. ХХ ст. Туреччина продовжував зберігати радянофільську орієнтацію [874, с. 308]. Антирадянські настрої окремих політичних угруповань й прометеївська діяльність еміграційних організацій контролювалася турецькою владою, щоб не допустити загострення відносин з СРСР. Однак це не перешкоджало обміну таємною інформацією між турецькими спецслужбами й польським Відділом ІІ та МЗС. Останні також використовували Туреччину як транзитну територію для переправки кур’єрів на Кавказ і Закавказзя [354, к. 20].

Починаючи з весни 1936 р., Туреччина виступила ініціатором обговорення питання про режим Чорноморських проток. Вона діяла, прикриваючись помітним впливом англійської дипломатії. На конференції в Монтре, яка тривала з 22 червня до 21 липня 1936 р., повною мірою проявилася наміри Туреччини на відхід від попередньої політики добросусідських відносин з СРСР й переорієнтація на Великобританію.

Внаслідок цього в радянсько-турецьких відносинах наступило помітне похолодання [80, л. 1; 726, с. 23].

У розпаді Радянського Союзу, окрім Польщі й Фінляндії, були зацікавлені: Естонія, Латвія, Литва й Румунія [278, к. 173]. Польські політики реально оцінювали незначний потенціал балтійських держав на випадок збройного конфлікту з Росією. Але навіть при умові їх нейтралітету вони відтягували б на себе частину сил Червоної Армії.

З матеріалів військового аташе Польщі в Ризі видно, що в 30-х рр. ХХ ст. латвійська поліція одержувала з Відділу II ГШ секретні періодичні дотації в розмірі 40 доларів США за одну розвідувальну інформацію, у тому числі й ту, що представляла інтерес для прометеївської діяльності [50, л. 17].

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. посилилася антипольська пропаганда з боку Литви. Під впливом антипольських закликів, які йшли від офіційних литовських кіл, відбувалися напади на польське населення, утиски польської преси [311, к. 1].

Румунія, так само як Польща, перебувала в полоні антирадянських ідей та антиросійських настроїв, демонструвала вороже ставлення до Радянського Союзу й категорично відмовлялися від співробітництва з ним [867, с. 297]. До того ж Польська республіка була пов'язана з нею антирадянським договором і військовою конвенцією 1921 р. На території Румунії перебувала численна українська еміграція й давня колонія татар в Добруджі, яких прометеїсти планували використали у боротьбі проти СРСР. Однак уряд Румунії загалом пасивно сприймав ініціативи Польщі.

На античехословацькій основі Польща розвивала відносини з Угорщиною, яка претендувала на словацькі землі [133, к. 291]. Польща також висловила територіальні претензії до Чехословаччини (район Тешинської Сілезії). Збіг планів відбився у бажанні встановити спільний польсько-угорський кордон. Німецька дипломатія тимчасово “закривала очі” на великодержавні польські плани, підтримувала Угорщину й Польщу, намагаючись з їх допомогою ізолювати Чехословаччину [844, с. 31].

Чехословаччина виступала конкурентом Польщі в регіоні Центрально-Східної Європи й демонструвала політику зближення з СРСР в рамках системи колективної безпеки, елементом якої став союзницький чехословацько-радянський договір від 16 травня 1935 р. [763, с. 425]. Існували також взаємні домовленості між Радянським Союзом і Чехословаччиною щодо координації політики стосовно українського питання. Йшлося, насамперед, про Східну Галичину, Північну Буковину, Бесарабію та Закарпаття. Осередком антипольської пропаганди в українському еміграційному середовищі стала Прага. Всі антирадянські елементи з Чехословаччини мали бути усунуті й відправлені до Берліна або Варшави, а їх місце повинні зайняти прорадянськи налаштовані особи. Радянське посольство в Празі фінансувало цілу низку українських кооперативів і викладачів професійних українських шкіл [161, к. 122].

З другої половини 1936 р. в системі міжнародних відносин на європейському континенті стала визрівати криза, яка відобразилася на політичному становищі в усьому світі. Саме тоді в Європі почав формуватися трикутник сил (фашистські держави – західні країни – СРСР), боротьба між якими визначала подальший розвиток подій. Ініціатива була перехоплена фашистськими державами, причому в “осі Берлін – Рим” роль першої скрипки відводилася Німеччині. Перші симптоми кризи системи міжнародних відносин і нової розстановки сил великих держав найбільше відбилися на зовнішній політиці Польщі, особливо в її відносинах з Німеччиною і СРСР [726, с. 23].

Зміни в польській зовнішній політиці стали особливо помітними після 1935 р., у період декомпозиції, коли міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек повністю взяв керівництво у свої руки. Його погляди виходили з постулату ізоляції Радянського Союзу від участі в європейських справах. За його керівництва принцип “рівновіддаленості” Польщі щодо Німеччини і СРСР залишився лиш декларацією. Фактично збільшувалася дистанція до Москви, а зменшувалася до Берліна. У зовнішній політиці Польщі під керівництвом Ю. Бека стали проявлятися риси, подібні до німецької східної політики. Їх

об'єднувала спільна антирадянська платформа, схвальне ставлення польської дипломатії до формування “осі Берлін – Рим”, а також Анतिकомінтернівського пакту (листопад 1936 р.). При цьому Польща відмовилася від пропозицій приєднання до пакту, як і до німецьких пропозицій встановити більш тісні контакти з метою “вирішення російського питання” [726, с. 23]. Аргументація була очевидною, оскільки Польща побоювалася втратити самостійну роль на міжнародній арені й сама претендувала на роль великої держави.

Водночас продовжувався пошук контактів з політичними колами III Рейху, які налагоджували й діячі прометеївського руху. У середині 1936 р. професор Р. Смаль-Стоцький за дорученням Експозитури №2 здійснив низку зустрічей з представниками політичної, військової, бізнесової й наукової еліти в Берліні та Лондоні. Він виступав з лекціями на тему національних відносин у СРСР, проводив бесіди й переговори з впливовими особами [150, к. 278]. Метою службового відрядження було налагодження співпраці з впливовими колами Німеччини в руслі міжнародного прометеївського руху.

Польські військові були поінформовані, що плани розчленування більшовицької Росії на окремі національні держави розроблялися також у політичних колах Німеччини. Вони хотіли об'єднати польсько-німецькі зусилля в цьому напрямку. Зокрема, в розмові з Р. Смаль-Стоцьким німецький професор Пауль Рорбах зауважив, що треба порозумітися з поляками в питанні “утворення незалежних держав на руїнах Росії” [150, к. 284]. Саме тому в Німеччині у 1936 р. були встановлені суворі заборони будь-яких образливих висловлювань на адресу керівництва Польщі як вірогідного союзника в майбутній війні з СРСР. А. Гітлер поступово усунув з німецького Генштабу представників старого покоління, які були вороже налаштовані щодо Польщі [154, к. 278]. Частково з цим було пов'язано вирішення українського питання. Оскільки Польща називала його своєю внутрішньою проблемою, то у правлячих колах Німеччини вважалося недоцільним передчасно провокувати її керівництво. У зв'язку з цим нацисти припинили відносини з Є. Коновальцем і радили українським націоналістам не втручатися в польські справи, а

зосередити свою увагу щодо ситуації на Буковині та Закарпатті [Ibid., k. 285]. Загалом із розмов з німецькими політиками й науковцями Р. Смаль-Стоцький зробив хибний, на наш погляд, висновок, що в східній політиці Німеччини не визріло чітко окреслених концепцій. На політичну програму канцлера А. Гітлера в східному питанні німецькі інтелектуали й політики радили йому не звертати уваги, бо вважали її анахронізмом і, як виявилось, умисно чи несвідомо заставили повірити в це українського професора. В свою чергу ця дезінформація не викликала сумніву й у ГШ Польщі.

Тим часом, виступаючи 5 листопада 1937 р. на вузькій нараді з вищим керівництвом Вермахту і МЗС, А. Гітлер доволі відверто висловив своє бачення відносно переходу III Рейху до вирішення проблеми “життєвого простору” [726, с. 79]. Він однозначно вказав у “Майн кампф”, що “життєвий простір” для Німеччини пролягає лише в експансії на схід. Це означало, що рано чи пізно неминучою буде війна між Німеччиною і СРСР [390, с. 255].

У зв'язку з наближенням війни намітилися відцентрові тенденції у прометеївському русі. Спецслужби III Рейху проявляли неабиякий інтерес до емігрантів з СРСР та всіляко переманювали їх на свій бік. Німці були найбільш зацікавлені в налагодженні контактів з представниками грузинського й українського національних осередків у Парижі [223, к. 5]. Найактивніші діячі прометеївського руху, як Менагарішвілі, Г. Гважава, М. Чокаєв, Е. Такайшвілі, відкрито вийшли з “Прометея” й задекларували свою приналежність до співпраці з III Рейхом [352, к. 1; 690, р. 41]. Це стало причиною загострення стосунків і конфліктів у колах прометеївської еміграції [59, л. 172; 512, с. 6].

У політиці щодо Польщі керівництво III Рейху керувалося такими принципами: поляків уважали своїми віковичними ворогами, які завжди будуть підтримувати противників Німеччини. У перемозі Німеччини над Заходом Польща вбачатиме загрозу для свого суверенітету і буде намагатися цьому всіляко протистояти. Тому, на думку вищого керівництва III Рейху, слід буде при першій нагоді напасти на Польщу [390, с. 494-495]. Крім, внутрішня стійкість Польщі стосовно СРСР видавалася німцям сумнівною. Вони були

переконані в тому, що польський режим не витримає натиску з боку Радянського Союзу.

На початку 1938 р. радянсько-польські відносини стали конфліктними, що проявилось в гострій полеміці у пресі, яка виходила за рамки допустимого. Особливих нападок з боку радянської преси зазнало МЗС Польщі, яке характеризувалося як “варшавський філіал пана Гебельса” [550, с. 1]”, а його глава полковник Ю. Бек “як комівояжер фірми “Гітлер і Ко” [530, с. 1] і навіть як “гітлерівський шпигун” [538, с. 102]. Важливим показником погіршення радянсько-польських відносин була відсутність політичного представника СРСР у Варшаві з листопада 1937 р. до червня 1939 р.

Політична і військова мета націонал-соціалістичного і радянського керівництва щодо Польщі майже повністю збігалася. А. Гітлер, виступаючи 22 серпня 1939 р. перед вищим командуванням Вермахту, визначив першочергову мету – “знищення Польщі”. У свою чергу, Й. Сталін в розмові з Генеральним секретарем Виконкому Комінтерну Г. Димитровим сформулював своє ставлення до польської проблеми так: “Знищення цієї держави в нинішніх умовах означало б – однією фашистською державою менше! Що поганого сталося б, якби в результаті розгрому Польщі ми поширили соціалістичну систему на нові території і населення” [726, с. 167].

Вночі з 23 на 24 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад разом з секретним додатковим протоколом, у якому визначалися кордони сфер впливів Німеччини і СРСР у Центральній Європі й передбачався розподіл Польщі. Підписання пакту “Ріббентроп–Молотов” викликало глибоке розчарування політикою Німеччини у колах діячів прометеївського руху. Якщо Й. Сталін розчарував європейських лівих, то А. Гітлер – прометеївських діячів, які з тих пір вважали його зрадником. Будучи до того часу налаштованими антирадянськи, вони стали також антинацистами. Починаючи з вересня 1939 р., “ветерани” прометеївського руху М. Чокаєв, М.-Я. Мегтієв, Н. Жорданія, О. Шульгін на сторінках реформованого прометеївського журналу “La Révue Prométhée” від імені своїх

співвітчизників закликали Польщу, Англію, Францію до боротьби з німецько-радянською коаліцією. Вони апелювали до народів не вибирати “між чумою і холерою” (тобто між Німеччиною і СРСР – В. К.), а протистояти їм обом як наприклад фінський народ, що героїчно боровся з переважаючими силами Червоної Армії в 1940 р. Вони закликали сприяти розпаду Радянського Союзу й тим самим перемагати “холеру”, а це, на їх думку, означало й кінець “чуми” [928].

Отже, в реалізації концепції прометеїзму польське керівництво намагалося заручитися підтримкою провідних держав світу, які, на їх думку, були зацікавлені в розпаді Радянського Союзу. Насамперед це були держави Антикомінтернівського пакту – Німеччина, Італія й Японія. Спільною платформою мав стати антирадянський і антикомуністичний характер домовленостей. Польська ініціатива виявилася неприйнятною для урядів цих держав, оскільки вона не відповідала їх поглядам на майбутнє облаштування світу. В ньому не було місця Великій Польщі. Навпаки, держави так званої “осі Рим – Берлін – Токіо” намагалися використати діячів прометеївського руху в реалізації своїх зовнішньополітичних доктрин. Сусідні з Польщею і СРСР країни з різних мотивів, а переважно з міркувань власної безпеки не наважилися відкрито суперечити політиці СРСР. Таким чином, намагання керівництва прометеївського руху заручитися підтримкою провідних держав світу зазнало поразки.

4.3. Українське питання в польсько-японських відносинах.

Співпраця між польською та японською розвідками на базі спільної антирадянської й антикомуністичної платформи розвивалася протягом усього міжвоєнного двадцятиліття [354, к. 19; 423, s. 117]. Представники правлячих кіл санаційної Польщі, які підтримували концепцію прометеїзму, проявляли підвищений інтерес до українців, які проживали на радянській території Далекого Сходу й китайської Манджурії. Японська влада також намагалася використати національно-визвольні прагнення українців у своїх державних

інтересах. У зв'язку з цим українське питання посіло важливе місце у відносинах між цими двома країнами.

На Далекому Сході проживали нащадки українців, які були переселені до Сибіру царськими властями ще в 50-х рр. XIX ст. У кінці цього століття завдяки масовій еміграції українців на південь далекосхідного регіону Російської імперії з'явилася назва Зелений Клин, або територія Приамур'я і Уссурійського краю, які стали основним об'єктом української колонізації. Фактично всі ці землі в 20-х рр. XX ст. були охоплені національно-визвольною боротьбою українців за створення незалежної Української держави біля Тихого океану. Тому поняття Зелений Клин отримало ширшу інтерпретацію. Це була територія від Байкалу до Берингової протоки. Поряд із назвою Зелений Клин стала використовуватися також назва Зелена Україна [828].

На території радянського Далекого Сходу, площа якого становила 2 млн. 718 тис. 900 км. кв., найчисельнішою національною меншиною була українська. За даними офіційної статистики, на 1926 р., українців на Далекому Сході було близько 1 млн. чол. (60-70% всього населення) [845]. Тут жили не лише переселенці, серед яких було немало політичних, а також робітники і службовці Китайської східної залізниці [720, с. 381]. Вони зберігали свою мову і звичаї, а їх національне усвідомлення зростало з року в рік. Про це свідчило збільшення кількості українських шкіл. У 1930 р. на Далекий Схід прибуло ще 35 тис. українців, під приводом розкуркулення висланих з УСРР. На нових необжитих землях українці опинилися у складних економічних умовах і були змушені боротися за виживання [571, с. 3].

Українська колонія в китайській Манджурії нараховувала приблизно 11 тис. чол. й за чисельністю поступалася лише російській білогвардійській еміграції, що була поділена на різні партії й організації. Серед них організованістю вирізнялися забайкальські козаки генерала Г. Семенова, який ще під час Громадянської війни опирався на підтримку з боку Японії. Так звані "семеновці" виношували ідею відокремлення Забайкалля від Росії й утворення незалежної Бурято-Монгольської республіки. Бурятська еміграція в Манджурії

підтримувала цю ідею й була вороже налаштована щодо радянської влади в Забайкаллі. Їх представницьким органом став “Комітет незалежності Бурятії”. Зі своєї резиденції в Хайларі його керівництво закликала до проголошення незалежної Бурятської республіки. Великий вплив на національне усвідомлення бурятів мав буддизм. Духовний лідер бурят-буддистів Панчен-Богдо-Лама був проголошений живим Богом. Його поважали всі монголо-бурятські племена аж до Тибету [267, к. 2].

Активне політичне українське життя в Манджурії розпочалося у вересні 1931 р., коли з китайської поліції були видворені всі росіяни [813]. Українське суспільство почало реалізовувати ідею створення незалежної України на Зеленому Клині – окремої держави, яка б відділила Росію від Тихого океану [262, к. 3-8]. Політичні прагнення українців Манджурії привернули увагу правлячих кіл Японії, а також Польщі й Німеччини. Зі свого боку емігрантські організації українців пов’язували надії на політичне майбутнє саме з цими країнами, як з потенційними ворогами СРСР. Збіг інтересів зумовив налагодження взаємних відносин.

Великодержавні інтереси Польщі сягали радянського Далекого Сходу й китайської Манджурії. Прометеїсти у своїй зовнішній політиці намагалися використати всі народи, що були незадоволені політикою СРСР, і об’єднати їх в єдиний антирадянський фронт. Як відомо, ГШ Польщі за посередництва консульства в Харбіні організував створення в Манджурії філіалу варшавського “Прометей”. Його фактичним керівником став емісар Т. Голувка випускник Східного інституту В. Пельц. Активну участь у роботі філіалу брали представники польської, грузинської, ідель-уральської та української еміграції. Українців у Манджурії представляли Павло Яхно та Іван Світ, які перебували під впливом ідеології УНР й підпорядковувалися генералові В. Сальському. Найбільше надії в реалізації прометеївської концепції керівництво Експозитури №2 поклало на українців, які були найчисельнішою й потенційно найвпливовішою силою на Далекому Сході [258, к. 81]. Для польських правлячих кіл було зрозумілим, що Польща стане

наддержавою, якщо зміцниться системою союзів зі слов'янськими меншинами, передусім з українцями [300, к. 11].

Підтримуючи прометеївські ініціативи, військові кола Японії сповідували передусім власний державний інтерес. Японія була зацікавлена в реалізації паназійської доктрини на Далекому Сході, яка впливала з її великодержавної ідеології і була складовою японської імперіалістичної політики в Азії. Метою японського месіанізму – ніппонізму, який протиставлявся комуністичній ідеології, було об'єднання “жовтої раси” в могутню імперію, до якої на першому етапі мали увійти Японія, Маньчжурія і Китай [375, к. 619; 536, с. 25-26]. Японія прагнула виключного панування на Охотському, Японському, Жовтому й Китайському морях, а також на континенті [221, к. 46]. З урахуванням цих намірів японсько-радянський конфлікт був неминучим.

Створення держави Маньчжу-Го було першим етапом реалізації японської великодержавної ідеї й поразкою радянської політики в цьому регіоні. У 1931 р. Японія вторглася в Маньчжурію. У 1932 р. тут було проголошено створення маріонеткової держави Маньчжу-Го – народу маньчжурів [282, к. 1]. За формою правління вона була монархією на чолі з останнім нащадком династії маньчжурів молодим принцом Пу-ї, що, ставши імператором, одержав ім'я Канг-те. Проте фактичними правителями Маньчжу-Го були японці [862, с. 116]. Маньчжу-Го мала стати прецедентом для інших земель. Зі стратегічних міркувань увагу правлячих кіл Японії привертав передусім Далекий Схід.

Після захоплення Японією північно-східного Китаю й утворення у 1932 р. васальної держави Маньчжу-го, її влада організаційно оформилась у вигляді військових місій, що були створені в усіх населених пунктах на окупованій території. Державне управління в Маньчжу-Го знаходилося під контролем японського посла в Маньчжурії, який одночасно був і командувачем Квантунської армії [703]. Японська військова місія (ЯВМ) через свого політичного радника Івана Михайліва проявила неабиякий інтерес до українського питання. Він народився в Забайкаллі в сім'ї кубанського політичного діяча, якого було заслано до Нерчинська за участь у революційних

заворушеннях. Закінчивши середню школу, він вступив до Петербурзького університету. У 1912-1915 рр. був секретарем одного з членів Державної Думи Росії, що дало йому можливість познайомитись з адміністрацією фінансів імперії. В період революційних подій став міністром фінансів у білогвардійському Сибірському уряді. Після встановлення влади більшовиків емігрував у Манджурію, де займав посаду радника економічного відділу японської залізниці (скорочено – Мантецу). З 1932 р. став політичним радником Японської військової місії. І. Михайлів виявляв великі симпатії до українського національно-визвольного руху й сприяв утвердженню інтересів української громади в Харбіні в 1931-1935 рр. [862, с. 117].

Японія підтримувала ідею створення української держави в Зеленому Клині на зразок Манджу-Го [553, с. 6]. З метою ослаблення радянських впливів на Далекому Сході Японія розглядала питання створення на території навколо Хабаровська, Владивостока, а також уздовж річки Амур державного утворення під назвою Зелена Україна [619, рр. 4-8].

Загалом японці не поділяли політики прометеїзму Польщі, але вони прагнули використовувати польсько-прометеївські зв'язки для посилення свого впливу в еміграційному середовищі Манджурії, яка мала спільний кордон з частиною Зеленого Клину. Велике значення в майбутньому конфлікті відводилося далекосхідній еміграції, яку японська розвідка прагнула використати з метою реалізації своїх великодержавних ідей. Для цього за ініціативою японців була створена організація “Сегейдон”, яка об'єднувала грузинських, українських і татарських емігрантів і готувала їх до диверсійної діяльності проти СРСР [59, л. 141]. Одну з головних ролей в далекосхідному конфлікті відводилося українській еміграції, яку японська розвідка прагнула використати для реалізації своєї політики. Петлюрівці охоче погоджувалися на співпрацю, вбачаючи в ній можливість використання японського військового і політичного потенціалу для відродження незалежної України. Вони сподівалися, що майбутній японсько-радянський конфлікт закінчиться

розпадом Росії на декілька самостійних держав: Україну, Кавказ, Туркестан та інші [874, с. 76-77].

Японці використовували напрацьовані зв'язки з керівниками петлюрівської еміграції. Ще в кінці 20-х рр. ХХ ст. дипломатичні кола уряду УНР мали налагоджені дипломатичні контакти з японцями через свого представника в Константинополі Володимира Мурського. Він зустрічався з японським військовим аташе підполковником Хара, завдяки якому урядові кола Японії діставали відомості про діяльність уряду УНР і його зацікавленість проблемами Далекého Сходу. В. Мурський також підтримував зв'язки з японським військовим аташе в Туреччині Ямуною. На його прохання В. Мурський підготував доповідну записку про становище українців на Далекому Сході, в якому розкривав стратегічні плани керівництва УНР. Розраховуючи на ескалацію японсько-китайського конфлікту і роль у ньому Радянського Союзу, В. Мурський, змальовуючи погляди керівництва УНР, висловився за побудову української держави – Зеленої України. З цією метою планувалося створити українські збройні формування, військові курси й воєнізовані молодіжні організації [715]. В. Мурський був переконаний, що відокремлення Росії від Тихого океану відповідає державним інтересам Японії [874, с. 75-76].

У кінці 1933 р. В. Мурський склав ще одну доповідну записку на прохання новопризначеного японського військового аташе Канда, з якої радянські спецслужби довідалися про плани уряду УНР й ГШ Польщі на Далекому Сході. Висловлюючи думки свого керівництва, він підтримав ідею збройного японсько-радянського конфлікту. З боку УНР, запевняв В. Мурський, для участі в бойових діях будуть створені добровольчі загони з українців, що проживали в США і Канаді. Говорилося також про те, що українці з Галичини й Волині готові організуватися для антирадянської акції на користь Зеленої України. В реалізації цих планів керівництво УНР розраховувало на допомогу повстанцям зброєю, боєприпасами і військовими інструкторами з боку Японії, Польщі, Румунії та інших країн [874, с. 278-279].

Важливу роль у польсько-японській військовій співпраці відігравав військовий міністр УНР генерал В. Сальський. Він налагодив контакти з японським військовим аташе у Варшаві полковником Кендзо Янагіта [262, к. 24; 862, с. 104]. Через нього український генерал передавав японцям меморандуми і листи, в яких детально розглядалися перспективи створення української держави на Далекому Сході. В. Сальський мав налагоджені контакти з українцями в Харбіні за посередництвом редактора журналу “Тризуб” І. Косенка [862, с. 99]. Кореспонденція, що надходила від нього до генерала В. Сальського, відразу передавалася на вивчення до Експозитури №2 [262, к. 225-226]. За дорученням В. Сальського Т. Олексіюк підготував матеріали для японців про українське населення Далекого Сходу й Сибіру [Там само, с. 150]. Частина з них була опублікована в журналі “Табір” під загальною назвою “Українські колоніальні землі” [548]. Продовженням цих праць були статті, присвячені так званому Сірому Клинові – українським землям в Сибірі та Казахстані.

У розмові з К. Янагіта В. Сальський порушив проблему активізації діяльності німецьких спецслужб на Далекому Сході за посередництвом групи гетьмана Павла Скоропадського. Влітку 1932 р. до Харбіна прибули його емісари, зокрема колишній заступник міністра гетьманського уряду Української держави Віктор Кулябко-Корецький. Завдяки фінансовій підтримці з боку Німеччини, вони розпочали видавництво газети “Українське слово”. Представники прометеївського руху в Харбіні й керівництво УНР негативно оцінювали їх діяльність [262, к. 24]. Вони вважали, що підтримкою конкуруючих з прометеїзмом політичних напрямків було завдано удару по ідеї спільного антикомуністичного фронту [51, л. 5]. Пакт про ненапад між Польщею і СРСР, підписаний 25 липня 1932 р., негативно вплинув на реалізацію політики прометеїзму на Далекому Сході. Представники національних еміграцій та деякі діячі УНР втратили надію на допомогу Польщі й переорієнтувались на Японію. Це збігалось з планами японських політиків. У 1932-1933 рр. було видано низку інструкцій для військових аташе в Європі й

Туреччині, в яких рекомендувалось інтенсифікувати організацію розвідки в СРСР й співпрацю з так званими “поневоленими народами”. Результати такої “співпраці” не забарилися. Українці в Манджу-Го дістали більше можливостей для організації повнокровного громадського життя.

З метою підпорядкування своїм впливам української колонії в Манджурії японські власті йшли на всілякі поступки українцям. Вони дозволили їм створити в 1932 р. Український громадський комітет, керівниками якого стали І. Світ, П. Яхно, Марчишин і Барченко [640, s. 4-7].

За гроші ЯВМ видавалася українська газета “Маньчжурський вісник”, головним редактором якої став І. Світ. Іван Васильович Світ народився в Харкові. Справжнє прізвище Светлов. Під час революції потрапив до Владивостока, де працював репортером в різних антибільшовицьких російських газетах. Згодом безрезультатно намагався створити український друкований орган. Після відходу японців з радянської території Далекого Сходу виїхав до Харбіна. У 1927-1930 рр. працював у китайській газеті “Гун-Бао”, що видавалася російською й окремі номери українською мовою. Там він очолював “українську сторінку”, статті в якій мали антипольський характер. У 1930 р. І. Світ видав брошуру під назвою “Поляки і українці”, в якій різко засуджував пацифікацію в Галичині. У 1931 р. після створення держави Манджу-Го він фігурує в політичному житті Харбіна як один із найактивніших діячів петлюрівського табору й поступово змінює ставлення до Польщі з ворожого на прихильне. В 1932 р. І. Світ став головою товариства “Прометей” в Харбіні. 1933 р. очолив петлюрівський “Союз українських емігрантів” в Харбіні. За японські гроші видавав і редагував “Маньчжурський Вісник”, який протиставлявся імперським великодержавним устремлінням російської еміграційної преси в Харбіні. І. Світ співпрацював з польськими організаціями на Далекому Сході, зокрема, в 1934-1935 рр. [258, k. 102].

Виходу в світ газети “Маньчжурський вісник” особисто сприяв підполковник 10-ої японської дивізії Хасимото [423, s. 120]. Перший номер “Маньчжурського Вісника” тиражем 1500 примірників з’явився 5 вересня

1932 р. Він виходив регулярно протягом 1933-1937 рр. Загалом вийшло 199 номерів газети, а ювілейний 200 був заборонений цензурою [852, с. 114]. Незважаючи на те, що газета видавалася за японські гроші, вона пропагувала концепцію прометеїзму та ідеологію УНР. Антирадянська й антикомуністична спрямованість видання влаштовувала японських покровителів, які не бажали передчасно демонструвати свою заангажованість у цьому виданні.

Японські власті також сприяли поверненню українській меншині 15 листопада 1933 р. приміщення Українського народного дому (УНД) в Харбіні, який був конфіскований китайцями ще в 1923 р. [571, с. 3; 845]. Його приблизна ціна на той час складала 250 тис. американських доларів. Він був побудований українськими меценатами, зокрема І. Шевченком, і націоналізований китайською владою у 1923 р. [566, с. 1; 567, с. 6]. В УНД відновили роботу початкова школа, гімназія й бібліотека. 14 травня 1934 р. наступило остаточне уконституювання правління УНД в Харбіні, на чолі якого став П. Яхно, а секретарем було обрано М. Мілько [571, с. 3].

За ініціативи японців 19 травня 1935 р. була створена Українська національна колонія в Манджурії. Представники ЯВМ хотіли мати єдиний координаційний центр, який би керував українською діаспорою. Вони негативно ставилися до тих українських організацій, що не бажали йому підпорядковуватися й сприяли розвитку української національної свідомості. Так, 18 серпня 1936 р. згідно з письмовим розпорядженням керівника японської військової місії було ліквідовано філіал галицької “Просвіти” в Харбіні, який проіснував 10 років, а також спортивне товариство “Січ” й Український громадський комітет [239, к. 4]. Тим самим японська влада демонструвала, що піднесення української національної свідомості не входило в її плани.

Японських військових найбільше приваблювала перспектива використання українців як найчисельнішої меншини Далекого Сходу в майбутній японсько-радянській війні. З цією метою у штабі 10-ї Квантунської армії начальник його 4-го відділу полковник К. Янагіта проводив розмову з І. Світом. К. Янагіта як колишній військовий аташе Японії у Варшаві добре

знав генерала В. Сальського й інших представників прометеївського фронту й чудово був обізнаний зі станом українського питання на Далекому Сході. Будучи начальником 4-го відділу штабу Квантунської армії він зосередив під своїм контролем діяльність усіх військових місій у Манджурії, в тому числі й Харбінської. Японці покладали надію на те, що у випадку збройного конфлікту з СРСР від їх імені контроль за окупованими територіями візьмуть на себе українці. К. Янагіта був переконаний, що неприхована японська окупація могла б призвести до загострення взаємин з місцевим населенням і тому був зацікавлений в посередництві українців. Однак з розмови з І. Світом К. Янагіта зрозумів, що петлюрівці ніколи не погодяться на роль маріонеткової адміністрації або агентури окупаційної влади. Українці хотіли мати суверенний уряд і незалежну державу, що не відповідало імперським амбіціям японського керівництва.

Безкомпромісна позиція українців стала причиною конфлікту з ЯВМ. Японець К. Хоріє, який був членом економічного бюро харбінського представництва Південно-Манджурської залізниці й у 1933-1938 рр. був референтом ЯВМ в українському питанні, зустрівшись на початку березня з І. Світом, назвав розмову з полковником К. Янагіта “великою помилкою” [852, с. 152], зокрема й тому, що вона відбулася всупереч розпорядженням ЯВМ. Наслідком цієї зустрічі стала переорієнтація уваги в українському питанні з уенерівської еміграції на оунівську. Японцям більше імпонувала радикальна ідеологія й стратегія ОУН.

Полковник Є. Коновалець, розпочавши в 1934 р. співробітництво з японськими військовими колами в боротьбі проти комунізму, вислав через Токіо в Манджурію членів ОУН: Омеляна Хмельовського – “Бориса Куркчі”, а 1935 р. – Миколу Митлюка – “Богдана Лукавенка” і Михайла Затинайка – “Романа Корду-Федоріва”. М. Митлюк загинув у 1936 р., переходячи радянський кордон по р. Амур в організаційних справах. Переходи через кордон влаштовували й були відповідальними за них Юрій Олександрович Рой та М. Затинайко. Вони мали завдання налагодити зв’язки з українцями Зеленого

Клину, військовослужбовцями Червоної Армії на Далекому Сході й політичними в'язнями із радянських концтаборів. Метою груп ОУН, висланих на Далекий Схід, було назовні – провадити громадсько-політичну діяльність серед української діаспори Манджурії, а насправді – налагодити зв'язок ОУН з українцями Сибіру та намагатися організувати співпрацю на місцях із японцями. Заходами Проводу українських націоналістів (ПУН) було видано японською мовою книгу про Україну, а також здійснено деякі спроби встановити лінію зв'язку ОУН між Токіо й Києвом через місто Владивосток [847].

У середині 1935 р. японське посольство в Берліні налагодило з ОУН контакт, метою якого було використання українських бойовиків, які могли б проводити антирадянські диверсійні операції [238, к. 28]. У розмовах брали участь українці: інженер Селезко в Берліні, редактор газети “Українське слово” в Парижі інженер Сціборський. Японці вели розмови з генералом Миколою Капустянським в Парижі та сотником Ріхардом Ярим в Берліні. У листопаді 1936 р. полковник Євген Коновалець двічі зустрічався в Женеві з полковником Танака, який прибув спеціально з Берліна. Танака на той час був старшим японським політичним резидентом в Європі для контактів з українськими політичними угрупованнями. При ньому знаходився неофіційний представник українського відділу емігрантських органів Манджу-Го капітан Матцуока (прізвище не справжнє) [369, к. 43].

Ситуація на Далекому Сході істотно змінилася, коли на чолі українського руху на тих теренах стали націоналісти, прихильники Є. Коновальця – члени організації ОУН, які були добре відомі в Польщі й Америці [274, к. 79]. Під їх впливом радикалізувався національно-визвольний український рух на Далекому Сході. Були створені організації на зразок ОУН: “Українська Далекосхідна Січ” і “Союз української молоді”. У Статуті “Української Далекосхідної Січі” завданням організації визначалося відновлення незалежної української держави зі столицею в Києві [274, к. 79 zw.]. Її автономною

одиницею мало стати утворення союзної з Манджу-Го і Японією Зеленої України.

Новостворені організації на Далекому Сході були підпорядковані колишньому полковникові Армії УНР Юрію Рою (псевдонім, справжнє прізвище Колчанів), який перейшов до лав ОУН. Він емігрував з СРСР і прибув до Харбіна в 1924 р. Ю. Рой був затверджений японцями на чолі адміністрації “Української національної колонії”. Її канцелярію вів Іван Шлендик, який прибув до Харбіна в 1935 р. з Праги. Генерал В. Сальський вважав його своєю довіреною особою. Керівництво Експозитури №2 було іншої думки, оскільки брат дружини І. Шлендика був більшовицьким агентом, до того ж симпатизував Ройові й ненавидів І. Світа і П. Яхна. Ю. Рой також очолив “Українську національну колонію” в Манджу-Го, УНД і групу ветеранів Армії УНР. Окрім нього в роботі ОУН не останню роль відігравали Степан Кушнарєнко, Іван Мілько, Гусарєнко, Троцихін, полковник Коротєнко, Осип Скиба, Трофим Мазарєнко. Про це писала оунівська газета “Далекосхідний націоналіст”, в якій на першій сторінці поряд із тризубом було вміщено фотографію Є. Коновальця в однострої Українських січових стрільців [523, с. 39-40].

Спеціальною постановою ПУН “Українська Далекосхідна Січ” була зарахована до організацій, які були пов’язані з ОУН через свою штаб-квартиру в Харбіні [369, к. 1-2]. “Січ” теж мала налагоджені зв’язки з японським командуванням через агента зв’язку Цучії – японсько-російського перекладача, який в Харбіні став головним агентом щодо діяльності японського штабу серед українських емігрантів. Разом з ним працювали капітан Накамото і лейтенант Мацубара. Центром діяльності всіх наближених до ОУН в Харбіні стали УНД і Українська Свято-Покровська церква зі священниками Труфанівим та Ільчуком.

Наприкінці жовтня 1937 р. представники японського командування разом з главою “Української національної колонії” полковником Ю. Роєм організували перший український загін для визволення Зеленої України. Він нараховував 600 чол. і складався з ветеранів армії УНР. На чолі загону став

уродженець Полтави, колишній полковник Армії УНР І. Паславський, а юнацьким підрозділом керував хорунжий М. Заєць. Бойова рефрерентура ОУН прислала трьох інструкторів: сотника Кінчика, сотника Заїку і хорунжого Федоренка. З приводу створення першого українського загону в Манджурії відбулося велике торжество із врученням бойового жовто-блакитного прапора.

З того часу регулярно відбувалися пропагандистські акції в Манджурії за участю “Української Далекосхідної Січі”. Вони мали переконати українську меншину в тому, що шлях до створення соборної України лежить через визволення українців Зеленого Клину. Провідники ОУН закликали всіх свідомих українців підтримати їх військові приготування. Національно-визвольне повстання в Зеленому Клині вони пов’язували з початком інтервенції японсько-манджурських військ на Далекому Сході. Військово-патріотичні акції відвідувала майже вся українська колонія, у тому числі й ті, що не мали нічого спільного з ОУН. У японців складалася думка, що ідеологія ОУН визначає можливість їх співпраці з українцями і що поза ОУН немає іншої впливової української організації, яка могла б надати їм необхідну широку підтримку у випадку війни з СРСР [Ibid.].

Японське командування планувало виділити значні кошти для розгортання українських збройних формувань в Манджурії і реорганізації їх в “окрему дивізію”. Мала відбутися поїздка Ю. Роя й І. Паславського для особистого представлення в Генштабі Японії і міністерствах, щоб остаточно вирішити питання формування дивізії. Водночас із цим планувалося створити жіночий санітарний загін, який мала очолити голова жіночого відділу “Січі” пані Мілько [Ibid.].

З посиленням впливів ОУН в Манджурії відбулося усунення від активної участі в суспільно-політичному житті колишніх керівників, які залишалися прихильниками ідеології УНР. З членів “Української національної колонії” і УНД було виключено І. Світа та братів Яхно – Павла та Івана. В зв’язку з цим після 1937 р. прихильники прометеїзму й групи І. Світа зійшли на маргінес українського національного життя в Манджурії. Залишившись без фінансової

підтримки з боку японців, часопис “Маньджурський вісник” перестав виходити. “Українська національна колонія”, до якої входив І. Світ, не вписувалася в стратегію військової політики Японії в Маньчжурії. Генерал В. Сальський пояснював цю ситуацію невідповідністю й нездатністю І. Світа та братів Яхно до проведення такого типу політичних акцій. На його переконання, вони не зуміли достойно замінити В. Пельца, за присутності якого в Харбїні серед українців переважали не лише ідеї прометеїзму, а й впливи УНР [258, к. 81].

Українських емігрантів на Далекому Сході роздирали ідеологічні протиріччя. Боротьба розгорнулася не лише між представниками ОУН і УНР, а й УНР та репрезентантами гетьмана П. Скоропадського, зокрема П. Яхно та І. Паславським, який був родом зі Львова. Це протистояння не влаштовувало японців, які намагалися створити єдиний фронт у боротьбі з СРСР. Вони, як справжні господарі в Маньчжурії, вирішили припинити незгоду, яка запанувала між далекосхідними українськими організаціями. За розпорядженням японців всі вони були змушені об’єднатися під керівництвом ОУН, як найбільш боєздатної й монолітної організації [363, к. 1-2].

Разом з тим японці намагалися підпорядкувати собі весь прометеївський рух на Далекому Сході загалом і окремих діячів, зокрема. Поштовхом для цього стало підписання “антикомінтернівського пакту” 25 листопада 1936 р. між Німеччиною і Японією, до якого в січні 1937 р. приєдналася Італія, а за нею й низка інших країн, у тому числі в лютому 1939 р. підвасальна Японії Маньчжурія [726, с. 18; 759, с. 62]. З цього часу все більших обертів набирали приготування Німеччини, Японії й Італії в підтримці так званих “пригноблених народів”. Це викликало стурбованість у керівництві прометеївського руху. Їм стало відомо, що в таємному порозумінні Німеччини та Японії було узгоджено наміри перевербовки окремих прометеївських діячів й перепідпорядкування руху загалом [280, к. 45; 297, к. 1].

Проявом спільної координованої зовнішньої політики було створення німецько-японської пресової агенції, центральний офіс якої знаходився в Женеві. Вона створювала жорстку конкуренцію прометеївському “Офінору”

[423, s. 123]. Лідери прометеївського руху побоювались втратити ініціативу в підтримці національних еміграцій з Росії на Далекому Сході, зокрема, в українському питанні. До цього додалася зміна внутрішньої політики в Польщі, пов'язана з відходом від влади впливових осіб, які виступали прихильниками прометеївської концепції. Підсилювало негаразди постійне зменшення бюджету на прометеївські акції [436, s. 77-80].

Побоювання польських політиків щодо конкуренції з боку Японії справдилися. Японський генерал Савада активно налагоджував відносини з українцями й окремими діячами товариства “Прометей”, причому не лише в Польщі, а й у Парижі, Берліні, Празі, Бухаресті й Константинополі [407, с. 293]. У Варшаві він підтримував контакти з Р. Смаль-Стоцьким, В. Сальським й грузинськими емігрантами, які отримували від нього фінансування. Про це було відомо майору Е. Харашкевичу, однак він вважав, що грубе перевербування агентів лише для проведення диверсій не буде мати належного успіху. До того ж керівництво Експозитури №2, не маючи достатніх матеріальних ресурсів, охоче погоджувалися на те, щоб прометеївські діячі користувалися фінансовою допомогою з боку урядів інших держав. Це створювало своєрідну ситуацію, коли значна частина польських агентів стала співпрацювати зі спецслужбами декількох держав. Польське керівництво побоювалося лише одного, щоб їх агент або офіцер Експозитури №2 не був радянським шпигуном [715].

Погляди вищого військового керівництва Японії були озвучені начальником ЯВМ в Харбіні генералом Хігучі. Він висловив незадоволення зовнішньою політикою Польщі, яку проводив Ю. Бек. Вона була незрозумілою й занадто невизначеною для японців. Будучи переконаними у неминучості війни з СРСР, Японія хотіла чіткої позиції з боку Польщі і відповіді на питання на кого вона може розраховувати під час збройного протистояння. Хігучі не приховував також японської стратегічної мети (бо це не було секретом для радянських спецслужб) – створення Великої Японії, кордони якої, обіймаючи Сибір, упиралися б в уральський хребет [238, к. 28]. Можна припустити, що це

були не лише особисті переконання генерала Хігучі, а й думка найвищого керівництва японської держави, яку він з його дозволу озвучив для польського уряду.

Одночасно з активізацією японської політики в прометеївському й українському питанні керівництво ЯВМ старалося використати найчисельнішу російську білогвардійську еміграцію. Начальник ЯВМ генерал Хігучі в розмові з польським консулом А. Квятковським заявляв, що він підтримує лише національний російський рух й не визнає об'єднань емігрантських організацій, як, наприклад, “Прометей” в Харбіні [Ibid., k. 30-31].

Великий вплив на спосіб мислення японських військових мали емігранти-білогвардійці, які вороже ставилися до прометеївської акції в Манджурії. І. Світ, як учасник описаних подій, серед них виділяв лідерів Російської фашистської партії (РФП), очолюваної емігрантом з Росії К. Родзаєвським, який, як потім виявилось, був більшовицьким агентом [852, с. 104]. Ще в 1936 р. під керівництвом японського офіцера Судзукі був організований “Перший фашистський загін порятунку батьківщини”, на чолі якого став колишній охоронець К. Родзаєвського – М. Маслаков. Японці також займалися переправкою диверсантів на територію СРСР, які невдовзі були знищені відділами НКВС.

Російська фашистська партія була створена 1931 р. в Харбіні. Її генеральним секретарем протягом усього існування залишався К. Родзаєвський. Будучи висоосвіченою людиною, маючи організаційні та ораторські здібності, він зіграв помітну роль у перетворенні фашистської організації в політичну партію. Наприкінці 1933 р. К. Родзаєвський висунув ідею об'єднання всіх емігрантських фашистських організацій, які існували у багатьох країнах Європи, США, Латинської Америки й Далекого Сходу. Він налагодив співпрацю з отаманом Г. Семеновим. Основою ідеології РФП був “антикомунізм, антисоветизм й антисемітизм”. Головна мета лідерів РФП полягала в здійсненні національної революції в Росії, ліквідації радянської влади й встановленні фашистської диктатури. У 1933 р. РФП визначила свою мету – підготовку

російської еміграції до реальної національної роботи – проникнення в Росію. Реалізація цих завдань відбувалася під керівництвом японців, які були зацікавлені в розвалі СРСР. Перу К. В. Роздаєвського належали такі праці: “Монархия или республика”, “Наше оружие”, “Формы борьбы”, “Фашистское мировоззрение”, “Тактика В. Ф. П.”, “Лицом к России”, “Государство российской нации” та ін. [707].

К. Родзаєвський росіянами вважав усіх емігрантів, що були вихідцями з царської Росії. З метою створення “політичної російської нації” в Манджурії фашисти розгорнули боротьбу з українським, татарським і грузинським національними рухами. В російській фашистській пресі на Далекому Сході постійно друкувалися статті антипрометеївського змісту [515, с. 1-2; 516, с. 2; 546, с. 2].

Японці орієнтувалися на цю найбільш організовану частину російської еміграції, яка, за їх переконанням, була непримиренним ворогом радянської системи [862, с. 150]. Вони хотіли використати колишніх білогвардійців як службовців в адміністрації і поліції, бо після продажу Східно-Китайської залізниці в Манджурії залишилася велика кількість радянських агентів. Водночас позиція японського керівництва в Манджурії справляла враження, що питання розпаду СРСР у контексті прометеївської ідеї для них є чимось новим, незнаним і вимагає детального вивчення [363, к. 10].

У цей період ідея відновлення самодержавства в Росії з опорою на православну церкву стала домінуючою в політиці японського керівництва [Ibid., к. 8]. Свідченням цього стали публікації в офіційній харбінській пресі. Як відомо, вона перебувала під пильним наглядом цензури. Жодна стаття не могла пройти повз увагу ЯВМ або й була нею інспірована. Зокрема, у роковини смерті царської сім'ї в японській газеті “Харбинское время”, що була фінансована з фондів “Монтецу” й видавалася російською мовою, була надрукована стаття, присвячена пам'яті Миколи II і дому Романових [563, с. 5-6]. Ця та інші публікації подібного змісту свідчили про те, що гасло відновлення самодержавства поступово займає провідне місце в політиці

японських військових [258, к. 125]. Це знайшло втілення також у підтримці японцями “семеновців”, які виступали прихильниками реставрації монархії в Росії [59, л. 143]. На думку В. Бончковського, саме позиція Японії призвела до провалу прометеївської акції в Манджурії [578, s. 5].

Все ж керівництво прометеївського руху продовжувало пошуки контактів з японцями, сподіваючись відновити співпрацю. В. Бончковський за дорученням Східного відділу МЗС і начальника Експозитури №2 таємно вів переговори з секретарем посольства Японії Масутару Іноє. В. Бончковський славився як знавець польсько-японських відносин, про що свідчили газетні публікації у редагованому ним виданні “Myśl Polska” [576, s. 1; 621, s. 1; 637, s. 2]. 1 квітня 1938 р. редактор передав М. Іноє свій історичний нарис про розвиток польсько-російських відносин, війни і конфлікти між Польщею та Росією, що відбувалися, починаючи з XIV ст. [256, к. 56, 57]. У розмові В. Бончковський намагався переконати М. Іноє у безперспективності орієнтації японських властей на представників російської білогвардійської еміграції й доводив необхідність продовження японсько-прометеївської співпраці [423, s. 135]. Крім того, керівництво прометеївського руху, за посередництвом В. Бончковського, закликала японців активізувати зусилля в напрямку нейтралізації російських впливів на Далекому Сході. Натомість пропонувалося створити українську маріонеткову державу – “Манджу-Го №2” [256, к. 70-73]. З метою реалізації цих планів пропонувалося створити в Токіо й Харбіні осередки прометеївських акцій, які б діяли методами пропаганди (преса, листівки, радіо, конгреси, з'їзди тощо), й таємні виконавчі комітети, організовані на національній основі, як, наприклад, “Комітет української акції”.

Наступною була зустріч М. Іноє з начальником Східного відділу МЗС Польщі Т. Кобилянським [424, s. 230]. Можливо, її наслідком стало те, що в кінці серпня 1938 р. посол Японії Сако отримав розпорядження про підтримку й фінансування прометеївського руху в розмірі 12 тис. англ. фунтів [280, к. 46].

Кінцевою метою польсько-японської співпраці мав стати розпад СРСР на окремі національні держави.

Платформу подальшої співпраці було представлено японцям 9 листопада 1938 р. Т. Кобилянський сформував польську позицію на завершальному етапі селекції прометеївських груп і поглибленні їх ідеології в “національно-радикальному напрямку” [Ibid., s. 233]. Вони відповідали реформам в орієнтації прометеївського руху, які за дорученням керівництва Експозитури №2 розробив В. Пельц. Однак, це був “останній акорд” польсько-прометеївсько-японської співпраці міжвоєнного періоду.

Таким чином, українське питання займало важливе місце у польсько-японських відносинах 30-х рр. ХХ ст. Польських політиків прометеївського спрямування і японських військових об’єднувала перспектива використання потенціалу української еміграції радянського Далекого Сходу й китайської Манджурії. Кінцевою метою польсько-японської співпраці був розпад СРСР на окремі національні держави. У цій великій геополітичній грі Польща і Японія прагнула зайняти активну позицію й бути готовими брати участь у розподілі територій Радянського Союзу. Польща настільки захопилася українським питанням, що сама перетворилася на об’єкт загарбницької політики сусідніх держав, які окупували її територію на початку Другої світової війни.

У зовнішній політиці Польщі 30-х рр. ХХ ст. був офіційно задекларований принцип рівновіддаленості у відносинах з Німеччиною та Радянським Союзом, Поряд з цим після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму санації на чолі з Ю. Пілсудським активізувалися спроби реалізації концепції прометеїзму. Вони проявилися у реституції ідеї Варшавської угоди 1920 р. в політиці “Бельведерського табору”. На відміну від попереднього невдалого досвіду так званого Київського походу в 1926-1928 рр. військова співпраця з еміграційними урядами й національними центрами на території Польщі, передусім з українцями і грузинами, вийшла на якісно новий рівень. Окрім українців та грузинів була налагоджена співпраця з

азербайджанською еміграцією, горцями Кавказу, кримськими й поволзькими татарами, вихідцями з Туркестану, козаками і, дещо пізніше, з представниками карельської та інгерманландської діаспори в Фінляндії.

Найбільшого розмаху досягла польсько-уенерівська військова співпраця. 1 лютого 1927 р. на території Польщі розпочав роботу Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ Польщі. Водночас посилення радянської влади в СРСР у 30-х рр. XX ст. змусили Експозитуру №2 змінити тактику. Вона полягала в консервації агентурної мережі в СРСР й очікуванні слушного моменту для антибільшовицького повстання, наприклад, у випадку війни Німеччини проти СРСР.

Поряд з цим продовжувався пошук контактів з політичними колами III Рейху, Італії, Японії, які налагоджували й діячі прометеївського руху. Польські військові були поінформовані, що плани розчленування більшовицької Росії на окремі національні держави розроблялися також у політичних колах цих країн. Вони хотіли об'єднати спільні зусилля в цьому напрямку.

Підтримуючи прометеївські ініціативи Польщі, військові кола Японії сповідували передусім свій державний інтерес. Японія була зацікавлена в реалізації паназійської доктрини на Далекому Сході, яка впливала з її великодержавної ідеології і була складовою японської імперіалістичної політики в Азії. З тактичних міркувань вона підтримувала ідею створення української держави в Зеленому Клині на зразок Манджу-Го.

Разом з тим японці намагалися підпорядкувати собі весь прометеївський рух на Далекому Сході загалом і окремих діячів, зокрема. Поштовхом для цього стало підписання "антикомінтернівського пакту" 25 листопада 1936 р. між Німеччиною і Японією, до якого в січні 1937 р. приєдналася Італія, а за нею й низка інших країн, у тому числі в лютому 1939 р. підвасальна Японії Манджу-Го. З цього часу все більших обертів набирали приготування Німеччини, Японії

й Італії в підтримці так званих “пригноблених народів” СРСР. Однак в геополітичних розрахунках цих держав не було місця для Великої Польщі. У таємному порозумінні Німеччини та Японії було узгоджено наміри перевербовки окремих прометеївських діячів й перепідпорядкування прометеївського руху загалом.

РОЗДІЛ 5

ПРОМЕТЕЇЗМ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ Й СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПОЛЬЩІ 30-х рр. ХХ ст.

5.1. Активізація радянських досліджень у Польській державі.

Важливу роль у структурі міжнародного прометеївського руху відводилася Східному інституту (СІ), який було створено у Варшаві 12 березня 1926 р. [618, s. 29-31]. Необхідність його появи була продиктована міжнародним становищем Польщі та її економічними інтересами, що вимагали ґрунтовного вивчення “сходу”, починаючи від України й Білорусі. Він виник на основі об’єднання двох ранніх прометеївських організацій: Союз зближення відроджених народів (1921 р.) та Польсько-азійського товариства (1922 р.). [583, s. 2]. Офіційно вважалося, що ініціатором його створення був С. Корвін-Павловський, а членами-засновниками відомі вчені й політики [224, к. 1]. Однак справжніми ініціаторами й засновниками СІ були співробітники Відділу ІІ ГШ і МЗС Польщі [477, s. 157-158, 186]. Починаючи з 1929 р., з фондів МЗС було призначена щомісячна квота на фінансування Східного інституту в розмірі 10 тис. зл. [140, к. 28-29]. Патронат над СІ було доручено начальникові Східного відділу МЗС Т. Голувці. Однак, зважаючи на його величезну переобтяженість іншими прометеївськими справами, реальну опіку здійснював чиновник вищеназваного відділу Ян Гавронський [981, s. 55].

СІ був створений для вирішення двоєдиної мети: поширення в польському суспільстві знань про Схід і пропаганду прометеївської концепції. Водночас СІ мав забезпечувати розробку пропагандистських акцій для поглиблення та зміцнення політики прометеїзму. Він повинен був стати ідеологічним центром політики прометеїзму, який би продукував найефективніші засоби для прометеївських організацій та пропагандистської діяльності на міжнародній арені. Завданням інституту було також формування молодого покоління прометеївських діячів [243, к. 58-59].

Керівництво держави відчувало потребу володіти об’єктивною інформацією про держави, які знаходилися на сході Польщі. С. Седлецький як

колишній активний учасник прометеївської групи СЗВН і редактор газети “Przymierze”, ставши директором СІ, поділяв всі народи на загарбницькі й войовничі, які становили потенційну загрозу польському мирному існуванню; й миролюбні, до яких відносили насамперед поляків. Разом з тим, на його думку, перспективною виглядала економічна співпраця, завдяки якій могла процвітати економіка Польщі. Польське керівництво після здобуття незалежності було найбільше зацікавлене в стабілізації внутрішнього життя, опертого на міцні союзницькі відносини [Ibid.]. Важливо було з’ясувати, з якими з народів можна було мирно співіснувати і створити оборонну лігу перед нападами войовничих сусідів. Пошуком і вивченням імовірних союзників повинні були займатися також і співробітники СІ.

Реалізація цих завдань проводилася одночасно з активізацією наукових досліджень. 30 вересня 1930 р. згідно з розпорядженням міністра релігійних визнань і освіти СІ одержав ліцензію на вивчення східних мов [68, л. 1]. У цьому ж році тут турецьку мову вивчало 14, китайську – 9, японську – 8, литовську – 1, татарську – 4 чол. Видавався “Biuletyn Instytutu Wschodniego” (“Бюлетень Східного Інституту”), друкувалися статті, присвячені орієнталістичній тематиці, виступали з лекціями провідні сходознавці. Навколо інституту гуртувалися представники еміграції неросійських народів СРСР. Не увінчалися успіхом спроби керівництва СІ залучити до його діяльності науковців провідних польських університетів. Чимало польських вчених, відчуваючи політичну заангажованість цієї установи, побажали залишитися осторонь й займатися академічною наукою.

Одним із завдань діяльності СІ було налагодження відносин між польським і так званими східними народами шляхом політичної, економічної та культурної співпраці. Для цього були створені польсько-китайське, польсько-японське, польсько-кавказьке, польсько-тюркське товариства [247, к. 2]. Польсько-китайське товариство очолив В. Серошевський [698, s. 90]. За дорученням Експозитури №2 загальне зібрання членів Східного інституту від 13 грудня 1929 р. прийняло ухвалу про організацію згаданих товариств. З боку

емігрантів були запрошені Й. Салакая, Р. Казбек, Й. Накашидзе, М. Векілі, Б. Хурш, С. Метзук, Б. Байтуган, М. Чукуя. Подальший напрямок діяльності цих товариств був узгоджений з Т. Голувком [243, к. 58-59]. У кінці травня 1931 р. відбулися загальні збори членів польсько-японського товариства у Варшаві. Серед членів правління товариства був видатний пілсудчик – полковник В. Єнджеєвич. Під егідою товариства відбувалися виставки японських художників. Для глибшого розуміння психології японського народу читалися лекції, зокрема на тему “Культ дитини в Японії” [693, s. 91]. “Студентський гурток друзів Туреччини” був створений за ініціативою керівництва ОГМ влітку 1931 р. [572, s. 90]. Товариство займалося пропагандою ідей польсько-турецького порозуміння, яке, на думку його членів, було продиктоване геополітичним становищем обидвох держав.

Генеральним секретарем СІ став С. Корвін-Павловський, який був авторитетним спеціалістом з проблем Кавказу й культур народів Близького Сходу. Незважаючи на матеріальні труднощі й обмеженість фінансування з боку держави, С. Корвін-Павловський на належному рівні зумів налагодити роботу інституту. Однак його ідейна орієнтація, яка була близькою до націонал-демократичного табору Польщі, не влаштовувала кураторів з Відділу II ГШ. Політичні погляди С. Корвін-Павловського відрізнялися від світоглядних орієнтирів керівництва прометеївського руху. Він вбачав розвиток інституту в суто наукових дослідженнях, не вдаючись до антирадянської політичної діяльності, зокрема щодо підтримки білоруської, української й кавказької еміграції [488, s. 51].

У листопаді 1931 р. генеральним секретарем СІ став доцент університету імені Яна Казимира у Львові Ольгерд Гурка [145, к. 68]. Він народився 1887 р. в Раві Руській, навчався в гімназіях Львова, Самбора й Золочева. Закінчив Львівський університет. Дисертацію із всесвітньої історії та історії Польщі захистив 18 грудня 1909 р. 10 травня 1910 р. успішно склав екзамен на право викладання історії й географії в університеті. Протягом 1911-1912 рр. проходив наукові стажування в Парижі. З призначенням О. Гурки відбулася певна

активізація роботи СІ. Були організовані курси східних мов і залучено до його діяльності провідних польських учених. 27 жовтня 1933 р. О. Гурка був обраний титулярним професором цього ж університету [165, к. 12].

У СІ було організовано цикл публічних лекцій для широкої громадськості, яка виявляла зацікавлення східною проблематикою. Лекції читали професори: М. Гандельсман “Східне питання в політиці Польщі ХІХ ст.”, С. Арнольд “Торгівля зі Сходом в давній Речі Посполитій”, О. Гурка “Польсько-румунські відносини в сучасній історіографії” та інші [636, s. 136]. СІ організував також серію науково-популярних лекцій, які виголосили видатні діячі прометеївської еміграції, зокрема А. Ісхакі, М. Е. Расул-Заде. Кожний перший четвер місяця в приміщенні СІ відбувалися товариські зібрання за участю послів і консулів держав східної Європи й Азії. У 1931 р. при СІ була створена Сходознавча школа, в якій організовано вивчення іноземних мов: російської, румунської, сербохорватської, угорської, арабської, турецької, перської, грузинської, китайської, японської. Запроваджено для вивчення новий курс “Географія та історія Далекого Сходу” [692, s. 97].

Незважаючи на деякі успіхи в роботі СІ, призначення О. Гурки, з погляду військового керівництва, виявилось невдалим. Вони вказували на необхідність реформування діяльності СІ: “Організаційний стан Інституту вказує, що один з його керівників – генеральний секретар О. Гурка, незважаючи на те, що є відомим ученим, за сім років не зумів на належному рівні поставити роботу у Сходознавчій школі й не може надалі керувати цією інституцією. Потрібна нова людина, щоб організувати наукові дослідження” [51, л. 7-8].

На переломі 1938-1939 рр. розроблявся проект реорганізації СІ. Експозитура №2 готувалася до використання інституту в умовах приготування до війни з СРСР, особливо на територіях союзних і автономних республік. Пропагандистська діяльність мала відійти на другий план, поступаючись місцем диверсійним акціям, які відрізнялися специфікою в кожній республіці зокрема. Зміни у СІ мали проводитися у контексті реорганізації товариства “Прометей”. Прометеївський рух у своїй діяльності повинен був опиратися на

установи наукового характеру, які були покликані обґрунтувати й поглибити ідеологію прометеїзму, а також напрацювати необхідний матеріал для пропагандистських і агітаційних заходів. СІ повинен був перетворитися в “академію прометеїзму” й проводити ефективні акції на міжнародній арені [324, к. 9; 874, с. 304].

СІ повинен був очолити В. Бончковський, який і розробляв проект реорганізації інституту. Йому мали допомагати колишній військовий аташе в Москві, начальник штабу Табору національної єдності (ТНЄ) підполковник Ян Ковалевський разом з політиками, що групувалися навколо нього, а також військові публіцисти: підполковник Моссор, майор Заторський, капітан Тесляр. Адам Коц як голова ТНЄ був обраний почесним членом товариства “Прометей”. Однак керівництво СІ формально мало залишатися в руках цивільних. З боку МЗС проектом реорганізації займалися директор політичного департаменту Тадеуш Кобилянський і радник Пйотр Курніцький.

Друкованим органом СІ був кварталник “Wschód”, тираж якого налічував лише 2000 екземплярів. Його розповсюдження створювало чималі проблеми для редакції часопису, бо зацікавлення з боку читачів було незначне. Експозитура №2 і МЗС, які фінансували видання, намагалися зробити його доступним для широкого загалу. Робилися спроби залучити до цієї справи посольства Польщі у Фінляндії, Естонії та Єгипті. Як свідчать документи, заходи, спрямовані на популяризацію видання, без особливого ентузіазму були сприйняті польськими дипломатами [136, к. 12; 271, к. 34].

Розв’язанням складних проблем національної політики Польщі в контексті концепції прометеїзму займався Інститут досліджень національної політики (ІДНП), який відновив свою роботу у Варшаві в 1926 р. [414, к. 88-89]. Його завданням було дослідження становища національних меншин, теоретичне розв’язання національних проблем непольських народів, що проживали на території Польщі [962, s. 63-64, 68]. Т. Голувко був ініціатором створення цього інституту. Президентом ІДНП став Л. Василевський, який був визнаним авторитетом у Польщі з питань східної політики й національних

відносин [472, s. 12; 480, s. 41]. У діяльності ІДНП брали участь інші видатні прометеїсти: М. Гандельсман, Тгугутт, С. Стемповський, а пізніше і його генеральний секретар Станіслав Юзеф Папроцький [981, s. 30]. Це було прямим свідченням діяльності ІДНП як структурної ланки в прометеївському русі.

Польські вчені ІДНП готували матеріали на замовлення Відділу II ГШ. Доцент Віктор Орміцький займався складанням мовно-релігійної карти населення Польщі. Найбільш опрацьованими у цьому плані виявилися південно-східні окраїни держави. В. Бончковський досліджував національний та релігійний склад населення Поліського воєводства й Холмщини. Він також готував пропозиції щодо вирішення національних відносин на територіях, заселених громадянами непольської національності [342, к. 1, 2, 4]. Ці матеріали узгоджувалися з інформацією, що надходила від командувачів військових округів. Військових особливо турбували проблеми, пов'язані з існуванням православної церкви на території Польщі, вірними якої були переважно українці й білоруси [344, к. 1]. Після опрацювання матеріалів керівники Відділу II ГШ виробляли власну стратегію й тактику в політиці щодо національних меншин, яка не завжди збігалася з офіційною лінією в цьому питанні.

На базі ІДНП протягом 1927-1939 рр. видавався двомісячник “Sprawy Narodowościowe” за редакцією С. Папроцького [917, s. 72]. Увага дописувачів журналу була присвячена дослідженню проблем національної політики Польщі, полякам в діаспорі й національним відносинам у СРСР. На сторінках видання чимало уваги присвячувалося українській проблематиці. Тут друкували свої статті відомі дослідники українського питання: М. Фелінський, А. Крисінський, Л. Василевський, В. Томкевич та інші. З українців у виданні друкували свої статті Михайло Ковалевський (постійний співредактор), а також М. Кордуба, О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, П. Сулятицький, С. Томашівський та ін.

Між прометеївськими інституціями існувала тісна співпраця. При ІДНП діяв Семінар національностей, на базі якого в 1935-1936 навчальному році

читали лекції: Л. Василевський, Микола Ковалевський, Б. Лепкий, С. Папроцький [6, арк. 7, 82; 7, арк. 73]. Генеральний директор ІДНП С. Папроцький особисто виступав посередником у фінансуванні прометеївських установ у Вільно. З цією метою на його адресу надходило щомісяця 1 тис. 100 зл. Натомість контакти Відділу II ГШ, який виступав джерелом фінансових ресурсів, були повністю законспіровані [271, к. 1 zw.].

Науково-дослідний інститут Східної Європи у Вільно (НДІСЄ) вважався одним із найважливіших осередків прометеївської акції. Головна увага у його діяльності була зосереджена на всебічному дослідженні народів СРСР, Туреччини, Північної Європи та Прибалтики [414, к. 89]. Його створення було продиктоване слабкою поінформованістю про дійсний стан справ у більшовицькій Росії, на що звертав увагу В. Бончковський [473, s. 37].

НДІСЄ був організований у Вільно в 1930 р. Головою правління інституту став відомий юрист, історик, знавець стародавнього литовського права, професор Стефан Егрєнкройц (1880-1945), який був автором організаційної структури інституту. Членами-засновниками НДІСЄ стали відомі польські політики, громадські діячі, вчені: Л. Василевський, М. Здзєховський, В. Станєвіч, М. Круль, Г. Ловмянський, П. Дунін-Борковський, Я. Єнджеєвич, Я. Кухажевський, С. Мацкевич, С. Папроцький, Й. Волошиновський та ін.

Статут НДІСЄ було ухвалено 19 лютого 1930 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що метою НДІСЄ є дослідження історії, географії, економіки, культури народів і земель, які знаходяться між Чорним і Балтійським морями, а також поширення відомостей про згадані території і народи [271, к. 260].

Науково-дослідна робота інституту зосереджувалася в п'яти секціях: історико-юридичній, економічній, історії літератури й мовознавства, етнографічній та культурно-освітній. У межах секцій діяли спеціальні відділи, якими керували провідні доценти. Віктор Сукєнніцький займався питаннями державно-правового устрою. Станіслав Свяневич досліджував характер економічних відносин у СРСР [271, к. 4]. Національні питання, зокрема

білоруської й української меншини, входили у сферу наукових інтересів Северина Вислоуха. Дослідники інституту видавали “Річник” і журнал “Baltico-Slawika” [958, s. 117]. На базі НДІСЄ проводилися з’їзди вчених і наукові екскурсії. Доцент В. Сукенніцький у складі делегації інституту гостював у наукових установах СРСР. Інститут формував власний науковий архів і бібліотеку, яка складалася в основному з перевиданої радянської літератури. Видавалися також монографії провідних радянознавців. Зокрема, у 1930 р. С. Свяневич опублікував книгу під назвою: “Ленін як економіст”. У квітні 1934 р. на базі НДІСЄ розпочала роботу літня школа, учасниками якої стали 17 офіцерів з Естонії [271, к. 8; 134, к. 148].

На постійній основі в НДІСЄ було організовано навчання. Тут виступали з лекціями провідні дипломати, вчені інституту та інших польських вузів. Серед них: Владислав Нойман – посол Польщі в Норвегії, Віктор Ормицький – доцент Ягеллонського університету та ін. В НДІСЄ значна увага приділялася також українському питанню. З лекціям виступили відомі фахівці з української проблематики: інженер Е. Гловінський – “Економічна основа незалежності України”; професор М. Кордуба – “Козаччина”; професор Б. Лепкий – “Про українську літературу”, “Тарас Шевченко”, “Про мазепу і мазепинців”; професор О. Лотоцький – “Релігійні проблеми в СРСР”; професор Р. Смаль-Стоцький – “Історія української націоналістичної думки” [Ibid., к. 23-24; 594]. Згадані лекції, завдяки професіоналізму лекторів, були схвально сприйняті слухачами НДІСЄ.

Наукові дослідження, які проводилися в НДІСЄ, мали сприяти формуванню основ зовнішньої політики Польщі, й тому МЗС у першу чергу опікувалася цим закладом. Від керівництва МЗС надходили замовлення до НДІСЄ на дослідження політичної та соціально-економічної ситуації в Радянському Союзі. Завдання міністерства стосувалися теоретичних питань, зокрема: етапів становлення радянської держави в контексті реалізації ідей марксизму-ленінізму; порівняльного аналізу ідеології соціалізму й комунізму; соціалізму як офіційної доктрини СРСР. Поряд з цим розглядалися питання й

практичного характеру. Керівники МЗС Польщі намагалися зрозуміти мотиви активізації “стахановського руху” та його вплив на економічну ситуацію в СРСР; роль фінансів у радянській економічній системі; оцінку реальних зусиль радянської влади в розбудові економічного потенціалу СРСР; ефективність розрекламованої радянською владою теорії економічної самоокупності СРСР [133, к. 440].

Починаючи з 1931 р., при НДІСЄ почала функціонувати Школа політичних наук (ШПН), хоча її статут був затверджений ще 19 лютого 1930 р. Викладачі ШПН намагалися прищепити слухачам базові знання для самостійного вивчення питань політики, економіки, соціології й культури європейської частини СРСР і балтійських країн. Диплом після завершення навчання в ШПН давав можливість займати посаду чиновника 1-ї категорії на державній службі [270, к. 265-268].

Першим директором ШПН при НДІСЄ був Януш Єнджеєвич, але незабаром він став міністром релігійних визнань і освіти. З листопада 1931 р. вакантну посаду зайняв В. Вельгорський, який, будучи відомим вченим, вже багато років співпрацював з Відділом II ГШ [Ibid., к. 261]. У 1931-1932 навчальному році в ШПН на постійній основі працювало 30 викладачів і навчалось 150 студентів.

Окрім основних предметів з права, економіки, географії, історії, культури й політики, у ШПН вивчалися іноземні мови: російська, українська, білоруська, латвійська, литовська, естонська, турецька [271, к. 34 zw.]. Спеціальні курси ШПН склалися з 15 предметів, які давали вичерпну інформацію про суспільно-політичну ситуацію в СРСР. Вони обіймали такі сфери: наука та мистецтво, виховання й навчання, релігійне та національне питання, політика й економіка, зокрема: “Доктрина економічного комунізму в СРСР”, “Матеріалістичний світогляд і його відображення в культурі СРСР”. Слухачі спеціальних курсів обов’язково вивчали дві іноземні мови: одну слов’янську (російську, білоруську або українську) і або литовську, або латвійську, або турецьку.

Восени 1932 р. на навчання до ШПН поступило 93 особи, середній вік яких становив 30 років. Тоді ж начальник ГШ Польщі підписав угоду з директором ШПН В. Вільгорським, за якою начальник Віленського гарнізону мав делегувати щорічно на навчання 10-х офіцерів [270, к. 162]. Відділу II у ШПН було заброньовано певну кількість місць для кадрових офіцерів Війська польського. Починаючи з 1937 р., Відділ II мав відправляти щорічно на навчання 20 офіцерів, які готувалися для використання на східному напрямку у випадку можливих військових дій. Тому до ШПН щомісячно надходили субвенції у розмірі 1100 зл. на місяць [284, к. 43]. За дорученням начальника Відділу II зв'язок з ШПН відбувався через Експозитуру №2 і директора ІДНП С. Папроцького.

ШПН перебувала повністю під контролем військових. Вони вимагали детальних звітів від викладачів і ретельно їх перевіряли. Зокрема, в переліку видань НДІСЄ за звітний період увагу перевіряючого офіцера привернула назва праці др-а Турської “Генеза польських мовних островів на Віленщині”. Здивуванню офіцера не було меж, і він позначив слова “польських островів” та “Віленщині” знаками запитання [272, к. 26]. Не вникаючи у суть наукової проблеми, він робив висновки: якщо у 1919 р. Ю. Пілсудський захопив Вільно – то це польська земля, і які можуть бути “мовні острови” поляків на польській землі.

Зважаючи на очевидну політичну заангажованість, НДІСЄ став об'єктом посиленої уваги з боку польської громадськості. У 1931 р. редактор газети віленських консерваторів “Слово” Станіслав Мацкевич розпочав пресову кампанію проти НДІСЄ і ШПН. Він критично висловлювався про роботу інституту, закидаючи йому відсутність наукового характеру, а також перебільшення в трактуванні скромної бібліотеки як наукової [631, s. 1]. Його закиди стосувалися низького рівня викладання в цих установах, що шкодило, на його думку, інтересам держави. Викладання радянознавчих предметів для молоді, яка не вивчала історії європейського права й навіть, не знала історії рідного краю, на думку С. Мацкевича, сприяло поширенню більшовицької

агітації. Він стверджував, що завдяки існуванню цих закладів Вільно перетворилося в центр виховання комуністичної молоді й поширення негативного впливу на всю Польщу. С. Мацкевич критикував надмірну перевантаженість навчальної програми радянськими дисциплінами, що відбувалося за рахунок інших фахових предметів [270, к. 273]. Він виступив з пропозицією вдосконалити навчальний процес у цих закладах.

З ним був змушений полемізувати директор НДІСЄ В. Велгорський, який заявляв, що школа покликана захищати польський національний інтерес на сході [678, s. 1-2]. З метою уникнення широкого резонансу в суспільстві було створено комісію за участю представників МРВ і О, МЗС і Відділу II ГШ Польщі, яка 30 липня 1936 р. розпочала свою роботу. Чинownik МЗС Т. Перковський, підсумовуючи діяльність комісії, вніс пропозицію, щоб викладачі ШПН підготували реферати про методи радянської пропаганди і актуальні завдання зовнішньої політики СРСР, оскільки слухачі ШПН нерідко стають жертвами цієї пропаганди. Ситуація, що виникла навколо діяльності НДІСЄ і ШПН, стала предметом аналізу керівника Відділу II під час ґрунтовної ревізії комплексу прометеївської діяльності у жовтні 1936 р. [51, л. 8; 270, к. 22 zw.]. Полеміка, ініційована редактором газети “Słowo” С. Мацкевичем, стала предметом жвавої дискусії, в яку були втягнуті широкі верстви суспільства Віленщини і всієї Польщі [573; 648; 649; 650; 651].

До неї долучилися представники місцевої влади й викладачі. Віленський воєвода, зокрема, вважав недоцільним утримувати на пограниччі навчальний заклад, який займається радянськими дослідженнями [270, к. 207]. Він побоювався, що це зумовить негативну реакцію з боку СРСР. Один із чиновників воєводської адміністрації звинувачував у радянофільських поглядах дружину доцента В. Сукенницького, яка виступала адвокатом в суді, коли розглядалася справа “диверсантів і комінтернівських агентів” [Ibid., к. 209]. Більше того, голова місцевого апеляційного суду заявив, що навчальний процес в ШПН сприяє підготовці спеціалістів не стільки для польських державних установ, скільки для радянської адміністрації. У цьому зв’язку висловлювалися

серйозні претензії морального й фахового характеру щодо окремих викладачів [Ibid., k. 212-215]. Причини низького рівня викладання, на їх думку, крилися у відхиленнях від навчальних програм, що було поширеним явищем в ШПН [Ibid., k. 216-217].

Після завершення роботи комісії й аналізу роботи НДІСЄ і в ШПН у квітні 1937 р. МРВ і О затвердило новий проект навчальних програм. Він не лише не зменшував кількості годин, присвячених відомостям про СРСР, але й запроваджував нові предмети, як, наприклад: “Антидержавна діяльність комуністичного Інтернаціоналу в Польщі”, “Національна політика СРСР” та ін. Вищеназвані дисципліни мали поглибити в слухачів переконання про трагічну долю народів, поневолених радянською тоталітарною системою. Зміст навчальних програм сприяв вихованню прометеївських кадрів в антирадянському дусі.

Важливе місце в структурі прометеївського руху займав Український науковий інститут у Варшаві (УНІ). Ідея створення української наукової установи в Польщі мала свою історію. Українські намагання відкрити національний університет у Львові або Станіславові викликали побоювання з боку польської влади, яка виступила з контрпропозицією створити освітній заклад для українців поза межами Східної Галичини – у Кракові [1013, s. 257].

У 1924 р. керівництво Ягеллонського університету проводило консультації на цю тему з Р. Смаль-Стоцьким, який був неофіційним послом УНР в Англії [714, с. 326]. Запрошення від імені польського уряду йому переказав посол Польщі в Лондоні К. Скірмунт. 3 вересня 1924 р. Р. Смаль-Стоцький від імені УНР підписав у Варшаві договір про наміри, за яким передбачалося створення українського університету в Кракові [1051, s. 180-184]. Однак внаслідок загострення польсько-українських відносин на початку 30-х рр. ХХ ст. цей проект не було реалізовано. У цих умовах Т. Голушко запропонував використати приклад державної асиміляції емігрантів з Наддніпрянщини для пропагандистської роботи з українцями Галичини й Волині. Він також висловився за перенесення на територію Польщі з сусідньої

Чехословаччини українських наукових осередків. Однак польська влада обмежилася лише переїздами поодиноких помітних постатей української еміграції. У 1925 р., після стажування в Лондоні, Р. Смаль-Стоцький на пропозицію прем'єра УНР А. Ливицького переїхав до Варшави, де проживав (і працював) до 1939 р. Крім роботи на посаді професора Варшавського університету і в Українському науковому інституті, Р. Смаль-Стоцький був активним діячем державного центру УНР в еміграції. Спочатку як посол УНР при польському уряді, згодом як віце-міністр закордонних справ, міністр культури, віце-прем'єр і міністр закордонних справ) [448, с. 27]. Ще 1925 р. з Берліна до Кракова переїхав Б. Лепкий; 1928 р. до Варшави прибув О. Лотоцький [842, с. 362], а 1929 р. – В. Біднов і Д. Дорошенко [846, с. 159-162].

Попередником УНІ стали “Вищі українознавчі курси” – серія лекцій, зорганізованих культурно-освітньою секцією Українського Центрального Комітету під егідою комісії в складі О. Лотоцького, В. Біднова і В. Краснопільського. Лекції з історії, етнографії, географії, української мови, військової справи, що їх виголошували О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Чикаленко, І. Шовгенів, Микола Ковалевський, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, П. Шандрук, відбувалися щонеділі в приміщенні СІ [Там само, с. 162]. “Вищі українознавчі курси” стали фундаментом наукової установи, щоправда, позбавленої права дидактики. УНІ не одержав статусу навчального закладу, а став науково-дослідним інститутом [691].

Українську ініціативу щодо створення інституту підтримала група видатних державних діячів Польщі: Т. Голувко, Я. Єнджеєвич, С. Папроцький, М. Свєховський, Г. Сухенек-Сухецький, К. Світальський, А. Залеський, Т. Шетцель, А. Тарновський, а також відомі польські вчені: професор Варшавського університету М. Гандельсман і професор Ягеллонського університету А. Кжижановський [491, с. 2]. Унаслідок цього було видано розпорядження Ради Міністрів Польщі від 7 лютого 1930 р. про створення Українського наукового інституту у Варшаві [256, к. 33; 656]. Він

підпорядковувався МРВ і О, звідки й одержував фінансування. Все це відбувалося в період, коли прем'єр-міністром Польщі був К. Бартель.

Відповідно до згаданого розпорядження, МРВ і О 13 березня 1930 р. затвердило Статут УНІ, на підставі якого тут були створені відділення: а) українського економічного і суспільного життя; б) політичної історії України, історії української культури та її сучасного стану (мова, література, духовні течії); в) історії церкви [495, s. 12, 22]. Керівництво УНІ очолили наддніпрянські українці-петлюрівці [1046, s. 217]. Директора і вченого секретаря призначало МРВ і О. Директором УНІ від самого початку його існування був професор О. Лотоцький – завідувач кафедри історії права та духовних течій. Обов'язки вченого секретаря виконував професор Р. Смаль-Стоцький – завідувач кафедри філології, який одночасно був професором Варшавського університету. До складу Наукової колегії інституту, яку творили професори і доценти, входили професор Богдан Лепкий – завідувач кафедри історії літератури – і професор Валентин Садовський – завідувач кафедри економічних наук [842, с. 362; 846, с. 159-160]. В УНІ працювали також інші відомі українські вчені – М. Кордуба, І. Шовгенів і Й. Зілинський.

Метою УНІ була підготовка випускників вищих навчальних закладів з числа наддніпрянських українців для служби у державній польській адміністрації. Офіційні державні чинники Польщі покладали на керівництво і колектив УНІ завдання, що полягали в проведенні досліджень економічного життя, культури та історії українського народу, а також в наборі з середовища української еміграції відповідних кадрів для вивчення різноманітних аспектів життя українців у СРСР [674, s. 44-46; 972, s. 134]. Науковці інституту готували лекційні курси польською й українською мовами, які за згодою відповідних органів могли бути прочитані перед студентами вищих освітніх закладів або інших наукових організацій Польщі. УНІ організовував постійно діючі курси українською мовою у Варшаві та інших польських містах.

УНІ розгорнув широку видавничу діяльність [694, s. 98-99]. Серед опублікованих праць: Д. Дорошенко “Історія України”. Т.І.; О. Доценко

“Зимовий похід 1920 р.”; І. Івасюк “Кредитна кооперація в Україні”; О. Лотоцький “Автокефалія” і його ж “Сторінки минулого”, а також документальні “Матеріали до історії війни 1920 р.”. У царині української літератури й літературознавства до найцінніших публікацій УНІ належать повне зібрання творів Тараса Шевченка у шістнадцятьох томах (вийшло тринадцять). Редактором повного зібрання творів став П. Зайцев, головою редакційної комісії – О. Лотоцький, секретарем – Р. Смаль-Стоцький [702, s. 2-4].

УНІ підтримував зв'язки з культурно-освітніми установами українців у Чехословаччині й Галичині. У списку жертводавців до Музею визвольної боротьби у Празі зазначався Український науковий інститут у Варшаві, організація “Прометей” і професор Р. Смаль-Стоцький. Загальна сума пожертви була незначною – 110 зл. або на той час 3 тис. 500 чеських крон, але важливою була солідарність українців для добра загальнонаціональної справи [7, арк. 27]. УНІ у Варшаві надсилав книги читальням “Просвіта” в селах Сопів, Тисменичани, Балинці Станіславівського воєводства [Там само, арк. 51, 55, 60], а також підтримував зв'язки з Науковим товариством імені Тараса Шевченка у Львові, секретарем якого 24 березня 1935 р. був обраний історик Іван Крип'якевич [6, арк. 106].

Професори УНІ, зокрема О. Лотоцький, Е. Гловінський, Г. Лазаревський, Р. Смаль-Стоцький, виступали з лекціями на польському радіо. 20 січня 1934 р. відбулася перша лекція з циклу українських радіопередач, яка була прочитана О. Лотоцьким на тему “Українське друковане слово”. А на 14 квітня було заплановано лекцію Р. Смаль-Стоцького на тему “Діяльність Українського наукового інституту у Варшаві” [699].

З метою організації українсько-польської наукової співпраці в галузі історії, літератури і мови у грудні 1933 р. було створена при УНІ в Варшаві спеціальна Комісія з досліджень польсько-українських проблем. Вона об'єднувала польських і українських професорів Варшавського університету і поділялася на дві секції: історичну й філологічну. До складу Комісії входили:

голова – М. Гандельсман; заступники – О. Лотоцький і Ст. Шобер, секретар – Р. Смаль-Стоцький. Історичною секцією керував професор Варшавського університету О. Галецький, заступник – М. Кордуба. Мовно-філологічною секцією керував Ст. Слонський, заступник – Р. Смаль-Стоцький. 22 лютого 1934 р. під керівництвом професора О. Галецького відбулося перше засідання історичної секції Комісії, на якій з доповіддю виступив професор М. Кордуба [699, s. 9]. Комісія приготувала до друку “Антологію української поезії і прози” в перекладі на польську мову. Професори Р. Смаль-Стоцький і Б. Лепкий зверталися до МЗС з проханням виділити 2500 зл. для друку цього видання [153, k. 121]. Активним членом комісії виступав відомий пілсудчиківський теоретик Л. Василевський. У рамках співпраці польських учених з УНІ були видані дві монографії: Л. Василевського “Українське питання як міжнародна проблема” [517, s. 146] і М. Гандельсмана “Українська політика князя Адама Чарторийського”, рукопис якої зберігається в Польській бібліотеці в Парижі.

Незважаючи на факти співпраці польських і українських професорів у рамках УНІ, більшість відомих вчених свідомо відмежовувалися від прометеївського руху [972, s. 134]. Неприйняття науковими колами діяльності УНІ вилилося на сторінки преси. З цього приводу відбулася публічна полеміка на сторінках газети “Dziennik Popularny”. В надрукованому огляді української преси від 2 лютого 1937 р. йшлося про те, що “...уряд УНР пана Лівницького користується підтримкою тих польських кіл, старанням яких створений УНІ, що є нічим іншим, як його міністерством пропаганди...” [653, s. 4]. Професор М. Гандельсман заявив протест, текст якого був надрукований у тій же газеті від 13 лютого 1937 р., в якому підкреслював винятково науковий характер інституту [595, s. 2]. В наступному номері газети анонімний дописувач гостро критикував аргументи професора, звертаючи увагу на політичну заангажованість керівництва УНІ. Зрозуміло, що інститут був одночасно науковою й політичною інституцією.

Поряд із чисто науковою метою створення УНІ мало й політичну складову – не лише нейтралізувати німецьку й чеську антипольську пропаганду

в українському еміграційному середовищі, а й створити видимість того, що Польща дбає про розвиток української культури. Існування УНІ давало можливість зацікавленим польським колам бути компетентними в українських справах і реалізувати власні політичні завдання. Завдяки успішному функціонуванню УНІ Польща перетворювалася в єдиний вирішальний чинник в українському питанні [147, к. 112].

Однак директор УНІ О. Лотоцький, на думку президента УНР А. Лівницького, не цілком відповідав займаній посаді. Він скаржився, що професор О. Лотоцький не виправдав високого довір'я і “завів роботу закладу на теоретично-абстрактійно-мемуаристично-професорські бездоріжжя”, що в результаті робило неможливим виконання тих важливих завдань, які йому поставила польська влада [147, к. 111]. А. Лівницький просив міністра релігійних визнань і освіти відправити О. Лотоцького у відпустку до кінця ректорської каденції, а на його місце призначити Р. Смаль-Стоцького, який політично більше підходив на цю роль.

Політика прометеїзму й діяльність окремих прометеївських організацій як, наприклад, УНІ викликала нищівну критику в СРСР. Керівник самостійного реферату “Росія” 22 червня 1934 р. одержав рапорт Генерального консульства Польщі в Харкові з інформацією про те, що в радянській українській пресі звучали брутальні висловлювання про діяльність Українського наукового інституту в Варшаві [295, к. 21]. В одній з центральних радянських газет, зокрема, повідомлялося, що під “...під гучною назвою “українського наукового інституту” в Варшаві ховається одна з філій польської охоранки”. Наукового співробітника інституту професора Б. Лепкого в статті названо “ундо-фашистським спецом у справах святкування Шевченка”, а інших його колег – “ундо-петлюрівцями” [535]. Як бачимо, в Радянському Союзі були добре обізнані з ідеологічною складовою діяльності УНІ, а гострі нападки в пресі свідчили про перебіг радянсько-польської інформаційної війни, яка в латентній формі продовжувалася весь міжвоєнний період, затухаючи і спалахуючи залежно від зміни міжнародної політичної ситуації.

Таким чином, у рамках прометеївського руху під керівництвом державних структур Польщі, передусім Генштабу і МЗС, функціонували наукові установи, які займалися радянськими дослідженнями. Вони були покликані здійснювати ідеологічне забезпечення реалізації політики прометеїзму. Серед них, зокрема, Східний інститут та Український науковий інститут у Варшаві, Науково-дослідний інститут Східної Європи та Школа політичних наук у Вільнюсі. Розвиток міжнародних відносин і політичної кон'юнктури в Польській державі не сприяв реалізації концепції прометеїзму. Це позначилося передусім на недостатньому фінансуванні і, як наслідок, неефективній діяльності прометеївських організацій. Концепція прометеїзму так і не стала офіційною доктриною зовнішньої Польщі, але вона залишила глибокий слід в свідомості еліт й суспільно-політичній думці міжвоєнної Польщі.

5.2. Виховання молодого покоління на ідеалах Великої Польщі.

Дороговказом у вихованні молоді стали слова Ю. Пілсудського, якому польський народ завдячував своїм державницьким існуванням: “Праця для блага вітчизни – це наша мета і обов’язок!” [276, к. 22]. Окрилена словами Ю. Пілсудського, польська молодь виношувала плани боротьби з радянською тоталітарною системою. Для молоді життя Ю. Пілсудського було орієнтиром для наслідування. Окрім того, націоналізм Ю. Пілсудського вирізнявся реалізмом. Він відкидав всякі партійні інтереси, всякі непотрібні дискусії про соціальні принципи, які розпорозували сили, а концентрував зусилля в одному напрямку. Сприйняття політичного реалізму Ю. Пілсудського сприяло також налагодженню конструктивного діалогу між старшим прометеївським поколінням і молоддю та створювало умови для взаємної співпраці. Велика надія покладалася насамперед на польську молодь, а також на молоду генерацію в середовищі емігрантів з Росії, особливо українців [324, к. 28]. Вони мали спільно з поляками працювати для створення Великої Польщі, яка була кінцевою метою в реалізації концепції прометеїзму.

Значна виховна робота в молодіжному середовищі проводилася на базі Східного Інституту. Восени 1928 р. керівництво СІ за дорученням Експозитури №2 активно намагалося залучити до своєї діяльності польську молодь, передусім зі студентських організацій “Легіон млодих” і “Союзу польської демократичної молоді” [326, к. 1]. Так поступово визріла ідея створення молодіжної організації, діяльність якої носила б науково-дослідний характер й була спрямована на вивчення проблем Сходу в широкому значенні цього слова. Цю ідею у кінці 1928 р. сформулював В. Пельц, який був студентом Варшавського університету й членом колегії секретарів СІ. Генеральний секретар С. Корвін-Павловський підтримав цю ініціативу [263, к. 5].

5 грудня 1928 р. відбулися установчі збори організаційного комітету, на яких було прийнято рішення про створення молодіжного товариства під назвою “Академічний орієнтальний гурток”. Однак вона не прижилася, й тому 17 квітня 1929 р. його було перейменовано на Орієнтальний гурток молоді (ОГМ) при СІ у Варшаві [276, к. 7].

Першим головою ОГМ став В. Бончковський, який одночасно був редактором квартальника “Wschód”. У склад правління ОГМ у 1931 р. входили: голова – В. Бончковський (залишався до 1939 р.), заступник – К. Імнадзе (одночасно очолював Грузинський комітет у Польщі), секретар – М. Бродзіковська, скарбник – В. Хмелевська, члени – Р. Курніцький, М. Ліннер, З. Пешке, Б. Дембінський. Окрім того, активними діячами ОГМ були В. Пельц і К. Сейфрід [Ibid., к. 2]. Новостворена молодіжна організація постійно розширювалася й незабаром налічувала вже понад 100 активних учасників.

Згідно зі статутом ОГМ з членів правління СІ вибирався куратор, який здійснював контроль за його діяльністю. Першим цю функцію виконував тогочасний генеральний секретар Східного інституту С. Корвін-Павловський. Згодом кураторами були інші відомі державні діячі Польщі: Віктор Дриммер – начальник персонального відділу МЗС, капітан Е. Харашкевич – начальник Експозитури №2 Відділу II ГШ, а з листопада 1932 р. – А. Кавалковський [216, к. 72] – радник МРВ і О. В реалізації поставлених завдань керівництво

ОГМ опиралося на підтримку офіційних урядових чинників, зокрема Відділу II ГШ, участь якого в діяльності й фінансуванні товариства була законспірованою.

Перед ОГМ стояли завдання: поширення антирадянської пропаганди та прометеївської ідеології в середовищі польської та еміграційної молоді в Польщі й за кордоном; дослідження суспільно-політичних відносин у Радянському Союзі; налагодження контактів з молодіжними організаціями інших країн; організація пропагандистських подорожей та екскурсій [59, л. 161].

Робота ОГМ проводилася в секціях. Ідеологічна займалася формуванням світогляду молоді в руслі концепції прометеїзму. Кавказька секція була утворена в 1930 р. і об'єднала в собі польську молодь з молодіжною еміграцією з Кавказу і Закавказзя [695, s. 31]. Її очолив М. Чукуя. Українська секція була започаткована у Львові в 1932 р. з метою інформування польського суспільства про прометеївську діяльність української еміграції, а також створення умов для налагодження польсько-української співпраці. Її очолив К. Симонолевич [696, s. 99]. Кримсько-Ідель-Уральська секція виникла в листопаді 1934 р. з метою налагодження співпраці між польською молоддю та її ровесниками в середовищі татарської еміграції. Секція Близького Сходу вирішувала завдання політичної й економічної співпраці з місцевими народами. З цією метою проводилися екскурсії членів ОГМ. Радянознавча секція під керівництвом М. Яцулевича розпочала роботу на початку 1932 р. Її завданням було дослідження суспільно-політичних, економічних і культурних відносин у СРСР [697, s. 90]. Пропагандистсько-видавнича секція займалася агітаційними акціями й поширювала прометеївську ідеологію через видання часопису "Wschód" [276, k. 7]. Секція Далекого Сходу інформувала членів ОГМ про політичне, економічне й культурне життя емігрантів з СРСР у цьому регіоні.

Відділення ОГМ були організовані в Кракові, Львові, Вільно, Познані, а філіали – в Парижі та Празі. Зокрема, для паризького філіалу, який розпочав роботу в 1932 р., виділялася дотація у розмірі 500 франків на місяць. Для

роботи ОГМ у Варшаві розміри субвенцій становили 450 зл. Водночас проводилася організаційна робота – створення філіалів у інших польських університетських містах, а також за кордоном.

Серед закордонних відділень активністю вирізнявся Харбінський філіал ОГМ. Йому підпорядковувався “Студентський гурток дослідження Китаю” в Харбіні, який у 1931 р. змінив назву на “Польський сходознавчий гурток”. Робота ОГМ у Харбіні поживалася з приїздом туди В. Пельца. Він, як делегат “Польсько-китайського товариства”, поїхав на Далекий Схід за дорученням Т. Голувка для пропаганди ідей прометеїзму серед місцевих емігрантів з Росії. У 1932 р. головою правління ОГМ в Харбіні був інженер К. Гроховський, секретарем – А. Лижва, заступниками – Л. Влецял і Г. Садковський, скарбником – В. Копалінський. В. Пельц у списках товариства значився рядовим членом, однак, як свідчать документи, йому відводилася головна роль у реалізації прометеївської акції на Далекому Сході. Консул Польщі в Харбіні А. Квятковський (у документах виступав під псевдонімом “Cholski”) був посередником між ОГМ та Експозитурою №2. Пропаганда прометеїзму проводилася на сторінках часопису “Daleki Wschód” (“Далекий Схід”), який був створений на базі газети “Listy Charbińskie” (“Харбінські листи”). Додатком до цих газет були молодіжне видання. Фінансування прометеївських видань на Далекому Сході здійснювалося тільки з бюджету Експозитури № 2 і становило 450 зл. [326, к. 2].

Ідейним гаслом організованої в ОГМ молоді стали слова: “Ваша свобода – наша могутність!”, яке лунало на міжнародних прометеївських форумах. 15-16 травня 1932 р. відбувся Перший конгрес делегатів ОГМ, матеріали якого були опубліковані в останньому номері часопису “Wschód” за серпень – вересень 1932 р. під назвою “Перший з’їзд Орієнтальних гуртків молоді” [Ibid., к. 1 zw.; 641, s. 107-113]. Головував на з’їзді В. Бончковський [276, к. 2]. Сюди прибули молодіжні делегації ОГМ з Вільна, Кракова, Львова, Познані та інших міст. Польська молодь засвідчила приязнь до азербайджанців, грузин, татарів і українців та висловилася за співпрацю з ними.

22 грудня 1933 р. в Римі відбувся конгрес молоді за участю майже 700 представників з Японії, Манджурії, Монголії, Китаю, Туреччини, Індії та Персії. Конгрес урочисто відкрив політичний діяч, фашистський диктатор і прем'єр-міністр Італії Беніто Муссоліні. Це був перший конгрес молодого Прометея Азії [375, к. 627].

У рамках ОГМ при Східному інституті протягом кількох років на канікулах організовувалися екскурсії молоді до Румунії, Болгарії, Югославії, Туреччини, Єгипту й країн Близького Сходу [326, к. 1 zw.]. Метою цих подорожей було налагодження співпраці з місцевими студентськими організаціями. У 1934 р., зокрема, відбулися екскурсії до Туреччини, а в 1935 р. до Румунії. Маршрут подорожі був таким: Варшава – Бухарест – Софія – Варна – Стамбул – Констанца – Бухарест – Львів – Варшава [Ibid., к. 1]. У 1936 р. 25 студентів з ОГМ виїхало з екскурсією до Румунії, Болгарії й Туреччини. Начальник Експозитури №2 майор Е. Харашкевич всіляко підтримував починання молоді. Він, зокрема, звертався з проханням до міністра зв'язку полковника Ульріха надати знижки в придбанні білетів студентам на час подорожі. В свою чергу Відділ національностей МВС мав забезпечити виготовлення закордонних паспортів. Так на високому державному рівні надавалася підтримка студентам-прометеїстам, що свідчило про важливість цієї справи для східної політики Польської держави.

Про діяльність ОГМ із журналу “Wschód” довідалися представники російської білогвардійської еміграції. Їх обурило, що в основу зближення народів Близького й Далекого Сходу була покладена специфічна пропаганда розпаду й знищення Росії. Увагу автора статті привернула “Карта поневолених народів Росії”, яка була вміщена в журналі. Від великої Росії на ній залишався лише трикутник території, один кінець якого упирався в Фінську затоку, другий у Воронежську губернію, а третій – в Карське море. На решті території колишньої Російської імперії були зображені нові держави: Україна, Білорусь (хоча й без своїх етнічних земель, які знаходилися в складі Польщі); козацькі землі, Крим, Карелія – від Ладоги до Льодовитого океану, Ідель-Урал, Зирянія;

держава Сибірія, яка на карті виглядала в три рази більшою від Росії; Якутія і Туркестан, які дорівнювали Сибіру; Бурятія і Далекий Схід – від Манджурії до Аляски. З чотирьох сторін карти польською і англійською мовою було написано “Росія – це тюрма народів”, “Майбутнє – це розпад Росії на окремі національні держави”, що найбільше обурило автора статті. Він протестував проти того, що ставився знак рівності між Росією дореволюційною і радянською, між російським народом і більшовиками. Російський емігрант вважав пропаганду таких ідей фатальною помилкою для Польщі [511, с. 2].

Залучення молодих емігрантів до участі в прометеївському русі відбувалося не лише безпосередньо в Східному інституті й ОГМ, а й шляхом надання стипендій для навчання у польських і зарубіжних університетах. З цією метою був створений спеціальний фонд імені Тадеуша Голувка, з якого призначалися стипендії українським студентам, що навчалися у Варшавському університеті, передусім на гуманітарному і юридичному факультетах [198, к. 55-55 zw.]. Насамперед стипендії надавалися особам, які були ознайомлені з життєвим шляхом та ідеологічними переконаннями Т. Голувка. Подання на призначення стипендії адресувалися секретарю кураторії професору Варшавського університету Р. Смаль-Стоцькому [8, арк. 6].

Значна увага в діяльності УНІ приділялася вихованню молодого покоління. З цією метою частину коштів, що надходили з фондів МРВ і О, керівництво інституту перерозподіляло на стипендії для петлюрівської молоді, яка мала перейняти традиції старшого покоління. За даними на січень 1935 р., з фонду УНІ одержували стипендії такі студенти: Андрій Крижанівський – 175 зл.; Петро Холодний (молодший), Гліб Лазаревський, Євген Маланюк, Микола Рогозінський, Павло Васинчук – всі по 150 зл.; Модест Куніцький – 50 зл.; Ян Сойко 25 зл.. Разом на студентів- українців була виділена сума 1 тис. зл. [261, к. 4]. А. Крижановський був секретарем лінгвістичної секції Комісії з досліджень польсько-українських проблем й секретарем Комісії історії літератури. П. Холодний (молодший) закінчив у 1934 р. відділення живопису Академії мистецтв у Варшаві й продовжив студіювати графіку в тому ж

навчальному закладі. П. Крижанівський у Східному інституті вивчав турецьку, арабську й болгарську мови та готувався до вступу в Університет імені Ю. Пілсудського у Варшаві. Г. Лазаревський був співробітником УНІ. М. Рогодзінський, ставши магістром філософії після закінчення Університету імені Ю. Пілсудського, виконував обов'язки асистента професора М. Кордуби й писав кандидатську дисертацію на кафедрі української історії в тому ж університеті. П. Васинчук у 1934 р. закінчив факультет права і суспільних наук Люблінського університету. М. Куніцький виконував технічну роботу в комісії з видання повного зібрання творів Т. Шевченка, яка працювала в УНІ. Ян Сойко навчався під керівництвом професора О. Лотоцького на четвертому курсі православного теологічного відділення Університету імені Ю. Пілсудського.

Окрім того, діти емігрантів безплатно вчилися в інших польських вузах. В 1934-1935 н. р. одержували стипендії з прометеївських фондів для навчання в Академії мистецтв, Школі політичних наук, Варшавському університеті, Варшавській політехніці: п'ять азербайджанців, три грузини, три північнокавказці, чотири татари, два українці (Петро Рогодзінський, Петро Холодний), десять білорусів. У 1935-1936 н. р. навчалися в польських університетах і одержували стипендії: два представники татарської еміграції, два грузини, чотири азербайджанці, один емігрант з Північного Кавказу, один білорус і один поляк із-за кордону (Фелікс Ібянський – студент університету ім. Ю. Пілсудського). Східний інститут виплачував на утримання студентів 1 тис. зл. на рік [242, к. 22].

В архівних документах знаходяться характеристики стипендіатів, які навчалися за польські гроші. Серед них нерідко траплялися випадкові люди. Їх направляли туди родичі або знайомі, які були заангажовані у співпраці з поляками і могли дати їм рекомендацію. Зокрема, таким правом користувався лідер туркестанської еміграції – М. Чокаєв. Він традиційно рекомендував молодих людей з Туркестану на навчання до Польщі [243, к. 16]. Велику роботу в цьому напрямку проводив лідер кримських татар Д. Сейдамет і

поволзьких татар А. Ісхакі, які рекомендували на навчання своїх земляків [242, к. 17]. Після зарахування в студенти за їх долею уважно спостерігали в Експозитурі №2. В одній із характеристик азербайджанських студентів, яка була написана В. Бончковським, читаємо: “Типовий дармоїд, баласт і непотріб” [367, к. 2]. Інший, що представляв північнокавказьку еміграцію, похваляючись особистим знайомством з Т. Голувком, домагався посади заступника голови ОГМ, а не одержавши її, задовольнився тим, що позичав гроші у своїх колег й не повертав. У його характеристиці зазначалося: “Баласт на відтинку прометеївським, алкоголік і злодій” [284, к. 2]. Зрозуміло, що поряд з ідейними борцями за свободу поневолених народів у прометеївському русі опинилося чимало й таких, які шукали матеріальної вигоди або просто виживали – використовували будь-яку можливість покинути СРСР, а потім пристосовувалися до складних умов життя в еміграції. Керівники Експозитури №2 розуміли цю ситуацію й намагалися не зважати на це, щоб не відштовхнути від себе решту емігрантів.

Надаючи стипендії, керівництво Експозитури №2 керувалося також і чисто людськими мотивами. Вони намагалися підтримати в еміграції сім’ї своїх союзників, які потребували допомоги. У зв’язку з важким матеріальним становищем Н. Жорданія, без його відома керівництво Експозитури №2 призначило стипендію його доньці Нателлі у розмірі 120 зл. [307, к. 12; 309, к. 20]. Українець П. Холодний навчався у Академії Мистецтв. Стипендію він отримав завдяки своєму батькові, минуле якого було пов’язане з УНР. Ця турбота пізніше окупалася сторицею, бо виростало молоде покоління людей – борців за свободу народів.

Значна робота проводилася правлінням організації “Прометей” щодо залучення організованої студентської молоді в Польщі, зокрема української. Тут діяв філіал української студентської корпорації “Запороже”, яка утворилася ще в 1906 р. в Чернівцях. Керівництво Експозитури №2 намагалось здійснювати вплив на українських студентів шляхом підпорядкування собі корпорації “Запороже”. Перші кроки в цьому напрямку було зроблено 1930 р. З

нагоди виставки корпорації “Запороже” у Варшаві в помешканні Е. Харашкевича відбулася ознайомча зустріч з одним з лідерів товариства – Володимиром Ігнатовичем, який був студентом медичного факультету Варшавського університету [309, к. 21]. Функціонування корпорації “Запороже” в структурі прометеївського руху з українського боку підтримували В. Ігнатович і Є. Маланюк. ОГМ у Львові проголосило своїм першочерговим завданням налагодження польсько-української співпраці [276, к. 2].

В кінці 1933 р. у Варшаві почав видаватися літературний кварталник “Ми” [256, к. 52]. Головним його редактором став А. Крижанівський – син колишнього міністра фінансів уряду УНР, студент Познанського університету, колишній член уряду корпорації “Запороже”, співпрацівник УНІ у Варшаві. Навколо цього кварталника, який ідеологічно стояв на платформі УНР, поступово почала збиратися українська студентська молодь. У своїй діяльності вони опиралися на підтримку старшого покоління діячів УНР. За сприяння Р. Смаль-Стоцького на початку 1937 р. для фінансування цієї групи з фондів МВС було виділено 1 тис. зл. 22 січня 1938 р. група “Ми” оформилася в нове націоналістичне угруповання на платформі ідеології УНР. Його мав очолити доктор медицини, письменник і публіцист Юрій Липа (1900-1944). Будучи родом з Одеси, він прибув до Польщі в 1920 р. разом з армією С. Петлюри. В 1928 р. закінчив медичний факультет Познанського університету, а згодом школу санітарів підхорунжих у Варшаві. Працював міським лікарем і мав приватну ординатуру. До 1930 р. був членом Головної ради УЦК, а також належав до різних українських національних організацій. З метою здобуття польського громадянства припинив членство у цих організаціях. Вів полеміку на сторінках газет з Дмитром Донцовим, з яким свого часу розійшовся в поглядах на український націоналізм. З легкої руки ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова група Ю. Липи була названа “молодими націоналістами”. Вони старалися залучити до свого середовища переважно українських студентів і молодих журналістів, що проживали у Варшаві [256,

к. 53]. До найвидатніших діячів цієї групи належали: Ю. Липа, А. Крижанівський, Б. Ольховський (псевдонім – “Гучванович”).

Створення нового молодіжного осередку викликало занепокоєння в лавах “Української студентської громади” у Варшаві. Вони ухвалили резолюцію, в якій засудили діяльність уряду УНР разом з “молодими націоналістами”. Групі “Ми” закидалися звинувачення в космополітизмі й діяльності, що, на думку громадівців, була шкідливою для українського народу. У зв’язку з цим Відділ національностей МВС вносив пропозицію до уряду Польщі ліквідувати “Українську студентську громаду”, яка представляла собою осередок українського націоналізму, й підтримати українські лояльні групи в Варшаві [Ibid.].

В Експозитурі №2 група часопису “Ми” виступала під кодовою назвою видавництва “Варяг” [254, к. 5]. За період від грудня 1933 р. включно до жовтня 1935 р. вона отримала урядових субсидій на суму 7 тис. зл., а також одноразової допомоги в сумі 500 зл. на видання двох збірок поезій.

Часопис “Ми” був удостоєний відзнаки на конкурсі української книги в Празі, що свідчило про значні успіхи його редакції у видавничій діяльності. Однак в політичній сфері результати були незадовільні, особливо для польської сторони. Група “Ми” та її керівник А. Крижанівський не проявляли належної активності щодо залучення студентів-українців до прометеївських акцій. Вона залишилася малопомітною в середовищі української студентської молоді.

З метою пропаганди ідей незалежної молоді думки пілсудчиків, які сповідували ідеали польського конструктивного націоналізму, було ініційоване видання двотижневика “Myśl polska” [319, к. 2]. 1 лютого 1936 р. вийшов перший номер цієї газети. Метою новоствореного часопису було: актуалізація невігідного геополітичного розташування Польщі між Німеччиною і СРСР; пропаганда прометеївської концепції; аналіз національних проблем в Польщі в контексті політики державної асиміляції [Ibid., к. 3]. За два роки видавничої діяльності цей часопис зайняв провідне місце серед таких як “Pion”, “Myśl Narodowa”, “Prosto z mostu”, “Polityka”.

Прометеївська ідея знаходила своїх палких прихильників не лише серед пілсудчиків, а й серед молодих національних демократів. К.-С. Фрич із газети “Myśl Narodowa” та В. Васютинський поділяли погляди пілсудчиків щодо східного питання й української справи зокрема [849, с. 119, 148-149]. К.-С. Фрич написав глибоке дослідження про аналогії у відродженні угорської та української нації. На думку В. Бончковського, політичне сприйняття дійсності ідеологів прометеїзму і дописувачами газети “Prosto z mostu” невпинно зближалося. “Kuznica” чи віленський “Paks”, “ZET” чи “Polska chrobra” і багато інших молодіжних видань тією чи іншою мірою солідаризувалися з прометеївськими ідеями. Достатньо було проаналізувати друковані передвоєнні статті в таких часописах, як: “Prosto z mostu”, “Kamena”, “ZET”, “Przegląd Katolicki”, “Kultura Poznańska”, “Przełom”, щоб переконатися, як глибоко вкоренилися прометеївські ідеї в свідомості польської молоді [436, s. 59].

Влітку 1938 р. Експозитура №2 за посередництвом редакції “Myśl polska” ініціювала порозуміння польських друкованих видань для проведення спільної антикомуністичної акції. В обговоренні згаданої ініціативи взяли участь редактори провідних ідейних видань: В. Бончковський “Myśl polska”, М. Прондзинський “Bunt Młodych”, Я. Гоппе “Jutro pracy”, В. Залеський “ABC”, Я. Габінський “Merkuriusz”, Я. Королець “Nowy Ład”, В. Пясецький “Prosto z mostu”, Я. Браун “ZET”. Окремо були проведені консультації з К.-С. Фричем – редактором газети “Myśl Narodowa” і С. Чарнецьким – редактором газети “Przegląd Katolicki”. Про подальший розвиток вищезгаданої пресової акції нам, на жаль, не відомо.

Окрім зазначених вище методів, не виключалися й організація диверсійних молодіжних осередків. Восени 1932 р. була створена група у складі 7-ох чоловік, які мали діяти на території СРСР [300, к. 11]. Військовий еміграційний гурток молоді очолив В. Бончковський, який в документах Відділу II виступав під псевдонімом “Пан Влодзімежовський” (“Pan Włodzimierzowski”). До складу груп мали входити діти емігрантів з Росії, які виховувалися в прометеївському дусі й прагнули активної діяльності. Після їх

створення й організації на першому етапі відбувалося ґрунтовне вивчення техніки конспірації, умов роботи в СРСР і т. п. Одночасно вивчалася література ідеологічного спрямування. Другим етапом мало бути опанування різними видами зброї (пістолетом, карабіном, автоматом, гранатами, піротехнічними засобами) й транспортними засобами (машинами і мотоциклами). Причому у кожній групі мала бути принаймні одна людина – водій і друкарня. На випадок війни відбувалася підготовка диверсантів для здійснення терористичних акцій на території СРСР. Теоретичні приготування і практична діяльність мала відбуватися одночасно із активізацією прометеївського осередку у Львові, якому відводилася роль форпосту Польщі на кордоні з СРСР.

Велику надію щодо молодого покоління мало керівництво організації “Прометей”. Вони вважали, що молодь повинна усвідомити свою історичну місію і зрозуміти, що в недалекому майбутньому їй доведеться зайняти місце старших діячів організації і взяти на себе всю повноту відповідальності за долю своїх народів. Тому в усіх країнах планувалося організувати комітети прометеївської молоді, які б проводили систематичну роботу у формі лекцій на молодіжних форумах різних держав і тим самим здобувал молодих прихильників ідеї прометеїзму. Для залучення до прометеївської акції найбільш активних лідерів молодіжних організацій пропонувалося використати особисті впливи і зв’язки [375, к. 629].

У жовтні 1935 р. для прометеївської молоді планувалося створити курси політичної пропаганди і відкрити практичний семінар, а в 1936 р. розпочати читання лекцій про організацію держави, конституцію, економіку, судочинство, військо, адміністрацію [Ibid., 668]. У планах так званого “Юного Прометей” створення великого видавництва, яке б друкувало брошури і листівки російською мовою, призначені для молоді національних республік СРСР. Брошура мала вмістити стислий виклад ідеології прометеїзму й програму співпраці поневолених народів СРСР.

Великі надії на молодь покладало керівництво Експозитури №2 в контексті реорганізації товариства “Прометей”, яка розпочалася напередодні

Другої світової війни. Передусім слід було розв'язати проблеми встановлення ідейної гармонії між молоддю і старшим поколінням прометеївської еміграції, використання потенціалу молодіжного радикалізму, налагодження контактів між польською молоддю та їх ровесниками із Західної Європи [874, с. 312].

Виховання молоді відбувалося із врахуванням інтересів “Прометей” і Польщі, що для ідеологів прометеїзму фактично означало одне і теж. В. Пельц у проекті реорганізації прометеївського руху пропонував робити ставку на молодь. Він вважав, що молодіжний радикалізм буде чинником, який найбільше мобілізує й концентрує активні сили еміграції до непримиренної боротьби з Росією, зробить неможливими компроміси з представниками еміграційних російських партій лівого спрямування [874, с. 307]. У зв'язку з цим виникла необхідність модернізувати ідеологію “Прометей”. В. Пельц запропонував реорганізувати “Прометей” в Парижі, відчинивши двері для націоналістичної і радикальної прометеївської молоді, що дотепер перебувала в опозиції до національних центрів, але проявляла велику політичну активність. Роблячи ставку на молодь, організація ставила своїм завданням її виховання, виходячи з прометеївських і державних польських інтересів [324, к. 19].

На переконання В. Пельца, польський державний інтерес полягав у тому, щоб “Прометей” став школою виховання молоді у бойовому дусі. Необхідно було так керувати організацією, щоб об'єднати найширші маси активної молоді й здійснювати ідейний вплив на ті республіки, з яких походили емігранти. Звідси повинні були вербуватися елементи для бойових організацій, створення яких передбачалося іншими документами [Ibid., к. 8].

Таким чином, виховання молодого покоління Польщі на ідеалах великодержавності стало складовою частиною прометеївської діяльності. Основна увага зверталася на виховання польської молоді, а також молоді еміграції з Російської імперії. Для них виховним ідеалом став особистий приклад Ю. Пілсудського. Метою виховання була підготовка молоді до втілення в життя ідеалів прометеїзму, що полягали у відродженні Великої Польщі. Основним осередком підготовки молодих прометеїстів став Східний

Інститут, на базі якого було створено Орієнталістичний гурток молоді. Для багатьох поколінь він став школою виховання польського патріотизму й відданості ідеалам Ю. Пілсудського. Залучення емігрантської молоді відбувалося також за рахунок стипендіальних акцій. Найбільш радикальна молодь була зорганізована у військові гуртки, діяльність яких мала бути перенесена на територію СРСР.

5.3. Проблеми державної асиміляції українців Галичини.

Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в реалізації своїх планів, теоретики і практики прометеїзму розглядали її у двох аспектах – зовнішньому та внутрішньому, тобто у міжнародній і національній політиці держави. Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну із наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. У внутрішній політиці Польщі прометеїсти ключову роль відводили українському питанню.

Відомо, що за даними перепису 1931 р., за різними підрахунками, в Польщі налічувалося від 4, 5 до 5, 9 млн. українців, що становило приблизно 15% всього населення держави. Як відомо, цей перепис проводився за мовною та релігійною ознаками. Серед громадян, що назвали рідною мовою українську було лише 3 млн. 221 тис. 971 чол. З них 1 млн. 676 тис. 763 чол. були греко-католиками і 1 млн. 501 тис. 308 чол. – православними [417, с. 15]. Наведені цифри не дають повної відповіді про справжню кількість українців у Польщі, бо окремі категорії українського населення, як “руські”, “тутейші”, “латинники”, стараннями комісарів з перепису стали поляками. Український учений Володимир Кубійович, всебічно опрацювавши цю проблему на основі церковної статистики, зробив висновок, що “дійсна кількість українців у міжвоєнній Польщі становила 5 млн. 902 тис. чол., що складало 64,1% всього населення Західної України” [811, с. 26]. Авторитетні польські дослідники погоджуються, що в межах міжвоєнної Польщі проживало близько 4 млн. 500

тис. українців [933, s. 50]. До того ж українці компактно заселяли південно-східні окраїни Польщі, що межували з Радянським Союзом.

Українська проблема найбільш гостро проявилася у Східній Галичині, а саме в Станіславівському, Тернопільському та Львівському воєводствах. Українці-галичани вважали себе приниженими поразкою у війні з поляками 1918-1919 рр., і на них покладали всю відповідальність за втрату національної держави – ЗУНР. На платформі безкомпромісної боротьби з Польщею виникла УВО, а згодом ОУН, які домагалися створення самостійної соборної Української держави. Окрім них, на нелегальному становищі перебувала також Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Комуністи, виходячи з класових позицій, виступали за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Обидві течії, сповідуючи різні ідеології і маючи підтримку значної частини населення Західної України, становили серйозну загрозу внутрішній безпеці держави [124, к. 1]. На ідеологічному рівні влада не змогла протистояти ідеям націоналізму й комунізму, пропагованими цими партіями, й намагалася ліквідувати українську проблему методами національної асиміляції.

Прийшовши до влади у результаті травневого перевороту 1926 р., пілсудчики прагнули “оздоровлення” політичного й економічного клімату в державі, що передбачало й поліпшення відносин у сфері національної політики. Ядро режиму “санації” становили соратники Ю. Пілсудського. Він, як ідейний лідер і фактичний диктатор Польщі, зосередив свою увагу на керівництві армією і питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності для своїх однодумців. Першим прем'єр-міністром “санаційної” Польщі став К. Бартель. У той час прометеїзм підтримувався апаратом влади, а в національних внутрішніх справах офіційне визнання отримала програма державної асиміляції. Конкретні напрями втілення цієї політики були оприлюднені міністром внутрішніх справ генералом К. Млодзяновським на засіданні Ради міністрів Польщі 18 серпня 1926 р. [426, s. 137-138, 169]. У них було офіційно задекларовано політику державної асиміляції, яка ґрунтувалася

на визнанні прав меншин на деякі економічні, культурні та релігійні свободи [446, с. 664].

Позитивні зміни у польсько-українських відносинах наступили в результаті активної діяльності Т. Голувка, який мав спеціальне доручення від самого Ю. Пілсудського [286, к. 2]. У 1927 р. він очолив Східний відділ МЗС, що під його керівництвом займався реалізацією концепції прометеїзму. Діставши можливість впливати на формування державної політики, Т. Голувко виступав за польсько-українське порозуміння, яке він розглядав у контексті зовнішньої політики Польщі.

Табір санації, визначивши стратегічну лінію на державну асиміляцію меншин, не зумів виробити шляхів і методів її реалізації. Виняток становили програми П. Дуніна-Борковського, який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи, та Г. Юзевського, що 9 липня 1928 р. став воєводою на Волині [923, с. 91-101, 106]. У зв'язку з цим, реалізація політики прометеїзму вже на початку 30-х рр. ХХ ст. наштовхнулася на спротив окремих елементів з апарату влади. Ідейний вплив на цей процес мали програми національних демократів [493, с. 11]. Р. Дмовський, як головний ідеолог цього табору, вважав, що української нації не існує, а "...мова йде про десятки мільйонів населення, які поділяються на різні територіальні угруповання" [476, с. 13]. Представник молодшої генерації ендеків – Єнджей Гертих – доповнював, що українське населення в Польщі – це "...згруповане в русинських племенах відгалуження польського народу", яке за умови збереження певної культурної та мовної особливостей необхідно "...повернути до польськості" [481, с. 118]. Українців у Польщі молодий ендецький ідеолог зводив до рівня окремих етнографічних груп – гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо, які нібито не мали нічого спільного з наддніпрянськими українцями й представляли "матеріал" для національної асиміляції (полонізації).

Поступово в правлячому таборі санації відбувалася еволюція у бік ендецьких методів розв'язання української проблеми [890, с. 24]. На зростання

привабливості ендецької ідеології вплинуло ряд факторів: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок загострення світової економічної кризи 1929-1933 рр.; по-друге, сумніви у тому, що політика державної асиміляції призведе до врегулювання національних відносин у державі; по-третє, в умовах зовнішньої загрози з боку СРСР і Німеччини ендецька ідеологія була більш зрозумілою для пересічних поляків, на відміну від пілсудчиківських теорій, що були розраховані на далеку перспективу [923, s. 106].

Типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації програми державної асиміляції стала сумнозвісна пацифікація українського населення Галичини, кульмінація якої тривала від 29 вересня до 16 жовтня 1930 р. Під приводом боротьби з саботажними виступами УВО і ОУН військо і поліція нищила культурно-просвітні заклади, відбувалося побиття мирного населення, було віддано до суду 909 українців, у тому числі п'ять депутатів сейму республіки [128, к. 15]. Редактор “Нової зорі” Осип Назарук не довіряв офіційній інформації про масові саботажні акції українців. Він стверджував, що самі поляки робили провокації, а нерідко бандити для полегшення грабунку. Членів УВО, звинувачених у цих акціях, він уважав найшляхетнішими особами серед української молоді, які служили ідеї самостійної України [263, к. 49].

Парадоксально, але розпорядження щодо проведення “пацифікації” віддав особисто Ю. Пілсудський, який на той час виконував обов'язки прем'єр-міністра Польщі. Його дії польські історики пояснюють намаганням навести порядок у “непокійній” Галичині [923, s. 158]. Застосування владою принципу колективної відповідальності нечувано загострило польсько-українські відносини в Галичині, налагодження яких стало одним із першочергових завдань другого уряду Валери Славєка (1879-1939). Він як полковник, політик, найближчий соратник Ю. Пілсудського, член ППС, також ППС-революційної фракції, служив в Легонах Польських, ПОВ, Відділі II ГШ, був прикватрирований до штабу УНР отамана С. Петлюри, співорганізатор травневого перевороту 1926 р., триразовий прем'єр урядів II Речі Посполитої

протягом 1928-1935 рр. (Його друга каденція тривала з 4 грудня 1930 р. до 26 травня 1931 р.), голова Союзу Легіонерів (1924-1936) і директор Інституту дослідження найновішої історії Польщі (1936-1939). Він, як незмінний лідер “групи полковників”, виступав палким прихильником реалізації політики прометеїзму на сході Європи. “Група полковників” була домінуючою в правлячому таборі від 29 березня 1930 р. (створення першого кабінету на чолі з В. Славеком) до 12 травня 1935 р. (кончини Ю. Пілсудського). У таборі санації вона формально і фактично відігравала вирішальну роль. До цієї групи також належали: Ю. Бек, Я. Єнджеєвич, В. Єнджеєвич, А. Коц, Л. Козловський, І. Матушевський, Б. Мендзінський, Б. Перацький, А. Пристор, К. Світалський. А. Скварчинський у 1930-1935 рр. відігравав значну роль в ідейно-теоретичних працях групи, хоча сам до неї не належав [964, s. 116].

Переламати негативне ставлення українців до Польської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою західноукраїнською партією – Українським національно-демократичним об’єднанням (УНДО). У 1925 р. у Львові було засновано УНДО. Першим його головою став Д. Левицький, а генеральним секретарем – В. Целевич. Програма партії, ухвалена на її другому з’їзді 19-20 листопада 1926 р., базувалася на ідеології соборності й державності, демократії й антикомунізму. УНДО представляло собою широкий національний рух. Пресовими органами УНДО були щоденник “Діло” і тижневик “Свобода”. Під політичним впливом УНДО перебувало майже 75% українців Галичини [872; 873]. Декларуючи політику боротьби з українським комуністичним рухом, з одного боку, і з націоналістичним рухом в Західній Україні, з іншого, прометеївські кола шляхом співпраці з УНДО намагалися здобути прихильність українців Галичини до Польської держави. Платформою для взаємного порозуміння мало бути визнання польського кордону вздовж р. Збруч в обмін на “визволення” України від радянської влади.

В УНДО на провідних позиціях перебували колишні діячі УНР або симпатичні ідей польсько-українського примирення. Серед них Д. Левицький (у

1919-1920 рр. був послом УНР в Копенгагені), С. Баран (співавтор конституції УНР і прихильник Варшавської угоди) [823, с. 336; 750, с. 38], С. Витвицький (заступник голови дипломатичної місії Директорії УНР в Польщі), І. Кедрин-Рудницький (колишній військовий урядник Армії УНР), В. Мудрий (у 1919 р. був комісаром освіти Проскурівського повіту УНР) [353, к. 74]. Політичне минуле чільних діячів УНДО було тісно пов'язане з періодом визвольної боротьби УНР. Оскільки уенерівська ідеологія не користувалася популярністю в Галичині, вони не афішували свою причетність до співпраці з поляками в 1920 р. Однак для польської сторони при виборі партнера у середовищі українських політиків не виникало сумнівів. Поляки орієнтувалися на українських національних демократів, які до того ж мали значний вплив в українському суспільстві. В УНДО після пацифікації 1930 р. також активізувалися прихильники пошуку порозуміння з владою [892, с. 60].

У 1931 р. відбулося декілька таємних зустрічей польських урядовців з впливовими українськими політиками з УНДО. На початку січня до Львова на запрошення прелата Войнаровського прибув С. Лось. Він мав стати посередником у польсько-українських перемовинах. За його участю відбулися консультації з представниками української кооперації, “Просвіти” і греко-католицької церкви. У Вербну неділю 1931 р. “...до С. Лося навідався помітно стривожений посол О. Луцький, який, лукавлячи, просив не допустити до розірвання польсько-українських переговорів, щоб український рух в Галичині не вийшов з-під контролю УПР” [215, к. 180]. З польського боку офіційні розмови проводили голова Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) Т. Голувко і депутат сейму Я. Єнджеєвич. Українців Галичини представляв М. Галущинський, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації (УПР) [673, с. 423]. У результаті проведених зустрічей не було досягнуто конкретних домовленостей.

Над свідомістю обидвох народів тяжіли стереотипи, що сформувалися протягом багатьох років взаємного протистояння. Підтвердженням цьому служить інформація начальника Відділу національностей МВС Польщі

Г. Сухенека-Сухецького. У ній, зокрема, зазначалося, що навіть при найбільш сприятливих умовах уряд не міг реалізувати угоду з УНДО, бо “...це могло би викликати негативний спротив з боку місцевого населення й адміністративних чинників, які виступали прихильниками політики ендеків у Галичині...” [125, к. 101]. У МВС Польщі після приходу до влади режиму санації активізував свою діяльність Відділ національностей, який займався реалізацією прометеївської концепції у внутрішній політиці держави. З 5 грудня 1926 р. до 1937 р. його очолював капітан Г. Сухенек-Сухецький. Саме з його діяльністю польський історик пов’язував активізацію роботи цього відділу [1031, s. 148].

Ситуація ще більше загострилася після вбивства членами ОУН у Трускавці 29 серпня 1931 р. найактивнішого поборника угоди між УНДО та санаційним урядом Т. Голувка [147, к. 217; 149, к. 31; 273, к. 1]. Ця подія шокуюче вплинула на польське і українське суспільство, оскільки він був відомим прихильником польсько-українського порозуміння.

Після трагічної загибелі Т. Голувка залишилася нереалізованою його ідея про створення спільного польсько-українського часопису як платформи майбутнього порозуміння. Керівництво Експозитури №2 вирішило реалізувати цей задум, що й було доручено В. Бончковському. На початку 1932 р. він зі студентською групою ОГМ прибув до Львова, щоб на місці зорієнтуватися в ситуації. Тут за його ініціативою була організована зустріч провідних українських політиків Галичини, редакторів: “Нової зорі” – О. Назарука, “Мети” – В. Кузьмовича, “Нового часу” – Д. Паліїва. Метою зустрічі було з’ясування ступеня готовності українського політикуму до порозуміння з польськими державними й суспільними чинниками. Українці не відмовлялися від пропозицій співпраці, однак уважали, що з місцевими поляками домовитися буде неможливо. Зокрема, О. Назарук був переконаний, що “лише якийсь катаклізм може вплинути на покращення відносин між двома народами [263, к. 49]. Він закликав поляків позбавитися від комплексу підневільного народу, бо, здобувши незалежність, вони повинні дбати про державний інтерес, який передбачав проведення конструктивної національної політики. О. Назарук

уважав, що без висування всяких попередніх умов Галичині треба дати автономію в складі Польщі. В ході дискусії В. Бончковський зробив висновки про характер міжнаціональних відносин у Галичині. Йому стало зрозуміло, що для польського населення Галичини українці були “хлопами”, а поляки – “панами” [263, к. 50]. Ці стереотипи, що сформувалися в часи панування Речі Посполитої, залишилися незмінними й продовжували жити уяву поляків на “кресах”. Для них і надалі – селяни “підлі й підступні”, а пани “шляхетні, які постійно наражаються на небезпеку бути обдуреними й ошуканими з боку українців” [Ibid.]. До того ж, між поляками й українцями не існувало товариських, культурних і професійних відносин, що створювало ґрунт для взаємної ворожнечі. В. Бончковський був переконаний у тому, що поляки значно менше розуміють і знають українців, ніж українці поляків. На його думку, державна адміністрація знаходилася під впливом “кресових поляків” й лише розпалювала польсько-українське протистояння. Він зауважив, що навіть у місцевому філіалі ББСУ пануючими були проєндецькі настрої. Вважаючи такий стан речей неприпустимим і шкідливим для інтересів держави, В. Бончковський закликав боротися з його проявами. Через пропаганду культурних здобутків українців необхідно було ліквідувати відносини “пан” – “хлоп”. Він вважав, що поляки від цього нічого не втратять завдяки своїй культурній перевазі й міцним егоїстичним тенденціям. Спільним інтересом, який би об’єднав українську й польську громадськість Галичини, могла б стати антибільшовицька пропаганда й висвітлення справжнього стану речей в СРСР. На цьому ґрунті мала формуватися пропаганда польсько-української політичної й культурної співпраці в побудові наддніпрянської України.

У Львові також обговорювалося питання створення спільного польсько-українського журналу [263, к. 58], завданням якого було переконати українців у щирості польських намірів щодо ідеї незалежної України. Журнал мав сприяти створенню атмосфери взаємного довір’я й ґрунту для співпраці українських національних сил з пілсудчиками. Польська сторона сподівалася переорієнтувати вектор українського націоналізму з антипольського напрямку

на антирадянський [263, к. 59-60]. Після створення Наддніпрянської України галичанам було обіцяно автономію в складі Польщі, яка мала трансформуватися на зразок швейцарської федерації. Українці Є. Назарук, В. Кузьмович і Д. Паліїв довідалися від В. Бончковського про наміри видавати часопис. У спогадах Я. Дашкевича також знаходимо підтвердження того, що українська політична й наукова еліта була поінформована про діяльність В. Бончковського. Зокрема, О. Луцький, О. Доценко та М. Кордуба схвально оцінювали старання “польських інтелектуалів-українофілів” на користь “українсько-польського порозуміння” [440, с. 595]. Справою нового польсько-українського видання зацікавилися петлюрівці у Варшаві, зокрема, Є. Маланюк назвав його “ною ерою у відносинах між двома народами” [263, к. 44].

Прометеївський журнал під назвою “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*” (“Бюлетень польсько-український” (БПУ)) було створено в 1932 р. Його засновником була Експозитура №2 ГШ. Капітан Е. Харашкевич призначив В. Бончковського головним редактором БПУ і підібрав постійних працівників редакції. Ними стали: Є. Маланюк, П. Васинчук, Б. Лепкий, Ф. Ібянський (псевдонім – Фелікс Загора), І. Рудницький (псевдонім – Іван Кедрин), М. Яцулевич [59, л. 171]. Ф. Ібянський допомагав Є. Маланюку в редагуванні кореспонденції до БПУ. П. Васинчук, працюючи в редакції бюлетеня, отримував стипендію УНІ в розмірі 150 зл. М. Яцулевич був адміністратором видавництва. Ф. Ібянський виступав інформатором Експозитури №2 про взаємовідносини в редакції БПУ. К. Симонолевич (молодший) отримував стипендію СІ в розмірі 175 зл. і виконував функції зв’язкового видання з ІДНП.

Серед працівників редакції БПУ були відомі українці: письменник Б. Лепкий, поет Є. Маланюк та публіцист І. Кедрин-Рудницький. Авторитет Б. Лепкого в українському й польському суспільствах сприяв зближенню між двома слов’янськими народами [724, с. 255]. Редактор популярної в Західній Україні газети “Діло” – І. Кедрин-Рудницький – став постійним дописувачем і таємним посередником редакції БПУ з УНДО у Львові [286, к. 3-4]. Щомісячна зарплата І. Кедрин-Рудницького в бюлетені складала 150 зл. Є. Маланюк

потрапив до редакції бюлетеня завдяки С. Стемповському, з яким разом ще в 1920 р. працював в уряді УНР [724, с. 263]. С. Стемповський спільно з іншими прометеїстами, зокрема Я. Єнджеєвичем і Г. Юзевським, належали після травневого перевороту 1926 р. до кола найближчих співпрацівників Ю. Пілсудського. Як стверджував еміграційний історик В. Побуг-Малиновський “...залишаючись у постійному контакті з окремими міністрами, вони розробляли для прем’єра різні державні програми” [1010, с. 502]. Прибувши до Варшави у 1929 р. й не маючи інших засобів для існування, Є. Маланюк одержував стипендію УНІ. Поява на шпальтах маловідомого видання прізвищ видатних українців мала сприяти налагодженню конструктивного польсько-українського діалогу.

Поступово навколо редакції БПУ сформувалося гроно співробітників, які тісно співпрацювали з редактором В. Бончковським і друкували статті, присвячені актуальним проблемам польсько-українських взаємин. Серед них: Л. Василевський, С. Лось, Б. Лепкий, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, В. Біднов, С. Папроцький, Адольф Бохенський, Є. Погоновський, С. Баран, С. Хруцький, П. Ковжун, С. Стемповський. На шпальтах БПУ друкували свої статті “націоналіст Є. Маланюк”, видатний польський письменник Ян Парандовський, греко-католицький Митрополит Андрей Шептицький, співробітник Експозитури №2 В. Пельц [286, к. 2]. Залучення редакцією знаних і впливових осіб проводилося з метою польсько-українського порозуміння.

Перед редакцією БПУ керівництвом ГШ були поставлені завдання: 1) друкувати статті антирадянського змісту й викривати антинародну політику комуністичного керівництва в Україні; 2) поширювати агітацію серед українських емігрантів про спільну мету польського уряду і ДЦ УНР щодо Радянської України; 3) об’єднувати навколо БПУ українців і поляків, які поділяли концепцію прометеїзму, ідеї великодержавної Польщі [59, л. 172].

У вересні 1932 р. вийшов друком польською мовою перший номер БПУ, в якому В. Бончковський констатував, що “...на маргінесі творення польської рації стану в українському питанні став викристалізовуватися напрямок

зближення польського і українського народів” [286, к. 1-2]. Прізвище Є. Маланюка разом із найвидатнішими прометеїстами – Л. Василевським та В. Бончковським – зазначалося в проекті його вступної статті [277, к. 1]. До 17 червня 1933 р. БПУ видавався як місячник, а пізніше як ілюстрований тижневик. Субсидіювання видавництва відбувалося у прихованій формі. Джерела фінансування БПУ формувалися з урядових субвенцій і дотацій. Насамперед від Експозитури №2, що складала від 400 до 910 зл. на місяць, а також МЗС і МВС від 100 до 300 зл. на місяць [286, к. 4]. З 1 січня 1933 р. місячна субсидія складала 410 зл., у 1935 р. – 500, в 1936 р. – 620, з них 200 зл. надходило з фондів МЗС Польщі [277, к. 1 zw.]. Наклад бюлетеня у різні періоди сягав від 2000 до 3000 тисяч екземплярів. Серед загалу поширювалася версія, що БПУ був незалежним друкованим виданням. Підписання польсько-радянського договору про ненапад у листопаді 1932 р. змусило видавців посилити конспірацію [335, к. 60].

Стратегічний напрямок публікацій БПУ визначали начальник Східного відділу МЗС Т. Шетцель і відомий знавець національних відносин Л. Василевський. Вплив на видавництво мали також ВН МВС та ІДНП, у якому, починаючи з 1927 р., видавався журнал “Sprawy Narodowościowe”. У міністерстві релігійних визнань і освіти відповідальним за співпрацю з редакцією БПУ був начальник відділу А. Кавалковський, а в міністерстві військових справ – міністр генерал Т. Каспжицький. Така посилена увага з боку найвпливовіших людей держави до малопомітного видання свідчила про його роль в реалізації концепції прометеїзму. Цензурування статей БПУ здійснювали начальники відділів, зокрема ВН МВС Г. Сухенек-Сушецький [286, к. 2], СВ МЗС Т. Шетцель і Експозитури №2 капітан Е. Харашкевич. Т. Шетцель особисто вносив корективи в окремі номери бюлетеня. В архівних документах згадується випадок, коли він заборонив друкувати статтю В. Бончковського, в якій містилася критика положень польсько-радянського пакту про ненапад [Ibid., к.1 zw.].

Нерідко в роботі бюлетеня траплялися курйозні випадки. Про це повідомляли начальника Відділу II читачі – польські патріоти, які гаряче вболівали за свою державу. З листа одного анонімного автора довідуємося про його обізнаність з українською проблематикою. Він обурювався, що матеріали в БПУ підібрані так, “...нібито всі нещастя українців сталися з вини Польщі” [Ibid., к. 3]. Читаємо далі: “... якийсь Станіслав Лось ... робить з короля Яна Собеського мало не українця” [Ibid.]. Варто зауважити, що цей випадок був непоодиноким. Поляки, які жили в Галичині, відчуваючи кількісну перевагу українців, болісно сприймали прояви українофільської політики, які пропагувалися на сторінках БПУ. Їм були незрозумілими мотиви й хитросплетіння високої політики, якими керувалася його редакція. Так звані “кресові” поляки сприймали політику польсько-українського порозуміння як проукраїнську. Це вже згодом В. Бончковський намагався пояснити, що політика державної асиміляції проводиться насамперед в інтересах Польщі і, що діячі прометеївського руху не українофіли, а здорові прагматики [428, s. 141-142, 146]. Але його аргументи не були почутими й губилися в елементі ендецької критики. Їх гасла, прості й зрозумілі, як, наприклад: “Польща – для поляків”, ефективніше торували шлях до “душі” пересічного поляка. Тому ендецька опозиція в Польщі справедливо іменувалася “урядом душ”.

У роботі БПУ траплялися серйозні іделогічні прорахунки, коли його політична лінія розходилася, а нерідко суперечила офіційній політиці держави. На початку 30-х рр. ХХ ст. польською владою на теренах української Гуцульщини розпочався регіональний експеримент, метою якого було створення окремого гуцульського етносу. Втіленням цих планів у життя зайнялося вище командування Війська польського. На їх погляд, колонізація гуцулів, з огляду на їх проживання у важкодоступних гірських районах та притаманний їм консерватизм, видавалася неможливою. Тому вони виступили за відокремлення цієї етнографічної групи і протиставлення її решті українства.

З цією метою 12 грудня 1933 р. було утворено Товариство приятелів Гуцульщини (ТПГ), яке очолив генерал Т. Каспжицький. Прикриваючись

підкуванню про місцевий фольклор, ремесла і туристичний рух у Карпатах, військові разом з органами Станіславівської воєводської адміністрації, об'єднавшись у ТПП, домагалися ліквідації українських національних і культурних впливів і поширення пропольських настроїв на Гуцульщині [44, арк. 9]. Так, у пропагандистському річнику “Гуцульський календар” за 1935 р., який виходив на гуцульському діалекті під егідою ТПП, наголошувалось: “До слов'янського племені належи ше: Москалі, Українці, Гуцули, Білорусини, Болгари, Югославяни ... Чехи, Словаки і Лужичани” [570]. Тобто гуцулів штучно підносили до рівня слов'янських народів. Пропагандистські заходи ТПП цим не обмежувалися. Відбувалися також масові імпрези, ескурсії, фестивалі, метою яких була демонстрація унікальності гуцульської культури. У них брало участь керівництво військового міністерства на чолі з генералом Т. Каспжицьким і гості з цілої Польщі [669, s. 1-2]. Відомий польський письменник і журналіст С. Вінценз, який був запрошений до участі у видавництві “Гуцульського календаря”, висловив переконання, що справа пропагування окремішності гуцулів “шита білими нитками” і пропонував для прикриття справжніх намірів властей більш ретельно добирати матеріали до річника [277, к. 1]. Це не завжди вдавалося, бо правдива інформація, незважаючи на цензуру, все ж таки пробивалася до читача.

В одному з номерів БПУ було об'єктивно відображено польську політику на Гуцульщині й зазначалося, що гуцули не становлять аморфний матеріал для національної асиміляції, бо вони свідомо воювали проти поляків у 1918-1919 рр. [668, s. 1]. Тобто гуцули – це ті ж українці, які боролися за незалежну українську державу – ЗУНР. Такої ж думки дотримувався Т. Шетцель: “...гуцулів не можна трактувати як окреме плем'я, бо вони українці” [132, к. 107-108]. Однак появу такої публікації він вважав політичним прорахунком, бо недоцільно було, на його погляд, піддавати сумніву офіційну лінію в національній політиці на Гуцульщині [286, к.1 zw.]. Цей епізод з діяльності БПУ підкреслює застосування подвійних стандартів у політиці пілсудчиків щодо українського питання. З одного боку, декларувалися гасла

порозуміння, а з іншого, толерувалася політика ендеків. Загалом політика ендеків і пілсудчиків в українському питанні відрізнялася лише тактичними кроками, а стратегічна мета – створення Великої Польщі – однаково ігнорувала право українців на існування самостійної соборної держави.

Поразка “гуцульського експерименту” стала очевидною в кінці 1938 р., коли розпочалися масові втечі гуцульської молоді в Чехословаччину на підтримку Карпатської України. Тим самим було доведено єдність української нації і фікцію існування окремого гуцульського народу.

8 червня 1933 р. відбулося перше засідання “Польсько-українського товариства”, заснованого за ініціативою незмінного редактора БПУ – В. Бончковського. Метою товариства було залучення до співпраці представників обох національностей, на яких би зміг опертися у своїй діяльності БПУ. У приміщенні Східного інституту зібралися засновники товариства: Л. Василевський, С. Седлецький, О. Гурка, В. Жимовський, Я. Голувко, М. Підвисоцька, М. Прондзинська, Г. Бончковська, М. Свіховський, Б. Завадовський, В. Бончковський, Ф. Ібянський, М. Яцулевич, К. Симонолевич (старший). Метою зібрання було обговорення платформи польсько-українського зближення та створення на цій базі організації. Головою товариства було обрано С. Стемповського [280, к. 105 zw., 109, 112].

Активними членами “Польсько-українського товариства” стали: з польського боку – Л. Василевський, С. Седлецький, С. Лось, К. Симонолевич (старший), К. Симонолевич (молодший), С. Папроцький; з українського боку – Р. Смаль-Стоцький, Є. Маланюк, П. Васиньчук, І. Кедрин [286, к. 1-2]. Начальник Східного відділу МЗС майор Т. Шетцель відзначав активну роботу Є. Маланюка і П. Васинчука. Однак найціннішими працівниками він вважав І. Кедрина-Рудницького і Б. Лепкого. “Польсько-українське товариство”, утворене на засадах прометеїзму, об’єднало у своїх лавах прихильників різних політичних течій. Маючи авторитет у польському і українському суспільствах, вони формували громадську думку в руслі в порозуміння між двома народами. Висхідним пунктом в агітації було переконання, що поляки і українці – два

братні слов'янські народи, що є автохтонами на землях Галичини і Волині та волею долі приречені на мирне співжиття [Ibid., k. 9].

12 жовня 1933 р. в приватному помешканні капітана Е. Харашкевича відбулося зібрання товариства, на якому були присутні також: М. Свіховський, капітан Айкешлейн, капітан Глінський, В. Вольський, І. Пашковський, С. Папроцький, В. Бончковський, Ч. Міськевич, С. Ламєвський. Були запрошені, але з невідомих причин не прийшли: Г. Сухенек-Сухецький, Ю. Скажунський, А. Кавалковський. Відкриваючи засідання, капітан Е. Харашкевич підкреслив відмінності між політикою польського державного та недержавних народів, наприклад, українців. Державний народ, на його переконання, проводить помірковану, реальну й відповідальну політику. У недержавних народів переважає матеріальний максималізм [286, k. 3]. Від імені директора ІДНП на зібранні виступав С. Ламєвський. Він заявив: що: “Видаючи бюлетень кожного місяця, ми не повинні сприяти консолідації і зміцненню українського фронту” [Ibid.]. Тобто розвиток українського національно-визвольного руху мав носити обмежений і керований характер. Тут, на наш погляд, простежується вплив помилкового переконання керівників прометеївського руху про нездатність українців самостійно будувати власну державу. У цьому вони були солідарними з ендеками, які заявляли про неготовність української нації до самостійного державного існування. Упереджене ставлення польських політиків штовхало українців на шлях національного радикалізму й неприйняття союзу з Польщею. Українці були переконані в тому, що політика недержавної нації мала підготувати ґрунт для здобуття незалежності [564].

На черговому зібранні “Польсько-українського товариства”, яке відбулося 14 жовтня 1934 р. у приватному помешканні Е. Харашкевича, дискутувалася програма врегулювання на “кресах” на найближче півріччя. Тут були присутні: С. Блонський, Е. Харашкевич, В. Гуттри, Ф. Ібянський, А. Кавалковський, С. Ламєвський, Ч. Міськевич, С. Папроцький, Ю. Скажинський, К. Симонолевич, В. Бончковський, В. Пельц [286, k. 2].

Редактор В. Бончковський представив спеціально підготовлений реферат на тему “Українська проблема” [Ibid., k. 1], в якому, зокрема, зазначив, що не підтримує політику влади щодо створення мононаціональної держави. На його переконання, розширення польського національного інтересу за рахунок меншин може призвести до активізації українських націоналістів. Вихід із ситуації, на його переконання, треба було шукати у компромісі між двома народами. В. Бончковський переконував присутніх, що держава повинна змінити ставлення до українців, щоб створити їм належні умови культурного і економічного розвитку. Водночас він вважав за доцільне виховувати українців як лояльних громадян Польської держави і спрямовувати український націоналізм в антирадянському напрямку. Завершуючи свій виступ закликом до боротьби з проявами польського націоналізму, В. Бончковський ще раз наголосив, що в інтересах створення Великої Польщі необхідно прагнути до співпраці з українцями [Ibid., k. 1 zw.]. Емоційний виступ редактора БПУ був підтриманий іншими, зокрема А. Кавалковським, Ч. Міськевичем і С. Папроцьким.

“Польсько-українське товариство”, незважаючи на періодичні зібрання, існувало лише формально і в політичному житті Польщі було майже непомітним. Натомість окремі його діячі провадили активну роботу на ниві польсько-українського порозуміння. Особливо це стосувалося редактора і співробітників БПУ. Починаючи з 1933 р., на шпальтах бюлетеня регулярно друкувалися статті В. Бончковського, в яких пропагувалася ідея нормалізації відносин між польським і українським народами [286, k. 15].

Навколо БПУ об’єдналася група польських і українських діячів, які відіграли важливу роль у досягненні на переломі 1934-1935 рр. порозуміння між міністром внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковським і головою УНДО В. Мудрим [972, s. 136], відомого в історіографії як нормалізація польсько-українських відносин. До цієї діяльності активно долучилися співробітники бюлетеня граф С. Лось, А. Бохенський, а з українського боку І. Кедрин-Рудницький [286, k. 5-6].

Документи свідчать, що В. Бончковський брав активну участь у налагодженні політичних контактів між лідерами УНДО і урядом Польщі, починаючи з 1933 р. За дорученням начальника Експозитури № 2 капітана Е. Харашкевича і при підтримці вдови Т. Голувка він добивався аудієнції у міністра М. Зиндрам-Косцялковського [286, к. 22]. Політична діяльність групи БПУ давала підстави сподіватися на успіх.

Розмові в МВС передувала кропітка підготовча робота. Документи наочно ілюструють, яких аргументів добирали В. Бончковський і Е. Харашкевич, щоб переконати міністра М. Зиндрам-Косцялковського в необхідності зміни політичного курсу Польщі в українському питанні. Передаючи слова одного урядника з так званих “східних кресів”, вони вказували на хибну поінформованість міністра в національному питанні: “У нас всі брешуть. Пастерунковий бреше коменданту пастерунку державної поліції. Той дає фальшиві донесення до повітового коменданта державної поліції. Так інформація доходить до воєводи, який збирає всю брехню до купи і дає неточну інформацію для прийняття рішень у Варшаві” [286, к. 1]. Редактор вказував на відсутність у верхньому ешелоні влади тверезо мислячих політиків, як, наприклад: А. Скварчинський, Т. Шетцель, А. Залеський, Ю. Бек, Е. Ридз-Смігли, Т. Каспжицький та інші [Ibid., к. 2]. Необ’єктивна характеристика ситуації, подана місцевими органами державної влади, на переконання В. Бончковського, призводила до активізації польського населення “кресів” в антиукраїнському напрямку, а в кінцевому підсумку до загострення польсько-українських відносин, що негативно відбивалося на безпеці держави. В. Бончковський на прикладах переконливо доводив, що не потрібно піддаватися ендецькій пропаганді й панікувати, бо в порівнянні з даними 1921 р. перепис населення 1931 р. демонструє зростання чисельності римо-католиків у Галичині й на Волині, причому українська земельна власність значно поступається польській. До того ж, зменшується кількість українських шкіл, чисельність українських дітей у школах і, відповідно, кількість

державних службовців-українців [Ibid., k. 3]. Отже, зазначав В. Бончковський, української загрози для поляків на “кресах” не існує.

Водночас у нотатці В. Бончковського до міністра звучала критика прорахунків влади в національній політиці. Зокрема, пацифікація 1930 р., на його думку, стала чудовим подарунком для радянської пропаганди в Західній Україні, що використала цей факт для формування антипольських настроїв у СРСР і комуністичних в Польщі [Ibid., k. 5]. В. Бончковський критикував підтримку владою старорусинського руху, лемківського й гуцульського регіоналізмів, які проводилися з метою знищення єдності українського суспільства й створення пропольської угодової групи [Ibid., k. 4]. Квінтесенцією пропозицій В. Бончковського стала теза про польсько-українську співпрацю, яка відповідала державним інтересам Польщі. З метою пропаганди ідей порозуміння редактор, зі свого боку, пропонував видавати БПУ українською мовою. Так, внаслідок активної діяльності В. Бончковського та інших діячів прометеївського руху було започатковано переговорний процес, який мав реальні наслідки для польсько-українських відносин.

Втілення цих ідей стало можливим у зв'язку з черговою ротацією уряду Польщі. Президент І. Мосціцький 29 березня 1935 р. призначив прем'єр-міністром голову ББСУ полковника В. Славека, міністром військових справ – Ю. Пілсудського, внутрішніх справ – М. Зиндрам-Косцялковського, міністром закордонних справ – Ю. Бека, міністром релігійних визнань і освіти став В. Єнджеєвич [545]. У цих призначеннях відобразилося побажання фактичного керівника держави маршала Ю. Пілсудського. Запропонувавши В. Славеку посаду прем'єра, він зауважив, що хоче бачити в новому уряді якнайменше змін [508, s. 665]. Зайнявшись формуванням уряду, В. Слабек не міг проігнорувати побажання Ю. Пілсудського, а тому всі міністри попереднього уряду зберегли свої посади, у тому числі М. Зиндрам-Косцялковський. Вже втретє очоливши уряд Польщі (29 березня 1935 р. – 12 жовтня 1935 р.), В. Слабек залишався прихильником прометеївської ідеології. Підтримавши ініціативу МВС, він вирішив продовжити започаткований у 1931 р. польсько-український діалог.

Ситуація видавалася вигідною і для проурядового ББСУ, який у зв'язку зі вступом в дію нового виборчого закону опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів з боку польських опозиційних партій. Згідно з ним право висувати кандидатури мали не самі виборці, а окружні збори делегатів. Вони скликалися з людей, відданих урядові, а їх рішення повністю підпорядковувалися волі представників правлячого табору. В таких умовах опозиції не випадало жодної можливості здобути перемогу на виборах, а проурядовий ББСУ опинився перед загрозою бойкоту з їх боку. Компроміс правлячого блоку з опозиційними Стронніцтвом людowym, Стронніцтвом народowym та Польською соціалістичною партією видавався для В. Славека невітнішим, бо обіцяв новий перерозподіл влади. Більш перспективним виглядав союз з лідерами національних меншин. Урядова партія зробила ставку на УНДО, що могло гарантувати їй голоси українських виборців [42, арк. 60]. Обравши своїм союзником – УНДО, проурядова коаліція ББСУ справедливо розраховувала на численні голоси українського електорату й перемогу на виборах. Так, вибори, до сейму і сенату Польщі, що мали відбутися у вересні 1935 р., стали каталізатором для налагодження взаємовідносин.

Поряд із цим існували інші мотиви, що прискорили досягнення компромісу влади з УНДО. Як відомо, між українськими партіями і політиками в Польщі, Чехословаччині та інших державах точилася запекла боротьба. Для її ілюстрації показовою є характеристика сучасника тих подій – Р. Смаль-Стоцького: “Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки, жеремося за костюмами, кинуті до того між нас нашими ворогами” [868, с. 107]. З метою подолання взаємного протистояння українці всього світу вирішили консолідуватися у єдиному понадпартійному органі. Вже у 1933 р. О. Шульгін наголошував на необхідності створення єдиної політичної платформи для всіх українців [569, с. 8]. Він вважав, що проведення з'їзду буде результативним при умові досягнення порозуміння між наддніпрянською еміграцією і представниками західних земель [471, с. 18].

Підготовча робота в цьому напрямку розпочалася серед українських емігрантів Чехословаччини. Тут під впливом ідеології УНР перебували дві партії, осередками яких була Прага: Українська радикально-демократична партія (УРДП) і Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) [279, к. 78]. 20 жовтня 1933 р. у Празі завершив роботу Другий загальнонаціональний з'їзд української еміграції, на якому були присутні представники ДЦ УНР, група гетьмана П. Скоропадського та ОУН Є. Коновальця. На цьому з'їзді було створено Українське національне об'єднання.

24-28 грудня 1934 р. у Львові проходила конференція, на якій представники чотирьох провідних партій Галичини – УНДО, Української соціал-радикальної партії (УСРП), Української соціал-демократичної партії (УСДП), Української народної обнови (УНО) та трьох еміграційних партій з осередками у Празі (УРДП, УСДРП, Української партії соціалістів-революціонерів) ствердили потребу консолідації національних сил українців всього світу і вирішили зорганізуватися у Всеукраїнський національний конгрес (ВНК) [36, арк. 43]. Скликання конгресу збігалось з наступними парламентськими виборами в Польщі і планувалося на вересень 1935 р. Курс на організацію міжнародного форуму українців було ухвалено на черговому з'їзді УНДО, який відбувся 2 березня 1935 р. [43, арк. 2]. Ініціатором скликання ВНК став голова УНДО і УПР Д. Левицький.

Згуртування українських партій викликало тривогу в органах МВС Польщі: “Над існуючими чварами в українському таборі починає переважати необхідність одного проводу, якому б підпорядковувалися всі національні сили і організації” [127, к. 64]. Одночасно наголошувалося, що цей момент може бути успішно використаний урядом для поглиблення протиріч між українським народом і його провідниками. Аналогічні рекомендації надходили з Комітету наукових досліджень східних земель (КНДСЗ): “...оскільки польські організації тут (у Східній Галичині – В. К.) є слабкі, то нейтралізація ворожих українських партій без допомоги держави неможлива” [123, к. 63]. Саме угода уряду з

УНДО відкривала, на наш погляд, такі перспективи, оскільки перекреслювала процеси згуртування українців, що не входило в плани польських політиків.

Несподівано для багатьох у керівництві УНДО відбулися кадрові зміни. Незмінний голова партії Д. Левицький попросив відставки [193, к. 275]. Лідери ОУН оцінили її як прояв внутрішніх інтриг в УНДО, зачинателями яких були О. Луцький і В. Целевич [260, к. 324]. На місце Д. Левицького було запропоновано редактора “Діла” В. Мудрого, який, за влучною характеристикою польського історика, був “політично гнучкішим” [1030, s. 14]. Він ще в 1931 р. висловив згоду на співпрацю з урядом Польщі шляхом “задоволення найважливіших українських постулатів” [126, к. 35], що збігалось з прометеївськими основами національної політики щодо українців. В. Мудрий підтримував ідею державної асиміляції українців. Тобто вихід з польсько-українських протиріч він бачив в узгодженні інтересів Польщі з українськими національними інтересами і прагненні ефективної співпраці [153, к. 118a-118b]. Зовнішніми ознаками готовності українців до компромісу з владою була нейтральна позиція УПР при голосуванні за проект нової конституції Польщі (29 квітня 1935 р.), що уможливило її прийняття. Поступово вимальовувалося коло прихильників нормалізації в українському суспільстві.

Палким прихильником польсько-української угоди виступав станіславівський греко-католицький єпископ Григорій Хомишин. Він віддавна демонстрував лояльне ставлення до Польської держави. Його політична позиція зіграла вирішальну роль у підтримці Українською народною обнотою (УНО) курсу на порозуміння з владою. УНО утворилося 24 вересня 1930 р. з Української народної католицької партії. Назва УНО затверджена 24 квітня 1932 р. Її персональний склад: Є. Барановський, С. Снігурович, Л. Голінатий, Ф. Величко, кс. Р. Лободич, Др. А. Бойчук, Др. О. Назарук, Р. Гайдук, Др. М. Галуцинський, О. Левицький, М. Мацьків. Голова УНО Др. Волянський передав керівництво єпископу Г. Хомишину. У 1935 р. єпископ Г. Хомишин з гордістю заявляв, що “...нормалізація, котра наступила, то моя головна заслуга” [343, к. 2-3].

У травні-червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з урядовцями було досягнуто порозуміння, яке відоме як нормалізація польсько-українських відносин в Галичині. Усна домовленість була досягнута між керівництвом УНДО (В. Мудрий, В. Целевич, О. Луцький) і польським прем'єр-міністром М. Зиндрам-Косцялковським. Базою для нормалізації стала антирадянська платформа. Причиною цієї угоди, з одного боку, було схвалення в Польщі нової виборчої ординації, яка унеможлиблювала обрання до польського парламенту українських послів і senatorів, з другого – погіршення міжнародного стану української справи, спричинене радянськими репресіями в УСРР. Нормалізація стосувалася лише Галичини. Проти неї виступили інші українські політичні партії. В результаті нормалізації уряд запропонував деякі поступки для українців у економічній і культурній сферах. Укладення угоди відкривало можливість кандидатам з УНДО бути обраними до парламенту. Натомість УПР голосувала за бюджет й військові законопроекти Польщі. Укладення нормалізаційної угоди фактично перекреслило можливість консолідації навколо ідеї скликання ВНК [41, арк. 76].

Різко негативно оцінили нормалізацію лідери ОУН. Р. Сушко назвав її найгіршим варіантом національного опортунізму, що межував зі зрадою національних інтересів. Є. Коновалець засудив еволюцію УНДО в угодовому напрямку. Таку зміну він пояснював міщанською психологією легальних українських політиків. Він дивувався, що УНДО погодилося на угоду без всяких застережень, лише для того, щоб утримати мінімальну репрезентацію українців у сеймі. За це лідери УНДО заплатили дуже високу ціну – перекреслили об'єднавчий характер українського легального руху й для цілого світу зафіксували факт приналежності західноукраїнських земель до Польщі. Р. Сушко додавав, що лідери УНДО “не проявили не лише елементарної національної гідності, але й політичної зрілості” [260, к. 323].

Угодовську політику керівництва УНДО не сприймали українські студенти, які навчалися в Кракові. Вони переважно були прихильниками

ідеології українського націоналізму. Студентська громада при Ягеллонському університеті налічувала близько 400 чол. Були тут студенти безпосередньо з університету, вищих педагогічних двохрічних курсів, Вищої торгівельної школи, Академії мистецтв і Гірничої академії. Студентська громада була офіційно зареєстрована в університеті й одержувала грошові субсидії від ректорату – найвищої адміністративної влади в університеті. Діяльність студентської громади була надзвичайно активною. Вона поділялася на корпорації: “Сян”, “Чорномор’я”, “Хортиця”, “Запороже” й дівоча студентська організація “Заграва” [449, с. 70-71]. У Варшаві було створено філіал корпорації “Запороже” [353, к. 75].

9 жовтня 1936 р. на засіданні корпорації українських студентів “Сян” планувалося обговорити питання участі українських послів і сенаторів у голосуванні за державний бюджет. Особливо це стосувалося В. Целевича і О. Луцького. Польській поліції стало відомо, що націоналістично налаштоване українське студентство готувало гучну заяву з цього приводу. Молодь розцінювала угодову політику УНДО як зраду національних інтересів й заявляла: “Якщо УНДО зреклося боротьби за незалежність, то молодь мусить бути готовою до сприятливого моменту, щоб здобути українську державу” [178, к. 39].

За свідченнями головного коменданта поліції Польщі генерала Кордіяна-Заморського, більшість польського урядового табору ставилася до БПУ з великим упередженням і не підтримала політики нормалізації [59, л. 174]. Проти нормалізаційної політики різко виступило вище командування збройних сил Польщі, яке у другій половині 30-х рр. ХХ ст. мало вирішальний вплив на внутрішню і зовнішню політику Польської держави. Погляди військового керівництва узагальнив дивізійний генерал Ю. Руммель. Він вважав, що незалежно від проведення нормалізаційної політики державний інтерес Польщі полягає насамперед в “обороні польського стану посідання у південно-східних воєводствах” [306, к. 112]. З точки зору військових, “...елемент руський на тих теренах не представляв собою цілість, а лише окремі етнічні групи: русини,

українці, волиняки, поліщуки, білорусини” [599]. У цих поглядах знайшли відображення погляди молодих польських національних демократів, зокрема Є. Гертиха. Ендеки й надалі продовжували критикувати проекти розв’язання українського питання, запропоновані В. Бончковським і С. Лосем [519].

Так нормалізаційна акція поступово втрачала сенс через відсутність координації політики між окремими гілками влади. На переконання В. Бончковського, необхідно було ґрунтовно перебудувати засади внутрішньої політики Польщі і спрямувати українську суспільно-політичну думку в русло порозуміння з Польщею [280, к. 60-61].

На той час УНДО переживало внутрішню кризу. Низові організації перебували в опозиції до польської адміністрації і лише частина керівників, пов’язаних депутатськими мандатами, утримували невизначений напрямок порозуміння з польської стороною [96, л. 89]. Невиконання польським урядом зобов’язань і посилення антиукраїнського тиску призвело до кризи й створення опозиції в УНДО (Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран). Наслідком цього стало проголошення у грудні 1938 р. головою УНДО В. Мудрим нормалізації недійсною [439, с. 563-565].

Таким чином, можемо констатувати, що в 30-х рр. ХХ ст. відбулися спроби державної асиміляції українців Галичини. Політика нормалізації польсько-українських відносин в Галичині стала елементом реалізації прометеївської концепції у внутрішній політиці Польщі. Важлива роль у спробі реалізації цієї концепції належить В. Бончковському, зокрема, як голові “Польсько-українського товариства”. Як редактор часопису “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*”, він готував ґрунт для налагодження дружніх відносин між польським і українським народами, що, на його переконання, відповідало державним інтересам Польщі. В. Бончковський особисто докладав чимало зусиль, щоб нормалізація польсько-українських відносин у Галичині, що була формально проголошена в 1935 р., стала реальністю.

5.4. Імперська ідея в поглядах польських консерваторів.

Польська консервативна думка міжвоєнного періоду щодо концепцій східної політики Польщі поступово еволюціонувала від “підтримки федераційної ідеї Ю. Пілсудського і пілсудчиків” [976, s. 103] до імперської ідеї, про яку відкрито заговорили вже в другій половині 30-х рр. ХХ ст. Суть її полягала у створенні ефективної системи безпеки держави за рахунок підпорядкування територій, що межують з її східними кордонами і встановлення політичного й економічного контролю над ними. Незважаючи на нові геополітичні реалії – утворення СРСР, мета залишалася незмінною: альтернативою російському імперіалізму у Східній Європі повинна була стати польська імперія, яка, опираючись на традиції багатонаціональної Речі Посполитої, мала забезпечити польському народові суверенне великодержавне існування.

Представники публіцистичного осередку варшавського часопису “Bunt młodych” (“Бунт молодих”), редагованого Єжи Гедройцем, опираючись на ідею ягеллонської Речі Посполитої, проповідували реставрацію польського імперського великодержавного світогляду [590]. Вони вийшли з молодіжної політичної організації “Великодержавна думка” “Myśl Mocarstwowa”, яка в 1929-1930 рр. мала великий вплив у студенських колах Польщі. Її друкованим органом був двотижневик “Dzień Akademika”, що невдовзі був перейменований у “Bunt młodych”. Вони становили праве крило в тодішньому таборі молодих пілсудчиків і протиставлялися ендецькому “Legionu młodych” (“Легіону молодих”) [256, k. 80].

Невдовзі керівництво газетою “Bunt młodych” повністю перейшло до Є. Гедройця. Після того як “Великодержавна думка” опинилася на грані розпаду, він почав трактувати “Bunt młodych” як незалежний пресовий орган. Йому закидали факт незаконного привласнення друкованого видання, що загрожувало судовою справою. Однак, це не припинило взаємних контактів між представниками обох публіцистичних груп, які продовжувалися й надалі.

Підпорядкування Є. Гедройцю газети “Bunt młodych” мало позитивні наслідки для розвитку цього видання. Тут працювали талановиті політики і публіцисти: брати Адольф-Марія і Александр Бохенські, Ян Франковський, брати Ксаверій і Мечислав Прушинські, з якими були тісно пов’язані Пйотр Дунін-Борковський (львівський воєвода 1927-1928 рр., представник старшого покоління консерваторів), Станіслав Скварчинський і Казимир Студентович (співавтори братів Бохенських), граф Ян Станіслав Лось (позапартійний консерватор). Провідну роль у цьому вузькому колі займали політичні аналітики – брати Бохенські та брати Прушинські [901, с. 95]. Група газети “Bunt młodych” представляла молоде покоління польських консерваторів, яке поділяло ідеологію табору “санації”, відкидаючи програми польських національних демократів (ендеків). Двотижневик “Bunt młodych” регулярно виходив протягом 1931-1937 рр.

Яскравий індивідуалізм талановитих публіцистів, які співпрацювали в газеті “Bunt młodych”, обернувся численними претензіями і конфліктами всередині групи [256, к. 81]. Наприкінці 1934 р. брати Бохенські й Прушинські (під впливом воєводи П. Дунін-Борковського) покинули газету “Bunt młodych”, заснувавши власне видання під назвою “Problemy” (“Проблеми”), яке після виходу кількох номерів збанкрутувало, і вони знову повернулися до Є. Гедройця. У 1935-1936 рр. “Bunt młodych” сформував навколо себе ядро працівників: керівник групи – Є. Гедройць, провідні публіцисти – Адольф Бохенський, Александр Бохенський, Ксаверій Прушинський, Мечислав Прушинський. У 1936 р. від участі в групі відійшов К. Прушинський, який почав працювати у газеті “Wiadomości Literackie” (“Літературні відомості”).

З 1 березня 1937 р. замість “Bunt młodych” почав виходити двотижневик “Polityka” (“Політика”), незмінним редактором якого залишався Є. Гедройць. У рекламі видавництва вказувалося, що це єдиний незалежний політичний часопис, присвячений польській імперіалістичній думці. Ядром видання залишилася та сама група журналістів, за винятком К. Прушинського.

Секретаркою видання працювала Марія Прондзінська. Видавничим редактором був Т. Зайончковський, колишній секретар полковника В. Славека [Ibid.].

Стратегічною метою більшості консервативних концепцій досліджуваного періоду було перетворення Польської республіки в імперію на зразок давньої Речі Посполитої. Концепція так званих неоконсерваторів не відрізнялася своєю оригінальністю, бо в багатьох рисах збігалися з Ягеллонською ідеєю і концепцією прометеїзму Польщі. Суспільно-політична думка імперського спрямування, що набувала поширення в середовищі неоконсерваторів, була узагальнена в книзі А.-М. Бохенського [474, s. 8, 39-40], в якій він апелював до польських національних демократів – політичних спадкоємців Р. Дмовського. Його думки були спрямовані на пошук безпечних для незалежності Польщі умов існування, що волею долі опинилися у невідгідному геополітичному становищі – між фашистською Німеччиною і комуністичним Радянським Союзом. У цьому випадку продовження російсько-німецького антагонізму було б найкращою гарантією безпеки Польщі. Ідеологічні протиріччя між двома найближчими і найгрізнішими сусідами Польщі вселяли в поляків надію, що вони не зможуть між собою порозумітися. Однак А.-М. Бохенський, покликаючись на великий дипломатичний досвід Альберта Сореля і його фундаментальну працю “Європа і французька революція”, висловлював сумнів у можливості існування ідеологічних перешкод для об’єднання двох держав, оскільки в політиці домінують насамперед державні інтереси. Як свідчить історичний досвід, саме з появою національно-державних утворень у ХІХ ст. інтереси держави ставилися вище від будь-яких ідеологічних і релігійних переконань. Рано чи пізно, твердив автор у 1937 р., треба буде рахуватися з російською чи німецькою експансією в напрямку кордонів Речі Посполитої. А взаємне порозуміння цих двох держав загрожувало б втратою державного суверенітету для Польщі. Порятунком в такій ситуації, на думку А.-М. Бохенського, було б перетворення її в імперію, могутність якої забезпечувалася б новими приєднаними територіями. Історичним шансом для Польщі вважалося те, більшість населення СРСР

становили національні меншини. На переконання консерваторів, вони перебували під національним гнітом пануючої російської меншості і завдяки процесам національного усвідомлення постійно загрожували існуванню СРСР неминучими національно-визвольними рухами. Не маючи можливості об'єктивно впливати на ці процеси, польський автор сподівався, що внаслідок ескалації збройного конфлікту з Японією, який на той час набирив сили, Радянський Союз розпадеться сам по собі.

Ідеї А.-М. Бохенського були співзвучними з теоріями польських діячів прометеївського руху. Однак пропозиція зближення з Німеччиною на ґрунті антирадянської політики відрізняла концепцію цього неоконсерватора від прометеївської. А.-М. Бохенський і його колеги “молодобунтівці”, не маючи жодних симпатій до нацизму і А. Гітлера, опирали свої ідеї виключно на антикомунізм і об'єктивних оцінках геополітичного становища II Речі Посполитої [592]. Вони вважали реальним укладення союзних договорів з Німеччиною, якщо остання погодиться з польськими імперськими амбіціями.

Квінтесенцією ідей неоконсерваторів у більш концентрованому вигляді стала брошура під назвою “Польська імперіалістична ідея”, яка була надрукована у вересні 1938 р. у Варшаві (видавництво “Політика”) і мала характер програмного документу. На її сторінках містилися статті провідних польських публіцистів, зокрема консерваторів, які регулярно дописували до часопису “Polityka”. Серед них А.-М. Бохенський, А. Бохенський, С. Скварчинський і К. Студентович.

Вони проповідували ідеї, спрямовані на перетворення Польщі в багатонаціональну імперію на зразок давньої Речі Посполитої. На переконання авторів, вона: “не вогнем і залізом, а національною і релігійною толеранцією будувала свою могутність на Сході Європи – від Балтики до Чорного моря” [498, s. 12]. Коли ж Річ Посполита злегковажила своєю історичною місією на Сході, тоді настав її занепад, що відбулося унаслідок виродження національної й католицької ідеї.

У брошурі звучали заклики повернутися до ідеалів католицької традиції і культури польського народу та запровадити їх у суспільно-політичному житті держави. При цьому зазначалося, що польська імперія не буде загрожувати своїм сусідам, а принесе їм “свободу і братерство” [498, s. 16]. Така своєрідна модель державного устрою, що відрізнялася поєднанням імперських амбіцій з елементами демократії, на думку неоконсерваторів, мала не лише забезпечити добробут польського народу, а й стати привабливою для інших слов’янських народів.

Напрямок для реалізації великодержавних ідей, на переконання В. Студентовича, було вказано самим Ю. Пілсудським і втілено в конституції 23 квітня 1935 р. [498, s. 18]. Йому, як творцю Польської республіки, вже не судилося жити за новим основним законом (Ю. Пілсудський помер у травні 1935 р.). Відтепер виконавча влада одержала пріоритет над вищим законодавчим органом, а Президент був відповідальним лише перед “Богом та історією” за долю держави [420, s. 8]. Молодим консерваторам подобалися розділи конституції, в яких зазначалося, що представляти вищі інтереси держави може лише особа, яка стоїть понад інтересами окремих політичних угруповань, а створювати національні багатства держави має весь народ.

А.-М. Бохенський опрацював розділ, присвячений армії і зовнішній політиці Польщі. Він вважав, що польська політика повинна сприяти утворенню на своїх кордонах малих держав з метою протиставлення їх імперським домаганням Німеччини чи СРСР [498, s. 29]. Великі надії покладалися на можливий розпад цих наддержав. Однак, зважаючи на монолітність німецької нації, це видавалося малоперспективним. Інакше представлялася ситуація з “інтернаціональною Росією”, в якій ніби-то панували моральна деградація, сепаратистські тенденції і прогресував процес національного усвідомлення неросійських народів [Ibid., s. 32].

Про загрозу українського сепаратизму для існування СРСР йшлося в аналітичних статтях, надрукованих в урядовому бюлетені, публікації якого

були присвячені аналізу політичної, економічної та культурної ситуації в республіках СРСР [657].

Найбільшою небезпекою для Польщі було можливе німецько-радянське порозуміння. “При такому географічному розташуванні, – писав А. Бохенський, – Польща може існувати лише як великий народ, наддержавна зі специфічною політичною культурою, що випромінює потужну енергію назовні й здатна створити оборонний вал проти загрози зі сходу та заходу” [498, s. 33]. Приречена бути “імперією” – такий фатальний висновок про долю Польщі напрашується після аналізу думок польського публіциста. Оскільки, продовжуючи давню Ягеллонську традицію, зовнішня експансія Польщі спрямовувалася насамперед на українські землі, то це питання варто розглянути більш детально.

Реалізація великодержавної програми польських консерваторів, на їх погляд, виглядала нереальною без вирішення українського питання у Центрально-Східній Європі. Вони проголошували створення української держави на кордоні з Росією за рахунок Наддніпрянської України. Така геополітична ситуація, на глибоке переконання частини консерваторів, дозволила б, з одного боку, забезпечити домінацію Польщі в регіоні, а з іншого, нейтралізувати українські претензії на Західну Україну [585]. Частиною цієї програми було створення буферної держави у Великій Україні й української національно-культурної автономії в Польщі [474, s. 72].

Запорукою виконання цього плану мало бути перетворення західних українців у лояльних громадян Польської держави, на чому наполягав відомий консерватор і колишній львівський воєвода П. Дунін-Борковський [474, s. 56-57]. Фактично це відповідало програмі державної асиміляції меншин, проголошеної пілсудчиками у 1926 р. і основним принципам польського прометеїзму. Однак програма перетворення українців у лояльних громадян держави методами економічного і культурно-освітнього характеру не завжди знаходила підтримку в українському суспільстві Галичини. Молоде покоління українців перебувало під впливом ОУН, яка безкомпромісно боролася за

створення самостійної соборної Української держави, у тому числі й на тих територіях Галичини, Волині, Холмщини і Підляшшя, які за Ризьким мирним договором 1921 р. відійшли до Польщі.

В умовах неприйняття польської присутності на західноукраїнських землях польською владою здійснювалися рішучі заходи для державної асиміляції українців. Окремі кроки в цьому напрямку робили й польські консерватори, які в умовах бездіяльності так званих “кресових” воєводських і повітових адміністрацій намагалися проводити власну національну політику. З огляду на ідеологічну спорідненість, об’єктом їх впливу стали українські консерватори, які на відміну від українських націоналістів не виявляли відвертого занепокоєння в правлячих колах Польщі. Згідно з висновками редакції проурядового видання “Sprawy Narodowościowe” (“Національні питання”), до таких поміркованих політиків належали О. Назарук і С. Томашівський, яким нібито були близькі ідеї прометеїзму [591]. Наприкінці 1929 р. відомі консервативні публіцисти, з українського боку – В. Кучабський, а з польського – А. Бохенський, висловили переконання, що необхідно формувати ідею злагоди в суспільстві на платформі забезпечення мінімальних культурних і політичних свобод українців Галичини [586]. Це відповідало інтересам Польщі, яка прагнула шляхом державної асиміляції українців забезпечити внутрішній спокій у прикордонних з СРСР землях. Водночас мали бути задоволені інтереси українських консерваторів, які погоджувалися на компроміс за обіцянку надання культурно-національної автономії українцям Галичини.

Концепції консерваторів від програм інших польських політичних сил відрізняло чітке розуміння необхідності взаємного польсько-українського порозуміння. Пропонувалося забезпечити сприятливі умови для культурного розвитку українців. Тому створення українського університету, на думку безпартійного консерватора графа С. Лося, було необхідністю [629]. Він запропонував розглянути український національний рух з позицій політичного

партнерства, порозумітися з яким вимагали польські великодержавні інтереси [588, с. 42].

Солідарно з ним виступив А. Бохенський, який пропонував подолати взаємні антагонізми вихованням української інтелігенції у пропольському дусі. У цьому плані український університет розглядався ним як “місце та засіб продукування поміркованої та лояльної до Польщі української еліти”, готової до порозуміння та здатної вплинути на все українське суспільство [587].

Практичні кроки у цьому напрямку вдалося здійснити іншому консервативному осередку. Консерватори з варшавського часопису “*Nasza Przyszłość*” (“Наше майбутнє”) налагодили контакти з українськими консерваторами – УНО та редакцією “*Нової зорі*” [585]. У редакції місячника “*Nasza Przyszłość*” розпочала свою діяльність польсько-українська секція, яку підтримував Я. Бобжинський. Він покладав особливу надію на створення в українському політикумі сильної консервативної партії [584]. Про велику увагу до української проблеми свідчить велика кількість статей, що з’явилася на сторінках цього часопису.

У зв’язку з позитивними змінами у ставленні до української політичної еліти переважну більшість публікацій в газеті було присвячено діяльності Головного отамана УНР С. Петлюри [646]. Для правлячого табору пілсудчиків він уособлював образ союзника Польщі, який підписав Варшавську угоду, співпрацював з Ю. Пілсудським у Київському поході проти більшовицької Росії. Однак для галичан постать С. Петлюри не була такою привабливою. Відомо, як негативно сприймалося його тактичне рішення 1920 р., за яким за визнання УНР урядом Польщі Головний отаман погодився на передачу Галичини полякам. Тому консерватори добре розуміли, що добитися лояльного ставлення галичан до польської влади неможливо лише обіцянками створити незалежну українську державу над Дніпром, і пропонували створити надійний ґрунт для польсько-українського співжиття в Польщі, щоб українці могли почувати себе повноправними громадянами держави [589].

Представники консервативного напрямку польської політичної думки у 30-х рр. ХХ ст. зосередили свою увагу на необхідності нормалізації польсько-українських відносин. Для цього вони намагалися зав'язати політичні контакти з українськими націонал-демократами, щоб втілювати в життя ідею взаємного порозуміння. До налагодження тісної співпраці були причетні провідні діячі УНДО Д. Левицький і В. Мудрий. В одній із публікацій А. Бохенський назвав їх “достойними провідниками”, з якими можна мати справу [588]. В інтерв'ю М. Прушинського з В. Мудрим йшлося про значення конституції та виборів 1935 р. і пропонувалося дійти до нормалізації польсько-українських стосунків. Віце-маршалок сейму Польщі В. Мудрий акцентував увагу на вимогах української сторони: створення українського університету у Львові, відновлення гімназії в Тернополі, забезпечення права вільного вжитку української мови. Разом з тим порушувалися питання про політику польського уряду щодо українців, які проживали в республіках СРСР [652]. Тобто лідери УНДО погоджувалися, що основною у польсько-українських міжпартійних переговорах має залишатися зовнішньополітична складова.

На необхідності подальшої співпраці з українцями наголошував С. Лось, висловлюючи глибоке переконання в тому, що “нарешті вже є з ким розмовляти” [628]. Таким чином він дав відповідь своїм опонентам – ендекам, які постійно скаржилися на те, що з українського боку неможливо знайти відповідальних осіб для проведення переговорів.

У січні 1938 р. міністр військових справ генерал Т. Каспжицький доручив керівництву Експозитури №2 здійснити політичну оцінку діяльності групи “Політики”, якою керував Є. Гедройць. Як стверджував цивільний працівник Експозитури №2 Ю. Скажинський [942, s. 140], який займався безпосередньо національними проблемами й прометеївським рухом, причиною зацікавлення групою “Політики” були її погляди на українське питання, що формувалися під впливом БПУ. З іншого боку, потенційні можливості групи “Політики” могли б бути використані Експозитурою №2 з метою пропаганди ідей прометеїзму [352, к. 4-5].

Позитивна оцінка діяльності групи Є. Ґедройця стала наслідком збігу поглядів прометеїстів і неоконсерваторів на східну політику Польщі. Слід зазначити, що Є. Ґедройць був особисто знайомий з багатьма діячами прометеївського руху й сам недовго редагував одне з найголовніших видань цього руху – “Wschód-Orient” (“Схід-Орієнт”) [256, к. 82]. Зважаючи на концептуальне мислення, високий патріотизм та значний інтелектуально-публіцистичний і творчий потенціал групи “Політики”, вважалося за доцільним їх використання в політиці Експозитури №2. Вирішено бул опідтримати їх морально й фінансово [Ibid.].

Такі висновки не відповідали розвиткові політичної кон'юнктури в Польській державі. Прометеївський рух продовжував існувати за інерцією, лише завдяки пам'яті про його колишню підтримку з боку Ю. Пілсудського. Наприкінці 1938 р. припинив існування “Biuletyn Polsko-Ukraiński”, а натомість почав виходити місячник “Problemy Europy Wschodniej” (“Проблеми Східної Європи”), редактором якого був той же енергійний В. Бончковський, який тісно співпрацював з начальником Експозитури №2 [337, к. 11]. Місячник на відміну від БПУ мав менше політичний, а більше науковий характер. Незважаючи на це, В. Бончковський зазнавав переслідування з боку військового керівництва, яке скептично оцінювало концепцію прометеїзму та спроби її реалізації в українському питанні. Рідшали ряди прихильників прометеївської праці. Оригінальні статті в журналі “Polityka” часто-густо вилучалися цензурою [849, с. 119, 149].

Симбіоз імперських амбіцій з націоналізмом і демократією, що знайшов вираз у імперській ідеї неоконсерваторів, представляв собою утопічну ідеологему, яка також не мала нічого спільного з розвитком політичних процесів в Центрально-Східній Європі другої половини 30-х рр. ХХ ст. Напередодні Другої світової війни збулися найгірші передбачення А.-М. Бохенського. Нацистська Німеччина і комуністичний Радянський Союз порозумілися на ґрунті розчленування території Польщі. Через відсутність

внутрішніх ресурсів і без вагомої зовнішньої допомоги імперська ідея Польщі не мала жодних шансів на реалізацію.

Таким чином, у другій половині 30-х рр. ХХ ст. польська консервативна думка еволюціонувала в напрямку доцільності перетворення Польської республіки в багатонаціональну ліберальну імперію на сході Європи. Ця концепція мала багато спільних рис з ідеями польського прометеїзму. Відмінність полягала не лише в назві теорії, а й у можливості укладання стратегічного польсько-німецького союзу, про що не наважилися говорити прометеїсти. Значний інтерес так звані неоконсерватори виявляли до українського питання. Створення напівзалежної від Польщі української держави над Дніпром мало стати запорукою внутрішньої стабільності і зовнішньої могутності II Речі Посполитої. В розробку вищеназваних та інших проблем східної політики Польщі активно включилася група публіцистів під керівництвом Є. Гедройця, що й привернуло увагу з боку вищого військового керівництва держави.

У міжвоєнний період відбулися спроби реалізації концепції прометеїзму у внутрішній політиці Польщі. Насамперед він проявився в активізації радянським досліджень у науково-дослідних інститутах, роботу яких курували передусім ГШ і МЗС Польщі. Науково-дослідні установи – Східний інститут, Інститут досліджень національної політики, Український науковий інститут, Науково-дослідний інститут Східної Європи і Школа політичних наук у Вільно – були покликані здійснювати ідеологічне забезпечення реалізації політики прометеїзму.

Найважливішим серед них був Східний інститут або як його назвали «академією прометеїзму». Він не лише був ідеологічним центром політики прометеїзму, а й став осередком виховання молодого покоління прометеївських діячів. Цю функцію виконував так званий Орієнтальний гурток молоді. Найбільша заслуга в його активній діяльності належить В. Бончковському, який став першим і незмінним його головою. Налагодження контактів з

молодіжними організаціями інших країн, організація пропагандистських подорожей та екскурсій, надання стипендій на навчання в польських університетах сприяли вихованню польської та еміграційної молоді на ідеалах Великої Польщі, на ідеалах Ю. Пілсудського. Виховання молодого покоління на ідеалах великодержавності стало складовою частиною прометеївської діяльності.

Концепція прометеїзму передбачала застосування політики державної асиміляції стосовно національних меншин у державі. Насамперед це стосувалося вирішення українського питання в Галичині, яка стала ареною міжнаціональних польсько-українських конфліктів. Група «Бюлетеню польсько-українського» під керівництвом невтомного В. Бончковського, діючи в руслі концепції прометеїзму, поставила за мету переорієнтувати вектор українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрямом шляхом державної асиміляції українців.

Навколо БПУ об'єдналася група польських і українських діячів, які відіграли важливу роль у досягненні на переломі 1934-1935 рр. порозуміння між міністром внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковським і головою УНДО В. Мудрим, відомого в історіографії як нормалізація польсько-українських відносин. До цієї діяльності активно долучилися співробітники БПУ – С. Лось, А. Бохенський, а з українського боку І. Кедрин-Рудницький. Однак, через відсутність координації між окремими гілками польської влади нормалізаційна акція поступово втрачала свій сенс.

Незважаючи на те, що концепція прометеїзму не стала офіційною програмою жодного польського уряду, вона мала значний вплив на суспільно-політичне життя міжвоєнної Польщі. Концепція польських неоконсерваторів з редакції часопису “Polityka” (“Політика”), який виходив з 1 березня 1937 р. під редакцією Є. Гедройця, в багатьох рисах збігалися з Ягеллонською ідеєю та концепцією прометеїзму Польщі. Позитивна оцінка діяльності групи Є. Гедройця стала наслідком збігу поглядів прометеїстів і неоконсерваторів на східну політику Польщі. Слід зазначити, що Є. Гедройць був особисто

знайомий з багатьма діячами прометеївського руху й сам недовго редагував одне з найголовніших видань цього руху – “Wschód-Orient” (“Схід-Орієнт”). Зважаючи на їх концептуальне мислення, високий патріотизм та значний інтелектуально-публіцистичний і творчий потенціал групи “Політики”, вважалося за доцільним їх використання в політиці прометеїзму.

ВИСНОВКИ

Польський прометеїзм своїми витокami сягає до традицій давніх Ягеллонів, за правління яких східний вектор став домінуючим у зовнішній політиці Польщі. Ягеллонська ідея полягала в побудові багатонаціональної федераційної держави з домінуванням у ній поляків, що знайшло вираз у Люблінській унії 1569 р. Гадяцька угода 1658 р. між польським урядом та гетьманом І. Виговським стала продовженням цих традицій і підтвердила прагнення Польщі об'єднатися не лише з Литвою, а й з Україною. Незважаючи на неможливість реалізації цих планів у тогочасних політичних умовах, вони мали своїх прихильників в особі І. Мазепи, П. Орлика та Г. Орлика.

Прометеїзм виріс із національних прагнень польського народу, що знайшли найповніший вираз у гаслі польських повстанців: “За вашу і нашу свободу!”. Після краху Речі Посполитої в трагічний момент польської історії зародився польський месіанізм, який усією силою прозвучав у творах А. Міцкевича. Під впливом цих ідей лідер “Великої еміграції” князь А.-Є. Чарторийський виношував плани об'єднання народів від Фінляндії й до Кавказу в боротьбі з царизмом. Після поразки національно-визвольних польських повстань XIX ст. виразником ідеї визволення народів царської Росії стали польські соціалісти. У соціалізмі Ю. Пілсудський бачив силу, яка могла передусім дестабілізувати російське самодержавство й тим самим створити передумови для здобуття незалежності Польщі. Соціалізм для Ю. Пілсудського був засобом для здобуття незалежності, а федералізм став знаряддям для її утвердження.

Революція 1917 р. стала могутнім поштовхом до створення на постімперському просторі Росії незалежних держав. Активну роль у процесі їх національного відродження брали місцеві поляки, які змагаючись за незалежність Польщі підтримували визвольні прагнення інших народів. Зі здобуттям незалежності Польщі 11 листопада 1918 р. прометеїзм окремих польських патротів трансформувався в політику Польської держави.

Концепція федералізму, прихильником якої вважають Ю. Пілсудського, реалізовувалася урядами Польської Республіки після здобуття незалежності. В ній основна увага приділялася Україні, Литві й Білорусі, зважаючи на традиції співіснування в давній Речі Посполитій. Однак польській владі не вдалося налагодити конструктивного діалогу з представниками литовських і білоруських політичних кіл. Найбільшим успіхом в реалізації концепції федералізму Польщі було укладення Варшавської угоди 1920 р. з урядом УНР, військова конвенція та спільний похід польських і українських військ за визволення Києва від більшовиків. Невдачі військової кампанії та їх наслідок – Ризький договір 1921 р. між польською і радянськими республіками – перекреслили надії на реалізацію планів Ю. Пілсудського. Поразка федераційної програми стала поштовхом для пошуку нової концепції східної політики Польщі.

Специфіка формування концепції прометеїзму, як системи поглядів на зовнішню і внутрішню політику Польської держави, полягала в тому, що вона створювалася завдяки діяльності самого Ю. Пілсудського. Політична група газети “Przymierze” і створений на її базі “Союз зближення відроджених народів”, стали першими організаціями, в яких були сформовані ідейні принципи концепції прометеїзму. Вони знайшли свій подальший розвиток у діяльності симпатиків федераційної ідеї, таких як А. Скварчинський і В. Стпичинський. Подальший розвиток концепція прометеїзму дістала в товаристві “Прометей”, яке було створене в Парижі. Ідейні орієнтири у формуванні концепції прометеїзму вказали польські керівники прометеївського руху Т. Голувко, Т. Шетцель, Е. Харашкевич, В. Пельц, А. Кавалковський і В. Бончковський, вклад якого у розробку концепції важко переоцінити. Завдяки його активній діяльності вона була остаточно сформульована. Від федералістської програми концепція прометезму відрізнялася у зв'язку з фактом існування Радянського Союзу й залученням до боротьби з ним більш ширшого кола народів Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України.

Відправною точкою в концепції прометеїзму була теза невідного геополітичного розташування Польщі, яка відчувала постійну загрозу з боку Німеччини і СРСР. Найбільшою небезпекою для Польщі вважалася Росія, незалежно від того, яка форма правління була в ній пануючою. Творці концепції прометеїзму вірили в недовговічність, як вони вважали, “радянської імперії нового типу”, яка під тиском визвольних рухів неросійських народів розпадеться на окремі національні держави. Вони намагалися всіляко підтримувати сепаратистські рухи в республіках СРСР, щоб згодом сприяти їх залученню у федерацію з Польщею. Активна участь у цьому процесі відводилася еміграціям народів, які об’єдналися в організацію “Прометей”, що була створена у Варшаві в 1928 р. Складовими концепції прометеїзму стали антирадянська, антиросійська й антикомуністична спрямованість; східний напрямок політичної, економічної й культурної експансії; федераційний устрій майбутньої держави, опертий на принципи лібералізму та європейської демократії; і, найголовніше, великодержавна суть, без якої прихильники прометеїзму не уявляли майбутнього існування Польщі.

З метою реалізації концепції прометеїзму в еміграції під егідою Польщі постав прометеївських рух, учасниками якого стали українці (петлюрівці), грузини, азербайджанці, горці Північного Кавказу, народи Туркестану, поволзькі й кримські татари, козаки та ін. Це відбулося в період вимушеного відходу Ю. Пілсудського від влади в 1923-1926 рр. Однак він у своєму приватному помісті в Сулеювку особисто зустрічався й підтримував контакти з представниками кримсько-татарського, грузинського й козацького еміграційних рухів. За дорученням Ю. Пілсудського в Генштабі й МЗС Польщі продовжували прометеївську діяльність Т. Шетцель, В. Єнджеєвич, С. Чарноцький, Г. Сухенек-Сухецький, а в МЗС – Ю. Лукасевич і Р. Кноль. Одним із найвидатніших організаторів був Т. Голувко.

Основними центрами прометеївської еміграції стали Париж, Варшава, Гельсінкі, Стамбул і Харбін. З 1926 р. розпочали свою діяльність прометеївські товариства, зокрема “Прометей” у Парижі й Комітет

незалежності Кавказу в Стамбулі. У 1928 р. керівництво рухом взяла на себе організація “Прометей” у Варшаві, яка мала розгалужену мережу філіалів й підпорядковувалася Відділу II Генштабу Польщі. Її офіційна назва – “Клуб “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України”. Звідси надходили інструкції для окремих філіалів, організованих у Франції (Парижі), Фінляндії, Туреччині, Персії та Китаї (Харбіні), національних центрів та лідерів еміграції. Робота Експозитури №2 в кавказькому питанні була сконцентрована на Комітеті незалежності Кавказу у Стамбулі. Париж залишався осередком пропаганди прометеїзму на міжнародній арені. Тут у 1934 р. був створений “Комітет дружби Кавказу, Туркестану та України”, який зберігав певну автономію від організації “Прометей”. Польські зусилля в консолідації емігрантів з Кавказу і Закавказзя увінчалися в 1934 р. підписанням Пакту Кавказької Конфедерації в Брюсселі. В тексті цього договору еміграційні лідери Азербайджану, Грузії й Північного Кавказу погодилися об’єднати свої зусилля в боротьбі з Радянським Союзом й утворити після здобуття незалежності спільну державу на засадах конфедерації. З огляду на непримиренну антитурецьку позицію, не вдалося залучити до участі в КНК й у Пакті Кавказької Конфедерації вірменську еміграцію, що перекреслювало ідею консолідації кавказьких народів в боротьбі за незалежність.

Незважаючи на те, що концепція прометеїзму не набула офіційного визнання, вона мала вплив на зовнішню політику міжвоєнної Польщі. Після приходу до влади режиму санації на чолі з Ю. Пілсудським відновилися спроби використання потенціалу еміграції в ослабленні Радянського Союзу. У 1926-1928 рр. була відновлена військова співпраця з українцями і грузинами, а також іншими неросійськими групами національної еміграції. Завдання Генштабу Армії УНР, який відновив свою роботу в 1927 р. на території Польщі, полягало у підготовці українців до мобілізації на випадок війни з СРСР, а також розвідка і пропаганда. Тоді ж перша група українських офіцерів на умовах

контракту була прийнята на службу до Війська польського. Подібні завдання отримав грузинський штаб, однак він керував лише однією мобілізаційно-оперативною секцією. Питання розвідки і пропаганди належали до компетенції політичних органів грузинського уряду. Найбільш впливові представники еміграційних кіл фінансувалися на кошти польського уряду, що давало можливість впливати на прийняття рішень національних центрів і еміграції в цілому.

Прихід А. Гітлера до влади в Німеччині в 1933 р. призвів до глибоких трансформацій у середовищі прометеївської еміграції. Надії на повалення СРСР з допомогою Англії, Франції чи інших держав відійшли на другий план. Лідери прометеївського руху почали шукати контактів з державами Антикомінтернівського пакту: Німеччиною, Італією та Японією. У 1933-1935 рр. представники прометеївських організацій намагалися налагодити контакти з офіційними колами Німеччини. Подальший перебіг подій показав, що Експозитурі №2 не вдалося зберегти домінуючі позиції у прометеївському русі. Переважна більшість прометеївських діячів була завербована німецькою розвідкою. Німецька агентура проникала в саме середовище прометеївського руху, що проявилось повною мірою у 1937-1938 рр. Вона прагнула усунути від впливу на еміграцію ті угруповання, які з різних причин не співпрацювали з німцями (наприклад, грузинських соціал-демократів і петлюрівців). Це стало причиною загострення відносин, виникнення конфліктів та інтриг у прометеївському русі. Напередодні Другої світової війни робилися спроби реформування діяльності товариства “Прометей” в Парижі, що було реалізовано у проектах В. Пельца. Оздоровлення відносин всередині організації мало відбуватися завдяки залученню молодих сил і припиненню внутрішньої боротьби. У 1938 р. В. Бончковський на базі Східного інституту намагався реалізувати проект, у якому йшлося про диверсійні акти на території СРСР.

Окрему сторінку в історії зовнішньої політики займає польська прометеївська акція на Далекому Сході. Філіал організації “Прометей” у Манджурії під керівництвом В. Пельца намагався використати потенціал

чисельної української еміграції з метою побудови незалежної держави – Зеленої України, яка б відокремила Росію від Тихого океану. Зважаючи на інтереси Японії в цьому регіоні, поляки намагалися заручитися її підтримкою в проведенні скоординованих антирадянських операцій. Однак японські військові, перехопивши ініціативу в прометеїстів, прагнули самостійно реалізувати свої великодержавні інтереси на Далекому Сході.

Розробкою теоретичних положень концепції прометеїзму займалися: Східний інститут та Український науковий інститут у Варшаві, Науково-дослідний інститут Східної Європи та Школа політичних наук у Вільно (м. Вільнюс). На базі цих інститутів проводилася значна науково-дослідна робота, зокрема з проблем орієнталістики й радянознавчих досліджень. Готувалися матеріали для пропаганди прометеїзму у польському суспільстві й за кордоном. Велика увага приділялася вихованню польської й еміграційної молоді на ідеалах Великої Польщі. Ядром молодіжної політики став Східний інститут і Орієнтальний гурток молоді під керівництвом В. Бончковського.

Концепція прометеїзму передбачала реалізацію політики державної асиміляції у внутрішній політиці Польщі. Її метою було виховання в українців лояльного ставлення до Польської держави. Для цього В. Бончковський у 1932 р. започаткував видавництво часопису “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*”. У 1933 р. було створено “Польсько-українське товариство”. З українського політикуму контактною групою було обрано найвпливовішу й найчисельнішу партію – УНДО. В результаті цілеспрямованих дій прометеївської групи В. Бончковського в 1935 р. було започатковано політику “нормалізації” польсько-українських відносин в Галичині. Однак загалом не вдалося переламати негативного ставлення галичан до Польської держави.

Власні концепції вирішення українського питання пропагувала група часопису “*Polityka*” під керівництвом Є. Гедройця. Їх програми були близькими до прометеївської й пропагували перетворення Польщі в ліберальну імперію нового типу з урахуванням досвіду і традицій Речі Посполитої. Концепції польських консерваторів відрізняло чітке розуміння необхідності взаємного

польсько-українського порозуміння та сприятливих умов для культурного розвитку українців у Польщі. Ці положення збігалися із принципами державної асиміляції українців, закладеними у концепції прометеїзму.

Українське питання, з огляду на людський, економічний і геополітичний потенціал України, відіграло ключову роль у реалізації концепції прометеїзму. Створення незалежної України над Дніпром та інтеграція західноукраїнських земель до складу Польщі були складовими цієї геополітичної концепції. В структурі прометеївського руху українцям-петлюрівцям відводилася роль координаторів еміграцій інших народів Росії. Вони були керівниками багатьох прометеївських організацій. Найактивнішими серед українців були: у Варшаві – А. Ливицький, Р. Смаль-Стоцький, В. Сальський, П. Шандрук; у Парижі – О. Шульгін, О. Удовиченко, І. Косенко. У Женеві працював М. Єремійв – керівник пресової агенції “Офінор”, яка була рупором пропаганди прометеїзму на міжнародній арені. В редакції прометеївського часопису “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*” у Варшаві трудився Є. Маланюк, а Б. Лепкий та І. Кедрин-Рудницький активно співпрацювали із цим друкованим виданням. З метою формування прометеївського світогляду в української молоді видавався кварталник “Ми”, редактором якого був А. Крижанівський.

Суперечливість політики Ю. Пілсудського й пілсудчиків в українському питанні була очевидною хоча б у тому, що вони не помічали органічної єдності між Галичиною та Наддніпрянською Україною, яка до того ж вже була зафіксована юридично в Акті злуки від 22 січня 1919 р. Ю. Пілсудський і його соратники нібито підтримували незалежність України над Дніпром, яка мала стати бар’єром на шляху російської експансії, а з іншого боку, як і більшість поляків, вважали Галичину невід’ємною частиною Польської республіки. Використовуючи Україну як санітарний кордон з Радянською Росією, Польща намагалася забезпечити собі домінацію у Центрально-Східній Європі.

Концепція прометеїзму не була реалізована протягом міжвоєнного періоду. Причинами цього були слабкість Польщі, одночасна загроза її

незалежності з боку Німеччини і Радянського Союзу, небажання Литви, Білорусі й України жити в одній державі та політична неоднорідність правлячого табору в Польщі. Помилковими було положення концепції про слабкість Радянського Союзу, в основі якої була його багатонаціональна структура. Перебільшувалася роль національно-визвольних рухів радянських республік. Незважаючи на це, концепція прометеїзму залишила глибокий слід у суспільній свідомості та політичному житті міжвоєнної Польщі, а також наступних поколінь поляків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), м. Київ

Ф. 4 Народний комісаріат закордонних справ УСРР (НКИД УСРР), оп. 1 Документи о взаимоотношениях с Польшей. Документы о положении в Польше и ее отношении к УСРР (информационные сводки, доклады, отчеты, переписка. 1920-1921 гг.)).

Спр. 592 Характеристики польских общественных и политических деятелей. 1921, 36 арк.

2. ЦДАВО України,

Ф. 4 Народний комісаріат закордонних справ УСРР (НКИД УСРР), оп. 1,

спр. 718 Переписка НКИД РСФФСР о переговорах в Риге по заключению мирного договора с Польшей. 1921, 81 арк.

3. ЦДАВО України,

Ф. 4 Народний комісаріат закордонних справ УСРР (НКИД УСРР), оп. 1,

спр. 719 Переписка НКИД РСФФСР о переговорах в Риге по заключению мирного договора с Польшей. 1921, 54 арк.

4. ЦДАВО України,

Ф. 1429 Канцелярія Директорії УНР, оп.2,

Спр. 108 Протоколи засідання представників УНР з представниками Грузинської народної республіки. Газета „Свобода” про політику Радянської влади на ближньому Сході. 23 січня 1921 р. – 2 лютого 1922 р. 1923, 86 арк.

5. ЦДАВО України,

Ф. 2579 Совет рабоче-крестьянской обороны УССР, оп. 1,

Спр. 13 Протоколи засідань Політичного комітету оборони УССР, Президії Комітету оборони м. Києва, Подільського і Чернігівського губкомітетів оборони, Бахмачського штабу оборони. 10 липня 1919 – 2 серпня 1919 р., 182 арк.

6. ЦДАВО України,

Ф. 3532 Український науковий інститут в Варшаві. 1930-1939, оп. 1,

Спр. 4 Листування з установами і організаціями української еміграції у Чехословаччині, Німеччині і Польщі про участь у з'їздах, нарадах, ювілейних зборах тощо. Грудень 1932 – квітень 1935 р. 1936, 34 арк.

7. ЦДАВО України,

Ф. 3532 Український науковий інститут в Варшаві. 1930-1939, оп. 1,

Спр. 6 Листування з установами і організаціями українських емігрантів у Чехословачії, Німеччині і Польщі про участь у з'їздах, нарадах, ювілейних зборах тощо. 18 квітня 1935 р. – 13 квітня 1936 р. 1936, 112 арк.

8. ЦДАВО України,

Ф. 3532 Український науковий інститут в Варшаві. 1930-1939, оп. 1,

Спр. 11 Листування студентів інституту зі стипендіальним комітетом ім. Головка у Варшаві про виділення стипендій студентам інституту. 28.10.1937-28.12.1938 рр. 1938, 136 арк.

9. ЦДАВО України,

Ф. 3696 Міністерство закордонних справ УНР, оп.2,

Спр.405 Постанови уряду. Стратегічний огляд операцій 1920 р. 44 арк.

10. ЦДАВО України,

Ф. 3968 Управа громада кубанців в Чехо-Словацькій Республіці м. Прага. 1921-1936 рр.,

оп. 1,

Спр. 28 Статті про Кубань. 211 арк.

11. ЦДАВО України,

Ф. 3968 Управа громада кубанців в Чехо-Словацькій Республіці м. Прага. 1921-1936 рр.,

оп. 1,

Спр. 36 Листування у справі видання книжки П. Сулятицького “Нариси історії революції на Кубані”, 96 арк.

12. ЦДАВО України,

Ф. 3968 Управа громада кубанців в Чехо-Словацькій Республіці м. Прага. 1921-1936 рр.,

оп. 1,

Спр. 39 Листування до генерала В. Сальського 1926-1928 рр. 34 арк.

13. ЦДАВО України,

Ф. 3968 Управа громада кубанців в Чехо-Словацькій Республіці м. Прага. 1921-1936 рр.,

оп. 1,

Спр. 48 Доповідь В. Я. Гуревич “Національні проблеми Сходу Європи”. 16 арк.

14. ЦДАВО України,

Ф. 3968 Управа громада кубанців в Чехо-Словацькій Республіці м. Прага. 1921-1936 рр.,

оп. 1,

Спр. 82 Козаче питання і визволення поневолених народів Східної Європи. 1935 р., 82 арк.

15. ЦДАВО України,

Ф. Р-4008с Підготовчий комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1920-1938 рр.,

оп. 2,

Спр. 1 Список ініціативної групи по створенню ВНК. 1934 р., 18 арк.

16. ЦДАВО України,

Ф. Р-4008с Підготовчий комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1920-1938 рр.,

оп. 2,

Спр. 3 Протоколи підготовчих зборів до скликання ВНК 1934 р., 68 арк.

17. ЦДАВО України,

Ф. Р-4008с Підготовчий комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1920-1938 рр.,

оп. 2,

Спр. 4 Протоколи підготовчих зборів у Львові підготовки ВНК. 1935 р., 98 арк.

18. ЦДАВО України,

Ф. Р-4008с Підготовчий комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1920-1938 рр.,

оп. 2,

Спр. 14 Звернення-оповіщення. Квітень-грудень 1935 р. 1935 р., 45 арк.

19. ЦДАВО України,

Ф. Р-4008с Підготовчий комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1920-1938 рр.,

оп. 2,

Спр. 17 Листування з Польщею щодо скликання ВНК 1934 р., 34 арк.

20. ЦДАВО України,

Ф. Р-4008с Підготовчий комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1920-1938 рр.,

оп. 2,

Спр. 18 Стаття В. Приходи – відповідь УНК. 1935 р. 1935 р., 12 арк.

21. ЦДАВО України,

Ф. Р-4008с Підготовчий комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1920-1938 рр.,

оп. 2,

Спр. 19 Листування з газетою “Діло” щодо скликання ВНК 1934 р. 1935 р., 34 арк.

22. ЦДАВО України,

Ф. 4114с Луцьке воєводство м. Луцьк (Польща),

оп. 1,

Спр. 1 Донесення польських констулств в г. Києве и Харькове о взаимоотношениях Украины и Польши з а1930-1931 гг. 681 л.

23. ЦДАВО України,

Ф. 3979 Кубанський закордонний архів у Празі. 1928-1935),

оп. 1,

Спр. 73 Журнали “Вольные горцы”. 1927-1928 рр. 126 арк.

24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України),

Ф. 1 ЦК КПУ. Відділи ЦК КП(б)У. 1918-1923 рр.,

оп. 2, ч. II,

Спр. 2999 Сводки о штабе Украинского военного округа и о военно-политическом положении в Польше и на Волыни. 1929 г. 36 арк.

25. ЦДАГО України,

Ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 222 Фотоснимок Петлюры с белополяками. 1918 г. 44 арк.

26. ЦДАГО України,

ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 224 Копия статьи товарища Сталина “Наши задачи на Востоке” и другие материалы. 22 арк.).

27. ЦДАГО України,

ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 226 Фото-документ. Приказ командующего Туркестанским фронтом тов. М. В. Фрунзе-Михайлова. 14.X.1919 г. 8 арк.

28. ЦДАГО України,

ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 270 Перепечатка материалов о банде отамана Тютюника. 1919 г. 16 арк.

29. ЦДАГО України,

ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 275 Перепечатка материалов о польской интервенции на Украину и борьбе с интервентами. 1919-1921 гг. 12 арк.

30. ЦДАГО України,

ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 294 Перепечатка постановления ВЦИК и Совета обороны за подписью В. И. Ленина и М. М. Калинина и другие материалы о польской интервенции и борьбе с ней и мирных переговорах с панской Польшей. 1919-1921 гг. 23 арк.

31. ЦДАГО України,

ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 342 Фото-снимок. Демонстрация в гор. Киеве после изгнания поляков. 1920 г. 3 арк.

32. ЦДАГО України,

ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917-1938 рр.),
оп. 1,

Спр. 351 История борьбы с бандами Махна. Фото-снимок. Демонстрация в гор. Киеве после изгнания поляков. 1920 -1921 гг. 11 арк.

33. ЦДАГО України,

Ф. 57 Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і Громадянської війни в Україні 1917-1920 рр.,
оп. 2,

Спр. 267 Фотокопія листівки Ю. Пілсудського. 12 арк.

34. ЦДАГО України,

Ф. 57 Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і Громадянської війни в Україні 1917-1920 рр.,

оп. 2,

Спр. 354 Фотокопії нот Директорії. 1919 р. 14 арк.

35. ЦДАГО України,

Ф. 57 Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і Громадянської війни в Україні 1917-1920 рр.,

оп. 2,

Спр. 424 Русский перевод с польской копии воззвания ЦК Коммунистической рабочей партии Польши к рабочим и др. 3 января 1920 г. – 4 августа 1920 г. 96 арк.

36. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України)

Ф. 359 Назарук Осип Тадейович (1883-1940 рр.) – адвокат, письменник, громадський і політичний діяч,

оп. 1,

Спр. 381, Постанова Всеукраїнського національного конгресу. 27 грудня 1934 р. 1934 р. 15 арк.

37. ЦДАЛ України

Ф. 492 Президія Ради Міністрів Польщі, м. Варшава (1917-1939 рр.),

оп. 1,

Спр. 203 Листи міністерства юстиції та міністерства внутрішніх справ про релігійну опіку греко-католицького духовенства над українськими політичними в'язнями. 1938 р. 5 арк.

38. ЦДАЛ України

Ф. 493 Міністерство Внутрішніх Справ, м. Варшава (1918-1939 рр.),

оп. 1,

спр. 4 Лист луцькому воєводі про надіслання статті опублікованої в Dzennik Wileński з описом інциденту між воєводою і військовими осадниками. 21.III.1931. 3 арк..

39. ЦДАЛ України

Ф. 580 Українська військова станиця інтернованих військ УНР, м. Каліш, 1924-1939),

оп. 1,

Спр. 15 Діяльність української еміграції в Польщі. 1926 р. 17 арк.

40. ЦДАЛ України

Ф. 580, Українська військова станиця інтернованих військ УНР, м. Каліш, 1924-1939),

оп. 1,

Спр. 81 Нота О. Шульгина до Ліги Націй. 1993 р. 7 арк.

41. Державний архів Івано-Франківської області

Ф.2 Станіславське воєводське управління, 1921-1939 рр.,

оп. 1 Президіальний відділ 1921-1925 рр.; Громадсько-політичний відділ 1935-1939 рр., 1921-1939 рр.

Спр. 1305 Письмо адвоката Городецкого в главное правление украинского националистического общества “Просвита” об экономическом и политическом положении населения Гуцульщины и переписка с поветовыми старостами об организации и деятельности комитетов, выдвигавших требования амнистирования политических заключенных. 28 мая 1935 г. – 3 февраля 1936 г., 127 арк.

42. Державний архів Івано-Франківської області

Ф. 2 Станіславське воєводське управління, 1921-1939 рр.,

оп. 1,

Спр. 1322 Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах Станиславского воеводства за июль 1935 года. 3 августа 1935 г. – 10 августа 1935 г., 225 арк.

43. Державний архів Івано-Франківської області

Ф. 2 Станіславське воєводське управління, 1921-1939 рр.,

оп. 1,

Спр. 1369 Переписки с Министерством Внутренних дел и поветовыми старостами о предвыборной агитации УНДО в поветах Станиславского воеводства. 15 марта 1936 г. – 17 сентября 1936 г., 53 арк.

44. Державний архів Івано-Франківської області

Ф. 2 Станіславське воєводське управління, 1921-1939 рр.,

оп. 1,

Спр. 1574 Директивные указания Министерства Внутренних дел об установлении контроля за деятельностью промышленных предприятий украинских фирм в Западной Украине. 11 апреля 1939 г. – 17 августа 1939 г., 16 арк.

45. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України,

Ф. 9 Колекція окремих надходжень,

О/н 2658 Матеріали про політичну ситуацію в Польщі. 1920-1930 рр.

46. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України,

Ф. 44 Діаманд Герман,

Спр. 27 Матеріали у різних економічно-політичних справах Польщі. Вирізки, урядові документи. 1918-1930. 151 арк.

47. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України,

Ф. 44 Діаманд Герман,

Спр. 28 Матеріали відносно зовнішньополітичних подій; внутрішньополітичного становища в Польщі за часів Ю. Пілсудського. 1914-1930. 151 арк.

48. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава,

оп.1,

Д. 2 Информационный обзор II Отдела о деятельности партий, организаций, прессы, о жизни и политическо-моральном состоянии народов Кавказа. Август 1930 г. 44 л.

49. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп.1,

Д. 8 Антисоветский доклад делегата Туркестана – Мустафы Чокаева о политическом и социальном положении в Туркестане на собрании комитета “Franse-Orient”. 8.I. 1930 г. 11 л.

50. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп.1,

Д. 12 Досье II Отдела Генерального штаба Польши о сотрудничестве польской разведки с разведками Прибалтийских государств. Декабрь 1924 - февраль 1927 гг. 222 л.

51. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп.1,

Д. 40 Проект доклада начальника 2-го разведывательного отделения II Отдела у начальника разведывательного отделения об организации и усилении деятельности партий и министерств. Ноябрь 1937 г. 11 л.

52. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп. 3 Реферат “Восток”,

Д. 9 Мемориал б. царского генерала Эроис о намерениях СССР в отношении Польши, сообщение командования корпусного округа №IX и донесения экспозитуры № 1 и № 6 о формировании партизанских отрядов из частей Красной Армии в пограничной полосе; 30 л.

53. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп. 3 Реферат “Восток”,

Д. 11 Обзор Украины с военно-стратегической точки зрения: обзор границ, коммуникаций, дислокации советских воинских частей, отделов снабжения и управления повстанческим движением на Украине (на русском языке), 61 л.

54. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп. 3 Реферат “Восток”,

Д. 133 Донесения польского военного атташе в Москве, консула в Харькове, резидентуры “А-9” о раскрытии польской шпионской организации в Киеве, о лицах сотрудничавших с резидентурой, о реконспирации агентов польской разведки. 1925-1926 гг., 122 л.

55. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп. 3 Реферат “Восток”,

Д. 253а Машинописный текст книги Незбжицкого (Ришарда Враги) о Советском Союзе клеветнического содержания. 1937 г. 447 л.

56. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп.4,

Д. 9 Списки польских граждан, расстреляных в СССР за разведдеятельность в пользу Польши. 1925 г. 5 лист.

57. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп.4,

Д. 26 Информационное сообщение II Отдела Генштаба Польши о дислокации и реорганизации частей Красной Армии и ГПУ, об антисоветских группировках и Петлюре. 1929-1937 гг. 159 л.

58. Российский государственный военный архив

Ф. 308/к II Отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава, оп. 6 Реферат “Россия”,

Д. 38 Донесения военных атташе о внутривосточном положении и внешней политике СРСР; положение в Афганистане. 1931 г.

59. Российский государственный военный архив

Ф. 453/к Документальные материалы о деятельности разведок буржуазной Польши против СРСР (Коллекция) за 1920-1953 гг., оп. 1,

Д. 2 Залеский Виктор – сотрудничество (Перевод с польского) 26.02.1932г.

60. Российский государственный военный архив

Ф. 453/к Документальные материалы о деятельности разведок буржуазной Польши против СРСР (Коллекция) за 1920-1953 гг., оп. 1,

Д. 25 Материалы о финансировании международного прометеевского движения

61. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 1 Материалы об организации, структуре, деятельности и личному составу Экспозитуры №2. 312 л.

62. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 145 Переписка белоэмигрантской РЭК со II Отделом Генерального штаба Польши. 1921 г. 12 л.

63. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 230 Протоколы заседаний представителей эмиграции Азербайджана, Грузии, Северного Кавказа, информационные комюнике, проекты соглашений о создании кавказкой конфедерации. На французском языке. 1924-1933 гг. 211 л.

64. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 231 Переписка с резидентурами “Велстон”, “Аль-Рашид”, “Роллин” и деятелями кавказской эмиграции об объединении всех эмигрантских групп в конфедерацию. Список кандидатов на намечавшийся экспозитурой эмигрантский “Кавказский конгрес”. 1926-1930 гг. 98 л.

65. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 232 Переписка с резидентурой “Мартель” в Париже об организации и заданиях резидентуры о сотрудничестве объединения тюркских и кавказских эмигрантов “Прометей” с польской разведкой. 1928 г. 94 л.

66. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 233 Переписка с резидентурой “Мартель” о сотрудничестве кавказкой эмиграции с польской разведкой. 1929-1938. 66 л.

67. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 234 Переписка с резидентурами “Ассад”, “Раевски” и “Роллин” о антисоветской деятельности кавказской эмиграции; донесения польских генеральных консулов в Тебризе и Тбилиси и политическом положении на Кавказе. 1929-1938. 156 л.

68. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 235 Переписка с резидентурой “Мартель” в Париже о о сотрудничестве “Прометей” с польской разведкой; Деятельность Клуба “Прометей” и Восточного института в Варшаве. 1930 г. 55 л.

69. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 236 Переписка с резидентурами “Ассад”, “Раевски” и “Роллин” о антисоветской деятельности кавказской эмиграции; 1929 г. 45 л.

70. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 249 Письмо директора Восточного института в Варшаве о изменении программы и устава института; учебные программы школы востоковедения при Восточном институте. 105 л.

71. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 256 Переписка о приеме по контракту грузинских подпоруччиков-контрактников в чине поруччиков. 1926 г. 36 л.

72. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 282 Переписка со II Отделом Генерального штаба и резидентурами “Роллин”, “Мертель” и “Мартин” о антисоветской деятельности грузинской эмиграции. 1929-1934 гг. 67 л.

73. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 289 Переписка со II Отделом Генерального штаба и резидентурой “Мартин” о антисоветской деятельности грузинских эмигрантских организаций, финансировавшихся польской разведкой. 28.VII.1930-2.III.1934 гг. 85 л.

74. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 290 Переписка со II Отделом Генерального штаба и резидентурами “Роллин” и “Мильтон” о финансировании грузинских эмигрантских организаций; о положении грузинской молодежи во Франции; о разногласиях среди грузинской эмиграции. 13.VIII.1920-30.IV.1937 гг. 214 л.

75. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 296 Переписка с резидентурой «Роллин»; донесение поруччика Кросновского из Харбина о антисоветской деятельности грузинской эмиграции в Харбине. 1929-1934 гг. 77 л.

76. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 313 Переводы статей из грузинского эмигрантского журнала “Брдзолис Хма” (“Голос борьбы”) – органа социал-демократической партии сделанные резидентурой “Густав Роллин”. 1933-1933. 89 л.

77. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 314 Переводы статей из грузинского эмигрантского журнала “Брдзолис Хма” (“Голос борьбы”) – органа социал-демократической партии сделанные резидентурой “Густав Роллин”. 1933-1938. 159 л.

78. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 318 Переписка с резидентурами “Мертель”, “Асад”, “Роллин”, “Мартин”, “Равский” о финансировании азербайджанских националистических организаций. 1924-1933 гг. 90 л.

79. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 321 Сообщение о переговорах начальника Экспозитуры №2 с руководителями азербайджанской эмиграции, о сотрудничестве азербайджанцев с польской разведкой. 5-6 июня 1932 г. 127 л.

80. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 325 Переписка с резидентурами “Асад”, “Мильтон”, польским послом в Тегеране о финансировании националистических азербайджанских организаций. 1920-1935 гг. 96 л.

81. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 346 Переписка с резидентурой “Роллин”, “Равский” и “Мартин” о деятельности и положении тюркской эмиграции в Турции и Персии. 5.V.1930-21.02.1934 гг. 22 л.

82. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 366 Переписка с резидентурой “Аль-Рашид” о сотрудничестве Кавказкой эмиграции с польской разведкой. 1933-1938 гг. 20 л.

83. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 367 Отчет о конференции в начальника Экспозитуры №2 с представителями эмиграции Центра горцев Кавказа Магомед Сунш Гиреем. 1933-1939 гг. 18 л.

84. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 410 Доклад Мустафы Чокаева “О современном положении в Туркестане”, прочитанный на собрании общества “Франция – Восток” 8 января 1930 г. 4.VIII.1930 г. 26 л.

85. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 439 Переписка с деятелем тюркской эмиграции Эдиге Шинкевичем об организации “Туркестанского лагеря” для тюркской молодежи в Польше.

86. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 1,

Д. 533 Рефераты института изучения нацменьшинств о проблеме нацменьшинств в Польше, отчет об деятельности Комиссии научного изучения восточных земель. 1934-1939 гг. 45 л.

87. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 1,

Д. 534 (Реферат института изучения меньшинств о состоянии школьного образования украинского населения в Польше. 1937 г. 90 листов.).

88. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 23 Переписка со II Отделом Генштаба Польши о службе офицеров эмигрантов в польской армии грузин, азербайджанцев и горцев Северного Кавказа. 22.XI.1929-14.IX.1932 гг. 38 л.

89. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 27 Переписка с резидентурами о финансировании изданий националистической эмигрантской прессы и книг на польском, французском и английском языках; статьи для Комитета независимости Кавказа №6, “Прометей” №4, анотация книг Мир Якуба “Проблемы Кавказа” (на польском и русском языках). 1930-1933 гг. 94 л.

90. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 28 Переписка с резидентурой “Роллин” о деятельности кавказкой и украинской национальной эмиграции в Париже о конференции “Закавказских конфедератов” в 1930 г.

91. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 30 Переписка с резидентурой “Мильтон”, “Мартин”, “Мертель”, “Ассад” о финансировании антисоветской деятельности националистической эмигрантской организации “Прометей”; обращение эмигрантского Комитета Независимости Кавказа. 21.VI.1930-27.VIII.1937гг. 5 л.

92. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 31 Переписка с резидентурой “Мертель” и донесение резидентуры “Роллин” о деятельности организации “Прометей” и националистической эмиграции в Париже. 1930-1938 гг. 9 л.

93. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 32 Переписка с резидентурой “Мертель” (Париж) “Хольский” (Харбин), польским послом в Иране о деятельности националистической эмиграции в Турции, Иране и на Дальнем Востоке, о посылке курьера – агента польской разведки на Кавказ (на польском и русском языках). 1930-1938 гг. 34 л.

94. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 33 Справка Экспозитуры №2 об организации и деятельности “Совета 3-х” и “Комитета Независимости Кавказа”, об антисоветской деятельности грузинских, азербайджанских, армянских организаций и эмиграции горцев Северного Кавказа. Не раньше 1931 г. 35 л.

95. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 35 Сообщение Экспозитуры 2 во II Отдел генштаба о конференции по вопросу о сотрудничестве национальных эмиграций с польской разведкой состоянием на 4.V.1932 г. в Варшаве; Меморандум о проблеме Кавказа. 1932-1937 гг. 28 л.

96. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 37 Протокол антисоветского конгресса “Прометей” с участием представителей эмиграции Азербайджана, Туркестана, волжских и крымских татар и гоцев Кавказа, состоявшегося в Париже 17-26.IV.1936 г., присланные 1936 г. 20 л.

97. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 39 Материалы конференции “Лига Прометей” организованной Экспозитурой №2 в Варшаве 31.V-4.VI.1938 г.: повестка дня, резолюции, тексты выступлений участников конференции и начальника II Отдела Генштаба Польши. 1938 г. 153 л.

98. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 41 Доклад “Польско-промеевские связи” о сотрудничестве националистической эмиграции с польской разведкой, об организации и финансировании антисоветского промеевского движения, составленный Экспозитурой №2 для начальника Генштаба Польши. (4 экз.). 1938-1939 гг. 250 л.

99. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 42 Материалы к докладу “Польско-промеевской связи: памятные записки Министерства иностранных дел во II отдел генштаба Польши о договоре Польши с Украинской независимой республикой (1920 г.)”; о признании Польшей советской Грузии, о политике Польши на Кавказе, донесения польских посольств и консульств в СССР, переписка деятелей национальных эмиграций 1920-1939 гг. 329 л.

100. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 43 Списки офицеров-эмигрантов, служивших в польской армии по контракту на 1.VIII.1938 г.; секретное соглашение между правительством Польши и петлюровской директорией украинской независимой республики о признании УНР и сотрудничестве, заключенное 21.IV.1920 г. (фотокопии) 3 экз.).

101. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 45 Переписка с польским военным атташе в Румынии об участии в конгрессе “Международного союза участников и инвалидов войны” представителей эмиграции УНР полковника Шульгина и проф. Р. Смаль-Стоцкого, сотрудничавших с польской разведкой 28.II.1935 – 5.III.1937гг.

102. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 50 Рапорт польского военного атташе в Москве во II Отдел Генштаба Польши об аресте на советско-турецкой границе курьера ЦК меншевицкой партии Грузии Ивана Карцивадзе, направляющегося в Грузию в нелегальное бюро меншевиков Грузии с директивами от Н. Жордания и Рамишвили, составленный по сообщениям советской прессы. 21 июня 1927 г. – 28 июля 1927 г., 4 л.

103. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 52 Переписка и донесения резидентуры “Роллин” о деятельности грузинской эмиграции, финансировании и подготовки курьеров для посылки в Грузию, переписка с деятелями грузинской эмиграции, сотрудничавшими с польской разведкой. 1929-1933 гг. 317 л.

104. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 55 Переписка с рефератом “Восток”, резидентурами “Роллин” и “Мильтон” о деятельности и финансировании грузинской эмиграции во Франции; схема организации грузинской эмиграции в разных странах; отчет о конференции начальника Экспозитуры №2 II Отдела Генштаба Польши с представителями грузинской эмиграции, составленный в Париже 10.III.1936 г. 21.VI-29.VI.1938 г.: 177 л.

105. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши,
оп. 2,

Д. 64 Отчет о деятельности “Грузинского комитета в Польше” за 1937 год; переписка с резидентурой “Мильтон”, министерством социального

обеспечения, с Грузинским комитетом о финансировании, деятельности, разногласиях среди членов комитета. 4.III.1936-11.III.1939 гг. 123 л.

106. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 73 Переписка с резидентурой в Париже о деятельности азербайджанской эмиграции о разногласиях среди руководства националистической эмиграции. 1929-1939 гг. 128 л.

107. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 108 Переписка со II Отделом Генштаба о деятельности национальной эмиграции черкесов в Турции, Париже, Каире; инструкции МИД и II Отдела о задачах работы польской разведки с черкеской эмиграцией. Сентябрь 1929 г. – 17 марта 1933 г. 51 л.

108. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 110 Переписка с резидентурой “Мертель” о деятельности националистической эмигрантской организации горцев Кавказа, о переговорах с представителями эмиграции и задачах, который ставятся польской разведкой, протоколы заседания ЦК “Народной партии горцев Кавказа”. 1929-1930 гг. 163 л.

109. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 112 Анкета-характеристика националистической эмигрантской “Народной партии горцев Кавказа”, сотрудничавшей и субсидируемой польской разведкой, составленная Экспозитурой №2. 10.XII.1930 – 3.III.1934 гг. 16 л.

110. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 117 Протокол конференции в Экспозитуре №2 с руководителями эмиграции горцев Кавказа и сотрудничестве эмигрантов с польской разведкой. 25.IV.1935 – 6.V.1935 г. 7 л.

111. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 124 Отчет о конференции начальника II Отдела Генерального штаба и начальника Экспозитуры №2 с руководителем эмиграции крымских татар Джафар Сейдаметом о финансировании антисоветской деятельности татарской эмиграции. 1928-1939. 93 л.

112. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 128 Донесение Дж. Сейдамета о деятельности эмиграции крымских татар; полемика между Западно-Украинской и эмигрантской прессой крымских татар о проблеме Крыма в связи с XX летием Крымского курултая. 68 л.

113. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 133 Переписка с резидентурой “Мертель”, “Мильтон” представителя тюркской эмиграции с Мустафы Чокаева о конференции в Экспозитуре №2 и оценка положения тюркской эмиграции. 20.I. 1929 г. 37 л.

114. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 135 Переписка с резидентурами “Ассад”, “Мертель” и “Мартин” о деятельности тюркской эмиграции, и о ее сотрудничестве с польской и японской разведками; сведения о положении в китайском туркестане; о действиях басмаческих банд, полученные от Чокаева и Мир-Якуба; о беседе Чокаева с представителями английского правительства Алленом, предложившим сотрудничество против СССР. 12.IV.1929 – 21.XII.1937 гг. 59 л.

115. Российский государственный военный архив

Ф. 461/к Экспозитура №2 II Отдела Генерального штаба Польши, оп. 2,

Д. 141 Характеристика деятелей татарской и тюркской эмиграции в Иране, присланная Аязом Исхаки. 5.IV.1933 г. 5 л.

116. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1741 – Akta Romana Knolla (1917-1930),

Sygn. 1, mf. AM 1573/1,2 Raporty, sprawozdania, korespondencja dotycząca sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej Ukrainy, 1917-1919, rks, mps.

117. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1741 – Akta Romana Knolla (1917-1930),

Sygn. 2, mf. AM 1573/1,2 Konferencja pokojowa polsko-radziecka w Rydze. Raporty, instrukcje, notatki, sprawozdania, korespondencja, przewodnik po radzieckiej scenie politycznej, 1920-1921, rks, mps, druk.

118. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1741 – Akta Romana Knolla (1917-1930),

Sygn. 3, mf. AM 1573/1,2 Działalność R. Knolla jako charge d'affaires i posła RP w Moskwie oraz „eksperta” do spraw „wschodnich” Raporty i korespondencja dotycząca sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej ZSRR, 1921-1926, rks, mps.

119. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1741 – Akta Romana Knolla (1917-1930),

Sygn. 4, mf. AM 1573/1,2 Działalność R. Knolla jako posła RP w Ankarze. Raporty i korespondencja dotycząca sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej Turcji, 1924-1925, rks, mps.

120. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1741 – Akta Romana Knolla (1917-1930),

Sygn. 5, mf. AM 1573/1,2 Działalność R. Knolla jako posła RP w Rzymie. Raporty i korespondencja dotycząca sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej Włoch, 1926-1928, rks, mps.

121. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1741 – Akta Romana Knolla (1917-1930),

Sygn. 6, mf. AM 1573/1,2 Działalność R. Knolla jako posła RP w Berlinie. Raporty i korespondencja dotycząca sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej Niemiec, 1928-1929, rks, mps.

122. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1741 – Akta Romana Knolla (1917-1930),

Sygn. 7, mf. AM 1573/1,2 Działalność R. Knolla jako posła RP w Berlinie. Raporty i korespondencja dotycząca sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej Niemiec, 1930, rks, mps.

123. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9 – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1918 – 1939 (MSW):

Sygn. 946 Referat p.t. Zagadnienie ziem wschodnich w świetle bezpośredniej obserwacji terenu. 1935.

124. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9 – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1918 – 1939 (MSW):

Sygn. 953 Memoriał w sprawie stosunków narodowościowych i wyznaniowych w wojewodstwach wschodnich i południowo-wschodnich Państwa Polskiego. Ludwiga Rogowicza. 1936.

125. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9 – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1918 – 1939 (MSW):

Sygn. 1039 Komunikaty informacyjne Wydziału Narodowościowego MSW dotyczące ruchu ukraińskiego n-ry 1978. 1931.

126. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9 – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1918 – 1939 (MSW):

Sygn. 1049 Notatka p.t. Sejm 1938. Przymówienie W. Mudryja. 3.XII.1938.

127. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9 – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1918 – 1939 (MSW):

Sygn. 1073 Opinie Wydziału Bezpieczeństwa MSW o ogólniku komendanta wojewódzkiego P.P. 1937, 1939.

128. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 2254 Komunikat informacyjny Wydziału Narodowościowego MSW. Nr.29, Tjn, 19.VI.1931.

129. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5198 Działalność placówek polskich w ZSRR, Chinach, Japonii i Rumunii. Notatki 1929, s.28, mf. B21448.

130. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5200 Finanse – analiza porównawcza budżetów wojskowych Polski, ZSRR i Niemiec. Opracowanie, 1933, s.19, mf. B21450.

131. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5205 (Reakcja w państwach na polsko-niemiecki pakt o niestosowaniu przemocy. Raporty, wycinki prasowe, sprawozdania, 1934, s.262), mf. B21455.

132. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5217 Komisja Naukowa Badań Ziem Wschodnich. Protokoły, sprawozdania, korespondencja, 1934, 1935, s.157, mf. B21471.

133. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5218 Instytutu naukowe polskie. Sprawozdania, statuty, wydawnictwa, notatki, korespondencja, 1933-1936, s.453, mf. B21472.

134. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5219 Komisja Naukowa Badań Ziem Wschodnich. Protokoły, Instytut Bałtycki, INBEW, materiały programowe i organizacyjne, 1933-1936, s.86), mf. B21473.

135. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5220 Instytutu zajmujący się ziemiami wschodnimi i północnymi, protokoły, sprawozdania, korespondencja, 1939, s.41), mf. B21474.

136. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5229 Miesięcznik "Wschód" – kolportaż. Korespondencja, 1932,1933, s.25, mf. B21484.

137. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5229a Biuletyn informacyjny WW MSZ, 1922-1925, s.373, mf. B21485.

138. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5273 Budżet WW MSZ na rok 1939-1940, 1939, s.333, mf. B21533.

139. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5281 Niemiecka sieć wywiadowcza w Małopolsce Wschodniej – przyjazd informatora, 1922-1925, s.1, mf. B21542.

140. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5282 Informacja dotyczą ruchów politycznych w Polsce, 1921. 1934-1939, s.19, mf. B21543.

141. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
 Sygn. 5285 Informacja dotyczą uchodźców rosyjskich i mniejszości rosyjskiej w Polsce, 1938, 1939, s.16, mf. B21546.

142. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5286 Informacja dotyczą komunistów w Polsce, i za granicą 1919-1928, 1933, s.624, mf. B21547.

143. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5287 Informacja dotyczą komunistów w Polsce, i za granicą 1934, 1935, s.241, mf. B21548.

144. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5298 Informacja dotyczą ruchu ukraińskiego we Francji i w Polsce, 1939, s.14, mf. B21560.

145. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5306 Wewnętrzna sytuacja polityczna w Polsce. Raporty, memoriał 1920, 1922, 1926, s.71, mf. B21546.

146. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5314 Mniejszości w Polsce i sprawy z nimi związane za granicą, 1929, 1934, s.52, mf. B21576.

147. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5315 Mniejszość ukraińska w Polsce i sprawy z nią związane za granicą. Korespondencje, raporty, notatki, wydawnictwa, (1921-1933), s.381, mf. B21577.

148. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5316 Mniejszość ukraińska w Polsce i sprawy z nią związane za granicą. Korespondencje, raporty, notatki, wydawnictwa, (1934), s.125, mf. B21578.

149. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5317 Mniejszość ukraińska w Polsce i sprawy z nią związane za granicą. Korespondencje, raporty, notatki, wydawnictwa, głównie o zamachu na min. Pierackiego (1935), s.55, mf. B21579.

150. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5318 Działalność ruchu ukraińskiego głównie za granicą. Korespondencje, raporty, notatki, wydawnictwa, 1935, 1936, s.371, mf. B21580.

151. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5319 Ukraińcy w Czechosłowacji i Rumunii – działalność polityczna. Raporty, korespondencja, 1938, s.35, mf. B21581.

152. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5320 Mniejszość ukraińska w Polsce – polityka narodowościowa na Ziemi Czerwieńskiej. Opracowanie, 1938, s.105, mf. B21582.

153. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 5321 Ukraińcy, działalność prof. R. Smal-Stockiego i Prometeusza, Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie. 1935-1939, s.143, mf. B21583.

154. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6674a ZSRR. Rosja południowa. Syberia. Sytuacja wewnętrzna. Raporty, korespondencje, memoriały, notatki, 1919-1920, 199 s., mf. B22971.

155. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6674b ZSRR-Kaukaz. Sytuacja wewnętrzna. Kontakty władz Gruzji, Azebejdżanu i Armenii z Polską. Położenie ludności polskiej i jej repatriacje. Raporty, korespondencje, memoriały, notatki [1918-1919], 250 s., mf. B22972.

156. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6687 ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność „Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1925-1927, 286 s., mf. B22985.

157. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6688 ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność „Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1928, 165s.), B22986.

158. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6689 ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność „Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1929, 125 s.), B22987.

159. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6690 ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność „Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1930-1932, T.1, 361 s., B22988.

160. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6690 A ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność „Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1930-1932, T.1, 361 s., B22988.

161. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6691 ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność „Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1933, 278 s., B22990.

162. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939

Sygn. 6692 ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność “Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1934-1936, T.1, 361 s., B22991.

163. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322– Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
Sygn. 6693 ZSRR. Emigracja polityczna głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność “Prometeusza”, korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, b.d., 98 s., B22992.

164. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918 – 1939
Sygn. 6694 ZSRR. Emigracja polityczna z Turkiestanu. Propagandowe wydawnictwa antyradzieckie, 1937, 1938, 201 s., B22993.

165. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14 – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
Sygn.2692 Referat Komisji Historycznej w sprawie mianowanie profesorem tyt. U.J.K. Dr Olgierda Górkę. Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, dnia 27 października 1933 r.

166. Archiwum Państwowe w Krakowie

Zespół – Książki, broszury i czasopisma ukraińskie,
Sygn. 29/1971/166.

167. Archiwum Państwowe w Krakowie

Zespół – Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/245 Memoriały, notatki, wycinki prasowe 1919, 26 s..

168. Archiwum Państwowe w Krakowie

Zespół – Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/246 Memoriały, notatki, wycinki prasowe 1919, 64 s..

169. Archiwum Państwowe w Krakowie

Zespół – Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/247 Memoriały, notatki, wycinki prasowe 1920, 88 s..

170. Archiwum Państwowe w Krakowie

Zespół – Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/248 Ukraiński Komitet Uchodców. Oddział w Tarnowie i Centralne Biuro Uchodców z Ukrainy w Tarnowie w latach 1919-1922).

171. Archiwum Państwowe w Krakowie

Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/249 Ukraiński Komitet Uchodców, 1921 16 s.

172. Archiwum Państwowe w Krakowie

Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/251 Centralne Biuro Uchodców z Ukrainy w Tarnowie w latach 1921-1922, 96 s.

173. Archiwum Państwowe w Krakowie

Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/252 Centralne Biuro Uchodców z Ukrainy w Tarnowie w latach 1922, 116 s.

174. Archiwum Państwowe w Krakowie

Матеріали зв. з діял. Рządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/253 Memoriały, notatki, wycinki prasowe 1921, 29 s..

175. Archiwum Państwowe w Krakowie

Матеріали зв. з діял. Рządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/254 Memoriały, notatki, wycinki prasowe 1922, 27 s..

176. Archiwum Państwowe w Krakowie

Матеріали зв. з діял. Рządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/255 Memoriały, notatki, wycinki prasowe 1921-1922, 43 s..

177. Archiwum Państwowe w Krakowie

Матеріали зв. з діял. Рządu URL w Tarnowie z lat 1919-1922,
Sygn. 29/1971/256 Memoriały, notatki, wycinki prasowe 1922, 16 s.

178. Archiwum Państwowe w Krakowie

Zespół – Starostwo Grodzkie Krakowskie,
Sygn. 138 Korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1931-1936, 22 s.

179. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,
Sygn. mf. 68754, скр. 27. XXVII, 1. Партизансько-повстанчий штаб УНР. Матеріали Головного військового прокурора Є. Мошинського. Матеріали полковника відділу кадрів Міністерства війни УНР Д. Кузьменка (1919-1922). 489 к.

180. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,
Sygn. mf. 68755, скр. 27. XXVII 2. Партизансько-повстанчий штаб УНР. Розпорядження й ухвали УНР, інструкції, рапорти, відозви, бюлетені, ген. Юрка Тютюника, адміністративно-політичного відділу штабу й відділу цивільного керівництва (1921). 538 к.

181. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,
Sygn. mf. 68845, скр. 27. XXVII, 3 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Матеріали ген. Юрка Тютюника. Матеріали зі збірки сотника Юхима Фалюшняка (1921). 594 к.

182. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,
Sygn. mf. 68846, скр. 27. XXVII 4 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Накази, рапорти, звіти, меморіали, анкети та кореспонденція ген. Юрка Тютюника (1921). 680 к.

183. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,
Sygn. mf. 68847, скр. 27. XXVII 5 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Матеріали про організаційну й розвідувальну діяльність (1921-1922). 511 к.

184. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,

Sygn. mf. 68848, скр. 27. XXVII 6 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Положення, організаційні рішення, інструкції й рапорти, накази й донесення розвідки (1921). 963 к.

185. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,

Sygn. mf. 68849, скр. 27. XXVII 7 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Рапорти й повідомлення про ситуацію в радянській Україні, дислокацію частин Червоної армії і вибори до сільських рад (1921). 192 к.

186. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,

Sygn. mf. 68849, скр. 27. XXVII 8 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Рапорти й повідомлення про ситуацію в радянській Україні (1921). 184 к.

187. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,

Sygn. mf. 68865, скр. 27. XXVII 10 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Рапорти і донесення про розміщення сил Червоної армії на Україні. Карти. (1921). 292 к.

188. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,

Sygn. mf. 68866, скр. 27. XXVII 11 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Ситуація на радянській Україні, пропагандистська й пресова діяльність штабу, його органів і експозитур. Рапорти, донесення, проекти відозв і плакатів, пропагандистські листівки, бюлетені й пресові комунікати (1921). 850 к.

189. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,

Sygn. mf. 68867, скр. 27. XXVII 12 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Рапорти і донесення про військову та політичну ситуацію на українському фронті в 1919 р. і польсько-радянському фронті влітку-взимку 1920. Карти. Наказ про долю підрозділу ген. Ю. Тютюника 1921 (1919-1921). 337 к.

190. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Partyzańsko-Powstańczy Sztab Ukraiński,

Sygn. mf. 68868, скр. 27. XXVII 13 Партизансько-повстанчий штаб УНР. Реєстраційний журнал організаційного відділу штабу, накази, кореспонденція та ситуаційні паспорти (1921). 679 к.

191. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Rękopisy Ukraińskie, Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia

Sygn. mf. 75614 Korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1930-1931, 216 s.

192. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Rękopisy Ukraińskie, Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia

Sygn. mf. 75615 Korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1931, 122 s.

193. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Rękopisy Ukraińskie, Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia

Sygn. mf. 75616 Korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1932, 34 s.

194. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Rękopisy Ukraińskie, Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia

Sygn. mf. 71930 Korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1933, 56 s.

195. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Rękopisy Ukraińskie, Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia

Sygn. mf. 71931 Korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1934, 32 s.

196. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów,

Zespół – Rękopisy Ukraińskie, Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia

Sygn. mf. 71932 Korespondencje, raporty, memoriały, notatki, wycinki prasowe, 1935-1937, 46 s.

197. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Ambasada RPP w Paryżu,

Sygn. 12 Podpisanie Traktatu w Rydze. Przebieg uroczystego posiedzenia, 1921. 37s.

198. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1136 Dokumenty osobiste i materiały biograficzne Aleksandra Kawałkowskiego. Pol. Ok. 1931-1936. Rps., masz.

199. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1137 Biografie, pamiętnik i wspomnienia Aleksandra Kawałkowskiego.

200. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1139 Materiały historyczno-wojskowe Aleksandra Kawałkowskiego.

201. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1140 Materiały dot. Towarzystwa Badań nad Historią Obrony Lwowa i Województw Południowo-Wschodnich 1918-1920 oraz Towarzystwa wyzwolenia Wilna i ziemi Wileńskiej Aleksandra Kawałkowskiego z ramienia Biura Historycznego, a następnie Wojskowego Biura Historycznego, czuwał nad pracami obu Towarzystw.

202. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1141 Materiały Aleksandra Kawałkowskiego dot. poszukiwań archiwaljów do dziejów obrony Lwowa 1918-1919 przeprowadzone przez Biuro Historyczne Sztabu Generalnego WP.

203. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1142 Odpisy relacji n.t. Obrony Lwowa w listopadzie 1918 r. ze zbiorów Aleksandra Kawałkowskiego.

204. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1143 Materiały źródłowe dot. Obrony Lwowa w listopadzie 1918 r. ze zbiorów Aleksandra Kawałkowskiego.

205. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1144 Odpisy materiałów źródłowych (rozkazy, raporty, meldunki i korespondencja) do walk o Polską wschodnią granicę w latach 1918-1920. Z papierów A. Kawałkowskiego.

206. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1145 Wyciągi i odpisy Aleksandra Kawałkowskiego z materiałów źródłowych dot. walk o Polską granicę wschodnią w latach 1918-1920.

207. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1146 Wyciągi A. Kawałkowskiego z dokumentów dot. wojny polsko-ukraińskiej z okresu 19.XI-31.XII.1918 r..

208. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1147 Wypisy A. Kawałkowskiego z relacji i opracowań nt. wojny polsko-ukraińskiej z lat 1918-1919.

209. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1149 Materiały warsztatowe A. Kawałkowskiego nt. walk o granice państwa polskiego 1918-1920.

210. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1150 [Al. Kaw.]: “Zestawienie działań wojennych”. Wojna polska [!] – ukraińska 1.XI.1918-1.IX.1919.

211. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1151 Por. dypl. Al. [eksandr] Kawałkowski: “Bibliografia wojen polskich 1918-1920”. A) Bibliografia polska. B) Bibliografia obca “Wojskowe Biuro Historyczne- Wydział wojny polskiej”. – Warszawa, 1929”.

212. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1152 Materiały A. Kawałkowskiego dot. walk o polską granicę wschodnią – plakaty, ulotki, mapy, wycinki.

213. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1153 Projekty A. Kawałkowskiego reorganizacji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

214. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,

Sygn. 1154 Materiały dotyczące pracy A. Kawałkowskiego w MWR i OP. Polityka względem mniejszości narodowych, głównie Ukraińców. Pol. ok. 1932-1938. Rps., masz..

- 215. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1155 Artykuły historyczne Aleksandra Kawałkowskiego.
- 216. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1156/I Materiały dot. działalności Aleksandra Kawałkowskiego w MWR i OP.
Materiały dot. organizacji akademickich. Pol. Ok. 1931-1936. Rps., masz..
- 217. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1183 A. Kawałkowski. Przyczyny klęski (1964 r..
- 218. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1186 Instytut jednego człowieka.
- 219. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1187/II Artykuły polityczne A. Kawałkowskiego.
- 220. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1187/III Artykuły polityczne A. Kawałkowskiego.
- 221. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1199 Państwo Mandżu-Di-Go. Zarys historii powstania państwa, jego warunki rozwojowe i wpływ Japonii na kształtowanie się stosunków wewnętrznych oraz znaczenie doktryny panazijskiej. Warszawa, 1934-1935. 49 s.
- 222. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Aleksandra Kawałkowskiego,
Sygn. 1200 Papiery Aleksandra Kawałkowskiego – drobne prace i artykuły różnych autorów.
- 223. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Władysława Pelca,
Sygn. 1 CURRICULUM VITAE. Władysław Antoni Pelc. Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu 1937-1944. 1986.
- 224. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Władysława Pelca,
Sygn. 6 W. Pelc. Szkic o Manzurii. Paryż, 5.VIII.1985.
- 225. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Władysława Pelca,
Sygn. 7 W. Pelc. Notatki o Manzurii.
- 226. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Władysława Pelca,
Sygn. 12 Wacław Sieroszewski. Dzieła, reportaże, wspomnienia, publicystyka, wiersze. Kraków, 1962-1963.
- 227. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,**
Zespół – Akta Władysława Pobóg-Malinowskiego,
Sygn. 1898 Wł. Pobóg-Malinowski. Na rumuńskim rozdrożu. Fragmenty wspomnień.

228. Biblioteka Polska w Paryżu, Oddział Rękopisów,

Zespół – Muzeum Adama Mickiewicza,

Sygn. 876 Kozacy Sultańscy.

229. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego,

Zespół – Dział Rękopisów,

Sygn. Rps. №1522, mikr. 13286 Fragmenty materiałów wywiadowczych i informacyjnych z r. 1920 z papierów Jerzego Stępowskiego.

230. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego,

Zespół – Dział Rękopisów,

Sygn. Rps. № 1549 [4] Materiały dotyczące województwa wołyńskiego w latach 1926-1938 zebrane przez Stanisława Stępowskiego.

231. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego,

Zespół – Dział Rękopisów,

Sygn. Rps. № 1549 [6] Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie kierunków polityki państwowej na Wołyniu, 1938.

232. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Akta Rosyjskie

Sygn.VIII.800.71.1.

233. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.1755 (Fotokopje dokumentów organizacji “Osnowa”, “Czarnomoria”, “Halicz”, “Zarema”, 1923-1924 r.).

234. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.1803 (Instrukcja dla młodych agentów placówki wywiadowczej w Charkowie , 1928 -1929).

235. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.1858 Sprawozdanie z podróży na Bliski Wschód – źródło “Żmijewski” 1933-1934 r.).

236. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.1978, Placówka “Hetman” (Ukraina) – meldunki, doniesienia dotyczące sytuacji politycznej, gospodarczej, wojskowej i narodowościowej Ukrainy, afera wywiadowcza “HW” 1927-1929 r..

237. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.1986, (Materiały placówki “Kaszmir” – meldunki, doniesienia dotyczące sytuacji politycznej-1935-1937 r.).

238. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.2014 Materiały wywiadowcze placówki “Mandaryn” w tym dotyczące zmiany polityki narodowościowej Japonii. Informacje dotyczące rozmów z generałom Higuchi i ppłk Jamaoka oraz akcji organizacji OUN na Dalekim Wschodzie, 1937 - 1938.

239. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.2015 Materiały wywiadowcze placówki “Mandaryn” dotyczące sytuacji wojskowej na Dalekim Wschodzie, organizacyj ukraińskich w Manzurii, wycinki gazet dotyczące emigracji rosyjskiej, 1937.

240. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.2055 Akta wywiadowcze placówki “Pielgrzym” w tym dotyczące działalności OUN na Dalekim Wschodzie. Działalności OUN na Bukowinie, 1933-1937.

241. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5404 Informacja na temat działalności stronnictw politycznych emigracji ukraińskiej, postulaty Sztabu Generalnego odnośnie usprawnienia pracy Sztabu URL, 1927-1930.

242. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5405 Korespondencja w sprawie przyznawania stypendijów, kwestionariusze stypendystów narodowości tatarskiej, 1927-1937.

243. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5406 Sprawozdania i materiały dotyczące organizacji i działalności Instytutu Wschodniego oraz Towarzystwa Polsko-Kaukaskiego, 1927-1936.

244. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5407 Informacja na temat przysposobienia wojskowego w Polsce, meldunki dotyczące działalności komunistów, 1927-1937.

245. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5415 życiorysy, notatki i artykuły dotyczące działalności emigrantów prometeuszowców , 1928-1934.

246. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5417 Korespondencja pomiędzy Szefem Ekspozytury 2 a kierownictwem placówki “Mertel” dotyczące działalności ruchu prometejskiego, 1928-1932.

247. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5422 Materiały dotyczące utworzenia przez Instytut Wschodni Towarzystwa Polsko-Kaukaskiego oraz kursów językowych, 1929-1931.

248. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5431 Materiały w językach obcych dotyczące kwestii kozackiej , 1929-1935.

249. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5433 Materiały dotyczące emigracyjnego “Wolnego Kozactwa” , 1929-1935.

250. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5457 Korespondencja pomiędzy Szefem Ekspozytury 2 a kierownictwem placówki “Rollin” dotyczące działalności ruchu prometejskiego, 1929-1937.

251. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5459 Korespondencja dotyczące działalności ruchu prometejskiego oraz czasopism tej organizacji wydawanych w różnych krajach, 1929-1933.

252. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5460 Sprawozdania z działalności prometejskiej, struktura i obsada personalna “Prometeusza” w Warszawie, korespondencja i wycinki prasowe, 1929-1938.

253. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5466 Materiały dotyczące Ukraińskiego Komitetu Centralnego w zakresie akcji dywersyjnej na terenie Rosji Radzieckiej, 1930 -1938.

254. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5471 Memoriał w sprawie założenia w Warszawie ukraińskiego kwartalnika literackiego “My”, korespondencja w tej sprawie, 1920-1937.

255. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5474 Protokoły ze zjazdów, statut i schemat organizacyjny i rys historyczny Wolnego Kozactwa w Polsce 1930-1937.

256. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5476 Materiały przysłane przez MSW oraz MWR i OP na temat emigracji ukraińskiej i ruchu prometejskiego. 1930-1939.

257. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5477 Sprawozdania, odczyty, przemówienia oraz inne materiały dotyczące historii i działalności Klubu “Prometeusz” w Warszawie, 1920-1938.

258. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5500 Korespondencje i wycinki prasowe z czasopism zagranicznych dotyczące sytuacji emigracji ukraińskiej na Dalekim Wschodzie. 1930-1937 rr..

259. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5503 Przeliminarze budżetowe, subsydja i dotacje dla ruchu i prometejskiego, 1931-1938.

260. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5505 Komunikaty informacyjne MSW dotyczące działalności nacjonalistów ukraińskich z organizacji OUN i UNDO na terenie Galicji Wschodniej, 1931-1935 rr..

261. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5507 Materiały dotyczące stypendjów Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 1931-1935 rr..

262. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5515 Materiały dotyczące organizacji ukraińskiej na Dalekim Wschodzie. 1931-1937 rr.

263. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5516 Informacje na temat działalności OKM przy Instytucie Wschodnim, 1921-1935.

264. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5520 Protokół z konferencji “Prometeusza”, opracowanie historyczne na temat historii Ukrainy od 998 do 1931 r., 1931-1933.

265. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5521 Materiały klubów “Prometeusza”działających w Warszawie i Paryżu, korespondencja i wycinki prasowe, 1931-1939.

266. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5522 Spis wydawnictw emigracji politycznej narodów uciśnionych przez ZSRR, 1921-1933.

267. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5523 Opracowanie na temat ruchu Mongołów-Burjatów z Charbina, 1931.

268. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5527 Korespondencja i wycinki prasowe dotyczące sytuacji na Dalekim Wschodzie 1931-1933.

269. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
Sygn. I.303.4.5535, Materiały dotyczące polskiego Koła wschodoznawczego w Charbinie, 1931-1933 rr.

270. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5538 – Sprawozdania z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w latach 1931—1938, programy nauczania. 1931-1938.

271. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5539 – Sprawozdanie z działalności Instytutu, statut Stowarzyszenia Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. 1931-1936.

272. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5540 – Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w latach 1931-1937.

273. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5549 – Opracowanie dla Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych pt.: “Zabójstwo Śp. Tadeusza Hołówki — poszukiwanie inicjatorów i sprawców zbrodni truskawieckiej, analiza nastrojów i reakcji europejskiej opinii publicznej związanych z zabójstwem posła i na podstawie wiadomości prasowych”. 1932.

274. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5550 – Analiza nastrojów i reakcji europejskiej opinii publicznej związanych z zabójstwem posła Tadeusza Hołówki na podstawie wiadomości prasowych. 1932-1933.

275. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5551 – Memoriały, komunikaty, sprawozdania z prac i skład personalny Biura Stowarzyszenia Ukraińskiego przy LN, opracowanie na temat terroru politycznego i jego przyczyn, 1932-35.

276. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5554 – Materiały związane z działalnością i subsydiowaniem OKM przy Insytucie Wschodnim, ststut OKM, deklaracja ideowa, wydawnictwa. 1932-1938.

277. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5558 – Projekt planu “Biuletynu polsko-ukraińskiego”, wykaz przenumeratorów, korespondencja z redakcją, glosy prasy głównie ukraińskiej na temat treści biuletynu. 1932-1936.

278. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5559 – Opracowania II Sekcji Sztabu URL przesłane do Ekspozytury 2 Oddz. II dotyczące sytuacji społeczno-gospodarczej panującej w USSR (sprawa głodu na Ukrainie oraz podatkowa polityka władz ZSRR wobec wsi), 1932-35.

279. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5560 – Sprawozdania II Sekcji Sztabu URL (gen. Zmijenki) za lata 1931-1934. 1932-1934.

280. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5561 – Sprawozdania z działalności Instytutu Badan Spraw Narodowościowych, mapa dialektów ukraińskich, protokół z posiedzenia organizacyjnego “Stowarzyszenia polsko-ukraińskiego”. 1932-39.

281. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5565 – Informacja na temat Agencji telegraficznej „Ekspress” (ATE), artykuły dr Kowalewskiego. 1932-1937.

282. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5569 – Artykuły i wycinki prasowe dotyczące działań wojennych w Manzurii, polityki Japonii oraz wiadomości z życia emigracji rosyjskiej. 1932-1933.

283. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5570 – Dokumenty osobiste Władysława Pelca i jego żony Heleny z domu Szantyr, referaty, opracowania, artykuły autorstwa W. Pelca dotyczące problematyki Dalekiego Wschodu. 1932-1938.

284. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5571 – Przepisy i korespondencja w sprawie przyznania pomocy materialnej stypendystom z emigracji prometejskiej. 1932-1933.

285. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5576 – Ekzemplarze “Biuletynu polsko-ukraińskiego”, wycinki z prasy polskiej i zagranicznej zawierające uwagi o biuletynie, 1933-38.

286. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5577 – Sprawozdania z posiedzeń i korespondencja dot. działalności redakcji “Biuletynu polsko-ukraińskiego”, wycinki z biuletynu, 1933-38.

287. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5583 – Sprawozdania z działalności i charakterystyka opozycyjnych ugrupowań kozackich we Francji. 1933-1935.

288. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5584 – Meldunki agentów o sytuacji panującej wśród emigracji ukraińskiej. 1933-1937.

289. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5586 – Meldunki agentów i materiały informacyjne z ambasady RP w Berlinie dotyczące działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 1933-1934.

290. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5588 – Materiały dotyczące działalności emigracji kozackiej. 1933-1934.

291. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5590 – Sprawozdania z działalności Klubu “Prometeusz” – Helsynki, materiały dotyczące problemów narodowościowych w ZSRR. 1933-1936.

292. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5614 – Informacje przekazane przez agentów na temat prasy wydawanej przez Ukrainka Hromade we Francji, materiały dotyczące kryptonimów osób i organizacji ruchu prometejskiego, wykaz działaczy polskich i zagranicznych. 1934-1937.

293. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5620 – Statut Komitetu Przyjawni narodów Kaukazu, Turkiestanu i Ukrainy oraz wykaz organizacji ukraińskich, meldunki dotyczące działalności Sojuszu Ukraińskich Prowincjonalnych Organizacji w Czechosłowacji, wycinki prasowe. 1934-1938.

294. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5621 – Memorial Związku Państw Morza Czarnego. 1934-1937.

295. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5622 – Korespondencja w sprawie wspierania przez wywiad polski placuwki “Ofinoru”. 1934-1938.

296. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5623 – Informacja emigracyjnych rosyjskich sfer wojskowych o organizacjach ukraińskich na terenie Polski, wykaz książek i czasopism o tematyce prometejskiej. 1934-1939.

297. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5629 – Materiały dotyczące udziału Japonii w ruchu prometejskim, szkice sytuacji wojskowej Japonii, wycinki prasowe. 1934-1937.

298. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5650 – Tłumaczenie i streszczenie książki wydanej przez Korelska Liga Akademicka w Helsynkach w jez. Angielskim pt. “Karelia Wschodnia”. 1934.

299. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5658 – Podania i dokumenty w tym dowód osobisty i paszport Czesława Jelńskiego, korespondencja z podróży. Fotografie.

301. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5659 – Korespondencja w sprawie nadsyłania do Oddz. II wydawnictw ruchu prometejskiego, korespondencja z placówki Wellston. 1934-1937.

302. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn.I.303.4.5660 – Organizacja i zakres działalności oraz sprawozdanie Referatu “D”, plan inspekcji szefa Oddz. II w Ekspozyturze nr 2. 1935-1938.

300. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn.I.303.4.5662 – Opracowanie na temat URL i ruchu hetmana Skoropadzkiego, 1935.

303. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn.I.303.4.5663 – Przemówienia, korespondencja i wycinki prasowe świadczące o udziale emigracji prometejskiej w żałobie po śmierci Józefa Piłsudskiego, fotografie, 1935

304. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5664 – Streszczenia artykułów zamieszczonych w nr 9-12 “Prometeusza” wydawanego w Finlandii. 1935.

305. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5665 – Streszczenia artykułów zamieszczonych w nr 9-12 “Prometeusza” wydanie fińskie i 1-4,6,8/37 wydawnictwa “Viena Aunus”, korespondencja z poselstwem RP w Chelmsku na temat wychodzących tam wydawnictw. 1935-1939.

306. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5666 – Sprawozdanie DOK II dla inspektora armii generała Burhardt-Bukackiego, meldunek Sefa Wywiadu KOP i raport dla I Wiceministra w sprawie bezpieczeństwa i sytuacji politycznej na Wołyniu. 1935-1937.

307. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5668 – Informacja o ugrupowaniach politycznych, rozliczenia stypendiów, listy doręczonych pism i prasy przesłanych przez placówkę “Milton” w Paryżu. 1935-1937.

308. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5669 – Materiały dot. reorganizacji ukraińskiej “Stanicy” pod Kaliszem i działalności Ukraińskiego Centralnego Komitetu w Polsce, meldunki agentów o działalności ukraińskiej “Hromady”, 1935-37.

309. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5672 – Życiorysy członków Gruzińskiego Centrum Narodowego, emblematy narodowe, 1935-37.

310. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5773 – Materiały dot. dotacji, subsydjow, zestawien finansowych dla niepodleglosciowej organizacji karelskiej, przenumerata pism.

311. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5674 – Materiały przeslane z Biura Szyfrów pochodzące z nasłuchu radiostacji w Kijowie, Mińsku i Moskwie dot. propagandy antypolskiej, opracowania na temat polityki wewn. i zagr. Litwy. 1935-37.

312. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5675 – Sprawozdanie Szefa ekspozytury na temat sytuacji gospodarczej w W. M. Gdansk. 1935.

313. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5678 – Artykuly i wycinki prasowe dotyczace sytuacji ogolnopolitycznej Dalekiedo Wschodu, informacje o zyciu emigracji rosyjskiej, sytuacji wewnetrznej i stosunkow miedzynarodowych ZSRR. 1935-1936.

314. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5679 – Artykuly i wycinki prasowe dotyczace sytuacji politycznej panujacej na Dalekim Wschodzie rozbudowy sil zbrojnych poszczegolnych panstw. 1935.

315. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5680 – Artykuly i wycinki prasowe dotyczace spraw emigracji rosyjskiej, sytuacji panujacej na Dalekim Wschodzie pomiedzy ZSRR, a jej azjatyckimi sasiadami oraz spraw wewnetrznych ZSRR. 1935.

316. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5681 – Artykuly i wycinki prasowe dotyczace sytuacji politycznej panujacej na Dalekim Wschodzie, rozbudowy sil zbrojnych i przemyslu zbrojeniowego poszczegolnych panstw, polityki zagranicznej panstw Dalekiedo Wschodu, informacje o emigracji rosyjskiej. 1935.

317. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5683 – Artykuly i wycinki z presy ukrajskiej dotyczace spraw ukrajskich na arenie miedzynarodowej, dzialalnosci partii, zwiazkow i organizacji ukrajskich w Polsce i zagranica. 1935.

318. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5684 – Korespondencja dotyczaca wysylek kurjerow z poczta dyplomatyczna, listy doreczen. 1935-1939.

319. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5685 – Korespondencja w sprawie wydania czasopisma “Mysl Polska”, artykuły i wycinki prasowe z tego z pisma, korespondencja mjr Dabrowskiego z kpt Charachkiewiczem. 1935-1938.

320. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5686 – Korespondencja z Wydz. Organizacyjnym Oddz. II w sprawie zakupu walut obcych dla celow sluzbowych z zalaczonymi rachunkami. 1936-1938.

321. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5690 – Streszczenia artykułow zamieszczonych w nr 1-12/36 “Prometeusza” wydawanego w Finlandii. 1936.

322. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5691 – Korespondencja z Poselstwom RP w Helsynkach zawierajaca wykaz i schematy organizacji i towarzystw emigracyjnych w Karelii Wschodniej. 1936-1937.

323. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5692 – Budzet ruchu prometejskiego, 1936-1937.

324. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5693 – Opracowanie Dalnickiego na temat reorganizacji prasy prometejskiej i koordynacji pracy z Instytutem Wschodnim. 1936-1937.

325. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5694 – Materialy dotyczace propagandy antypolskiej radiostancji w Kownie i Moskwie, opracowania na temat polityki wewnetrznej i zagranicznej Litwy. 1936-1937.

326. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5701 – Wykazy i dane uczestnikow wycieczek do Bulgarii i na Bliski wschod oraz materialy zwiazane z ich organizacja prez OKM. 1936-1937.

327. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5702 – Informacje dotyczace akcji kontroli wszystkich pism i wydawnictw periodycznych opozycyjnych i niezaleznych, korespondencja w sprawie studentow turkiestanskich. 1936-1937.

328. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5703 – Artykuły i wycinki prasowe dotyczace sytuacji wewnetrznej i polityki zagranicznej ZSRR. 1936-1937.

329. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespól – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5704 – Artykuly, egzemplaze prasy i wycinki prasowe dotyczace sytuacji emigracji rosyjskiej, informacje dotyczace sytuacji w ZSRR w sprawie emigracyjnej prasy rosyjskiej. 1936.

330. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5705 – Artykuly, egzemplaze prasy i wycinki prasowe dotyczace sytuacji emigracji rosyjskiej, informacje dotyczace sytuacji w ZSRR w swietle emigracyjnej prasy rosyjskiej. 1936-1937.

331. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5706 – Artykuly i odpisy z prasy wloskiej autorstwa Enriko Insabato. 1936-1937.

332. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5707 – Materiały dotyczace podrozy kierownika placowki “Wellstone” mgr Pelca do Genewy. 1937-1938.

333. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5708 – Materiały “Unii Panstw Morza Czarnego” zlozone marszalkowi Smiglemu-Rydzowi w czerwcu 1937 roku przez Arszaka Dzamaliana. 1937.

334. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5709 – Informacja na temat zamierzonego zamachu sowieckiego na Goringa w czasie polowania w Bialowiezy, publikacja rozprawy “Sprawa Polska na rokowaniach w Brzesciu Litewskim”, charakterystyka gruzinow przebywajacych w Polsce, sprawozdania z przebywajacych w Polsce Tatarow Krymskich z Rumunii. 1937-1938.

335. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5710 – Materiały dot. zorganizowania współpracy prometejskiej przy Ambasadzie RP w Ankarze; sprawozdanie z konferencji i korespondencja Dzamaliana z placówką “Wellstone”, inf. na temat akcji prometejskiej prowadzonej przez emigrantów ros. na terenie Turcji, 1937-1938.

336. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5711 – Raport Konsulatu Generalnego RP w Zagrebiu dotyczy Ukraincow i Rusinow w Jugoslawii, informacje na temat podejrzaney o kontakt z wladzami niemieckimi E. Drozdowskiej oraz zatrzymania polskich agentow na terenie CSR. 1937-1938.

337. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5717 – Materiały dotyczace pertraktacji Ormian z Rada Kaukaska na temat przystapienia do wspolpracy prometejskiej, materiały przeznaczone dla prasy prometejskiej na temat rusyfikacji w szkolnictwie sowieckim, informacja na temat

wprowadzenia nowego posła RP w Teheranie w sprawy prometejskie, wykaz prasy ormiańskiej. 1937-1939.

338. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5718 – Nadesłane do Ekspozytury nr 2 przez poselstwo RP w Helsinkach streszczenie artykułów zamieszczonych w nr 1-12/ 37 “Prometeusza” wydawanego w Finlandii. 1937.

339. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5719 – Artykuły i wycinki prasowe dotyczące sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej w ZSRR. 1937.

340. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5720 – Artykuły i wycinki prasowe dotyczące sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej ZSRR, informacje o GPU i Kominternie, życiu emigracji rosyjskiej oraz sytuacji politycznej i militarnej panującej na Dalekim Wschodzie. 1937.

341. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5721 – Odpisy raportów T. Jezierskiego – komendanta I Lotnego Oddziału na Białorusi i d-cy Oddziału Partyzanckiego w 1919 roku. 1937.

342. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5722 – Instytut Badań Spraw Narodowościowych.

343. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5728 – Dokumenty programowe Ukraińskiej Narodowej Obrony z Centralą w Stanisławowie, obsada personalna władz naczelnych ZG UNO, wyciągi z tygodniowych “Komunikatów Informacyjnych”, 1937-38.

344. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5729 – Korespondencja polskich placówek dyplomatycznych z MSZ i Ekspozytury nr 2 oraz inne materiały dotyczące kościoła prawosławnego w Polsce i innych krajach europejskich, raporty ambasady RP w Berlinie o obradach soboru cerkwi rosyjsko-prawosławnej, opracowanie pod tytułem “Polski autokiefałiczny kościół prawosławny w Polsce”. 1937-1938.

345. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5730 – Wycinki prasowe zawierające informacje o działalności OUN i UNDO w Małopolsce, informacje z prasy zagranicznej dotyczące emigracji gruzińskich socjaldemokratów. 1937-1938.

346. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5731 – Przeglądy prasy w języku rosyjskim. 1937-1939.

347. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5732 – Broszury, artykuły i ich tłumaczenia oraz wycinki prasowe dotyczące życia i działalności emigracji Gruzinskiej oraz sytuacji Gruzinów w ZSRR. 1937-1938.

348. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5733 – Przegląd prasy ukraińskiej, artykuły i wycinki prasowe dot. sytuacji Ukraińców w kraju i na emigracji, organizacji ukr., informacje o Kozakach, 1937.

349. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5734 – Korespondencja z Rzymu dotycząca otwarcia kongresu stowarzyszeń „Pro Oriente Christiano”, omówienie książki Stahlina „Turkiestan rosyjski wczoraj i dziś”. 1937-1939.

350. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5736 – Materiały dotyczące II Zjazdu Sprawozdawczo-Naukowego poświęconego Karpatom Wschodnim i Środkowym, sprawozdania z prac komisji, referat, wycinki prasowe. 1938.

351. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5737 – Materiały dotyczące działalności emigracji gruzinskiej, streszczenia i tłumaczenia artykułów emigracyjnej prasy gruzinskiej, egz. Pisma „Kaukaz”. 1938.

352. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5738 – Opracowanie na temat popularności ruchu prometejskiego we Włoszech, Szwajcarii i Niemczech, notatka dotycząca zerwanych stosunków Turkiestanu z organizacją „Prometeusz”, artykuły z Prometeusza. 1938-1939.

353. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5740 – Materiały dot. kwestii ukraińskiej, artykuły i wycinki pras. dot. działalności nacjonalistów ukr. na terenach Rusi Podkarpackiej i USRR, biuletyn polsko-ukraiński, mapa przedstawiająca ruchy wolnościowe na Ukrainie, 1938.

354. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5741 – Charakterystyka emigracji zakaukaskiej na terenie Iranu, zarys wojskowej polityki zagranicznej, charakterystyka osób zamieszkujących na terenie Bliskiego Wschodu. 1938.

355. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5742 – Opracowanie na temat Gruzii, egzemplarze „Gazety Polskiej” i miesięcznika gruzińskiego „La Georgie”. 1938.

356. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5743 – Projekt W. Bączkowskiego o reorganizacji Instytutu Wschodniego, sprawozdanie W. Bączkowskiego z podróży do Berlina w celu nawiązania stosunków z niemieckimi sferami politycznymi. 1938-1939.

357. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5744 – Odpisy informacji prasowych dot. Ukrainy i Białorusi, 1938-39.

358. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5745 – Sprawozdanie z podróży służbowej, tygodniowe komunikaty informacyjne dotyczące spraw politycznych. 1938-1939.

359. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5760 – Sprawozdania z zebrania przywódców ruchu prometejskiego we Francji, 1938.

360. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5761 – Streszczenia artykułów zamieszczonych w nr 1-12/38 “Prometeusza” wydawanego w Finlandii; opracowanie Oddz. II “Stosunki polsko-prometeuszowskie”, 1938.

361. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5762 – Imienny wykaz osobistości życia społeczno-politycznego URL; wykaz oficerów kontraktowych pełniących służbę w WP Ukraińców, Azerbejdżan i górali kaukaskich oraz plany ich przeszkolenia; spis ukr. czasopism wychodzących w Czechosłowacji i na Rusi Podkarpackiej, 1938.

362. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5763 – Komunikaty prasowe Oddz. II dotyczące Kijowskiego i Charkowskiego Okregu Wojskowego oraz Białoruskiego Specjalnego Okregu Wojskowego. 1938-1939.

363. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5764 – Odpisy artykułu z “Przymierza” dotyczące niepodległościowych ruchów słowackich, stosunków armii kwantunskiej do spraw narodowościowych w Rosji, mapy i szkicy IBSN oraz przedruki map niemieckich dotyczących miejsca zamieszkiwania poszczególnych narodów i grup etnicznych w Europie, informacje na temat XIV Kongresu Mniejszości Narodowych w Sztokholmie. 1938.

364. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5765 – Przegląd prasy ukr. dot. spraw polityki polskiej wobec Ukraińców, współpracy niem.-ukr. na Rusi Podkarpackiej, udziału OUN i innych organizacji ukr. w zamieszkach w Małopolsce Wschodniej, 1938.

365. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5767 – Artykuły i wycinki prasowe dotyczące sytuacji politycznej w ZSRR, działalności GPU oraz sytuacji politycznej i militarnej panującej na Dalekim Wschodzie. 1938.

366. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5769 – Tłumaczenie niemieckich materiałów dotyczących walki o byt narodowy ludów kaukaskich i akcji osiedlenczej w Kazachstanie, odpisy informacji prasowych. 1938.

367. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5772 – Spis telefonów służbowych i prywatnych oficerów Oddz. II, spisy oficerów Oddz. II, podania o wydanie dokumentów tożsamości. 1938.

368. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5773 – Wykaz miesięcznych kwot subsydiów przeznaczonych na cele wydawniczo-prasowe w związku z prowadzoną akcją prometejską, korespondencja dotycząca czasopism o w/w tematyce, stypendia dla cudzoziemców. 1938.

369. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5774 – Korespondencja w sprawie przydzielenia subsydium dla Weelston'a na przyjęcie dla "Prometejczyków" w Paryżu, korespondencja w sprawie konfiskatu książki W. Bączkowskiego "W obliczu wydarzeń". 1938-1939.

370. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5775 – Sprawozdanie z działalności Komisji Naukowych Badań Ziemi Wschodnich za okres od 10.1938 do 03.1939, raport na temat sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej na ziemi nowogródzkiej. 1939.

371. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5776 – Opracowanie senatora Siedleckiego "Ruch prometejski wśród narodów podrosyjskich na emigracji i w Polsce". 1939.

372. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5778 – Streszczenia artykułów zamieszczonych w nr 1-12/38 "Prometeusza" wydawanego w Finlandii. 1939.

373. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5780 – Dokumenty finansowo-budżetowe placówki "Mertel", dotacje, pokwitowania odbioru pieniędzy, wydatki, korespondencja w sprawie redukcji budżetu. 1929-1932.

374. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,

Sygn. I.303.4.5781 – Dokumenty finansowo-budżetowe placówki "Milton", dotacje, pokwitowania odbioru pieniędzy, wydatki, korespondencja w sprawie redukcji budżetu. 1929-1932.

375. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5782 – Dokumenty placówki “Milton”, informacje, raporty i sprawozdania nadesłane przez agentów z Paryża dotacje działalności emigracji rosyjskiej, ormiańskiej, gruzińskiej i ukraińsko-białoruskiej oraz ruchy prometejskiego, tłumaczenie broszury “Dasznaki za rubiezom”. 1934-1937.

376. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5783 – Dokumenty placówki “Milton”, korespondencja dotycząca działalności emigracji ukraińskiej i kaukaskiej na Zachodzie Europy, meldunki o akcji prometejskiej, informacje o Ormianach, Kozakach i Gruzinach, rozliczenia finansowe za lata 1934/1935-1936/1937. 1935-1937.

377. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5784 – Dokumenty finansowo-budżetowe placówek “Rollin” i “Assad”, zestawienia wydatków, redukcja budżetu, korespondencja z centralą w sprawie dotacji. 1930-1932.

378. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5785 – Dokumenty finansowe placówek “Rollin” i “Assad”, pokwitowania, korespondencja. 1930-1932.

379. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.5788 – “Wolnoje Kozaczestwo” o stosunkach z ukraińcami . 1933 r.

380. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Oddział II Sztabu Głównego,
 Sygn. I.303.4.6979 – Komunikaty informacyjne i meldunki dotyczące ZSRR. 1929.

381. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Sprzymierzona Armia Ukraińska
 Sygn. I.380.2.22 (Sprawy organizacyjne Sztabu Wojskowego URL. 15.04.1927-4.02.1928).

382. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Sprzymierzona Armia Ukraińska
 Sygn. I.380.2.23 (Dyrektywy i rozporządzenia w sprawach organizacyjnych wojska i pracy Sztabu URL. 27.04.1927).

383. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Sprzymierzona Armia Ukraińska
 Sygn. I.380.2.25 (Sprawy organizacyjne Sztabu Armii, dywizji i pułku URL - daty. 15.02.1929 r.).

384. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Sprzymierzona Armia Ukraińska
 Sygn. I.380.2.26 (Sprawozdania z pracy I sekcji MSW. Plan przeszkolenia oficerów URL. 1927-19.09.1936 r.).

385. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Sprzymierzona Armia Ukraińska

Sygn. I.380.2.27 (Sprawy organizacyjne i polityczne dotyczące Stabu MSW. Zagadnienia emigracji ukraińskiej. Memoriały na wypadek rewolucji ZSRR. 1928-21.04.1939 r.).

386. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Sprzymierzona Armia Ukraińska

Sygn. I.380.2.28 (Dziło pro karyhidni wczynky (Informacje o wypadkach nadzwyczajnych). 1927, 1928, 1930-1939).

387. Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół – Sprzymierzona Armia Ukraińska

Sygn. I.380.2.60 (Plan mobilizacji ukraińskiej wojskowej emigracji. 1927 r.).

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ Й МАТЕРІАЛИ:

388. Байтуган Б. История возникновения и развития Народной Партии Горцев Кавказа. Подготовил С. М. Исхаков / Б. Байтуган // Вопросы истории. – 2001. – №5. – С. 5 – 29.
389. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. Стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
390. Год кризиса. Документы и материалы. В двух томах. 1938-1939. – Т. 1. – 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 416 с.
391. Декларация об объявлении независимости Республики Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана (Горской Республики) [Электронный ресурс]. / А. Тахо-Годи // Тахо-Годи А. Революция и контрреволюция в Дагестане. – Махачкала, 1927. – С. 61-62. Місце доступу: <http://www.chechen.org/forums/showthread.php?t=170>.
392. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали / [Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк]. – Київ-Філадельфія-Вашінгтон: Фундація ім. С. Петлюри, 1993. – 494 с.
393. Дугричилов М. Внук имама Шамиля Саид-бей о Кавказском конфедеративном движении. (Перевод с турецкого) [Электронный ресурс]. / М. Дугричилов // Проза ру. Национальный сервер современной прозы. – 2007. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/texts/2007/04/05-184.html>.
394. Исхаки М.-Г. Историко-политический очерк Республики Идель-Урала. [Публикацию подготовил С. М. Исхаков] / М.-Г. Исхаки // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – С. 3 – 22.
395. Исхаки М.-Г. Краткий очерк борьбы татар Идель-Урала за освобождение. [Публикацию подготовил С. М. Исхаков] / М.-Г. Исхаки // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С.19 – 26.
396. Кентій А., Лозицький В. Євген Коновалець і початки діяльності ОУН // Коновалець Є. “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...”. Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік

- 1930: Документально-наукове видання / [Передм. А. Кентій, В. Лозицький]. – К.: Темпора, 2003. – 272 с.
397. Книш З. З таємних документів польської окупації Західньої України / З. Книш – Торонто: Срібна Сурма, 1983. – 288 с.
398. Ковалевський М. Україна під червоним ярмом. Документи і факти / М. Ковалевський – Варшава-Львів, 1936. – 204 с.
399. Корчак-Городиський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико дипломатичних джерелах. Документи, рецензії, спогади / О. Корчак-Городиський – Івано-Франківськ: Бібліотека журналу “Перевал”, 1994. – 198 с.
400. Красноармейцы в польском плену в 1919 – 1922 гг. Сборник документов и материалов. – М.; СПб.: Летний сад, 2004. – 912 с.
401. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
402. Польская и русская душа. От Адама Мицкевича и Александра Пушкина до Чеслава Милоша и Александра Солженицына. Антология. Материалы к “каталогу” взаимных предубеждений между поляками и русскими / [Редактор-составитель Анджей де Лазари]. – Варшава: Польский институт международных дел, 2003. – С. 200. – 472 с.
403. Присяга короля Яна Казимира від 10 червня 1659 р. про затвердження Гадяцької угоди, укладеної з гетьманом Війська Запорозького І. Виговським, акт 55. 1659 р., червня 23. [Електронний ресурс]. // Центральний державний історичний архів у Києві (ІЦІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 286, арк. 632-632 зв. Матеріали до каталога документальної виставки: “Україна і Росія. Історія XVII-XVIII ст.”. Місце доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/History/photos_02.php?17.
404. Простір свободи. Україна на шпальтах паризької “Культури” / [Видання підготувала Богуміла Бердиховська]. – Київ: Критика, 2005. – 527 с.
405. Расул-Заде М.–Э. Национальное движение в Азербайджане. (Вступительная статья С. М. Исхакова) / Мамед Эмин Расул-Заде // Вопросы истории. – 2002. – №2. – С.11 – 33.
406. Расул-Заде М.–Э. Национальное движение в Азербайджане. – Варшава, 1934. [Электронный ресурс] / Мамед Эмин Расулзаде. // Расул-Заде М.–Э. Национальное движение в Азербайджане. – Баку: Элм, 2009 г. Місце доступу: <http://atc.az/forum/showthread.php?p=266198>.
407. Секреты польской политики. Сборник документов (1935-1945). Сост. Л. Ф. Соцков. – М., 2009. – 382 с.
408. Секреты польской политики. 1935-1945. [Электронный ресурс] / Л. Соцков // / Сборник документов. [Сост. Л. Ф. Соцков.]. – М.: Служба внешней разведки, 2009. Місце доступу: <http://vid-1.rian.ru/ig/poland-2009.pdf>.
409. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. – К.: Вид-во імені Олега Теліги, 2005. – 343 с.

410. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали / [Упорядники Т. Гунчак, Р. Сольчашек]. – Б. м., 1983. – Т. 1. – 510 с.
411. Українсько-московська війна 1920 року в документах. З передмовою і редакцією В. Сальського / [Документи впорядкував ген. П. Шандрук]. – Варшава, 1933. – 399 с.
412. Устрій Української держави. Проекти конституції УНР. – Львів, 1920. – 56 с.
413. Чокаев М. Революция в Туркестане (Февральская эпоха). [Подготовил С. М. Исхаков] / М. Чокаев // Вопросы истории. – 2001. – №2. – С. 7 – 19.
414. Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski. Wybór pism. [Oprac. J. Kloczkowski, P. Kowal] / W. Bączkowski – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej Księgarnia Akademicka, 2000. – 225 s.
415. Deklaracja ideowo polityczna szefa Obozu Zjednoczenia Narodowego Adama Koca i przemówienie przewodniczącego organizacji miejskiej Obozu Zjednoczenia Narodowego Stefana Starczyńskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Wydziału prasowego OZN, 1937. – 42 s.
416. Dokumenty i materiały z historii stosunków polsko-radzieckich. – T. 4. – Kwiecień 1921 – maj 1926. – Oprac. A. Deruga i in. – Warszawa, 1965. – 447 s.
417. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r. Polska. – Warszawa, 1938.
418. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na Kresach Wschodnich w latach 1937-1939 / J. Kęsik // Dzieje Najnowsze. – 1992. – Z.1 – 2. – S.180-194.
419. Konstytucja 17 marca 1921 r. – Warszawa: Nakładem dziennika Rzeczpospolita, 1921. – 70 s.
420. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. – Lwów-Warszawa: Książnica Atlas, 1935. – 168 s.
421. Krymski T. Racja stanu Polski na Wschodzie / T. Krymski, E. Wiśniowski // Pod znakiem odpowiedzialności i pracy. Dziesięć wieczorów. – [Pod redakcją A. Skwarczyńskiego]. – Warszawa: “Droga”, 1933. – S. 208 – 226.
422. Kumaniecki J. Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z Państwem Radzieckim 1918-1943. Wybór dokumentów / J. Kumaniecki – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. – 347 s.
423. Kuromiya H. Notatki Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938) / H. Kuromiya, P. Libera // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2009. – Z.169. – S.114-135.
424. Kuromiya H. O współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego raz jeszcze / H. Kuromiya, P. Libera, A. Peplowski // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2009. – Z.170. – S.230-233.
425. Libera P. Ocena polityczna grupy “Polityki” przez Oddział II Stabu Głównego w 1938 r. / P. Libera // Zeszyty Historyczne. – Z.171. – S.142-147.

426. Madajczyk Cz. Materiały w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // *Dzieje Najnowsze*. – 1972. – Z. 3. – S. 137-169.
427. Majowy zamach stanu w świetle dokumentów wywiadu, dyplomacji i organów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej. – [Opracowanie Piotr Kołakowski i Andrzej Peplowski]. – Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2008. – 236 s.
428. Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – [Pod redakcją P. Kowala i in]. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – 428 s.
429. Piłsudski J. Pisma zbiorowe / J. Piłsudski. – T. I-X. – Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego w Warszawie, 1937-1938.
430. Piłsudski J. Pisma, mowy, rozkazy / J. Piłsudski. – T. I-X. – Warszawa: Instytut Badań Najnowszej Historii Polski w Warszawie, 1930-1936.
431. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1930 r. w sprawie Ukraińskiego Instytutu Naukowego // *Dziennik Urzędowy*. – 1930. – №3. – Poz. 28.
432. Schaetzel T. Racja stanu Polski na Wschodzie / T. Schaetzel // *Niepodległość*. – Londyn-Newy Jork, 1972. – T. VIII (po wznowieniu). – S. 225-249.
433. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki. – Warszawa: Nakładem autora, 1992. – T. 1. – 317 s.
434. Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego. – [Wstęp, wybór i opracowanie Andrzej Chojnowski]. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1999. – 299 s.
435. Wiśniowski E. [Charaszkiewicz E.] Istota mocarstwowości polskiej / E. Wiśniowski // *Wschód-Orient*. – Kwartalnik poświęcony sprawom wschodu. – Warszawa, 1934. – Czerwiec-grudzień. – № 2-3-4 (14-15-16). – S. 3-28.
436. Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza. [Opracowanie, wstęp i przypisy Andrzej Grzywacz, Marcin Kwiecień, Grzegorz Mazur]. – Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego Księgarnia Akademicka, 2000. – 185 s.

СПОГАДИ, ПРАЦІ ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ:

437. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади / Т. Бульба-Боровець. – К.: КНИГА РОДУ, 2008. – 318 с.
438. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / [Вступна стаття: В. Сідак]. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
439. Витвицький С. Українські землі під Польщею / С. Витвицький, С. Баран // *Енциклопедія Українознавства в двох томах*. [Під головною редакцією проф. д-ра З. Кузелі]. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. I. – Ч. II. – С. 555-566.

440. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич / 2-ге вид., випр. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція “Піраміда”, 2007. – 808 с.
441. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918. (Воспоминания. Мемуары) / А. И. Деникин. – Мн.: Харвест, 2002. – 464 с.
442. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2001. – 375 с.
443. Исрафил-Бей. Воспоминания об Азербайджанской армии / Исрафил-Бей // Горцы Кавказа. – Париж. – 1933. – №35-36. – С.19.
444. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів, 1921. – 88 с.
445. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий історичний огляд) / М. Капустянський. – Книга перша (Частини I й II). – Видання друге. – Мюнхен: Вид.-во “Хвильового”, 1946. – 110 с.
446. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини й коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: вид. кооперативу “Червона калина”, 1976. – 724 с.
447. Кедрин-Рудницький І. (Номо Politikus). Причини упадку Польщі / І. Кедрин-Рудницький. – Краків: Українське видавництво, 1940. – 296 с.
448. Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат / І. Кедрин-Рудницький // Збірник на пошану сімдесятиріччя уродин Романа Смаль-Стоцького. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1963. – С.22-54.
449. Климишин М. В поході до волі. Спомини / М. Климишин. – Т. 1. – Торонто: Видання Ліги Визволення України і Дослідного Інституту Студіюм, 1975. – 429с.
450. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – Ч. II. – На чужині. – 717 с.
451. Ковалевський О. На вулкані. Публіцистичні статті / О. Ковалевський. – Київ-Тарнів, 1922. – 148 с.
452. Кубійович В. Людність Полісся (Демографічний нарис) / В. Кубійович // Вісник. – Львів, 1935. – Річник III. – Т. 3. – Кн. 7-8. – С. 572-583.
453. Кубійович В. Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен: Вид.-во “Молоде життя”, 1985. – 308 с.
454. Лиманський С. На побічному відтинку (польсько-українська проблема) / С. Лиманський. – “Наша книгозбірня”, 1947. – 39 с.
455. Лось С. Міжнародне положення Польщі та галицькі українці / С. Лось. – Львів: Діло, 1932. – 72 с.
456. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1933. – Ч. I. – 286 с.

457. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1933. – Ч. II. – 481 с.
458. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1933. – Ч. III. – 393 с.
459. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Дітройт: Громада, 1958. – 628 с.
460. Німчук І. 595 днів советським в'язнем / І. Німчук. – Торонто; Онтаріо, 1950. – 235 с.
461. Обідний М. В обороні могил полеглих українських лицарів / М. Обідний. – Тарнів–Львів, 1921. – 14 с.
462. Омелянвич-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / [Упоряд.: М. Ковальчук]. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
463. Сальський В. Наші воєнні завдання на майбутнє і воєнна наука / В. Сальський. – Тарнів–Львів, 1921. – 32 с.
464. Світ І. Українсько-японські взаємини. 1903 – 1945. Історичний огляд і спостереження / І. Світ. – Нью – Йорк, 1972. – 371 с.
465. Тодорский А. Красная Армия в горах – борьба за Дагестан / А. Тодорский. – М.: Военный вестник, 1925. – 152 с.
466. Троцкий Л. Д. Как вооружалась революция / Л. Д. Троцкий. – М.: Госиздат, 1924. – Т.2. – Кн. 1. – 205 с.
467. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Ю. Тютюнник. – [З передмовою і примітками М. Любченка]. – К.: Державне видавництво України, 1924. – 87 с.
468. Тютюнник Ю. Под флагом демократии и национализма. Авторизованный перевод с украинской рукописи / Ю. Тютюнник. – Харьков: Издательство УВО “Червона зброя”, 1924. – 96 с.
469. Шандрук П. Сила доблесті / П. Шандрук. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. – 236с.
470. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року / С. Шелухін. 2-е вид. – Прага: Вид-во Нова Україна, 1926. – 40 с.
471. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині / О. Шульгин / [З передмовою Вячеслава Прокоповича]. – Париж: Видавництво “Меч”, 1934. – 251 с.
472. 10-letcie działalności IBSN 1922-1932. – Warszawa, 1932. – 44 s.
473. Bączkowski W. Grunwald czy Piławce? / W. Bączkowski. – Warszawa: Wydawnictwo “Myśli Polskiej”, 1938. – 208 s.
474. Bocheński A. Między Niemcami a Rosją / Adolf Bocheński. – Warszawa: Polityka, 1937. – 183 s.
475. Dmowski R. Kwestia ukraińska rok 1930 / R. Dmowski. – Lwów, 1930. – 13 s.
476. Dmowski R. Świat powojenny i Polska / R. Dmowski. – Warszawa: Nakładem Spółki Wydawniczej Warszawskiej, 1932. – 373 s.
477. Drymmer W.-T. Wspomnienia i relacje / W.-T. Drymmer // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – №29. – S. 157-186.

478. Dunin-Borkowski P. Punkt wyjścia w sprawie ukraińskiej w Małopolsce chodniej / P. Dunin-Borkowski // Droga. – 1929. – № 6. – S. 569-587.
479. Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim. – Warszawa: Odbito w Krakowie, 1910. – T. 1. – 410 s.
480. Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1921-1936. – Warszawa, 1936. – 49 s.
481. Giertych J. O program polityki kresowej / J. Giertych. – Warszawa, 1932. – 318 s.
482. Grabski S. Państwo narodowe / S. Grabski. – Lwów, 1929. – 71 s.
483. Hołówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce / T. Hołówko. – Warszawa: Księgarnia Robotnicza, 1922. – 71 s.
484. Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. “kresach” / T. Hołówko // Droga. – 1924. – № 10. – S. 532-550.
485. Jędrzejewicz J. W służbie idei. Fragmenty pamiętnika i pism / J. Jędrzejewicz. – Londyn, 1972. – 354 s.
486. Józewski H. Zamiast pamiętnika / H. Józewski // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 1982. – T.60. – S. 65-157.
487. Józewski H. Życie konspirowane / H. Józewski // Karta. – Warszawa, 1991. – №5. – S. 47-84.
488. Korwin S. Wspomnienia. Wyścig z życiem / S. Korwin. – T. 2. – Warszawa, 1966. – S. 51.
489. Lepecki M. Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego / M. Lepecki. – Warszawa, 1989. – 361 s.
490. Łoś S. O konstruktywną politykę na Rusi Czerwonej / S. Łoś. – Warszawa: Nakładem księgarni F. Hoesicka, 1932. – 44 s.
491. Łotocki A. Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13. III.1930 – 13. III.1935 / A. Łotocki, R. Smal-Stocki. – Warszawa: Ukraiński Instytut Naukowy, 1935. – 22 s.
492. Nakaszycze J. Profesor Dr Roman Smal-Stocki (1893-1969). In Memoriam / J. Nakaszycze // Zeszyty Historyczne. – 1970. – Z. 17. – S.193-197.
493. Paprocki S. Kwestia ukraińska / S. Paprocki. – Londyn: Instytut Bliskiego i Środkowego Wschodu “Reduta”, 1949. – 32 s.
494. Paprocki S. Ś. p. Tadeusz Hołówko wobec problemów narodowościowych / S. Paprocki. – Warszawa, 1931. – 19 s.
495. Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego 13.III.1930 – 13.III.1935. – Warszawa, 1935. – 22 s.
496. Piłsudska A. Wspomnienia / A. Piłsudska. – Warszawa: Instytut Prasy i Wydawnictw “Nowum”, 1989. – 279 s.
497. Podowski B. Śp. Półkownik Tadeusz Schaezel. Wspomnienia / B. Podowski // Niepodległość. – Londyn-Newy Jork, 1972. – T. VIII (po wznowieniu). – S.180-183.
498. Polska idea imperialna. – Warszawa: Polityka, 1938. – 86 s.
499. Rzymowski W. W walce i burzy: Tadeusz Hołówko na tle epoki / W. Rzymowski. – Warszawa: Nakł. autora, 1933. – 447 s.

500. Schaetzel T. Pułkownik Walery Sławek / T. Schaetzel. – Jerozolima, 1947. – 39 s.
501. Sieroszewski W. Polska wyspa wśród Cińskiego Morza. Wspomnienia, publicystyka, wiersze. Dzieła Zbiorowe / W. Sieroszewski. – Tom. XX. – Cz. 2. – Kraków: Wyd. Literackie, 1963. – 386 s.
502. Skwarczyński A. Cele wojny na Wschodzie / A. Skwarczyński. – Warszawa: “Rząd i Wojsko”, 1920. – 11 s.
503. Sławoj Składkowski F. Nie ostatnie słowo oskarżonego / E. Sławoj Składkowski. – Wspomnienia i aktykuły. – Londyn, 1964. – 412 s.
504. Sławoj Składkowski F. Strzępy meldunków / E. Sławoj Składkowski. – Warszawa, 1936. – 420 s.
505. Stahl Z. Polityka polska po śmierci Piłsudskiego / Z. Stahl. – Lwów: Wydawnictwo Myśli Politycznej, 1936. – 152 s.
506. Stpiczyński W. Głos Prawdy / W. Stpiczyński. – Warszawa, 1930.
507. Stpiczyński W. Polska, która idzie / W. Stpiczyński. – Warszawa, 1929.
508. Switalski K. Diariusz 1919-1935. – Warszawa, 1992. – 712 s.
509. Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / L. Wasilewski. – Warszawa: Druk. P. Pyz, 1934. – 146 s.
510. Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze // Pro Georgia. – 1997. – №6. – S. 48-52.

СТАТТІ У ДРУКОВАНИХ ВИДАННЯХ 20-30-х рр. ХХ ст.:

511. Абданк-Коссовский В. Чудский передел России / В. Абданк-Коссовский // Возрождение. – Париж. – Ред. Ю. Ф. Семенов. – 1932. – 7 июля. – №2592. – С. 2.
512. Баммат Г. Тучи над Европой / Г. Баммат // Кавказ (LE CAUCASE). – Paris. – 1935. – Декабрь. – № 12/24. – С. 6.
513. Баммат Г. Кавказские конфедералисты и их задачи / Г. Баммат // Независимый Кавказ. Орган кавказской конфедералистской мысли. – Париж, 1929. – №1. – С. 1-3.
514. Билый И. Задачи и роль казачьей эмиграции в предстоящей освободительной борьбе / И. Билый // Вольное козачество. – Париж, 1936. – 25 января. – № 191. – С. 1.
515. Борисов П. Раздел, международный контроль или великая свободная Россия? Вопросы завтрашнего дня / П. Борисов // Наш путь. – 1937. – 4 июля. – №. – 173 (1281). – С. 2.
516. Борисов П. Соседи и будущая свободная Россия. На путях к взаимопониманию и дружбе / П. Борисов // Наш путь. – 1937. – 28 июня. – №. – 167 (1275). – С. 2.
517. Боротьба за визволення народу – великий процес в історії людства // Тризуб. – 1935. – №47. – С. 4.
518. В большом свете большие события // Вольное козачество. – Париж, 1938. – 25 мая. – №242. – С. 1-5.
519. Відгуки “канібальської дискусії” проф. Грабського й проф. Гломбінського // Діло. – 1935. – 15 січня. – № 10.

520. Відродження. – 1918. – 23 квітня.
521. Вісті ВУЦВК. – 1921. – 13 листопада. – №219.
522. Генерал Коноводов І. Залежавшийся товар // Вольное казачество. – Париж, 1938. – 25 мая. – №242. – С. 17-19.
523. Далекосхідний націоналіст. – 1937. – Серпень. – С. 39-40.
524. Дело І. А. Билого // Казачий Голос. – Париж. – Февраль-март 1938. – №6-7. – С. 33.
525. До бою. Орган Союзу Боротьби за Самостійну Україну. – 1927. – 28 жовтня. – Ч. 1. – С. 1-8.
526. Заря. – 1934. – 15 ноябрь. – №311.
527. Злочинність чи наївність // Тризуб. Надзвичайне щоденне видання. – 1927. – 21 жовтня. – №3. – С. 1-4.
528. І. Б. О моем аресте в Югославии // Вольное казачество. – Париж, 1938. – 10 апреля. – №239. – С. 3-4.
529. Известия. – 1931. – 31. VIII. – С. 2.
530. Известия. – 1937. – 24 апреля.
531. Иностранцы о русской эмиграции и аресте Походного Атамана // Вольное казачество. – Париж, 1938. – 25 мая. – №242. – С.1-5.
532. Исрафил-Бей. Воспоминания об Азербайджанской армии // Горцы Кавказа. – Париж. – 1933. – №35-36. – С.19.
533. Из зали суда // Тризуб. Надзвичайне щоденне видання. – 1927. – 20 жовтня. – №2. – С. 1-4.
534. К украинской общественности // Вольное Казачество. – Париж, 1934. – №160. – С.1.
535. К. Л. Варшавський балаган // Вісті. – 1934. – 1 квітня. – №75. – С. 3.
536. Карцати Т. Сущность конфликта на Дальнем Востоке / Т. Карцати // Северный Кавказ. – Август-сентябрь 1936. – №28-29. – С. 25-26.
537. Кедия С. За Кавказ / С. Кедия // Кавказ. – Париж, 1934. – №1. – С.7-9.
538. Коммунистический Интернационал. – 1938. – № 3. – С.102.
539. Крим в 1917-1920 роках // Діло. – 1937. – 9 груд.
540. Лось С. Велика міжнародна політика / С. Лось // Нова зоря. – 1937. – 14 січня. – С.4-5.
541. Лось С. Внутрішні положення великих держав / С. Лось // Нова зоря. – 1937. – 17 січня. – С.4.
542. Мета. – 1932. – 6 жовтня.
543. Мирза Али. Новая программа партии “Мусават” / Мирза Али // Северный Кавказ. – 1936, август-сентябрь. – №28-29. – С.26-27.
544. Не ненависть к чужому, а любовь к своему // Казачий голос. – Париж, 1937. – № 3. – ноябрь. – С. 3.
545. Новий польський уряд // Діло. – 1935. – 30 березня. – Ч. 83. – С. 3.
546. Носач-Носков В. В. Англия и ее политика против России / В. В. Носач-Носков // Наш путь. – 1937. – 6 июля. – №. – 175 (1283). – С. 2.
547. Олексіюк Т. Українські колоніальні землі (продовження) / Т. Олексіюк // Табор. – 1933. – Ч. 20. – С. 48-50.

548. Олексіюк Т. Українські колоніяльні землі / Т. Олексіюк // Табор. – 1932. – Ч. 17. – С.47-69. Олексіюк Т. Українські колоніяльні землі (продовження) // Табор. – 1932. – Ч. 18. – С. 76-110.
549. Петлюра С. Розпочинаючи видання // Тризуб. – 1925. – №1. – 15 жовт. – С. 1.
550. Правда. – 1936. – 31 августа.
551. “Прометей”// Вольные горцы. Орган народной партии вольных горцев Кавказа. Непериодический журнал. – Прага, 1927. – 26 марта. – № 1. – С. 21.
552. Процес // Тризуб. Надзвичайне щоденне видання. – 1927. – 19 жовтня. – №1. – С. 1-4.
553. Реферат ред. В. Бончковського в Луцьку // Волинське слово. – 1937. – 21 листопада. – С. 6.
554. Свято державності кримських татар // Діло. – 1937. – 7 груд.;
555. Спостереження // Тризуб. Надзвичайне щоденне видання. – 1927. – 25 жовтня. – №5. – С.1-4.
556. Спостереження // Тризуб. Надзвичайне щоденне видання. – 1927. – 22 жовтня. – №4. – С. 1-4.
557. Сурма. – 1932. – № 10.
558. Сурма. – 1932. – № 11.
559. Трагедія Казачества // Вольное казачество. – Париж, 1938. – 25 мая. – №242.
560. Тризуб. – 1934. – №27-28. – С. 18.
561. Убитый Голувко – инициатор пацыфикации Западной Украины // Заря Востока. – 1931. – 1 сент. – № 240. – С. 3.
562. Федоров С. К “соседской” проблеме казачества // Казакия – Козакія – Козакіа. – Прага, апрель-май 1938. – №28. – С. 8.
563. Харбинское время. – 1938. – 16 марта. – С. 5-6.
564. Целевич В. Роль політики в житті нації / В. Целевич // Діло. – 1935. – 5 січня. – №5. – С. 2.
565. Цікавий діалог двох україножерів // Діло. – 1935. – 15 січня. – № 10.
566. Чернов М. Украинской колонии предстоит завтра трудный экзамен. Что победит национализм или самостийничество / М. Чернов // Наш путь. – 1933. – 23 декабря. – С. 6.
567. Чернов М. Четверка претендующая на захват Украинского дома в свете фактов / М. Чернов // Наш путь. – 1933. – 22 декабря. – С. 1.
568. Чикаленко Л. Лист до редакції / Л. чикаленко // Діло. – 1930. – 15 берез. – С. 5.
569. Шульгин О. Наші політичні шляхи / О. Шульгин // Тризуб. – 1933. – 29 жовтня. – Ч. 39. – С. 8.
570. Шо то є Польша? // Гуцулский календар на рік 1935. – С. 81-84.
571. Що робиться на Зеленому Клині? // Маньджурський Вісник. – 1934. – №14. – С. 3.
572. Akademickie Koło Przyjaciół Turcji // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R.III. – №. 1-2 (5-6). – S. 90.

573. Asystenci i studenci U.S.B. oskarżeni o komunizm przed sądem Apelacyjnym w Wilnie // *Słowo*. – 1936. – 19 maja.
574. Bammate H. L’Historique de la formation de la République du Caucase du Nord // *Prométhée*. – 1926. – № 1. – Pp.18-22.
575. Baragun M. U bram wolności Kaukazu / M. U. Baragun // *Wschód*. – Warszawa. – 1930. – №2. – grudzień. – S. 20-22.
576. Bączkowski W. Konflikt japońsko-rosyjski / W. Bączkowski // *Myśl Polska*. – R. III. – 1938. – 15-31 sierpnia. – №16(62). – S. 1.
577. Bączkowski W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej / W. Bączkowski // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1932. – №1. – S. 11.
578. Bączkowski W. Problem prometejski / W. Bączkowski // *Wschód*. – Styczeń-marzec 1938. – R.IX. – №1. – S. 5.
579. Bączkowski W. Sprawy ukraińskie w świetle obrony państwa / W. Bączkowski // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1936. – № 47. – S. 1-2.
580. Bączkowski W. Problem problemów Polskich // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1938. – №9. – 27 lutego. – S.101.
581. Bh .K. [Bohdan Kutyłowski]. W imię idei // *Przymierze*. – 1920. – №4 . – 5 września. – S. 2-3.
582. Biłyj I. Kozacy i zagadnienie kozackie / I. Biłyj // *Wschód-Orient*. – Kwartalnik poświęcony sprawom Wschodu. – Warszawa. – Październik 1932–maj 1933. – Rok IV. – №1-2 (9-10). – S. 20.
583. Biuletyn Instytutu Wschodniego. – №2. – Kwiecień 1929. – R. II. – S. 2.
584. Bobrzyński J. Notatki do “List pasterski J.E.Ks. Stanisławowskiego Grzegorza Chomyszyna” / J. Bobrzyński // *Nasza Przyszłość*. – T. XIX. – 1932. – S. 56.
585. Bobrzyński J. Problem Ukrainy / J. Bobrzyński // *Nasza Przyszłość*. – T. 1. – 1930. – S. 111-112.
586. Bocheński A. O istotę sprawy ukraińskiej / A. Bocheński // *Czas*. – 1930. – № 290. – 18 grudnia. – S. 1.
587. Bocheński A. Rozstajne drogi / A. Bocheński // *Bunt Młodych*. – 1933. – № 47 – 48. – 1 listopada. – S. 1.
588. Bocheński A. Wykorzystać nastroje mas ukraińskich / A. Bocheński // *Bunt Młodych*. – 1935. – № 23-24. – 20 listopada. – S. 1.
589. Bocheński A. M. Wyprawa kijowska lekcją polityczną / A. M. Bocheński // *Bunt Młodych*. – 1934. – №8. – S. 1.
590. Bocheński A.- M. Aktualność idei Jagiellońskiej / A. M. Bocheński // *Bunt Młodych*. – 1937. – № 2. – 25 stycznia. – S. 1.
591. *Chronika // Sprawy Narodowościowe*. – Warszawa, 1928. – № 2. – S. 210.
592. Czerwiński F. [Bocheński A. M.]. Szlaki grunwaldzkie / F. Czerwiński // *Polityka*. – 1937. – №9. – 25 kwietnia. – S. 4-5.
593. Czukuja M. Kaukaz a Rosja / M. Czukuja // *Wschód*. – Warszawa. – 1930, grudzień.. – №2. – S. 25.
594. Dr M. A. Ukrainika w “Baltikosławika” // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1934. – R. III. – 4 marca. – №9 (44). – S. 8-9.
595. *Dziennik Popularny*. – 1937. – 13 lutego.

596. Dżamalian A. Legenda o rosyjskim ormianofilstwie i ormiańskim rusofilstwie / A. Dżamalian // *Wschód*. – Warszawa, 1938. – №2. – S. 30-36.
597. Dżamalian A. Legenda o rosyjskim ormianofilstwie i ormiańskim rusofilstwie / A. Dżamalian // *Wschód*. – Warszawa, 1938. – №2. – S. 30-36.
598. Dżamalian A. Współczesna sytuacja narodu ormiańskiego / A. Dżamalian // *Wschód*. – Warszawa, 1938. – №3. – S. 53-59.
599. Elementy zasadnicze // *Polska zbrojna*. – Warszawa. – 1938. – 7 stycznia. – №7. – S. 1.
600. *Gazeta Poranna*. – 1923. – 20 września. – №257. – S. 2.
601. Holowko T. Myśli wybrane (Z przemówienia s.p. Tadeusza Hołówki w Sejmie w dn. 9. II. 1931 r. w sprawach Kresów) / T. Holowko // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1934. – R. III. – 9 września. – №36 (71). – S. 1-2.
602. Hołowko T. Nieśmiertelny czar / T. Hołowko // *Widnokrąg*. – 1916. – 23 października. – №14. – R. II. – S. 1-4.
603. Hołowko T. Państwa centralne a demokracja polska / T. Hołowko // *Widnokrąg*. – 1916. – 21 listopada – №18. – R.II. – S. 1.
604. Hołowko T. W przededniu powstania państwa polskiego / T. Hołowko // *Widnokrąg*. – 1916. – 4 listopada – №16. – R. II. – S. 3.
605. Hołowko T. Zadania i prawa demokracji polskiej / T. Hołowko // *Widnokrąg*. – 1916. – 13 listopada – №17. – R. II. – S. 4.
606. Hołowko T. Tragedia Gruzji // *Robotnik*. – 1924. – 16 maja. – S.1.
607. Hołowko T. Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. “kresach” / T. Hołowko // *Droga*. – 1924. – №10. – S. 539.
608. Hołowko T. Skarb najwyższy / T. Hołowko // *Przymierze*. – 1921. – № 8. – 27 lutego. – S. 1.
609. Hołowko T. Skutki pokoju w Rydze / T. Hołowko // *Przymierze*. – 1920. – № 16. – 28 listopada. – S. 3.
610. Hołowko T. Co dały wiece w Filharmonii? / T. Hołowko // *Widnokrąg*. – 1916. – 12 października. – №13. – R. II. – S. 1.
611. Ischaki A. Idel-Urał / A. Ischaki // *Wschód*. – Kwartalnik poświęcony sprawom Wschodu. – Warszawa. – Lipiec 1931. – Rok II. – №2 (4). – S. 28.
612. Ishaky A. Pèlerins rouges ou la duplicité des bolcheviks / A. Ischaki // *Prométhée*. – 1931. – №52. – P. 21-24.
613. J. R. Z dziejów prometeizmu polskiego // *Wschód – Orient*. – Warszawa, 1937. – Rok. VIII. – №1-2. – S. 5.
614. J. W. [Joachim Wołoszynowski]. Zamach na Naczelnika Państwa / Joachim Wołoszynowski // *Przymierze*. – 1921. – №36-37. – 11 października. – S. 4-5.
615. J. Rn. [R. Smal-Stocki]. Ukraina, Kaukaz i pokój / R. Smal-Stocki // *Wschód*. – 1931. – №1 (3). – R. II. – S. 32.
616. Smal Stocki R. L'Ukraina et la paix / R. Smal-Stocki. – Paris, 1931. – S. 8.
617. Kawałkowski A. Problem Ukraiński / A. Kawałkowski // *Tygodnik Ilustrowany*. – Warszawa, 1935. – 15 stycznia. – № 3. – S. 43.
618. Korwin-Pawłowski S. Z Instytutu Wschodniego / S. Korwin-Pawłowski // *Wschód-Orient*. – 1930. – Lipiec. – №1. – S. 29-31.

619. Kossenko I. L'Ukraine d'Extrême Orient / I. Kossenko // Prométhée. – Organe de défense nationale des peuples du Caucase, de l'Ukraine et du Turkestan. – Paris, 1934. – Vol. 97. – Pp. 4-8.
620. Kowżun P. Petro Cholodnyj, senior / P. Kowżun // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 8 kwietnia. – №14 (49). – S. 9.
621. Kożuchowski A. Japonia na kontynencie! / A. Kożuchowski // Myśl Polska. – R. II. – 1937. – 1-15 sierpnia. – №15(37). – S. 1.
622. Kryczyński L. Tatarzy polscy a świat islamu / L. Kryczyński // Wschód. – 1932. – №1 – 2 (5 - 6). – S. 64-65.
623. Kryczyński L. Tatarzy polscy a świat islamu / L. Kryczyński // Wschód-Orient. – Warszawa, 1932. – R. III. – №1-2 (5-6). – Styczeń. – S. 61.
624. Kutylowski B. Pokój ryski / B. Kutylowski // Przymierze. – 1921. – № 14-15. – 17 kwietnia. – S. 1-3.
625. Lawrowski. Ś. p. Adam Skwarczynski i problemat polsko-ukraiński / Lawrowski // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 29 kwietnia. – №17 (52). – S. 1-3.
626. “Luhy” jako eksperyment polskiej polityki konstruktywnej na Rusi Czerwonej // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 21 października. – №42 (77). – S. 1-3.
627. Łoek J. Idea federacyjna Józefa Piłsudskiego / J. Łoek // Libertas. – Paryż, 1986. – Z. 6. – S. 60.
628. Łoś S. Caeterum censeo / S. Łoś // Bunt Młodych. – 1936. – №17. – S. 1.
629. Łoś S. Uniwersytet ukraiński / S. Łoś // Bunt Młodych. – 1933. – № 43. – S.6.
630. Łowmiański H. Wcelienie Litwy do Polski w 1386 r. / H. Łowmiański // Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. (Wielkiego Księstwa) Litewskiego. –Wilno, 1937. – Rocznik XII. – S. 73.
631. Mackiewicz St. O Instytucie, którego nie ma / St. Mackiewicz // Słowo. – 1931. – 16 lipca.
632. Manifest Narodu Polskiego do Narodów Wolnych Obywateli // Przymierze. – 1920. – № 2. – 22 sierpnia. – S. 3-4.
633. Maurice Muret de l'Institut de Franse. “L'U.R.S.R.” // La Revue de Prométhée. – Paris, 1939. – T. II. – № 3-4 (5-6). – P. 318.
634. Monitor Polski. – 1920. – 14 maja. – № 107.
635. Niewiadomski S. Unia z Litwą / S. Niewiadomski // Prosto z mostu. – 1939. – 1 stycznia. – №1. – S. 2.
636. O. G. [Olgierd Górka]. Z Instytutu Wschodniego / Olgierd Górka // Wschód. – Sierpień-wrzesień 1932. – R. III. – №. 3-4 (7-8). – S. 136.
637. Orłowski W. Za przykładem Japonii / W. Orłowski // Myśl Polska. – R. II. – 1937. – 15-30 listopada. – №22(44). – S. 2.
638. Pelc W. Mandżu-Go / W. Pelc // Wschód - Orient. –Warszawa, 1934. – Czerwiec-grudzień. – №2-3-4 (14-15-16). – R. V. – S. 115.
639. Pelc W. Ukraińcy na Dalekim Wschodzie (Ciąg dalszy) / W. Pelc // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 10 czerwca. – №23 (58). – S. 4-6.

640. Pelc W. Ukraińcy na Dalekim Wschodzie / W. Pelc // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 3 czerwca. – №22 (57). – S. 4-7.
641. Pierwszy zjazd Orientalistycznych Kół Młodych // Wschód. – 1932, sierpień-wrzesień. – №3-4 (7-8). – S. 107-113.
642. Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego 13. III. 1930 – 13. III. 1935. – Warszawa, 1935. – 22 s.
643. Piłsudski J. List Józefa Piłsudskiego / J. Piłsudski // Widnokrąg. – 1916. – 13 listopada – №17. – R. II. – S. 6.
644. Podpisanie Traktatu w Rydze. Przebieg uroczystego posiedzenia // Rzeczpospolita. – Warszawa. – 1921. – 19 marca. – №77. – S. 1.
645. Poglądy publicysty włoskiego na kwestje wschodnią // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 3 czerwca. – №22 (57). – S. 7.
646. Polemiki. Biuletyn kontra Bunt Młodych // Bunt Młodych. – 1934. – №10. – S. 6.
647. Polska a zagadnienia prometejskie (Braun J. - ?) // ZET. Sztuka, kultura, sprawy społeczne. – Miesięcznik pod red. Jerzego Brauna. – 1939. – Rok VIII. – № 3 (137). – S. 4.
648. Proces “Liewicy Akademickiej”. Dalsze zeznania świadków // Słowo. – 1936. – 11 stycznia.
649. Proces “Liewicy Akademickiej”. Dalsze zeznania świadków // Słowo. – 1936. – 11 stycznia.
650. Proces “Liewicy Akademickiej”. Oskarżenia i świadkowe // Słowo. – 1936. – 11 stycznia.
651. Proces komunistyczny // Słowo. – 1936. – 9 stycznia.
652. Pruszyński M. Rozmowa z Wicemarszałkiem Wasylem Mudrym / M. Pruszyński // Bunt Młodych. – 1935. – №25. – S. 2.
653. Przegląd prasy ukraińskiej // Dziennik Popularny. – 1937. – 2 lutego.
654. Rassul-Zade M. E. Rzeczpospolita Azerbajdżańska / M. E. Rassul-Zade // Wschód. – Warszawa. – 1930, grudzień. – №2. – S. 27.
655. Rassul-Zade M. E. Idea Konfederacji Kaukaskiej / M. E. Rassul-Zade // Wschód. – Warszawa. – 1931, lipiec. – Rok II. – №2 (4). – S. 37-44.
656. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1930 r. w sprawie Ukraińskiego Instytutu Naukowego // Dziennik Urzędowy. – 1930. – №3. – Poz. 28.
657. Ruch separatystyczny na Ukrainie // Biuletyn Wschodni. – 1928. – № 8. – S.10.
658. Rzymowski W. Fundamenty Polski niepodległej / W. Rzymowski // Widnokrąg. – 1916. – 13 listopada – №17. – R. II. – S. 1.
659. Seydamet D. Wschód i Tiurkowie / D. Seydamet // Wschód. – Kwartalnik poświęcony sprawom Wschodu. – Warszawa. – 1931, lipiec. – Rok II. – №2 (4). – S. 23-24.
660. Skwarczynski A. Groza sytuacji / A. Skwarczynski // Rząd i Wojsko. – 1919. – 18 maja.
661. Skwarczynski A. Linje wytyczne polityki narodowej / A. Skwarczynski // Rząd i Wojsko. – 1919. – 11 marca.

662. Skwarczynski A. Polskie warunki pokoju / A. Skwarczynski // Rzad i Wojsko. – 1920. – 5 wrzesnia.
663. Skwarczynski A. Ukraina i panstwa Ententy / A. Skwarczynski // Rzad i Wojsko. – 1920. – 9 maja.
664. Skwarczynski A. W sprawie polskiego programu / A. Skwarczynski // Rzad i Wojsko. – 1919. – 9 lutego.
665. Stojan J. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – Luty 1933. – №1 (3). – S.22.
666. Szulhin A. Replika M. Louis Le Fur i kwestia ukraińska / A. Szulhin // La Revue de Promethee. – Tom 1. – № 2. – 1 grudzień. – 1938.
667. Ś. p. Adam Skwarczynski // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 8 kwietnia. – №14 (49). – S. 1-2.
668. Święto Huculszczyzny // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – №11. – S.1.
669. Święto zimy na Huculszczyźnie // Kurjer Stanisławowski. Polski organ kresowy. – 1935. – Rok XLVII. – №.958. – 17 lutego. – S.1.
670. Taraszkiewicz B. Białoruskie postulaty polityczne (Dokończenie) / B. Taraszkiewicz // Przymierze. – 1920. – №5. – 12 września. – S. 8.
671. Taraszkiewicz B. Białoruskie postulaty polityczne / B. Taraszkiewicz // Przymierze. – 1920. – №3. – 29 sierpnia. – S. 7.
672. Treść Paktu Konfederacji Kaukaskiej // Wschód. – 1934. – №2-3-4 (14-15-16). – R. V. – S. 170-171.
673. Ukraińcy. Sprawy polityczne. Ankieta “Dila” na temat t. zw. “normalizacji” // Sprawy Narodowościowe. Dwumiesięcznik poświęcony badaniu spraw narodowościowych. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badan Spraw Narodowościowych, 1937. – Rok XI. – № 4-5. – S. 422-429.
674. Ukraiński Insytut Naukowy w Warszawie // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1932. – №2 (2). – S. 44-46.
675. Ukraińsko-Polska współpraca naukowa // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 4 marca. – №9 (44). – S. 9.
676. Umowa o preliminarznych pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony podpisany w Rydze w dniu 12 października 1920 r. // Dziennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – Warszawa. – 1921. – 25 marca. – №28. – S. 332.
677. Veysi M. Ayaz Ischaki // Wschód. – Styczeń-czerwiec 1937. – R.VIII. – № 1-2 (25-26). – S. 98.
678. W służbie życia Polski na Wschodzie. Skrót przemówienia Dyrektora Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie W. Wilgorskiego na inaguracji roku akademickiego szkoły 7 listopada 1934 r. // Kurjer Wileński. – 1934. – 9 listopada. – S. 1-2.
679. Wakar W. Kolonizacja kresów / W. Wakar // Przymierze. – 1921. – №22-23. – 3 lipca. – S. 2.
680. Wakar W. Miałeś chłopie złoty róg / W. Wakar // Przymierze. – 1920. – № 11. – 24 października. – S. 1-2.

681. Wakar W. Nauka klęski / W. Wakar // Przymierze. – 1920. – № 2. – 22 sierpnia. – S. 1-2.
682. Wakar W. Przesłanki naszej doktryny / W. Wakar // Przymierze. – 1921. – № 30-31. – 28 sierpnia. – S. 1-3.
683. Wakar W. Przymierze / W. Wakar // Przymierze. – 1920. – № 1. – 15 sierpnia. – S. 1.
684. Wakar W. Ratowanie państwa / W. Wakar // Przymierze. – 1920. – № 3. – 29 sierpnia. – S. 2.
685. Wakar W. Ugoda / W. Wakar // Przymierze. – 1921. – № 36-37. – 11 października. – S. 1-3.
686. Wasilewski L. O drogi porozumienia / L. Wasilewski // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1932. – №2. – S. 4.
687. Wolne zebranie Klubu Prometeusza w Helsinkach // Prometheus. – Helsinki, 1936. – № 10/36. – Październik. – S. 76.
688. “Wolnoje Kozaczestwo” o stosunkach z ukraincami // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 21 października. – №42 (77). – S. 11.
689. Wołoszynowski J. Konsekwencje / J. Wołoszynowski // Przymierze. – 1921. – № 16-17. – 1 maja. – S. 1-2.
690. Yach Turkestan. (Le Jeune Turkestan. Organe de défense nationale du Turkestan. – Rédacteur en Chef Mustafa Tchokai-Oghiy). – Paris. – Février 1938. – № 99. – Pp. 41.
691. Z działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowego // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R. III. – №. 1-2 (5-6). – S. 89.
692. Z Instytutu Wschodniego // Wschód-Orient. – Październik 1932 – maj 1933. – R. IV. – №.1-2 (9-10). – S. 97.
693. Z Towarzystwa Polsko-Japońskiego w Warszawie // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R.III. – №. 1-2 (5-6). – S. 91.
694. Z Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie // Wschód-Orient. – Październik 1932 – maj 1933. – R. IV. – №.1-2 (9-10). – S. 98-99.
695. Z życia Orientalistycznego Koła Młodych // Wschód-Orient. – 1930. – Lipiec. – №1. – S. 31.
696. Z życia Orientalistycznego Koła Młodych w Warszawie // Wschód-Orient. – Październik 1932 – maj 1933. – R. IV. – №.1-2 (9-10). – S. 99.
697. Z życia Orientalistycznego Koła Młodych w Warszawie // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R. III. – №. 1-2 (5-6). – S. 90.
698. Z życia Tow. Polsko-Chińskiego w Warszawie // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R. III. – №. 1-2 (5-6). – S. 90.
699. Z życia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 11 lutego. – №6 (41). – S. 7.
700. Z życia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 18 lutego. – №7 (42). – S. 9.
701. Z życia ukraińskiego w RP // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – №34-35. – S. 53.
702. Zbiorowe wydanie dzieł Szewczenki // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 4 listopada. – №44 (79). – S.2-4.

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ:

703. Аблова Н. Е. История КВЖД и российской эмиграции в Китае (первая половина XX в.). – Мн.: БГУ, 1999. – 316 с. [Электронный ресурс]. / Н. Е. Аблова, 1999. Место доступа: http://www.asia-times.ru/countries/china/n_e_ablova/soderzanie.htm.
704. Аблова Н. Е. Российская фашистская партия в Маньчжурии [Электронный ресурс] / Н. Е. Аблова // Белорусский журнал международного права и права и международных отношений. – 1999. – № 2. – Место доступа: <http://nationalism.org/rodina/history/rusfas.htm>.
705. Алексієвець Л. Зовнішньополітичні пріоритети Польщі міжвоєнної доби / Леся Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Історія. – Тернопіль, 2001. – №14. – С. 194-202.
706. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918-1926. / Леся Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
707. Андрусишин Б. Західні українці в державному апараті УНР // Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія» / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Вип. 10. – С. 3-10.
708. Антонович М. Про взаємини М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Укр. історик. – 1975. - № 1/2 (45/46). – С. 91-99.
709. Антончук Д. Українсько-польські переговори про замирення в травні 1919 // Альманах Червоної Калини. – Львів, 1938. – С. 174-178.
710. Бухарин Н. И. Российско-польские отношения в XIX – первой половине XX в. // Вопросы истории. – 2007. – № 7. – С. 3-15.
711. Безручко М. Оборона Замостя 6-ою Січовою Стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 р. / М. Безручко. – Торонто, 1956. – 32 с.
712. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) / С. Білокінь. – Т. 1. – Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 446 с.
713. Борович Я. В. Україна і Польща / Я. В. Борович // Літопис Української Повстанської Армії. Ідея і чин. Орган проводу ОУН, 1942-1946. – Т. 24. – Торонто-Львів: Вид-во Літопис УПА, 1995-1996. – С.190-196.
714. Брицький П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922) / П. Брицький П, О. Добржанський, Є. Юрійчук. – Чернівці: Вид-во “Золоті литаври”, 2007. – 483 с.
715. Былинин В. К. Организация “Прометей” и “прометейское” движение в планах польской разведки по развалу России [Электронный ресурс]. / В. К. Былинин, А. А. Зданович, В. И. Коротаев // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. – [Под. ред. В. К. Былинина]. – Т. 3. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 318-414. – Место доступа: <http://www.chekist.ru/print/2234>.
716. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки / Д. Веденеев.: К.: “К.И.С.”, 2008. – 432 с.

717. Великая Маньчжурская империя: К десятилетнему юбилею. – Харбин: Изд.-во “Кио-Ва-Кай”, 1942. – 711 с.
718. Веллер М. Гражданская история безумной войны. / М. Веллер, А. Буровский. – М.: Изд. „АСТ МОСКВА”, 2007. – 611 с.
719. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. / В. Верига. – У двох томах. – Том 1. – Львів-Жовква: Вид-во Отців Василіан “Місіонер”, 1998. – 524 с.
720. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. / В. Верига. – У двох томах. – Том 2. – Львів-Жовква: Вид-во Отців Василіан “Місіонер”, 1998. – 502 с.
721. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – гудень 1919 р.]) / В. Винниченко. – Частина III. – Репринтне відтворення видання 1920 року. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – 542 с.
722. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет, 1921 – 1945 рр. / С. В. Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 82 с.
723. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2003. – №2. – С. 39-55.
724. Війни і мир / [За загальною редакцією Л. Івшиної]. Видання перше. – К.: АТЗТ “Українська прес-група”, 2004. – 560 с.
725. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939): Історико-бібліографічне дослідження [Текст] / О. Вішка. – Львів: ЛНБ, 2002. – 408 с.
726. Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939 – 1941 гг. / [Отв. Ред. В. К. Волков, Л. Я. Гибианский]. – М.: Индрик, 1999. – 528 с.
727. Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку) / С. Гелей. – Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, 1998. – 532 с.
728. Генік М. А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920 – 1926): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. у-т ім. Ю.Федьковича / М. А. Генік. – Чернівці, 1997. – 17 с.
729. Гетьманчук М. П. “Українське питання” в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. / М. П. Гетьманчук. – Львів: вид-во “Світ”, 1998. – 428 с.
730. Гнатюк О. Архітектори польсько-українського порозуміння міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) [Електронний ресурс] / Оля Гнатюк // Місце доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/568/view_print/

731. Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис *Kultura* та його спадщина (До сторіччя Єжи Гедройця) / О. Гнатюк. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – 64 с.
732. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
733. Голубко В. Є. Варшавський договір 1920 року та його перспективи у візії західноукраїнських політиків // *Україна модерна*. – 2002. – №.7. – С.91–102.
734. Голубко В. Є. Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР у 1921 р. // В. Є. Голубко / Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1996. – Ч.3. – С.161–169
735. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.
736. Горизонтов Л. Е. «Польская цивилизованность» и «русское варварство»: основания для стереотипов и автостереотипов. / Леонид Горизонтов // *Славяноведения*. – 2004. – №1. – С.39–48.
737. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: Навч. Посібник / Я. Грицак. – К.: “Генеза”, 1996. – 360 с.
738. Грицак Я. Про шпигунські ігри і політичну модернізацію Східної Європи [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Західна аналітична група. – Місце доступу: <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=139>.
739. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.] / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 4. – 1993. – 544 с.
740. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть / Б. Гудь. – Львів: ПП “Інформація. Поступ. Перспективи”, 2006. – 448 с.
741. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917 – 1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів: Вид-во “Українські технології”, 1997. – 65 с.
742. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс / Пер. з англ. П. Таращук. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1018 с.
743. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795-1990 / Г. Дильонгова / Пер. з польс. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 239 с.
744. Дурачински Э. Польская историография новейшей истории / Э. Дурачински // *Новая и новейшая история*. – 2002. – № 3. – 28-52.
745. Жупикова Е. Ф. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920-1925 годах [Електронний ресурс]. / Е. Ф. Жупикова // Академия исторических наук. Сборник трудов. Т.1. – М.: Академия исторических наук, 2006. – С. 114-319. – Місце доступу: http://scepsis.ru/library/id_2195.html.
746. Залевські Є. “Прометейський” напрям в політиці та військовій пропаганді Другої Речі Посполитої / Є. Залевські // *Польща та Україна в боротьбі за*

- незалежність 1918-1920 / [Під ред. Тадеуша Кшонстка]. – Варшава: Вид. Vıpart, 2010. – S. 405-422.
747. Зарецька Т. Документи української історії в фондах польського Центрального військового архіву [Електронний ресурс] / Т. Зарецька. – Місце доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/9/17.pdf>.
748. Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) / Т. Зарецька // Історіографічні дослідження в Україні / [Голова редколегії В. А. Смолій; відп. Ред. Ю. А. Пінчук]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923 - 1983). – Ч. 1. – С.174-188.
749. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарецька. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 288 с.
750. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / [Гол. ред. ради Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр]. – Львів, 2009. – 350 с.
751. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Ілюстрована історія. – Львів – Івано-Франківськ: Манускрипт – Львів, 2008. – 524 с.
752. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. / Л. Зашкільняк – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
753. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 446-447.
754. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
755. Зашкільняк Л. Історіографічні аспекти українсько-польських взаємин у ХХ столітті / Л. Зашкільняк // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – С.105-129.
756. Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. / Л. Зашкільняк – Львів: ЛОНМІО, 1999. – 224 с.
757. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с. С. 228.
758. Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (За матеріалами архіву Я. С. Лося) / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. (Львів). – 1996. – Вип. 48. – С. 62-72.
759. Зимонин В. П. Японский фактор в советской и мировой политике кануна и начала Второй мировой войны / В. П. Зимонин // Новая и новейшая история. – 2005. – №2. – С.62-71.
760. Иванов Ю. В. Реакция в Москве на переворот Ю. Пилсудского в Польше в мае 1926 года. По материалам архива внешней политики РФ / Ю. В. Иванов // Новая и новейшая история. – 2006. – №1. – С.33-41.

761. Історіографічні дослідження в Україні / [Голова редколегії В. А. Смолій; відп. Ред. Ю. А. Пінчук]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923 – 1983). – Ч. 1. – 498 с.
762. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища. шк., 2002. – 430 с.
763. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / [За ред. Леоніда Зашкільняка]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
764. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. / Олег Калакура – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
765. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. [Перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Вид. Українського католицького університету, 2005. – 360 с.
766. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / Степан Качараба. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.
767. Кедрин І. Соборність. З нагоди 60-річчя Акту 22 січня 1919 року / І. Кедрин // Альманах УНС [Українського Народного Союзу]. У сторіччя народження Симона Петлюри – Джерзі Ситі-Нью-Йорк: Вид-во: “Свобода” 1979. – №69 – С. 43-48.
768. Книш З. Варшавський договір у світлі націоналістичної критики / З. Книш. – Вінніпег: Срібна Сурма, 1955. – 311 с.
769. Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917-1920 / М. Ковальчук. – Київ, 2007. – 72 с.
770. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний ун-т “Львівська політехніка”. – Л., 2000. – 204 с.
771. Комар В. Л. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) / Володимир Комар // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120-128.
772. Комар В. Л. Беларусь в политике прометеизма Польши в 20-х гг. ХХ в. / Владимир Комар // Российские и славянские исследования. – Выпуск 3. – Минск, 2008. – С. 76-82.
773. Комар В. Л. Боротьба за землю триває... Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття. – Львів, 2006. – 448 с. / Володимир Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2006-2007. – № 12-13. – С. 458-460.
774. Комар В. Л. Імперська ідея в концепціях польських консерваторів другої половини 30-х рр. ХХ ст. / Володимир Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 11. – С. 94-100.

775. Комар В. Л. Козацька еміграція в політиці прометеїзму Польщі (1919–1939 рр.) / Володимир Комар // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 47 (5). – С. 57 – 63.
776. Комар В. Л. Концепція прометеїзму пілсудчиків і українське питання (1926-1939 рр.) / Володимир Комар // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Том 2. – С.232-237.
777. Комар В. Л. Політика Польщі щодо Української греко-католицької церкви (1918 – 1939 рр.) / Володимир Комар // На вівтар історії України: Ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, професора В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ, Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 485-492.
778. Комар В. Л. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919-1939 рр.): основні напрямки та етапи / Володимир Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5-6 (На пошану професора Олександра Карпенка). – С. 290-295.
779. Комар В. Л. Політична діяльність професора Романа Смаль-Стоцького у міжвоєнний період / Володимир Комар // НА ПЕРЕХРЕСТЯХ СВІТОВОЇ НАУКИ. Матеріали III Міжнародної наукової конференції “Вікно у європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. Чернівці, 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Вид-во “Прут”, 2006. – С. 209-212.
780. Комар В. Л. Політичний експеримент воєводи Генріка Юзевського на Волині у 1928-1935 рр. / Володимир Комар // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – № 3. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 98-106.
781. Комар В. Л. Польська політика на Гуцульщині у 30-х рр. ХХ ст. / Володимир Комар // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 168-170.
782. Комар В. Л. Польське військо і національна політика в Західній Україні напередодні 1939 р. / Володимир Комар // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 58-61.
783. Комар В. Л. Проблеми реалізації волинського експерименту в 1935-1939 рр. / Володимир Комар // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – №4. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 72-81.
784. Комар В. Л. Прометеївські тенденції у зовнішній політиці Польщі (1918–1923 рр.) / Володимир Комар // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – Вип. XV. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 61-68.
785. Комар В. Л. Роль польського війська в національній політиці на Волині у другій половині 30-х рр. ХХ ст. / Володимир Комар // У пошуках правди:

- Зб. Матеріалів міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20-23 травня 2003 року / [Упорядн. В. К. Баран, М. М. Кучерепа та ін.]. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. Держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 57-66.
786. Комар В. Л. Спроби регіонального поділу західноукраїнських земель у міжвоєнній Польщі / Володимир Комар // Україна соборна: Зб. наук. статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 373-381.
787. Комар В. Л. Східна Європа в польських федераційних концепціях 20-х рр. ХХ ст. / Володимир Комар // Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / [Наук. ред. І. Ф. Кононов]. – Луганськ: Знання, 2007. – С.368-373.
788. Комар В. Л. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму / Володимир Комар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича; [голова редколегії Ярослав Ісаєвич, упорядники Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр]. – Львів, 2009. – С. 42-50.
789. Комар В. Л. Товариство “Прометей” у планах інтеграції народів Балтійсько-Чорноморського регіону під егідою Польщі (1926–1939 рр.) / Володимир Комар // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15-16. – С. 85-90.
790. Комар В. Л. Традиції східної політики Польщі в ідеології прометеїзму / Володимир Комар // Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 518-527.
791. Комар В. Л. Українське питання в політиці Польщі (1935-1939 рр.) / Володимир Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1. – С. 99-105.
792. Комар В. Л. Українське питання в політиці прометеїзму Польщі у 20-х рр. ХХ ст. / Володимир Комар // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918-1989. – Tom III. – [Pod redakcją profesora Romana Drozda]. – Słupsk: Wydawnictwo naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2007. – S. 25-45.
793. Комар В. Л. Утворення незалежних держав після розпаду Російської імперії і східна політика Польщі (1918-1921 рр.) / Володимир Комар // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Історія. – Випуск 23. – Спецвипуск: Піддані та нащадки імперій Габсбургів і Романових. – Ужгород: Вид-во УжНУ “Говерла”, 2009. – С. 80-90.
794. Комар В. Л. Утворення та діяльність Українського наукового інституту у Варшаві (1930-1939 рр.) / Володимир Комар // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2010. – № 17. – С.174-179.

795. Комар В. Л. Участь грузинської еміграції у міжнародному прометеївському русі (1921-1939 рр.) / Володимир Комар // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. XII-XIII. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 81-86.
796. Комар В. Л. Участь Романа Смаль-Стоцького в міжнародному прометеївському русі (1921–1939) / Володимир Комар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько – польське –білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; [Голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядники М. Литвин, В. Футала]. – Львів, 2008. – С. 212-219.
797. Комар В. Л. Формування ідеології прометеїзму Польщі в нових геополітичних реаліях початку 20-х рр. XX ст. / Володимир Комар // Вісник Київського міжнародного університету / [Редколегія: В. А. Мандрагеля (голова) та ін.]. (Серія: “Міжнародні відносини”). – К.: КиМУ. – Вип. 6. – 2007. – С. 182-194.
798. Комар В. Л. Формування ідеології прометеїзму у міжвоєнній Польщі / Володимир Комар // Збірник наукових праць “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”. Наукові записки Рівненського державного університету. Випуск 13. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – С. 184-188.
799. Комар В. Л. Роль В. Бончковського в нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р. / Володимир Комар // Проблеми слов'янознавства. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – № 58. – С. 90-97.
800. Комар В. Л. Слов'янознавчі дослідження в сучасній Україні. Рецензія монографії: Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / В. Л. Комар, В. В. Марчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 11. – С. 321-322.
801. Корнат М. Прометеїзм – польська візія перебудови Східної Європи (1921-1939) / Марек Корнат // Україна Модерна. – 2010. – №6 (17). – С. 44-53.
802. Крамар Ю. В. Політика державної асиміляції на Волині (1928-1938 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 02. – Луцьк, 1998. – 201 с.
803. Красівський О. Я. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Я. Красівський. – Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с.
804. Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917 – 1923 рр. / О. Я. Красівський. – К.: ІПіЕНД, 2008. – 544 с.
805. Красівський О. Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речіпосполитої (1918-1923 рр.): Автореф. дис... доктора іст. наук. – К., 1999. – 35 с.
806. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XIX ст.): Навч. посіб. / М. М. Кріль. – К.: Знання, 2008. – 284 с.

807. Крохмаль А. Документи з історії України і польсько-українських відносин у збірках полоністичних інституцій / А. Крохмаль // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 60-75.
808. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (Збірник статей) / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1959. – 228 с.
809. Крысань М. А. Адам Ежи Чарторьский / М. А. Крысань // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 58-68.
810. Кубійович В. Етнічні групи Південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 / В. Кубійович. – Репринт. – Львів: Вид. дім “Наутилус”, 2007. – 173 с.
811. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920-1939 (Етнографічні відношення) / В. Кубійович. – Чикаго; Нью-Йорк: Український публіцистично-науковий інститут, 1963. – 31 с.
812. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
813. Курас Л. В. Украинская этническая группировка в Харбине в 1930-е годы в освещении советской разведки [Электронный ресурс] / Л. В. Курас // Выборы. org – Место доступа: <http://vybory.org/articles/54.html>.
814. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – С. 11-28.
815. Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931-1939 рр.): Монографія / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк: Надстир’я, 2001. – 420 с.
816. Лакоба С. К вопросу о Кавказской Конфедерации [Электронный ресурс] / С. К. Лакоба – М.д.: <http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=25&art=307>.
817. Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой / М. В. Лескинен. – М.: ИСЛРАН, 2002. – 178 с.
818. Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей [Електронний ресурс] / І. Лисяк-Рудницький. – Місце доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/rudnycki-2.htm>.
819. Литвин В. Історія України (У 3-х томах) / В. Литвин. – Т.ІІІ. – Новітній час (1914-2004). – Книга перша. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2005. – 832 с.
820. Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог 1918-1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод / М. Литвин // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 247-257.
821. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. – Л.: Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
822. Литвин С. Вбивство Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми / С. Литвин // З архівів ВУЧК–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 404-407.
823. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

824. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. Лівницький. – Мюнхен-Філядельфія, 1984. – 71 с.
825. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
826. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі / Ю. Макар // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченій 80-річчю Буковинського народного віча. – Чернівці: Рута, 2000. – С.164-171.
827. Макарчук С. А. Населення Західної України за переписом 1931 р. / С. А. Макарчук // Дослідження з історії України. – Львів, 1993. – Випуск 29. – С. 53-60.
828. Мамай А. За Сибирью, где солнце всходит, или почему не состоялась в Зеленом Клине вторая Украина [Электронный ресурс] / Александр Мамай // Зеркало недели. – 1999. – 23 октября. – №42. – Место доступа: <http://www.zn.ua/newspaper/articles/18078#article>.
829. Мамулия Г. Его высшим политическим идеалом была Кавказская Конфедерация: Гайдар Баммат и группа “Кавказ” (1934-1939) [Электронный ресурс] / Г. Мамулия. – Место доступа: <http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=36&art=444>.
830. Мамулия Г. Идея кавказской конфедерации в рамках движения “Прометей” (к истории пакта Кавказской конфедерации) [Электронный ресурс] / Г. Мамулия // PROMETHEUS. Историко-культурный журнал. – 2009. – №1. – 23 сентября. – Место доступа: <http://chechen.org/page,5,348-zhurnal-chast.html>.
831. Мамулия Г. Гайдар Баммат и журнал “Кавказ” / Г. Мамулия, М. Вачагаев, Х. Доного – Махачкала-Париж, 2010. – 468 с.
832. Мандзенко К. Петлюра, петлюрівці, петлюрівство. До сторіччя від дня народження Головного отамана Симона Петлюри 1879-1979 / К. Мандзенко // Альманах УНС. У сторіччя народження Симона Петлюри – Джерзі Ситі-Нью Йорк: Вид-во: “Свобода” 1979. – №69. – С. 9-21.
833. Матвеев Г. Ф. Пилсудский / Г. Матвеев. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 512 с.
834. Матвеев Г. Ф. Российско-украинский конфликт в планах польской дипломатии и военных кругов в межвоенный период [Электронный ресурс] / Г. Ф. Матвеев // Россия – Украина: история взаимоотношений. Отв. редакторы: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 248 с. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz20.htm>.
835. Матвеев Г. Ф. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период / Г. Ф. Матвеев. – М.: Изд-во Моск. ун.-та, 1992. – 312 с.
836. Мельтюхов М. Советско-польские войны / М. Мельтюхов. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 672 с.

837. Мери В. Маннергейм – маршал Финляндии / Вуйо Мери / [Пер. со шведского А. Афиногеновой]. – М.: Новое литературное обозрение, 1997. – 208 с.
838. Методология истории: Учебное пособие для студентов вузов / Под. ред. А. Н. Алпеева и др. – Мн.: НТООО «ТетраСистемс», 1996. – 240 с.
839. Миронец Н. Проблеми Карпатської України в науковій спадщині Микити Шаповала / Надія Миронець // Пам'ять століть. – 1999. – №1. – С. 105-112.
840. Миронюк Д. Симон Петлюра – засновник “Тризуба” / Д. Миронюк, Н. Миронюк. – Чернівці: Видавничий дім “Букрек”, 2006. – 272 с.
841. Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук / [За ред. Ленкавського С., Штикала Д., Чайківського Д]. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк: Українське вид-во, 1968. – 688 с.
842. На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – 817 с.
843. Наленч Д. Юзеф Пилсудский – легенды и факты / Д. Наленч, Т. Наленч. – [Пер. с пол.]. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.
844. Парсаданова В. С. Польша, Германия и СССР между 23 августа и 28 сентября 1939 года / В. С. Парсаданова // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 13-31.
845. Попок А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. [Електронний ресурс] / А. Попок // Український історичний журнал. – К. – 1998. – № 6. – С. 54-68. – Місце доступу: <http://www.apopok.narod.ru/grompolit.html>.
846. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А. В. Портнов. – Харків: ХІФТ, 2008. – 256 с.
847. Посівнич М. Деякі аспекти діяльності Організації Українських Націоналістів на Далекому Сході [Електронний ресурс] / М. Посівнич // Місце доступу: <http://cdvr.org.ua/uvr.php?nomer=5&roz=4>.
848. Посівнич М. Білас і Данилишин. Життя на тлі історії ОУН / М. Посівнич, Білас, Данилишин. – Львів, 2009. – 64 с.
849. Простір свободи. Україна на шпальтах паризької „Культури”. Видання підготувала Богуміла Бердиховська. – Київ: Критика, 2005. – 526 с.
850. Процюк С. Ю. Хто був Тадеуш Голувко? (закінчення) / С. Ю. Процюк // Народна воля. – Чикаго, 1983. – 3 березня.
851. Процюк С. Ю. Хто був Тадеуш Голувко? / С. Ю. Процюк // Народна воля. – Чикаго, 1983. – 17 лютого.
852. Реєнт О. У робітнях історичної науки. Передмова академіка НАН України П. Т. Тронька / О. Реєнт. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 352 с.
853. Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах [Електронний ресурс] / В. Репринцев // Українська державність у ХХ

- столітті (Історико-політологічний аналіз). – Київ: Політична думка, 1996. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm>.
854. Рубльов О. Викриття “агентури польського фашизму” в УСРР: “Справа Польської Військової Організації” 1933-1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки) / О. С. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – №7. – С. 170-189.
855. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
856. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – Т. 10. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999. – 319 с.
857. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко / НАН України: Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії; [Відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: “Наук. думка”, 1994. – 350 с.
858. Руккас А. Діяльність військової секції при українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 р. – липень 1920 р.) / А. Руккас // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. – 2003. – №5. – С.128-156.
859. Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки // Історія та історіографія в Європі / А. Руккас. – К., 2006. – Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – С.83-104.
860. Садовий О. С. Куди прямують поляки? / О. С. Садовий // Літопис Української Повстанської Армії. Ідея і чин. Орган проводу ОУН, 1942-1946. – Т. 24. – Торонто-Львів: Вид-во Літопис УПА, 1995-1996. – С. 298-308.
861. Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві / Г. Сварник. Каталог-інформатор. – Варшава-Львів-Нью-Йорк, 2005: “Український архів” і Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – 350 с.
862. Світ І. Клуб “Прометей” в Харбіні / І. Світ // Українські вісті. – 1962. – Ч. 20. – С.3.
863. Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций: Учебное пособие для вузов. / Л. И. Семенникова – Изд. 3-е, перераб. и доп. – Брянск: «Курсив», 1999. – 558 с.
864. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів / В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 296 с.
865. Симонова Т. Именем революции: мир и счастье – на штыках / Т. Симонова [Электронный ресурс] // Родина. – 2000. – № 10. – Режим доступа: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=670&n=31.
866. Симонова Т. М. Прометеизм во внешней политике Польши. 1919-1924 / Т. М. Симонова // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47-64.

867. Сич О. І. Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919-1939 рр.): Навчальний посібник / О. І. Сич. – Чернівці: ТОВ “Вид-во “Наші книги””, 2008. – 320 с.
868. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В. С. Сідак, Т. В. Вронська. – К.: Темпора, 2003. – 240 с.
869. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 –1939) / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наук. думка, 1985. – 272 с.
870. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наук. думка, 1973. – 256 с.
871. Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия: Сборник статей / [Отв. Ред. Э. Дурачински, А. Н. Сахаров]. – М.: Наука, 2004. – 232 с.
872. Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1925-1928) / І. Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 150 с.
873. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925-1928) / І. Соляр. – Львів: Вид-во ОО Василян “Місіонер”, 1995. – 71 с.
874. Соцков Л. Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Из секретных досье разведки / Л. Ф. Соцков. – М.: Риппол Класик, 2003. – 336 с.
875. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Т. 7. – Вихід із кризи. – Скрантон: Українська Науково-Історична Бібліотека у Скрантоні, 1966. – 431 с.
876. Сухий О. Історія Бельгії. – Львів: ЛА “ПІРАМІДА”, 205. – 260 с.
877. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): Наукове видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
878. Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. / А. Тойнбі [Пер. з англ. В. Митофанова, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
879. Троцкий Л. Д. К истории русской революции / Л. Д. Троцкий. – М., 1990. – 447 с.
880. Троян С. С. Порівняльні політичні системи сучасності: Навч. посіб. / С. С. Троян. – К.: НМЦВО, 2003. – 266 с.
881. Троян С. С. Росія – СРСР: історико-політологічний аналіз (1901 – 1945 рр.): Навч. посіб. для студ. вузів / С.С. Троян. – К., 2000. – 128 с.
882. У пошуках правди: Зб. Матеріалів міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20-23 травня 2003 року / [Упорядн. В. К. Баран, М. М. Кучерепа та ін.]. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. Держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 536 с.
883. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Вид-во “Плаї”, 1997. – 451 с.

884. Уткин А. И. Дипломатия Вудро Вилсона / А. И. Уткин. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 320 с.
885. Федевич К. К. Галицькі українці в Польщі. 1920-1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920-1930-ті рр.) / К. К. Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с.
886. ЦДАГО України: Путівник / Б. Іваненко та ін. – К., 2001. – 496 с.
887. Чигринов П. Г. История Беларуси з древности до наших дней. Учебное пособие / П. Г. Чигринов. – Мн.: Книжный дом, 2004. – 672 с.
888. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті великої історії / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
889. Шахдин И. Дашнакцутюн на службе Русской белогвардейщины и Английского командования на Кавказе / И. Шахдин. – Баку: Ајулдуз, 1990. – 41 с.
890. Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 52с.
891. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. / М. Швагуляк // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 232-241.
892. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20-30-х років ХХ ст.: проблеми історіографії / М. Швагуляк // Проблеми слов'язнознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 53-62.
893. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни / М. Швагуляк // Вісник Львівського Університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – С. 296-321.
894. Швагуляк М. М. Суспільно-політична ситуація на Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / М. Швагуляк // Записи наукового товариства Шевченка: праці історико-філософської секції. – Т.ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 110-145.
895. Швагуляк М. М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. / М. Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 143-172.
896. Швагуляк М. М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету. 1937-1939 роки) // М. Швагуляк / Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т.ССХХVІІІ. – С. 207-248.
897. Швагуляк М. М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919-1939 рр.) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77-84.
898. Шишов А. В. Враги России. С древнейших времен до наших дней / А. В. Шишов. – М.: Вече, 2008. – 453 с.

899. Щегельська Ю. Месіанство, сарматизм, прометеїзм...Вплив політичних поглядів польських мислителів на роль, місце та цивілізаційну місію Польщі й поляків у світі, на формування інтегрованого образу країни [Електронний ресурс] / Ю. Щегельська // "Віче". – Журнал Верховної Ради України. – Місце доступу: <http://www.viche.info/journal/773>.
900. Юрчук О. Українське питання в Польщі та часопис "Бунт Молодих" / О. Юрчук // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 95-109.
901. Юрчук О. Ф. Українське питання в польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918-1939): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. (Львів). – 2005. – 168 с.
902. Яжборовская И. С. Синдром войны 1920 г. / И. С. Яжборовская, В. С. Парсаданова. – М.: Academia, 2005. – 404 с.
903. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
904. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
905. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Курс лекцій / В. І. Яровий. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
906. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та балканських країн. XX століття: Підруч. для вищих навч. закл / Валерій Яровий. – Київ: Генеза, 2005. – 816 с.
907. Badziak K. "Powstanie" na Zaolziu w 1938 r. Polska akcja specjalna w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP / K. Badziak, G. Matwiejew, P. Samuś. – Warszawa, 1997. – 336 s.
908. Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917-1921. Z dziejów prometeizmu polskiego / H. Bartoszewicz // Polska i jej wschodni sąsiedzi. – T.6. – Pod redakcją A. Andrusiewicza. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Reszowskiego, 2005. – S.11-30.
909. Bączkowski W. Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu / W. Bączkowski // Niepodległość. – Nowy Jork; Londyn, 1984. – Tom XVII. – S. 28-51.
910. Bączkowski W. Uwagi o Kaukazie [Електронний ресурс] / W. Bączkowski // Strona poświęcona Włodzimierzowi Bączkowskiemu. Місце доступу: <http://www.omp.org.pl/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=16>
911. Bączkowski W. U źródeł polskiej idei federacyjnej / W. Bączkowski. – Jerozolima: Sekcja Wydawnicza J.W.S.W., 1945. – 226 s.
912. Biegański S. Ś.p. Edmund Charaszkiewicz 1898-1975 / S. Biegański // Niepodległość. – 1978. – T. XI. – S. 250-264.
913. Bocheński A. M. Historia i polityka / A. M. Bocheński / [Wybór publicystyki. Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król]. – Warszawa: PIW, 1989. – 352 s.

914. Bocheński A. M. Sprawa ukraińska jako problem międzynarodowy / A. M. Bocheński. – Warszawa, Cieszyn, Kraków, Lwów, Poznań, Wilno: Wydawnictwo Państwowe, 1934. – 136 s.
915. Bocheński A. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej / A. M. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski. – Warszawa: Wydawca "Polityka", 1938. – 244 s.
916. Borkowicz J. W poszukiwaniu gwarancji. Prometejski nurt polskiej myśli wschodniej / J. Borkowicz // [Okręt Koszykowa. Red. Jacek Borkowicz, Jacek Cichocki, Katarzyna Pełczyńska-Nałęcz]. – Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 2007. – S. 47-63.
917. Boruta M. Instytut Badań Spraw Narodowościowych (1921-1939). Z dziejów polskich badań naukowych nad problematyką etniczną / M. Boruta // Przegląd Polonijny. Kwartalnik – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wyd. PAN, 1985. – Rok XI. – Z. 2(36). – S. 65-79.
918. Bruski J. Zamach majowy – a rywalizacja polsko-sowiecka. Kontekst ukraiński i białoruski / J. Bruski // Arkana. – Kraków, 2006. – № 2 (68). – S. 129-139.
919. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924) / J. Bruski. – Kraków: Wydawnictwo ARKANA, 2004. – 600 s.
920. Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej / Cz. Brzoza // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Kraków, 1993. – T. 1-2. – S.153-165.
921. Charaszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Fragmenty faktów y lat 1917-1921 / E. Charaszkiewicz // Niepodległość. Czasopismo poświęcone najnowszym dziejom Polski. Tom IX (po wznowieniu). – Londyn-Newy Jork, 1974. – S. 229-285.
922. Charaszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 / E. Charaszkiewicz // Niepodległość. Pismo poświęcone najnowszym dziejom Polski. – Londyn: Wydaje Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, 1955. – T. 5 (po wznowieniu). – S.125-167.
923. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939 / A. Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s.
924. Chojnowski A. Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem / A. Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Ossolineum, 1986. – 287 s.
925. Chojnowski A. Ukraina / A. Chojnowski. – Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 1997. – 233 s.
926. Chwalba A. Historia Polski. 1795-1918 / A. Chwalba. – Kraków: Wyd. Literackie, 2000. – 671 s.
927. Ciesielski J. Archiwalia wojskowe po 1939 r. / J. Ciesielski // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1992. – №1. – S.133-151.

928. Copaux E. Le mouvement "Prométhéen" / E. Copaux // Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien. – 1993. – №16. – Juillet-décembre. [Електронний ресурс]. – Місце доступу: <http://search.ukr.net/google/search.php?q=Mouvement+Prometheeen&cx=partner-pub-7302036088769417%3Ah6gebird1fi&cof=FORID%3A10>.
929. Dagilis W. Z problemów kultury ukraińskiej w II Rzeczypospolitej / W. Dagilis // Akcent. – 1990. – №1-2. – S. 157-168.
930. Davies N. Orzeł biały czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920 / N. Davies. – Kraków: Wzdawnictwo "Znak", 2007. – 358 s.
931. Dąbkowski T. Ukraiński mch narodowy w Galicji Wschodniej 1912-1923 / T. Dąbkowski. – Warszawa: IKS PAN, 1985. – 326 s.
932. Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918-1919 / A. Deruga. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 331 s.
933. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku / P. Eberhardt. – Warszawa: Biblioteka "Obozu", 1994. – 330 s.
934. Garlicki A. Polityka wschodnia obozu belwederskiego / A. Garlicki // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1978. – № 3. – S. 459-462.
935. Giertych J. O program polityki kresowej / J. Giertych. – Warszawa, 1932. – 318 s.
936. Gileciński M. Propagowanie Funduszu Obrony Narodowej w Warszawie w latach 1936-1939 / M. Gileciński // Wojskowy Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1996. – Rok XLL. – № 1. – S. 82-108.
937. Głębocki H. Kresy imperium. Skice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII-XXI wiek) / H. Głębocki. – Kraków: Wydawnictwo ARKANA, 2006. – 568 s.
938. Grygajtis K. Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. / K. Grygajtis. – Częstochowa, 2001. – 619 s.
939. Grygajtis K. Sowiecka strategia geopolityczna w Europie a Polska. 1924-1943 / K. Grygajtis. – Warszawa: Sprawy polityczne, 2006. – 185 s.
940. Grzywacz A. Funkcjonowanie Oddziału II Sztabu Głównego w 1939 roku / A. Grzywacz // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 1998. – Z. 125. – S. 67-99.
941. Grzywacz A. Ruch prometejski w Polsce / A. Grzywacz, G. Mazur // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 1994. – Z.110. – S. 75-85.
942. Habielski R. Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc od "Buntu Młodych" do "Kultury" / R. Habielski. – Warszawa, 2006. – 266 s.
943. Hauser P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i próba jej urzeczywistnienia w latach 1918-1921 / P. Hauser // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – [Pod. red. Z. Karpusa, W. Rezmera i E. Wiszki]. – Toruń, 1997. – S. 17-39.
944. Jędruszczak H. i T. Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej. 1935-1939 / H. i T. Jędruszczak. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – 422 s.
945. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda Gadziacka – teoria i praktyka. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. – 349 s.

946. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892-1981 / J. Kęsik. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 214 s.
947. Kieniewicz S. Historia Polski. 1795-1918 / S. Kieniewicz. – Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 1998. – 597 s.
948. Klimecki M. Lwów 1918-1919 / M. Klimecki. – Warszawa: “Bellona”, 1998. – 212 s.
949. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919 / M. Klimecki. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000. – 291 s.
950. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – 289 s.
951. Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918-1921 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa. / M. Klimecki / [Red. naukowa Z.Karpus, W. Rezner, E.Wiszka]. – Toruń, 1997. – S. 43-79.
952. Kształek T. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 / T. Kształek. – Warszawa, 1995. – 93 s.
953. Kolańczuk A. Generałowie Ukraińcy w Polsce. Słownik biograficzny / A. Kolańczuk. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2009. – 283 s.
954. Komar W. Polityka polska na Ukrainie Zachodniej w przededniu II wojny światowej / W. Komar // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej”. – [Pod. red. Prof. Włodzimierza Bonusiaka]. – Rzeszów: Drukarnia WSP w Rzeszowie, 2000. – S. 21-27.
955. Komar W. Próba realizacji idei prometeizmu Polski na Wołyniu w latach 1928-1938 / W. Komar // Razem w Europie. – [Pod. red. I. Miklaszewicz, R. Kamuntaviczus]. – Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2006. – S. 186-201.
956. Komar W. Emigracja kaukaska w ruchu prometejskim okresie międzywojennego / W. Komar // Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość”. – [Pod redakcją Pawła Olszewskiego i Kazimieza Borkowskiego]. – Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego w Piotrkowie Trybunalskim, 2008. – S. 217-226.
957. Kornat M. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930-1939) i jego wkład w rozwój polskiej sowietologii / M. Kornat // Kwartalnik Historyczny. – R. C. – Z. 3. – 2000. – S. 152-199.
958. Kornat M. Początki sowietologii w II Rzeczypospolitej. Geneza, dzieje i dorobek Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie (1930-1939) / M. Kornat // Zeszyty Historyczne. – Z. 134. – S. 3-119.
959. Kornat M. Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wschodem a Zachodem / M. Kornat. – Kraków: Wydawnictwo ARKANA, 2007. – 499s.
960. Kornat M. Polska szkoła sowietologiczna 1930-1939 / M. Kornat. – Kraków: Wydawnictwo ARKANA, 2003. – 396 s.

961. Kornat M. Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej / M. Kornat // Nowa Europa Wschodnia. Dwumiesięcznik społeczno-polityczny poświęcony Europie Wschodniej. – Wrocław. – Listopad-grudzień 2008. – №2 (II). – S. 76-86.
962. Kornat M. Sowieologia i studia wschodnawnicze w Polsce międzywojennej / M. Kornat // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 2002. – S. 63-68.
963. Kornat M. W kręgu ruchu prometejskiego. Związek zbliżenia narodów odrodzonych (1921-1923) i Instytut Wschodni w Warszawie (1925-1939) / M. Kornat // Politeja. Pismo wydziału studiów międzynarodowych i politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2004. – №2. – S. 349-391.
964. Kułesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935 / W. Kułesza. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 310 s.
965. Kuromiya H. Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904-1945 / H. Kuromiya, G. Mamoulia // Europe-Asia Studies. – 2009. – Vol. 61. – № 8. – Pp. 1423-1440.
966. Kuromiya H. Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944 / H. Kuromiya, A. Peplowski. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. – 529 s.
967. Kwiecień M. Działalność prometejska i dywersja na Wschodzie (Relacje mjr. Włodzimierza Dąbrowskiego) / M. Kwiecień // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2002. – Z. 140. – S. 102-116.
968. Kwiecień M. Memoriał Profesora Olgierda Górki w kwestii ukraińskiej 4 stycznia 1940 roku / M. Kwiecień // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2002. – Z. 139. – S. 164-187.
969. Kwiecień M., Mazur G. Przyczynek do dziejów ruchu prometejskiego w Polsce / M. Kwiecień, G. Mazur // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2001. – Z. 136. – S. 87-109.
970. Leczyk M. Zasady polityki polskiej wobec Rosji Radzieckiej w świetle memoriału Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 1922 roku / M. Leczyk // Zeszyty Naukowe WAP. Seria Historyczna. – Warszawa. – 1969. – № 20. – 102-109.
971. Leczyk M. Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej / M. Leczyk. – Warszawa, 1988. – 505 s.
972. Lewandowski J. “Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) / J. Lewandowski // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna). – Warszawa, 1958. – №2. – S. 100-137.
973. Lewandowski J. “Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 2) / J. Lewandowski // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna). – Warszawa, 1959. – № 1. – S. 31-52.
974. Lewandowski J. Federalizm, Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego / J. Lewandowski. – Warszawa, 1962. – 232 s.
975. Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921-1926 / J. Lewandowski. – Warszawa, 1967. – 225 s.

976. Lewandowski J. Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej / J. Lewandowski // Aneks. – Londyn, 1982. – № 28. – S. 97-122.
977. Łoek J. Idea federacyjna Józefa Piłsudskiego / J. Łoek // *Libertas*. Kwartalnik Społeczno-Polityczny. – Paryż, 1986. – Z. 6. – S. 60-71.
978. Mackiewicz S. (CAT). Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 5 lipca 1945 r. / S. Mackiewicz. – London: Puls, 1974. – 584 s.
979. Madajczyk Cz. Materiały w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // *Dzieje Najnowsze*. – 1972. – Z. 3. – S. 137-169.
980. Maj I. Instytut Wschodni w Warszawie – zarys działalności / I. Maj // *Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki*. – Warszawa, 2002. – Rok XI. – Z. 1-2 (21-22). – S. 141-153.
981. Maj I.-P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926-1939 / I. Maj. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN; Oficyna Wydawnicza RYTM; Fundacja “Historia i Kultura”, 2007. – 292 s.
982. Majchrowski J. Silni-zwarci-gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego / J. Majchrowski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 215 s.
983. Majkowski K. Polska a kwestia ukraińska w latach 1918 – 1921 / K. Majkowski // *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. – T.5. – [Pod redakcją A. Andrusiewicza]. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 64-74.
984. Malinowska I. Paderewski Ignacz Jan (1860 – 1941) / I. Malinowska // *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*. – Warszawa: “Wiedza Powszechna”, 1999. – S.277.
985. Mamoulia G. Les combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et les puissances occidentales. Le cas de la Géorgie. Paris: L’Harmattan, 2009 / G. Mamoulia / [Електронний ресурс]. – Місце доступу: <http://www.editionsarmattan.fr/index.asp?navig=catalogue&obj=livre&no=29313>.
986. Materski W. Gruzini – oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego / W. Materski // *Pro Georgia*. – 2007-2008. – №16. – S. 13-29.
987. Materski W. Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943 / W. Materski. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN; Oficyna Wydawnicza RZTM, 2005. – 777 s.
988. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Instytut Historii PAN “Ossolineum”, 1988. – 199 s.
989. Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918-1939) / W. Mich // *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*. – Lublin, 1992. – S. 90-105.
990. Michowicz W. Problemy mniejszości narodowych / W. Michowicz // *Polska odrodzona 1918-1939. Państwo-społeczeństwo-kultura*. – Warszawa, 1988. – S. 285-306.

991. Miedziński B. Polityka wschodnia Piłsudskiego / B. Miedziński // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 1975. – Z. 31. – S. 9-24.
992. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 314 s.
993. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / E. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie “Trans Humana”, 2007. – 384 s.
994. Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin: Oficyna wydawnicza “Czas”, 1992. – 228 s.
995. Moklak J. Asymilacja państwowa czy narodowa? Wybrane aspekty polityki narodowościowej Drugiej Rzeczypospolitej wobec Łemkowszczyzny / J. Moklak // Studia Historyczne. – 1996. – R. XXXIX. – Z. 3. – S. 327-339.
996. Nałęcz D. “Droga” jako platforma kształtowania się ideologii piłsudczyków / D. Nałęcz // Przegląd Historyczny. – 1975. – T. LXVL. – Z. 4. – S. 589-608.
997. Nowak A. Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku) / Andrzej Nowak. – Kraków: Arkana, 2003. – 373 s.
998. Nowak A. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918-1921). Koncepcja i realizacja / A. Nowak // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Wydawnictwo Instytutu Literackiego, 1994. – Z. 107. – S. 3-22.
999. Nowak A. Wizja polityczna Józefa Piłsudskiego / A. Nowak // Arkana. Kultura – Historia – Polityka. Dwumiesięcznik. Lipiec-październik. – 2006. – № 70-71. – S. 109-121.
1000. Okuliewicz P. Publicyści “Przymierza” wobec problemu niepodległości Ukrainy i Białorusi w okresie rokowań ryskich / P. Okuliewicz // Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera. – Poznań, 2002. – S. 431-439.
1001. Olszański T.-A. Historia Ukrainy XX w. / T.-A. Olszański. – Warszawa, 1995. – 347 s.
1002. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 481 s.
1003. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926-1939) / W. Paruch. – Lublin, 1997. – 424 s.
1004. Peplowski A. Wywid Polski na ZSRR (1921-1939) / A. Peplowski. – Warszawa: Wydawnictwo “Bellona”; WOW “Gryf”, 1996. – 393 s.
1005. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w koncepcjach Piłsudczyzny 1926-1930 / T. Piotrkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – 165 s.
1006. Pisuliński J. Józef Piłsudski a Ukraina (1918 – 1922) / J. Pisuliński // Arkana. Kultura – Historia – Polityka. Dwumiesięcznik. Marzec-kwiecień. – 2006. – № 68. – S. 101-128.

1007. Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918 – 1922 / J. Pisuliński. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. – 444 s.
1008. Pisuliński J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920-1923) / J. Pisuliński // *Biuletyn Ukrainoznawczy*. – Przemysł. – 2007. – № 13. – S. 71-85.
1009. Pisuliński J. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. / J. Pisuliński // *Історичний архів. Наукові студії*. – Миколаїв, 2010. – Випуск 5. – С.120-124.
1010. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864 –1945 / W. Pobóg-Malinowski. – Londyn, 1956. – T. II. – Cz. I. – 665 s.
1011. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa. Materiały konferencji naukowej “Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa” Toruń, 16-18 listopada 1995 roku. / [Red. naukowa Z.Karpus, W.Rezner, E.Wiszka]. – Toruń: Uniwersytet M. Kopernika, 1997. – 562 s.
1012. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939) / R. Potocki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – 383 s.
1013. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939 / R. Potocki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. – 440 s.
1014. Potocki R. “Państwo Krzymskie” w 1920 roku / R. Potocki // *Przegląd Wschodni*. – 1996-1997. – T. VI. – Z. 4 (24). – S. 843-868.
1015. Schaetzel T. Racja stanu Polski na Wschodzie / T. Schaetzel // *Niepodległość*. – Londyn-Newy Jork, 1972. – T. VIII (po wznowieniu). – S. 225-249.
1016. Serwatka T. Opinie Józefa Piłsudskiego na temat bolszewików i Rosji Sowieckiej / T. Serwatka // *Niepodległość*. – Warszawa, 2005. – T. LV. – S. 335-347.
1017. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. – Przełożył Bartłomiej Pietrzyk / T. Snyder. – Kraków: Wyd. Znak, 2008. – 344 s.
1018. Stawiecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej / P. Stawiecki. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 322 s.
1019. Stępień S. Józef Piłsudski i Symon Petlura. Umowa polsko-ukraińska / S. Stępień // *Ukraina – Polska: kultura, wartości, zmaganie duchowe* / pod. red. Romana Skeczkowski. – Koszalin: “Miscellanea”: Wydaw. Uczelniane Baltuckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej. – 1999. – S. 37-44.
1020. Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego / Barbara Stoczewska. – Kraków: Wyd. Naukowe, 1998. – 396 s.
1021. Suleja W. Józef Piłsudski / W. Suleja. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo “Zakład Narodowy imienia Ossolińskich”, 2004. – 436 s.

1022. Tazbir J. Polska przedmurzem Europy / J. Tazbir. – Warszawa: Twój Styl, 2004. – 216 s.
1023. Terej J. Idee, mity, realia. Skice do dziejów Narodowej Demokracji / J. Terej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1971. – 266 s.
1024. Terej J. Rzeczywistość i polityka. Ze studiów nad dziejami najnowszymi Narodowej Demokracji / J. Terej. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1979. – 427 s.
1025. Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku / J. Tomaszewski. – Warszawa: Editions Spotkania, 1991. – 56 s.
1026. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 223 s.
1027. Tomaszewski J. Rzeczpospolitą wielu narodów / J. Tomaszewski. – Warszawa: Czytelnik, 1985. – 287 s.
1028. Tomaszewski J. Struktura społeczna województwa Poleskiego w 1931 r. / J. Tomaszewski // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1962. – R. LXIX. – Z. 2. – S. 335-345.
1029. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia 1921-1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych / J. Tomaszewski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. – 187 s.
1030. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945) / R. Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 375 s.
1031. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.
1032. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 350 s.
1033. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). – T.1. / [Pod red. Romana Drozda]. – Słupsk – Warszawa: "Tyrsa", 2000. – 237 s.
1034. Waingertner P. "Czerwona Rosja" w oczach Józefa Piłsudskiego. Z polskich interpretacji rosyjskiego komunizmu / P. Waingertner // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2005. – Z. 154. – S. 209-218.
1035. Waingertner P. Zetowcy Drugiej Rzeczypospolitej wobec sowietów / P. Waingertner // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2007. – Z. 160. – S. 35-65.
1036. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej / R. Wapiński // Słowianie w dziejach Europy. – Poznań, 1974. – S. 301-308.
1037. Wapiński R. Narodowa Demokracja. 1893-1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej / R. Wapiński. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 333 s.
1038. Wapiński R. Roman Dmowski / R. Wapiński. – Lublin, 1988. – 390 s.
1039. Wapiński R. Z geografii politycznej II Rzeczypospolitej / R. Wapiński // Kwartalnik Historyczny. – 1966. – №2. – S. 391-395.
1040. Watt M. Richard. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918-1939 / Richard M. Watt. – Przełożył Piotr Amsterdamski. – Warszawa: AMF, 2005. – 488s.

1041. Werschler I. Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko. Życie i działalność / I. Werschler. – Warszawa, 1984. – 357 s.
1042. Werschler I. Stanowisko Tadeusza Hołówki wobec kwestii mniejszości słowiańskich w Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1927) / I. Werschler // Dzieje Najnowsze. – 1980. – Rocznik XII. – Z. 4. – S. 41-59.
1043. Wieczorkiewicz P. Ostatnie lata Polski niepodległej / P. Wieczorkiewicz. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – 80 s.
1044. Wielhorski W. Naród Białoruski wśród swych sąsiadów / W. Wielhorski. – Londyn: Instytut Bliskiego i Środkowego Wschodu “Reduta”, 1949. – Seria III. – Zeszyt 7. – S. 10-25.
1045. Wielka Historia Polski. – T.5. – Brzoza Cz. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918-1945); Sowa A.-L. Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945-2001). – Kraków: Fogra, – Warszawa: Świąt Książki, 2003. – 840 s.
1046. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka. – Toruń: Wyd. MADO, 2005. – 752 s.
1047. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka. – Toruń: Wyd. Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 2001. – 324 s.
1048. Zalewski J. Kierunek “Prometejski” w polityce i propagandzie wojskowej Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej / J. Zalewski // Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918-191920. – Pod red. Tadeusza Kształka. – Warszawa: Wyd. Vipart, 2009. – S. 373-390.
1049. Zaporowski Z. Józef Piłsudski w kręgu wojska i polityki / Z. Zaporowski. – Lublin: Wyd. U-tu Marie Curie-Skłodowskiej, 1998. – 80 s.
1050. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Z. Zaporowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 162 s.
1051. Zięba A. Smal-Stocki Roman / A. Zięba // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa-Kraków, 1999. – T. XXXIX/1. – Zeszyt 160. – S. 180-184.
- ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ Й ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА:
1052. Вервес Г. Д. Міцкевич // Українська літературна енциклопедія. – Т. 3. – К., 1995. – С.386.
1053. Пушкин А. С. Сочинения. В 3-х т. – Т. 1. – Стихотворения; Сказки; Руслан и Людмила: Поэма. – М.: Худож. лит., 1985. – 599 с.
1054. Шевченко Т. Повне зібрання творів в дванадцяти томах. Том перший. Поезія. 1837-1847. – К., 1989. – С. 246.
1055. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Т. 1. –Wyd. 5. – Jerozolima, 1943. – 536 s.
1056. Kamieniecki W. Ponad zgiełkiem walk narodowościowych. Idea Jagiellońska. – Warszawa, 1929. – 28 s.
1057. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty polskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. – Kraków, 1912. – 635 s.
1058. Mickiewicz A. Dziady. – Warszawa, 2003. – 350 s.

ДОДАТОК А

Слова-шифри

для службової переписки співробітників Генштабу Польщі

1. Adalja – Азалія
2. Aero – бюро ЦК Народної партії горців Кавказу
3. Aga – Анкара
4. Amor – вірмени
5. Anda – Австралія
6. Antonowicz – В'ячеслав Прокопович
7. Arbuz – Румунія
8. Azy – азербайджанці
9. Babilon – МЗС Польщі
10. Bach – полковник Хурш Бегаеддін
11. Balski – поруччик Балінський
12. Banda – “федералісти” – партія горців Північного Кавказу
13. Bazar – Панісламістський конгрес
14. Bars – отаман Ігнат Білий
15. Bekir – Мдівані (грузин)
16. Bogaty – професор Василь Біднов
17. Boroń – Dańbrowski – майор Домбровський
18. Bosfor – Chodia Osman – Ходія Осман – редактор “Yeni Turkiestan”
19. Vim – Гайдар Баммат – журналіст
20. Budyń – Будзинський (Budzyński)
21. Buława – Ю. Пілсудський
22. Blady – Залевський (Zalewski)
23. Blask – Блешинський (Błeszyński)
24. Brat – М. Шульгін
25. Byk – генерал Бикадоров
26. Chas – Хатісон
27. Chewet – Мір Якуб Мегтієв
28. Chmielnicki – Микола Виговський
29. Cholski, Chilski – Александр Квятковський
30. Chojar – Хан Хойський Гуссейн Кулі (полковник контрактної служби у польському війську, азербайджанець, опозиціонер)
31. Ciuragi – горці Північноо Кавказу
32. Cyrk – Генеральний (Головний штаб) Польщі
33. Czarny – капітан Анкерштейн – заступник Едмунда Харашкевича
34. Czop – Мустафа Чокаєв (Czokaew)
35. Czerkasow – Олександр Удовиченко
36. Czet – генерал Микола Чеботарів
37. Czuchowie – чехи
38. Czuły – народні
39. Czułskowe – національні
40. Dalnicki – Владислав Пельц
41. Dan – Ноє Рамішвілі

42. Danaida, danaidzi – донські козаки
43. Duży Orzech – Далекий Схід
44. Drak – генерал Павло Шандрук
45. Dzwon – Мдівані (Mdiwani)
46. Dżems – Ковальський – військовий аташе в Москві
47. Echo – Експозитура №2
48. Erla – козацька еміграція
49. Fanfaron – Беніто Мусоліні
50. Fiber – Фейзі Бей Мухарем
51. Firma – організація
52. Figa – Фінляндія
53. Garb – Ное Жорданія
54. Geniusz – Євгеній Гегенчкорі
55. Gołąb rosztowy – офіцер на контрактній службі
56. Gont – Казум бек Джангір (полковник контрактної служби у Війську польському, азербайджанець)
57. Gracja – еміграція
58. Gracz – Юзеф Груя (секретар консульства в Константинополі)
59. Granatowy – незалежний
60. Granatowość – незалежність
61. Grzmoty – грузини
62. Gumka – кордон
63. Guzy – горці
64. Horożij Iwan – Левко Чикаленко
65. Udziński – О. Удовиченко
66. Uroda – партія
67. Ursusy – українці
68. Iks – Ізет Бей
69. Inkasent – обсерватор
70. Iskra – “Брдзолис Хма” (“Голос боротьби”) – огран ЦК Грузинської соціал-демократичної партії
71. Janik – Chawtasi Iwan
72. Józefów – Єрусалим
73. Kaka – Каку Чолокашвілі (грузин)
74. Kamanka – Курултай
75. Kamarylja – Організація українських націоналістів (ОУН)
76. Kasa – Кавказький парламент
77. Kaszinskij – сотник В. Недайкаша
78. Kaszmir – Керім Паша – інспектор турецької армії, представник туреччини на Кавказі.
79. Kaçik – партія
80. Kercz – Керекешвілі (Kerekeszwili)
81. Kimbor – Євген Коновалець
82. Kit – Т. Голувко (Hołówko)
83. Knak – Комітет незалежності Кавказу (КНК)

84. Кнопка – Сальков або Ішаков Костя
85. Koloratura – конспірація
86. Kooperatywa – міністерство
87. Копієс – Кавказ
88. Koral – Японія
89. Kori – Є. Гегенчкорі
90. Kosz – Башкирія
91. Kotlina – Женева
92. Kości – СРСР
93. Kościowej – радянський
94. Kosy – козаки
95. Kraina – Азербайджан
96. Kras – генрал Краснов
97. Krętacze – вірмени
98. Курки, курасz, курасze – кубанці
99. Kurs – Володимир Мурський
100. Land – Німеччина
101. Lawrence – Непрел – Гемпель – посол Польщі в Тегерані
102. Leniec – Лондон
103. Leon – Андрій Лівицький.
104. Lenva – Енвер Кхалілі (стипендіат з Азербайджану)
105. Lik – Мелік (стипендіат з Азербайджану)
106. Lin – Берлін
107. Lipiński – В. Куц
108. Listek – комунікат
109. Loża – Тегеран
110. Lura – Головний отаман С. Петлюра
111. Łęcki – професор Олександр Лотоцький
112. Łuk – Г. Гважава
113. Macalka – французька розвідка
114. Mag – Мейер (Meyer)
115. Mamałyga – Україна
116. Manik – Євген Маланюк
117. Martin – mjr Dąbrowski
118. Mazowiecki – Басрабі Байтуган
119. Mieszek – політика
120. Milton – майор Домбровський
121. Mitreğa – студент-стипендіат
122. Meta – Прометей
123. Metalowe – прометеївські
124. Młunek – грузинський центр
125. Моснуш – Грузинська соціал-демократична партія (меншовики)
126. Мопорол – Брунсгальк (більшовицький агент)
127. Мопорпowsy – російські монархісти.
128. Most – Мустафа Бей

129. Myśliwski – видавничий
130. Myśliwstwo – видавництво
131. Nał – Балаян
132. Namiot – Туреччина
133. Namiotofobstwo – туркофобія
134. Naród – Центральний Комітет Народної партії горців Кавказу
135. Natura – ідеологія
136. Naturalny – ідеологічний
137. Nawy – народи Кавказу
138. NEON – вірменсько-грузинський союз
139. Nowometa – Комітет приязні народів Кавказу, Туркестану і України
140. Nowy – Нойман (Neuman)
141. Obłok – Польський сходознавчий гурток в Харбіні
142. Okocim – Орієнтальний гурток молоді (ОКМ)
143. Orieka – Відділ II ГШ Польщі
144. Orjent – Персія (Іран)
145. Orłow – генерал О. Захаріадзе (грузин)
146. Ory – вірмени
147. Osada – Кавказька рада
148. Osadnictwo – Кавказька Конфедерація
149. Otar – Кале Кавтарадзе
150. Otello – генерал Михайло Омелянович-Павленко
151. Otyły – Микола Омелянович-Павленко
152. Padoł – Грузія
153. Pazia – Париж
154. Pazurek – паспорт
155. Pecz – полковник Тадеуш Пельчинський (Pełczyński Tadeusz)
156. Piekiełkiewicz – Олександр Шульгін
157. Płatyna – держава
158. Post – радянське посольство
159. Pow – Народна партія горців Кавказу
160. Puk – Північний Кавказ
161. Plotkarz – журналіст
162. Prom – організація “Прометей”
163. Rabin – Литвинов
164. Rada – стипендія
165. Rago – Прага
166. Raj – Вітчизна
167. Rata – конфедерація
168. Rawski – Гавронський – радник-посланник Польщі в Константинополі
169. Rena – Рим
170. Renta – Франція
171. Reszke – майор Едмунд Харашкевич
172. Robinzon – Адольф Гітлер
173. Ropień – Баку

174. Ropna – Софія Русова
175. Rozalja – Румунія
176. Rozmowa – ревізія
177. Run – Росія
178. Ruszt – М. Е. Расул-Заде
179. Rys – Пристор
180. Samum – Саїд Шаміль
181. Sandro, Sarli – Александр Менагарішвілі
182. Sat – генерал Володимир Сальський
183. Sawa – Варшава
184. Setkowy – військовий
185. Şek – Чулік Сулейман (чеченець)
186. Skorski – гетьман Павло Скоропадський
187. Skyba – Польща
188. Smieszny – політичний
189. Sójka – Солокая
190. Sport – преса
191. Spółdzielnia – Ліга Націй
192. Staromiejski – Левко Чикаленко
193. Stosunki skibowo-mamaługowe – польсько-українські відносини
194. Stal – Константинополь
195. Stan – Табриз
196. Staw – Москва
197. Strzelecki – пропагандистський
198. Strzelectwo – пропаганда
199. Sum – Сунш Гірей Магомет
200. Szach – полковник Т. Шетцель (Szaetcel)
201. Szałas – Туркестан
202. Szałaszy – туркестанці
203. Szapski – Микита Шаповал
204. Szef kooperatywy Skiby – міністр Польщі
205. Szoltz – Аяс Ісхакі – лідер поволзьких татар
206. Śpiewak – підхорунжий
207. Tala – Італія
208. Tatra – татари
209. Tis – Тифліс
210. Tok – Топчибашев (опозиціонер)
211. Tomaszewski – генерал Олександр Удовиченко
212. Tury – татари
213. UNAR – Союз Чорноморських держав
214. Wanda – Відень
215. Wasilewski – Ісак Базяк
216. Weksel – Пакт про ненапад
217. Wellston – Владислав Пельц (псевдонім – Лукаш Дальніцький).
218. Wielki – Векілі (азербайджанець)

219. Wit – Ветулані – торгівельний радник в Константинополі
220. Witwicki Sofan – професор Роман Смаль-Стоцький
221. Wizytówka – віза
222. Władza – уряд Грузії в еміграції
223. Włodzimierzski – редактор Владзімеж Бончковський
224. Wok – Союз вільного козацтва
225. Wolski – Валіцький
226. Wybraniec – емісар
227. Wyżyna – Афганістан
228. Zara – Джафар Сейдамет
229. Zamojski – генерал Марко Безручко
230. Zeus – Кемаль Паша
231. Zmijewski, Znak – генерал Всеволод Змієнко
232. Zrozumiane – після ревізії
233. Zom – Аршак Джамалян
234. Żarski – Микита Шаповал
235. Żupański – професор Роман Смаль-Стоцький

ДЖЕРЕЛА:

РГВА, ф.461/к, оп.1, д.232, л.8 (Reszke: 04.12. 1928 р.); Там же, д.289, л.9 (Memorandum Gruzjińskiej Partii Socjal-Demokratycznej z czerwca 1929 r. do Egzekutywy Drugiej Międzynarodówki. 1930 r.); д.438, л.4 (Po wykorzystaniu zniszczyć); CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5614, k.15 (Kartka niniejsza po wpisaniu jej zawartości do notesiku z nazwami i kryptonimami – powinna być natychmiast zniszczona; Ibid, sygn. I.303.4.5672, k.65 (Kontakt Wellstona z Hajdarem Bammatem. 22. XI. 1937 r.); Ibid, sygn.I.303.4.5710, k.55 (Ustalenie identyczności “Kiazima Paszy”. 2. III. 1936 r.); Ibid, sygn. I.303.4.5717, k.26 (Kontakty Ł. Dalnickiego z Dżamalianem – informacja o nawiązaniu. 21.XI.1937 r.); sygn. I.303.4.5760, k.1 (Prometeusz we Francji. 15.IX.1938 r.); Ibid, sygn. I.303.4.5781, k.216 (Uzupełnienie subsydium na koszty odczytu francuskiego w Komitecie Przyjazzi Narodów Kaukazy, Turkiestanu i Ukrainy); sygn. I.303.4.5782, k.1019 (Rezultaty polskiej polityki prometeuszowskiej).